नं०: ३०५

अमरकोषव्याख्या रायमुकुटी
पदचन्द्रिका वा

३०५

अमरकोशटीका व्याख्या पदचन्द्रिका
रायमुकुटी : २२४ पत्राणि

नं०: ३०५ - घ
अमरकोश टीका पदचन्द्रिका रायमुकटी
२२४ पत्राणि पत्र सं० २२४

रा०मु० ॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान्संगृह्णन्नाह वर्गा इत्यादि। इह द्वितीयकाण्डे मह्यादिभिरुपाङ्गै

२ रखिलादिभिः। पुरेत्यापणादिभिस्तैर्वा विपण्यादिभिर्वा विपण्यादिभिः सह वर्त्तमानैः कृष्यादिभिः संपा

१ दितानुपलक्षिता वाद्वावर्गा वक्तुमारब्धाः। आदिकर्मणि क्तः। आशासाध्यो भूत इत्येषे तिदाक्षे॥ मृगशब्दः पशुमात्रेपि

पदस्थानपत्रवोपि मृगा इति। अतोत्र सिंहस्य ग्रहस्य ग्रहणं। आदिशब्देन व्याघ्रादिग्रह इति स्वामी। सर्वधरस्तु मृगश

ब्दः पशुमात्रवचनः। आदिना पक्षिकीटादिग्रहः। तस्य वाजोयोगानि पत्ति पद्मादीनीत्याह। कश्चित्तु मृगानन्तु शीलं यस्येति मृ

६६ गादी सिंहस्त्याह॥ भूरित्यादि भवत्यस्यां सर्वमिति भूः भूकुल वचनादधिकरणे क्विप्। तस्य भुवौ भुवे षष्ठी वकुवचने भुवौ

भूनाङो भुवोः भुवि हे भूः। भूरितीरफान्ताव्ययं च यथा द्योतसद् भूर्भुवः स्वरिति। भूवख्यात् तपस्याभुवः क्विन्निति क्विन्न

भूमिः ऊर्मिर्भूमिरञ्जमयरति भिरित्यन्येङीषि भूमीच। एवं धरणी द्रोणी अवनी च। नञ्स्यचलापथादित्वादचलानां

त्वं तोऽस्याः इत्यनेन ता। रसोऽस्यामस्तीति अर्शआद्यच्। विरस्य तत्रा स्वादयत इति पचाद्यर्थे केवा रसा विश्वं बिभर्तीति वि

५४ श्वंभरा संज्ञायां भृतवृजीत्यादिना खच्। एवं सर्वंसहा वसुं धारयतीति वसुधरा पि। तिष्ठतीत्यादि जिरादित्वात् किरच् स्थिरा। धरति

विश्वं धरा पचाद्यच्। एवमनन्तत्र कुर्ण्णशिवादि भूस्त्रोत्रोगौरादित्वात् ङीषि पृथिवी। प्रथ्यन्ते प्राणिनोऽस्यां अत्र निवदन्ति

स्थ इत्यादिना निः धरणिः गौरादित्वात् ङीषि धरणी। क्षोतिग्राह्यायते क्षुवंतिवास्यां दुक्षुशब्दे वाहिश्रिश्रुपुदुरित्या राम

दिना वा कुलकान्निः क्षोणिः ङीषि क्षोणी। जिनेति वयः परिणाममलभन्ते अस्यां ज्यावयोहानौ मिदाधं रुः संज्ञापूर्वक २

यो\

त५ इतिद्रुस्व ४

त्वात्वकुलवचनाद्वानसंप्रसारणी अश्नोतीत्याद्युत्प्रत्यये वाज्याप्यामोर्वी ज्या वसुंधरेति आख्यातादित्येतिना आंग्रंक्यांमा
गिवेणी त्वा कुश्यपाय दत्तेति कश्यपस्येवं काश्यपी। क्षियंति वसंत्यस्यां क्षितिर्निवासगत्योः क्तिनि क्षितिः क्षितिः पंतिता सु
त्तितु भद्दसर्वंधरो। सर्वं सहते पूः सर्वंयोनिति खत्रुः सर्वंसहा। वसु धनं तद्योगात्वसुमती। वसु धत्ते धा आतरितिकः ष
कधा। विस्तीर्णत्वादुर्वी वोतोगुणवचनादिति ङीषु। वसु धारयति पूर्ववत्खच् खचि ह्रस्वत्वं वसुंधरा। गोत्राः शैलास्तद्योगा
दगोत्रा ध्रुवां जलं त्रायते वा गोत्रा। कायति कूयते वा मितद्रुः रित्वां गुः कुः। प्रथते विस्तारं याति प्रथेः षिवन् संप्रसारणं
चेति षिवन्नादेशेः ङीषि च पृथिवी पृथुना वतारितत्वात् पृषोदरादित्वात् पृथिवी त्येके। पृथिवीति च देहिनी पृथिवी पृथ्वी
धरित्रि धरत्नी धरेत्यारभ्य उर्वी कुः पृथिवी धारेति वाचस्पतिः। पृथ्वी क्ष्मा वसुला हमत्ते भारं पचाद्यच् पृषोदरादित्वात् का
रलोपः वा कुलकान्मचरिलोपश्च त्यन्ये क्ष्मा। एवेत्तमा च। अवति प्रजा अव्यते श्पे वा अवनि वदवनिः। मेधरी
तिमेदिनीः यास्यादिः। मधुकैटभयोरासीन्मेदसा संपरिप्लुता। तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिरिति निरुक्तं। अ
वंतान्मेदश्शब्दात्तेरस्तिठ नो वा त्वक्षा कल्पः कृमिहरामल ... दराः दित्वात्सलोपः इतितु स्वा
मी। महयते भूतान्यस्यां महयते वा मह पूजा ... उसि संज्ञायामिति प्रायग्रहणात् ... गौरादित्वात् ङीषि मही महेर्वा कुलकाद
चरमिति ङीषि च मही ति स्वाम्याद्याः ... दराग नतु कोमदी॥ ... वः पंक्ति मे हिः कोलिरि

रा०मु २ त्याद्याकृस्च दीर्घो रिति वाचस्पतिः ॥ [illegible] ... दोकास्यो ... स्योप्यत्रसमविंश
तिः पृथिव्याः ॥ मृदिति मृदस्तोदे पृथतर निमृत संपरादि ... [illegible] ... स्यात्ता सर्वसस्योत्प
पत्तियोग्या श्लक्ष्णाद्दातत स्मिन्नो प्रशंसायामिति सस्तयोः ... [illegible] ... लिकायाः ॥ सर्वेशस्यसमृद्धाश्तत् उर्वति हिन
स्ति सर्वदुःखं उर्वी हिंसायां वाकूलकादरवलरूनमहतो वृश्गोतीतिवा ष्टषोदरादिः उर्वरा उर्वतिरत्वतिउरू मियर्तिर्वेति भट्टः
एकं सर्वशस्योत्पत्तिमत्याभूमेः ॥ ऊषरुजायां कर्मणि घञ्ञेषः दीर्घोदिरदेतः उगुपधेति केवा । ज्ञारयते सस्यानि अ्रुवू ज्ञार
ततः कर्मआरघः एकेलवणमृत्तिकायाः ॥ ऊषऊद्वान्मतुपूरूषवाउरूषमुषीति रूषरः द्वावप्येतौ विशेष्यलिंगौ इ
रिण सार भूमिभागस्य ॥ स्थलस्थलीनेस्थलत्पतेष्ठी यसे त्रेल्पषिकरणो घञर्थेक विधानमिति कः स्थलं न्यासकृतानुक
विष्ठलोत्तचरत्वत्रपषाद्यजित्वं खुक्तः स तु ष्कत्वत्तिमात्रमि तिस्वामी। स्थलयति स्थलं स्थल संवरणेः वृषिद्येत्तघोत्तु स्थली
भवति प्रकृतिमाचेदिति जानपदेत्यादिनाङीष् स्थलीकृत्रिमतुटावेव स्थलेति है स्थलभूमेः ॥ मेति घिपंते हूरात्प्राणि
नोऽत्रेति धृष्टशील्हचरितनिधनिलविमस्त्रिंप्तउः मरुः ॥ धविर्गत्यर्थः सोऽत्रो धातुः ध्मातेगम्यते स्थानांतरमस्मान्नकति
ऽपुतहिल्लितत्तिगाजिंवीत्यादिनाकनिह्रवत्वादेनिर्जलदेशस्य ॥ खंभून्यं लाति खिलं ष्टषोदरादित्वात् खिल्यते उझूतारिवद राम २
तेच्छोतरखिल ... घर्थेकरतिवा । नप्रहतं हलादिभिरकृष्टमप्रहतं एते है समसममार्थेत्रिषु लिंगाश्रयोर्विशेषां खिलाऽप्रहता

ढेहलादिनाऽकृष्टभूमेः॥ पुनःपुनर्वृद्धिं प्रयोगच्छति जगत् ष्टवच्छटहन्महत्जगतश्चात्वदिति गमेरतिषत्पयोद्धित्वं टिलो
पश्चनिपात्यतेऽश्चात्ववदित्यतिदेशात्तुगितश्चेति ङीपुजगती। लोकंतेपश्यंत्यत्रलोकाद्यतेवाहलश्चेतिघञ्लोकः॥ विष्टपंभु
वनंचपुंसि गुह्यकेविष्टपःपुलिंगोपिभुवनंविष्टपःपुमानितिवोपालितात्रजगादुक्तमेवएकंमहाभूतंपृथ्वीपंचमहाभूतविष
येंद्रियात्मकंतुजगदितिपृथ्वीजगतोभेदः पंचजगतः॥ लोकोयमितिअयंलोकोजंबुद्वीपाख्योयेचेततग्रंथकारादयःस्थि
तास्तद्धारतंवर्षंवनंप्रव्रजंताकिलऋषभनामानाभेःपुत्रोजंबुद्वीपाधीश्वरेऽगोपुत्रत्वात्तादितः तत्रास्मदादिगोचरखंडंभरतना
म्नःपुत्रायदत्तमितिभरतस्येदंभारतं। भरतादयतःपितुर्दत्तंप्रव्रजतावनं। तेनेदंभारतंवर्षंप्रोच्यतेब्रह्मवादिभिरितिव्या
डिश्रमरतयः। भारतादीनिवर्षाणिजंबुद्वीपेनवचक्रमादितिवाचस्पतिः॥ महर्षिव्यासश्चरितेजंबुद्वीपेवभारतमितिरभ
सः॥ वर्षंपृथिव्यंशरतिस्वामीवृष्णुतेसिच्यतेभूम्येकदेशाइतिमदः पुनपुंसकयोर्वर्षंजंबुद्वीपाद्यवष्टिष्विति रुद्रः॥ व
र्षस्थानेविंदुः प्राक्तारमेलोकंचभारतमितिमारविः। अतएवसामान्यविशेषभावाज्जंबुद्वीपतदेकदेशोचभारतप्रयो
गः प्रकरणादिभिस्तत्तद्व्यामः यथाएवदूरगुरुभारं भारतंवर्षम [illegible] मवर्तीतेवशाइतिमाघः तथाएतेनभारतमि
लावृतवद्धिमातीतिवा। अन्यान्यपिवर्षाणि यथास्या [illegible] किंपुरुषं हरिवर्षं [illegible] मयंकुरुस्तमेरोरु
त्तरास्त्रयः भद्राश्वकेतुमालौतुद्वौवर्षौपूर्वपश्चिमौ इलावृतंतुमध्यस्थंतत्रमेरुर्व्यवस्थितः [illegible] अन्यजंत्तरंयत च२
समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं। वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति [illegible] जंबुद्वीपादि [illegible] भारतादीचजंबुद्वीपा

रा·मु· दृहदिषद्वितिमेदिनेर्लिखितरुद्राद्य॥शेतिअस्मिन्भारतवर्षे आरावती नाम नदी हे[illegible]न्या दिशः सकाशात् मेकोत्यादिशाप
२ श्चिमाद्विगामिनीतामवधिं कृत्वा यः प्राक्पूर्वदेशः ।। तत्स[illegible]रितोप्रोक्तशिष्टो देशः मध्य[illegible]सा हचर्याद्दक्षिणापथ
ग्व्यवहारः पुष्पागवागुदकुंघटी वो यत एके ।। तामेवावधिं कृत्वा पश्चिम[illegible]रतत्र[illegible]दीच्यः साहचर्यात पश्चि
३ मे पुदग्व्यवहारः पूर्ववत्यत एके ।। प्रतिभारतवर्षस्य प्रतिगतोऽन्तः प्रत्यन्तः ।। शिष्टाचाररहितः कामरूपवंगादिर्म्लेच्छः उक्तं
च चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्न देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्त्तमतः परमिति ।। द्वे ।। मेति उक्तावधेरिव
स घोमध्योदेशः मध्यमः । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः इति मनुः
विनशनं तीर्थभेदः मध्ये भवो मध्यमः मध्यान्मः ।। द्वे मध्यदेशस्य ।। आर्याः साधवो वर्त्तन्तेऽत्रेति आर्यावर्त्तः हलश्चेति घ
ञ् । अन्येषामपीति दीर्घः । पुण्यपश्चाद्भूमिः पुण्यावाभूमिः आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यो
रार्यावर्त्तं विदुर्बुधा इति मनुः ननु यदि पूर्वसमुद्रावधेरार्यावर्त्तस्तदा गंगायाः पूर्वकूलमिति स्यात् नैवं पूर्वकिलदेवी
कोटसमीपे पश्चिमे पूर्वोदधिरासीत्तमपेक्ष्योक्तमिति स्वामी ।। द्वे विंध्यहिमालयावधिकमध्यदेशस्य ।। नीतिनियमे
नावृष्पत यातियन्तं वा वर्त्तते वसन्ति जना अत्रेति पुंसि वा कूलकात्संपदादित्वात् देत्येभ्योपिदृश्यत इति वा ऽधिकरणो
क्ति पूतनहिदतीत्यादिना दीर्घः नीवृत् दृढाकरणोऽस्त्रीवृत् स्त्रीत्येके साहचर्यात् पुंस्त्वमिति स्वरि । जनैः पद्यते गम्यतेऽत्रेति पुं राम
सीति घः जनपदः जनानां पदं स्थानं स्थितिरत्रेति वा द्वे अंगवंगकालिंगपंचालादेर्जननिवासस्थानस्य ।। द्विरूपतेऽत्रेति हल ३

श्वेति धन्वदेशाः दिक्षुप्तेदेशा इति मद्दः ॥ विषीयं[illegible] स्मेर ज्ञुविषयः विसिनोतीति मद्दः ॥ उपवर्त्तते त्रेत्स्फ पवर्त्तनं ल्युट् ॥ चीतिज
नपदस्य तत्समुदायस्य तदेकदेशस्य चेति ज्ञातरूपः सजननिजनमात्रस्येति नु पंजिका उपाधिभेदेन देशात्रिकं भिन्ना
र्थे सामान्येन अयोगदर्शनान्नीह दादयः पंचैवेकार्था इत्यपरे एतच्चायुक्तं मध्ये त्वेतत्वात् ॥ चीति गोष्ठशाद्व पर्यंतवक्ष्यमा धि ३
णा स्त्रिषुम पीदा याभा रू अभिविधावित्यन्येन यथा वेए ह्नि ष्ट पुंभिः प्रविता उस गोष्ठानितिमद्दिः ॥ नडोनलः प्रायशोदो
वा रूल्ये नडानां प्रायो वा रूल्यं यत्र देशे स नद्वान् कुमुदवउवेन सम्पो उमहुप्रकू पदतिवत्वं एवं नडुल ४ नडशादा ड्ड
ल वूदि लोपः । ह्नेन उवरूलदेशस्य ॥ एवं कुमुद्वान् कुमुदवरूलदेशस्य । एवं वेतस्वानिति वेनसलतावरूलदेशस्य ॥
शेति शाड्डुशातने ड्डलादित्वाणः शादइति सर्वधरः । शीयंते चितिनुभद्दः शादोजंबालशाष्पयोरिति वह्नातिशाष्पं न
वतृणं शादे हरितेदेशे शाडूलः नडुलवत् डुलचूसयशाष्पवाचिन एव नान्यतोऽनभिधानादिति सर्वानंदः ह्नेनवतृणव
रूलदेशास्य ॥ तदस्मिन्नस्तीति करणाद्वारूल्ये सर्वत्र प्रत्ययाः अत एव प्रायदतिवक्तिति वोक्तं ॥ जंबालः पंकस्तत्
सहिते देशे पिच्छादित्वान्मत्वर्थीय इलचू पंकिलः कर्दमयुक्तदेशस्येकं ॥ जलप्रायं जलवरूलं अनुगता आपो यत्रेति स
कूपूरित्यादिनाऽचू समासांतः ऊदनोर्देश इत्यनोरूत्वं अनूपं द्वे जलव[illegible]देशस्य ॥ तथाविधो जलप्रापो न द्यादेरुपां
तो देशः । कं जलं छ्यति परिच्छिनत्ति कप्रत्यये कच्छः केन जले[illegible]दे रनित्यत्वे तादन्येभ्योपीति डे पूर्वस्य तु किक
च्छ इति वा । पुंसीति चिह्नितिवाधनार्थं अन्ये तु प्रायेताः पुंस्त्वसूचन[illegible]पुंसी स्त्रक्लिब्याः तथा च अनूपः प्रायेकच्छमितिरत्न

रा॰मु॰
४

मालाकच्छमन्दूपमितिचो पालिताः स्त्रियां कच्छस्यदीत्पच्छमाता अभिनिपं शिकाधकं ॥ शर्करा सिकतान्ता शर्करान्पां वेत्यत्र
शर्कराः सर्वत्राणाश्र्यकरणोऽन्यतरस्यां पर्यन्ता न्मतुप्र्च शर्करा वानिति शर्करावानित्यन्नदेशरूपे देशे तु वाच्ये देशोलुविलचौ वेति सि
कताशर्करान्पां विहितयोः पक्षे लुविलचू प्रत्ययस्तेनदेशः एवं द्वे शर्करा शर्करिल इति एवं च देशो शर्करिलः शार्क
रः शर्करावानिति रूपचतुष्कं एवं सिकता शब्दस्यापि सिकतासिकतिलः सैकतः सिकतावानिति च देशे तु सैकतो घटः
शार्करं मधु सिकतावार्शर्करावानितिज्ञयादिस्पः। लुपि युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वबहुत्वे सिकता देशः शर्करादेश इति
तु हठन्पासइति सर्वथरः तथा च लुपि युक्तवदिति प्रकृतिलिङ्गं स्त्रीत्वं तद्वचनं च बहुवचनं भवतीति देशोलुविलचाविस्त
त्रमेत्रेपः बहवश्चसमाः सिकताइतिवामनोक्तेर्लुप्यपि सिकताइति बहुवचनं नातयंथकृत्तु शर्करामेकवचनान्तामाहत
चिंत्यं। आदिमो शर्करा शर्करिलो एवं सिकतासिकतिलो आद्यो भवश्चादिमः मध्यान्मस्त्यच आदेश इति वक्ष्यमितिमः
एवंउक्तप्रकारेणाउन्नेयान्ये हनीयाः आधाश्चत्वारो त्रिकटीबहुलदेशस्य तत्रत्योदावन्यस्यापितफक्तस्य सिकताद्या
वाक्ककावबहुलदेशस्य ॥ देश इति नद्यंबुभिः संपन्नेर्जातैः सष्ट्हैवीहिभिः पालितो देशो नदीमातास्येति नदीमातृकः
एवं हृष्टेंबुसंपन्नैर्व्रीहिभिः पालितो देशो देवो मेघो मातास्येति देवमातृकः देवो मेघे सुरे राज्ञीतिमेदिनिः मातेवमाता
नद्यन्तश्चेतिकप् हृद्योरुक्तार्थयोः क्रमेणोकेक। स्वधर्मपरत्वात् शोभनो राजा यत्र देशेन पूजनादितिटचोऽभावः स्वरा
ज्ञिति। प्रशंसायां मतुपि राजन्वान्राजन्वान्सौराज्ये इति निपातनान्नलोपाभावः देशो लोकोपलक्षणं स्वराज्ञिलोकस्त्वर्थः

एकस्य धर्मपरराजयुक्तदेशस्य॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशो राजवानेकं॥ गवितिगावस्तिष्ठंत्यत्रेति घञर्थे कः । अंबांबेत्यादिना
षत्वं । गावां स्थानं गोष्ठानकं स्वार्थिकः । द्वे गवां स्थानस्य । तत्पुनर्गोष्ठीनकं घञ्गावश्रा सश्नता द्रंसत गोष्ठात्खञ् भूत
पूर्वं इति खञि गोष्ठीनं एकं॥ परितः सरंत्यत्रेति पुंसीति घः परिसरः । द्वे नदीनगरपर्वताद्युपांतभूमेः॥ स्त्रियां वर्त्तमानायां
मालौ सेतुः पुमानित्यादित्यन्वयः । आत्रीयते नयेत्यर्थ्रे राउ पूर्वादिस्वरः कपिरिकादि ४ उ। षित्वाली च इत्यादिज्ञादिभ्यः इति ङीञि तिनु
स्वामी श्रालीयते ऽमोऽत्रेति तु भद्दः। सित्वं निवध्नंत्येतमिति सितनीत्यादिना तुः सेतुः । द्वे आलेः॥ वेति वामे लूयते लूञ् छेदने
जिपिंजादिभ्यः ऊरोलचा वित्यूरः । वामलूरः वम्यते उद्गीर्यते इदमिति वामः कीटाद्युत्क्षिप्ता मृत्कर्मणा॥ तत्र लवनं लूः छे
दः वामस्य लूर्वामलूः तां राति आत इति कः वा । नञ्श्रकति गच्छति वा कः ल्यादुः नम्यते खर्वतां प्राप्यते भूभागोऽनेनेति वा॥
मुप्रद्ध त्वेज्ञाह्न फलि पाटि नमि मनि जनां गुक् पटि नाकि धत श्चेत्यः फः नाक्यादेशः इकारः ऽग्रारणार्थः नाकुः वामलूरस्य
ह वर्णीत नाकुः पुंसि वल्मंते प्राणा नोऽत्रेति वल्मीकः अलीकादयश्चेति निपातितः त्रीणि उपदिकाकृतमृत्तिकाकूटस्य॥
ने ३ अयंते नैनेति अत्युति अयनं ईयतेऽनेनेति स्वामी। वृत्तं तदिति वर्त्म नूवर्त्म कांतारो वर्त्म दुर्गममित्यमरः । क्लीवत्वं पथिक
पादे मृज्यते वितरणीक्रियतेऽनेनेति मार्गः मार्ग्यते वा मृग्यतेऽनेनेति वा । अध्वन्निवलं पथिकानां अत्यंते सततं गम्यतेऽने
नेनेति वा अदेरतर्वा धिश्चेति क्वनिपू अध्वा तारेशः अध्वा पथंतेऽनेनेति दपेसतौ पथिमथ्यभुक्षामिति रि इति निः पंथाः
पतंत्यनेनेति वागमेरिनि रित्यनुवर्त्तमाने पतेःस्थश्चेति निः ... अध्वा वाट ... मार्ग इति त्रिकोऽष्टौ षात्प

रा०मु श्रोऽदंतेपि। पदमवतिपदं वा [illegible] पदवीपदे। पद्यदिम्यामविरित्व
५ कि: पदविन्नतः कृदिकारादितिङीषु पदवीति ङीष् पदवी अपंजिका। पदस्य बि: पद्धिती पद्धिः कृदिकारादितिविनु
5 पदवीतिसर्वधरः। सरंत्यनयेति क्तिन् सृष्टतिः। एवं सरणिः धरणिावदनि: ङीषु सरणी च सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरितिद
त्पादोरमसः। ष्टहिंसायां नतः शरणिरित्येके तथा च भुमंणु मेप्रदीपे च शरणिः पथि वा वलाविति तालव्यादावजयः
स्मृति साहचर्यात् स्त्रीत्वमस्य एतत्साहचर्यात् पद्धतेः पद्यासाहचर्याद्वा। पादाभ्यां हन्यत इति हतेः क्तिन् हिमकावि
हतिषु चेति पद्भावः। क्यलोऽन्यतरस्यामितिधत्वं पद्धतिः। पादाभ्यां हिता वितन्यात्वात् शरीरावयवाद्यदितिपदमस्मिन् दृश्य
मितिवा यत् पद्यत्यतदर्थ इति पदादेशः पद्यतेगम्यतेवा एवेतत् संज्ञापूर्वकत्वात् दृद्धभावः। वर्ततेऽनयेतिवर्तते ऽस्वेत्य
निः वर्तनिः वकारान्सुइचेत्येके तेनु वर्त्मनिरितिवेत्सक्ष्वल्लदन्तः तथा च बुल्लिमदद्वत्तौ वर्त्मनि रागशिर्वितर्दिपुरंध्री
त्सकत्तं कृदिकारादिङीषु वर्तनी। एकोऽसहायः पादोऽस्यामित्येकपदी गतृणा। मविरलपादत्वादेकोऽभिन्नः पा
दोऽस्यामित्येकपदी कुंभपदीषु चेति निपातिता द्वादशा पथः॥ अतीतिअतिपंथाः सुपंथा इतिस्वति पूजायां कुग
तिप्रादयइति समासः। न पूजनादित्यत्र स्वतिग्रहणात् अक्पूरब्धूरित्यादिना प्राप्तस्य समासांतस्य निषेधः। संज्ञा सोपंथाश्रे राम
तिसत्पथः स्वतिग्रहणादन्यत्रानिषेधात् समासांतस्य वा [illegible] शोभनपथस्य। विरुद्धोऽध्वा व्यध्वः। उपसर्गादध्वन इत्यच्समासां ५
तः। दुर्निन्दितोऽध्वा दुरध्वः। एवं विरुद्धः पंथा विपथः। अक्पूरित्यादिना ऽकारः समासांतः कुत्सितोऽध्वा कदध्वा। एवं कापथ

थः॥ कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि॥ कापथ्यसंयोश्चेति कोः कत्‌ का देशो॥ अतिपंथा इत्यादौ पथः संख्याव्ययादेरिति न क्लीवत्वं संख्या
दिपथशब्देनाव्ययमिचारि समासांतेन साहचर्यादव्ययादिपथशब्दस्यापि कृतसमासांतस्यैव ग्रहणात्‌ एवं च विपथः
कापथ इति पुल्लिंगपाठः प्रामादिकः॥ तथा च संख्याव्ययादेरित्यत्र विपथमेवोदाहृतं संख्याव्ययपूर्वकश्च पथ इति वाम
नेनापि क्लीवत्वमुक्तमिति स्वाम्यादयः॥ अन्ये तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति समादधते वयं पथः संख्याव्ययादेरि
त्यत्र कृतसमासांतस्य पथरूपस्य ग्रहणात्‌ पथते व्याप्नोतीति पथो ऽनतादिन्यस्य पचाद्यजंतपथशब्देन समासे पुंस्त्व
मेवाचक्ष्महे॥ तथा च त्रिकांडशेषः॥ वाटः पथश्च मार्गश्चेति॥ अत एव सत्पथः स्त्र्यस्तु पंथाः स्याद्ध्वा विपथकापथावि
ति रभसे पुंस्त्वं पचाद्यजंतपथशब्देन कुपथो ऽपीति॥ पंचानि दिति पथस्य॥ अपंथा इति॥ न पंथा अपंथाः॥ पथो विभाषे
त्यजिवकल्पः॥ अविद्यपथं नपुंसकमिति क्लीवत्वं मार्ग एव यो न भवति तस्य द्वौ शृंगाटाद्यान्यसाधौ ऽस्त्वेति नानार्थव
स्यति शृंगाटाद्यान्यमरसिंहेति कर्मणि ल्युट्‌ शृंगाटकं स्वार्थे कः॥ शृंगोनाटं ग्यदे इति त्रिभद्रः॥ चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्प
थं पूर्ववत्‌ इदुदुपधस्येति षत्वं पथः संख्याव्ययादेरिति क्लीवत्वं॥ द्वे चतुष्पथस्य॥ शून्यो ऽध्वा शून्य इति सुप्सुपेति
समासः॥ दुरध्वा सो ऽध्वा शून्यश्चेति हारः॥ शून्यः॥ छायातरुजलादिवर्जितो ऽध्वेति तद्धुंढिका॥ इष्टगाध्वा प्रकृष्टमंतरम्यवधान

रा०

६

b

मवकाशो वा ग्राममध्ये रथ्येति प्रांतरं षकच्छान्नइति स्यात्तस्या चौरकंटकादिभिर्दुर्गमः पंथाः कांश्चिन्न तारयतीति कांतारः पृ
षोदरादित्वादिति सुभूतिः कस्य जलस्य सुखस्य वा ... नाश मितश्चैकांतार इति कर्मण्यण् इति तु भट्टादिः । क्लीबे पि कांता
रं । कांतारं तु न पुंसकमित्यन्ये । कार्थे वक्ष्यते । कांतारं प्रांतरे तु ... र्थे इत्येक इति भट्टः । एकं चौराद्युपद्रुतस्य पथः । गोति रु
तिय तीति प्रतिशब्दः साधुः । गोर्ध्वनौ दृष्टस्य ध्वपरिमाणो चेत्यवादेशो गव्यूतिः पुंसि स्त्रियां च धन्वंतरसहस्रं तु क्रोशः क्रो
शद्वयं तु नः । गव्यूतं स्त्रीत्वे गव्यूतिर्गोरुतं गोमतं च तदिति वाचस्पतिः । धनुर्हस्तचतुष्टयमितं तु स्कान्दाद्धाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां
गव्यूतिः पुंसि भाषित इति शब्दार्णवः । क्रोशयोर्युगं क्रोशयुगं । द्वे क्रोशद्वयस्य । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ चेत्यनेकार्थे वक्ष्य
ते किष्कुरत्र हस्तस्तेषां चतुःशतीनल्वः । नलं वंधने उल्वादित्वाद्वः । कात्यायनल्वो विंशं हस्तशतमित्याह । एकं चतुःशत
हस्तप्रमाणस्थानस्य । दृश । धन्वंतरो राजमार्गो घंटापथः स्मृत इति चाणक्यः । घंटोपलक्षितहस्त्याद्यसंवाधगतिर्मार्गो घंटा ६
पथः । पूर्ववदकारसमासांतः । सम्यक्संभूय वा सरंत्यत्रानेनेति वा ल्युट् संसरणं । द्वे सामान्येन राजपथमात्रस्य । तत्संस
रणं पुरस्य चेद्भवति तदा उपनिकिरंति आधिक्येन निस्सरंति सेव्यान्यत्रेति । अदोरन्तुपनिष्करं । किष्कुस्त्वपारस्कारादिस्त्र
न्यस्य तु घंटापथः संसरणं एव पुरस्येति दुर्गापुरस्येति स्वामिसर्वधरादयः । वुधैः संसरणं वर्त्म गजादीनामसंकुलम् । पु
रस्योपस्करं चोक्तमिति भुग्नः । अंगोपांगापेक्षया भूमिरत्रप्रधानं प्रधानेन च व्यपदेशा भवंतीति भूमिवर्ग इत्युक्तं । एवम

न्यत्रापि मंतव्यं। इति भूमिवर्गविवरणं। पूरिति। पिपर्त्ति पूरयति वा सर्वं कोशं कं पृ पालने भ्राजभासेति क्विप्। उदोष्ठ्यपूर्वस्ये
त्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। पूः। पुरौ पुरः। ऋग्भादेव धातोः अदोर इपूर्वं विद्यतिपि घेन गुणाड त्वं गोरादित्वात् ङीषि पुरीति सर्व
धरः। पूर्यते ऽनेनेति पूरस्मुखगम्ननेघ अर्थे कस्ततो गौरादिङीषि पुरी इति स्वामी। नगा इव नगाः। गजाः प्रासादादयो वा ते संत्य
त्रेति खमुखनगपांसुपांडुभ्यो रइति रः। स्त्रियां गौरादिङीषि नगरी। बाहुलकात् पट्टोपपन्नन सा हन चर्येण पुरं नगरमित्युह
स्त्रीक्लीबत्वमेवेति निश्चयः। कृगृ इत्यादिना इयप्रत्यये पुरि इकारांतोपि सर्वधरः। नाना दिग्भ्यः पतंति वणिजोत्रेति
विपति पतनेध्यां तन नृप न्नतं पततं पत्रगा तिम्न नोती ति तनं अत्र च पतस्तनं पत्तनमिति वा। तद्वै पत्तनं तच्च पट्टनं पुटभे
दनमिति वाचस्पतिः। तपटे र्वांकुल [illegible] पण्यानां पुटा भिद्यंते ऽत्रेति ल्युट्। भेदनं पुटानि पण्यागाराणि भिद्यंतेत्रे
ति अमरः। पुटैर्विशिष्टगृहप्रकोष्ठादिभिर्भिद्यते विशेष्यते इति पुटभेदनमिति तु पंजिका। स्थितिः स्थानं तस्मै हितं प्रा
कीतान् [illegible] स्थानीयं राजादिभिः स्थीयते ऽत्रेति [illegible] निकानि यतं गच्छंतिव
णिजोत्रेति गोचरेत्यादिना निपातनात् [illegible] विकरणो [illegible] सर्वधरः। केचित्त्वत्र नगा
रपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः। [illegible] राजा तत्र शिवारिकाख्य

रा०मु० तिष्ठंतितत्पत्तनंदुर्गनगरंयोजनविस्तीर्ण [illegible] कामादि [illegible] स्थानी [illegible] मन्दी [illegible] तायतनैश्चित्रैः प्रासादा
७ पण्यवेश्मभिः नगरं दर्शयेदिह। तत्र राजमार्ग [illegible] मूलनगरस्य मूलनगरे
संमतो जनो यस्यावस्थानार्थं मूलनगरसन्निधौ यद्दत्तं पुरं नगरान्तरं क्रियते तत् [illegible] विवक्षा रखा नगरं अभिस्पंदि
वमनयत्रैव एककं [illegible] वेशा इति। विशन्ति यत्र नाम नः कामुका वा तत्रेति विश प्रवेशने हलश्चेति घञ् वेशाः नेपथ्ये [illegible] मात्रे च वेशो वेश्यागृहेपि चेति ताल
व्यान्तरे रभसः। वेविषति व्याप्नुमिच्छन्ति जनमनांसीमं पूर्ववत्तरयजि वेदा मूर्द्धन्यान्तोपीति पंजिकास्वामी च तत्वनहं द्वन्यं मूर्द्धन्यान्ते षु सर्वत्र कोषा
दावनुपातत्वात् गृहमात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेत्तु तालव्यः। तालव्योमूर्द्धन्योऽलंकारो कथित आचार्यैरित्यूष्मविवेकात्। वेश्याज
नस्यसमाश्रयः आश्रयो वा सस्थानं वेश्याजनसमाश्रयः द्वे दारिकाणां निवासस्थानस्य। आ समन्तात् पण्यन्ते क्रयविक्रयव्यवहारं कुर्वं
त्यत्रेत्यापणः गोचरसंचरेत्यादिना साधुः। निषीदन्ति क्रयविक्रयार्थं जना अस्यामिति निषद्या संज्ञायां समजेत्यादिना क्यप् षसदेर त्र तेरि
ति षत्वं हह द्वे वणिक्पथक्रियारोहपण्याजिरादिकमप्यत्र। द्वे हट्टस्य। विपणन्ते अस्यामिति वा कुलकादवहः विपणिः पूर्वीन्नरसा हच यास्त्रीलिङ्ग
दिकारादिति ङीषि विपणी च। पण्यं क्रेतव्य [illegible] नां वीथी गृहहार पिंडिका स्वार्थे कप् पण्यवीथिका द्वे विक्रयार्थं प्रसारितानां द्रव्याणां
आपणि शयारिका विपणिर्हट्ट इति वल्लभेन व्याख्यात अत एव शयोगाद्विपणिः पुंस्त्वमपीति तु सर्वधरः। रथ्यामिति
रथं वहतीति रथ्या तद्वहति रथयुगेत्यादिना यत् वहितार्थे खलयववमाषेत्यत्र च कारात् यदिति तु स्वामी। प्रतोलयं रा म
त्यस्यामिति प्रतोलयति परिच्छेदयति परान् मीयानिति वा पण्यता तत्तु तुल परिच्छेदने इत्यतरण्यर्गौरादिः प्रतो ७
ली [illegible] ईत्याया वा शिन्याविहीति ख्यातायाः। चत्वार्येव हहट्टस्येत्यन्ये। आद्यौ वणिक्पथस्य [illegible] इति भट्टः। तथा च शाश्वतः। आपणः पण्यवीथी च
द्वयं वीथीति संज्ञितमिति। आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियामिति रभसः। पर्यापितत्वात् क्रियि कलोकमत्तायपण्यपरणपुर्षापरा विपणिर्न्न वि

त१

लिविशायंते प्रकाशंते इत्याशपस्याभिति श्रीउः॥ किंतु खव्य इति खलू विशाखाविगतशाखाखुउति ते वर्जनसंमर्दातवि
शिखेति तु भट्टः॥ क्षीरस्वामीलाछइति व्याख्यातघ्याके चित्तु विपण्यादीनपंचेकार्थमाऊः तथा च कोटिल्य विशिखो या
सो वर्तिकप्रचार इति तु भट्टः॥ चेतिचीयत इति क्विनः कर्मणि पर बूच यः नप्य तेप्राकारो चेति वप्रइद्रयत वपुष्ट
धिष्यां रनि इति स्वामी दुर्गनगरेपरि खाया उद्धृत मृत्तिका स्तूपस्य। त्रिंशद्धस्तप्रमाणस्य मूलवेधस्य यस्यो
परिप्राकारो भवति तच्च तथा वाग्भटशास्त्रे खाता उद्धृत पांशुना वप्रं कारयेत्तस्योपरि प्राकारमिति तथा च धर
णिः वप्रश्चावरणे हंदे प्राकारमूलवेधनमिति॥ प्रेति श्यमं क्षिपत इति प्राकारः साकारयोः कृत्रिम इति दी
र्घः॥ व्रियते वेष्ट्यते तेनेति वरणः करणे ल्युट् सलगतौ करणे घञ् सालोदंत्यादिः सालो वरणः सर्जयोरि
तिरभसः स्यति पर्यंतं करोतीति साल इति तु भट्टः॥ शालगतौ ततो घंजितालव्यादिश्च तथा च तालव्यो नृप
म४ ऋषयोः शालो हस्तो हस्तौ उर्भदे च। तालव्यदंत्य उक्तस्तथा त्रियां च हृद्याखाया मित्युष्मविवेकः क्षीरपाणि
र इति व्याख्यातस्य। प्रागेव प्राचीने विभाषा वरे विकुस्त्रियामिति खः प्राचीरमेवेति पंजिकादयः॥ प्रांततर
तिसप्तम्यास्तसिः॥ व्रियते नयतिहृतिरित्यपि नामेति॥ भट्टः॥ ग्राह्यं तु हस्ते वेष्टनमित्याऊः। एकं दुर्गनिगरादे
शं तभागे वणुकंटकवेष्टादिमष्यावेष्टनिका मा॥ भूलिकाविसश्च। स्तूपवदराद्रिर्स्वाम्यादयः॥ भियत इति

प्राचीनमित्येके इति भट्टः। प्राचीरमिति तु प्रक्षाङ्ग पूर्वोक्तिनीतैः शुविविमीनांदीर्घ इति क्षीरदीप्यौ:३
ति१

रा॰मु॰ ८ तिभिदेर्भिदा विदारणात् इत्यभिधाना [illegible] मित्तिः [illegible] कुड्यं [illegible] वाऊलकात् उच्चट्वर्गान्ततीयवत्कुड्य
मिति सर्वधरादयः। कवते [illegible] निवारे इति [illegible] मेव [illegible] यामिति वामनः। कुड्यं साधकस्तं वसाधरितिय
8 त् ष्टघोदरादित्वात् तत्वमिति भट्टः। कोष्ठोतनरतितु [illegible] करणेः न्यच्चापीति उद्दातिसोमनंदीएतेन हूकारो वनइ का
र इति स्वामी। कुलिशे वेश्म निसाधकृपतउल घोरे कत्र क्षमरणात् उत्वे कुड्यामिति वा हृद्ग्रहादेर्दृदिष्टकादिमयस्य का
य इति ख्यातस्य॥ तत्कुड्यमध्यन्यस्ताछिकं सत एडूकमुच्यते इत्यतनइति ईडस्कृतौ ब्रेरणो वा तत्वूकादपश्चाति
निपातनात् साधिति सोमनंदी जानतरूपक्ष्मद्रूष्टमिछतिश्रो कारमध्यस्थं चएउंकं तथाच हिद्रूपं भवेदेडोक
मेडूकमेडुकं चेत्यादि। कीकसमच्छिएतत् काष्टादि कठिनद्रव्यो पलक्षकं एकं मध्यं स्थापितास्थ्ना दिमत्कुड्य
म्यु॥ गृहेति गृह्णातीति ग्रहे गेहे कः एकं अतएव निर्देशा ऊहें। गां ध्रुवं दिशां वा ईहते कामयते गेहं कर्मणएप
ग्रेहे करइति निर्देशा दोकारस्या त्वेकृते आर्हुलोच गेहं पुमानपि गेहो वासः कुटोहयो रिति गेहम स्त्री शाला
समेत्रिषामिति वाचस्पतेश्च। उदकं वसितमाछादितं यतिहतमनेन वा उदवसितं ष्टघोदरादित्वादेशोश्वा
कं धादित्वा हाऊईमवसितमिति भट्टः विशंत्यत्रेति मनिवेश्म। एवं सीदंत्यत्रेति सद्म। कितनिवासेनि राम
पूर्वाद्दधिकरणे निकेतनं। निशाम्यामम्यते गम्यतइति श्रमगत्यादोकः निशांतं रूप्यमन्चोरेतिनेद्द निशापा ८

द्वि ५

अंतो विरामो ऽत्रेति वा निशामंत्यत्रेति तु भट्टः। वसुस्तंभे क्लिन्नवसिन्त्वत्र साधुरिति यत्तु वसत्यं वसंत्यत्रेति वसत्यं वसेस्थि
रितिति प्रत्ययः। बाहुलकाद्य त्वप्रत्ययोपीत्येकरतितु स्वामी वस्त्यते याम्यते हिंस्यते वा वस्तगोधश्रर्दने चुरादिनिजं
तादतो यति वस्त्यमिति सर्वधरः। श्लेष्मे शाद्दूसंघातयोः अवस्थायंति संहिता भवंति जंतुना अत्रेति घञर्थे कवष्टिभागु
रीत्यकारलोपः। वस्त्यं एवमप्यपूर्वात केवष्टीत्यकारलोपः पस्त्यमित्यपीति स्वामि कौमुद्यादयः। तथा च निशां
ते सदनं पस्त्यमगारं सदनमित्यारभ्य नलोदवसितं पस्त्यमिति वा वस्पतिकोषः। सीदंत्यत्रेति ल्युट् सदनं वकुलं छंद
सीति दीर्घत्वे पृषोदरादित्वाद्वा पुरुषोनारदः सादनमपीति पारायणं तथा च नजीवही नोयमसादनं व्रजेदिति
रामायणं नेष्यते यमसादनमिति भारतं च सदनं सादनमिति द्विरूपं च। भवंति तिष्ठंत्यत्रेति ल्युट् भवनं। नगीर्यंत
इति गद निगरणो वा कुल्यात घञ् अगारं कुस्वादि आगीर्यंतेऽत्रेत्यागारं अगारस्येव नेषामपीति दीर्घत्वे वा दीर्घादि
संहितासाध्यादुपात्तं वसंश्चतुर्थीन्निरिवाग्र्यागारइतिरघुः। यदागारघट्टाहकुदिमसुवदिंदूपलहेदिलापयेति नैष
गा४ धः। विद्यादगारमोरमवगामापगामपीति द्विरूपकोषः। मंद्यंते स्तूयतेऽत्रेति तिमिरवन्मंदेरिरन् मंदिरं स्त्रीनपुं
सकयोरित्ययोक्तेः स्त्रियामटप् मंदिरा वस्त्रयोगाश्वयजति पथिपनाः। मंदिरात स्तवारिरितिस्मृतिः। गृहस्थांत पुं
लिंगोतित्यवकुवचन एवक्लीवलिंगा स्त्रसर्ववचनः भूम्नि वकुल्ये [illegible] त्याख्णः इतिभट्टः। निवीयते छाद्यत
इति निकाय्यः पाय्यसान्नाय्येति साधुः। निलीयतेऽत्रेति पुंसि [illegible] जंगामी निलयः। एवमालयः। वसंत्यत्र हल

रा०मु श्चेति घञ् वा मः । सा ह्रस्वा यां त्वपुलिंगोऽदंतः । कुटति कुटिः स्त्रीभव[illegible] कुट[illegible] [illegible] कः कुटः कुट्यतेऽनेनेति घञर्थे क
८ इति स्वामी । द्वयोरित्युक्तेः स्त्रियां गौरादिङीषि कुटी च । लघूपधत्वात् को कुटि[illegible]ति भीमसेनः । लघुकुट्यां कुटीरमिति
ह्रस्वांतोऽपि स्त्रियां कुटिः यथाऽक्रकुटिरिति पंजिकोल्लिख्यचेति [illegible] लक्ष्यंति घञ् शालेति गच्छत्यनामिति कर्मणि
९ घञ् वा लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य स्त्रीत्वमिति स्वामी । स्त्रियां शाला पुमान् शालोऽप्यमस्य प्रभेदयोरिति तालव्यादिः ।
सह मिलितानां त्वत्र सभा अन्येषामपीति ङः वा ऊलकाद्वा आतश्चोपसर्ग इत्यङ् सम्यग्भातीति सभा पृषोदरादित्वा
न्मलोप इति स्वामी । ओको घञंतोऽदंत ओकः सांतं वा चौ वद्दष्टंगृ विंशाति गृहं स्य ॥ संजवनं त्विति संजवं त्यजेति
न्तु इति सो च धातोर्गत्यर्थादधिकरणे ल्युट् संजवनं समंताद्रुपर्व्यधः संयम्यते संयमनं कृत्यल्युटो इति कर्मणि ल्यु
ट् संयमनमिति च पाठ इति टीकासर्वस्वप्रसारः । चतस्रः शालाः समाहृताश्चतुः शालं ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्व
त्वं पात्रादित्वात् क्लीबत्वमेव न स्त्रीत्वमिति सर्वधरादयः । आबंतो वेति स्त्रीत्वपक्षे चतुः शाली त्यपीति पंजिका । अ
भिमुखं शालाचतुष्टयं चतुः शालमिति श्रीधरः । द्वे अन्योन्याभिमुखगृहचतुष्टयस्य ॥ पर्णोऽस्य धाना शाला पर्णशाला
ला पर्णशाला शाकपार्थिवादिः । उटः स्त्रणपर्णादिरिति देशीकोषः तृणतो जायत इति उप्रत्यय उटजो ह्रस्वादिः न
था च रघुः सोऽध जालमुटजेषु विस्मृतन इति द्वे मुनीनां पर्णरचितगृहस्य ॥ चीयत इति चित्या अग्निचित्येवेति साधक राम
स्तस्य दैवत्यं अग्नि । आयतंते चेत्यायतनं देवयज्ञस्थानं [illegible] चैत्यो पि देवकुले ग्रामतनमा [illegible] द्वे [illegible] चैत्य ८

थाग्न्यागारोपान्तः पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः। यथास्य यजमानस्य तत्र तत्र चितुां पततु इति श्रौतनमो त्रयथा नैवेत्यं
च्छि धान्नापि स्रेष्माणाम् तत्र जेदिति उद्देश्यपादपे यथा आकुलग्रामचैत्याः इति कालिदासः। चैत्यमायतने बुद्धबिम्बेप्युद्देश्यए
२३ पादपे इति रुद्रः॥ मंदंते मोदंते स्वपंति वात्रेति मंदिरं वा शिमथिवतीत्यादिना उरच्। मंदुरा द्वे अश्वावस्थानगृहस्य॥ आ
विशंत्यत्रेति तितिसुट्। आवेशनं शिल्पिनां स्वर्णकारादीनां शाला गृहं शिल्पिशालेति स्वामी। कारूणां कर्मस्थानं शिल्प
२५ शालेति निरुक्तः पाठ इति मुकुटः। द्वे शिल्पकर्मशालायाः। प्रकर्षेण पिबंत्यस्यामिति घञर्थे कः। आतश्चोपसर्ग
इत्यङ्। वा प्रपा। पानीयशालिका स्वार्थे कः। इत्वमित्वं च। द्वे पानीयशालेति ख्यातायाः॥ मन्यते मठंत्यत्रेति मठः। मठ मदनि
वासयोः। घञर्थे कः। पुंसीति घो वा। छात्रशीला विद्यार्थिनश्छात्राः। छत्रेण गुरुः सेवालस्यते गुरुदोषच्छादनाच्छ
त्रं तच्छीलत्वाच्छात्रादिभ्यो णः। आदिना परिव्राजकक्षपणकादिगृहः। स च शाला व्रतिश्रयश्चात्रैव वोद्धानां तु
विहार इति एकं। गजं तिरश्चां पानेन मत्ताश्रयस्यामिति गंजा। गृजि गुजि मुजि मुजि शब्दार्थाः। गुरोश्च हलः इत्यका
रः। गंजा मदिरायां मद्यस्य संधानाश्रयत्वात्तत्सविग्रहं मदिरागृहं द्वे मद्यसंधानगृहस्य॥ निवीनत्वाऊर्भ इवागा
रं गर्भागारं। वासायगृहं वासगृहं मध्यगृहं कोष्ठकारकं नाम्नाऽऽदिकमप्यत्रैव द्वे मध्यगृहभागस्य वासहरेति ख्या
तस्याप्यनेकनामेत्यकेनत्याचरभसः। गर्भागारं वासगृहेऽपि ... नाम ... इति॥ मंचादिन्यासेन नास्ति रिष्ट

ग१

रा॰मु॰ मचेति अरिष्टं हिंस्यैर्वैरिष्यते ... रितिमहः। सूतेवसूतिकासूतकादीनांवेतिपक्षेइत्यंतच्छा गृहं नवाढेनवसूतस्त्री
२० गृहस्यगर्भागारादिभिश्चतुर्भिरेवपर्यायस्त्यन्ते॥ ...लिवा...स्थाप्यनगमनमाले वातायनं। गवाक्षेयनरश्मीनाम
त्रीवयथा...नयनात् ...मयः प्रसरंतीति तथावापीतिभावः अ... ... दित्यचु समासांतः अवउ स्फोटाय
नस्येतिव्यवस्थितविभाषयाजालकेनित्यमवङ्। गवाक्षः प्राणिनिहनुगोऽक्षः वधूहगयनं गवाक्षोजालकंवात्रेवद
जालकमच्छकुंडुरुकीतिख्यातस्य॥ मंडनेमंडो भूषांतेपातीति मंडपः मंडपवतीतिकेचिदपवार्यविनेवरूढिलह्णा
पा मंडपः मं...तजनेरिति उषिकुटिदलिकषिखडिभ्यः कपन्निति वा ऊलकात् कपनिवा। जनानामाश्रयोजनाश्र
य इदं मंडपस्य॥ हरतीति हरतिमनोहर्म्यं अ...आदित्वात् ...यत् सुहृच हर्म्य आदिशब्देनस्वस्तिकाट्टालकादेर्ग्रहणं
धनिनां राजव्यतिरिक्तानां वासो गृहं एकं काष्ठेष्टकादिकृतस्य धनिगृहस्य॥ देवानां भूभुजांच गृहे प्रसीदतिमनो
ऽत्रेति घञ् प्राकारवद्दीर्घः प्रासादः अन्यत्रापि सादृश्येनो प्रासादिकं॥ लेप... द्रव्यं सुधा तद्योगात् ज्योत्स्नादि
त्वादण् सौधः। प्रायेण राजार्हत्वाद्राजसदनमिति स्वामी सदनानां राजा राजसदनमिति राजदंतादित्वात्
परनिपात इतिकौमुदी प्रासादसौधयोरेकार्थतेतिकेचिदिति तु स्वामी सौध इत्यस्य क...त्यन्तो पि राज राम
सदनमात्रवाचीत्व...एवमा...मेना...धा...लितसौधसंपदामिति द्वे सौधगृहस्य॥ उप अधिकं क्रियत इति कर्मणि॥ २०

णपतउपकार्या। उपकरोति ण्वुलुपकारिका उप अधिकं करोति कर्मण्यण् उपकारी स्वार्थे क इति स्वामी एतदेव कृतं वुआ
महेउपकार्युपकारिके द्विरूपकोष दर्शनात् द्वे राजन्यगृहसामान्यस्य॥ स्वेति स्वस्ति क्षेमं कायति आतः इति कः स्वस्ति
कः। सर्वतो लक्षं क्षेमम् अस्य चेति वा सर्वतो भद्रः। साधु नंदयतीति नंदी नंदी आवर्तो यस्य स नंद्यावर्तः नंद्यावर्तो यस्य
ति वा। विशिष्टं छंदोऽभिप्रायोऽत्रेति विच्छंदकः विशिष्टच्छंदानिर्मितो विच्छंदक इति सर्वधरः। उच्छृदिर दीप्तौ वुन् विच्छर्दक इत्य
न्य इति भट्टः विच्छंदकप्रभेदा रचनाविशेषाः यथाह वराहः अपरा[illegible] तगतो लिंदः प्राग्गत्यगतो तदुत्थितो वान्यो ततत
श्चात्यः प्राक्कृद्वारं स्वस्तिकं शुभदमिति एवमन्यत्रापूह्यं एतेन स्वस्तिकादीनां क्लीवत्वमपि पंच द्वादश विंशतिदश प्र
भेदाः स्वभूपतेर्गृहाः नंद्यावर्त स्वस्तिक विच्छंदक सर्वतो भद्रा इति चतुरस्रश्चतुर्द्वारतोरणाः स्वस्तिको मत इति विहा
राकृतिः उपर्युपरिगृहं चौरी ह इति ख्यातः सर्वतो भद्रः वर्द्धलाकृतिर्नंद्यावर्त इति पंजिका आदिना रुचक वर्द्धन्यादि प्र
हः द्वारालिंदादिभेदभिन्नानामीश्वरगृहविशेषाणां एषु यथकृ पृथ्योगे केकं॥ आगारमिति भूभुजां स्त्रीणां मगारं स्त्र्यगा
रं अंतरमध्ये तरे पुरे गृहं अगारे नगरे पुरमिति वक्ष्यति। अवरुध्यंतेऽत्रेति अवरोधनं ल्युट् एवं घञ्यवरोधोपि। शुद्धांत उप
धा शुद्धारत्नकाअंते समीपे स्येति शुद्धांतः अंतः पुरादपो राजद्वारे स्थापितास्थ्या हृते शुद्धांत संभोगनितां नत्त्व छ इति
ने घधे। यस्यावरोधस्तनचंदनानामिति रघुः चत्वारि न्टपस्त्रीगृहस्य॥ अघतेऽसाविति अट्ट अतिक्रमणे चुरादिण्यं

गृ॰ [illegible] हंतेरपि घञ्ना देशः प
[illegible] वेस्यति णत्वमित्यपेक्षे केनेत्यपरे ३

रा॰मु॰ तादरेवऋअहः ॥ कुर्वंति शालाद्यं तेन [illegible] प्रकोष्ठस्येति सुभूतिः प्राकाराचखि
२२ तरणगृहस्येति कौटिल्यः प्राकारमंडपस्योप [illegible] निस्वामी प्राकारधारणार्थीत्वं
तरेन्तोमेत्यत्वरतितु भरतः अटतित्याख्या तस्य गृहस्येति कोक्कटः मंडपस्य [illegible] स्येति तु पंजिका ॥ प्रति । प्रहस्यते हि तेन्नं
॥ पसृगी रित्यनुवर्त्तते प्रादीनां चोपसर्गतात्क्रिपायोगेन चेह क्रियायोगोस्ति प्रघनस्त्वनेन गृहैकदेशाभिधानात् तस्मा
दितौ नां तावचेत्याऊः ! वयंतु विश्वधरणीमेदिनि वेजयत्यादिषुणत्वगं [illegible] दर्शनात्प्रणतावचेति ब्रूमहे । अल्पते भूष्यत
इति अलतेर्वा ऊलका त्कलिपुलिभ्यां किं दश्च अलिंदो रूक्त्वादिः ध्रस्पामलिंदेषु नवकुरेवेति माघः प्रकाशघणा अलिं
दोदीर्घादिरपि तथा च गृहैकदेशे । आलिंदः प्रघाणः प्रघणस्तथेत्यमरमाला त्रीणि द्वाराद्वहिः प्रकोष्ठकस्येति गृ
घी ५ हद्वारपिंडिकस्य वीरव्यातस्य च अलिंदस्य त्वपिंडिकेपीति सुभूतिः ॥ गृहमवगृह्यते परिछिद्यतेऽनया गृहावग्रहणी
अवगृह्यते द्वारसारशाखे अनयेति तु भरतः । देहउपचये भावे घञ् देहं गोमयादिलेपं लातीति कप्रत्ययांतो गोरादिर्दे
हलीति । द्वे गृहद्वारभूमौ चतुष्काष्ठाधः प्रसारदत्तकाष्ठस्य पाषाणस्य चेति कोक्कटादिः द्वारपिंडिका या इतिस्वा
मिस्कभूती द्वाराग्रस्थानस्य वीथ्याख्यस्येति भट्टादिः ॥ अंगत्यचेत्यंगणं प्रोष्ठशेदरादित्वात्णत्वमिति स्वामी पंजिका च । नां राम
तमिति तु सर्वधरः तथा च अंगनदंशनवतनपतनमजनयोजनरत्नवितानमितिनां तेषु शूवरः अंगेरनविंग्लंगनं च भोजः २२
तेर२

अंगनं प्रांगणो रो यानेकामिन्यामंगनानाम नेतिनोंतवर्गो विश्वः चत्वतरदमिति चतेश्चदेगतौ अर्वरीवत् ष्वरकृत्वत्वरं। अजंत्यत्र शिशि
र वत् किरचू अजिरं॥ ची॥ त्रिअंगनस्य॥ स्तंभस्याधस्तात् स्तंभाधारदारुणि शिलेति भद्रास्यः। शिल उंछे शिलति। तीगुपधात्
कः टाप् चतुष्किकापा आधारदारुणो भट्ट इति ख्यातं शिलास्यात् सा च तालव्यादिः शिल उंछे त्रिषुपां ग्राव द्वाराधः स्थित दारुणो
रिति तालव्यादेर मसात। कषत्यधांतां मोरादि डीषि शिली त्यपितलदारुशिली यो विज्ञा नासा दारूर्द्ध मस्य प दितिवोपालिता
दः॥ एकं॥ स्तंभाग्रादेरुपरिस्थितं दारु नासा सा स्प्रष्टा हे गुरोच्छे त्यकारः टाप्। विज्ञेयानासिका नासा दारूर्द्ध दारु चेति। द्वंत्यां नासा ५
तेषुरुद्धतस्तदंत्यानासादार्विति समस्तमेकमेव नामेति कश्चिदिति स्वामी द्वारोपरिस्थितमेव दारु नासेति पंजिकालिखि
तरुद्धतं नासा दारूपरिद्वारस्याधो दारुशिला स्त्रियामिति नाममालाध्यावलो विसतं तोंचेति प्रक्रते। न भो मोत्रिनभान
साघो राणा दारूर्द्ध दारुतोरिति दंत्यातेषु रभसाच्चा एकं स्तंभस्य द्वारस्य वाउपरिभित्ति धारकस्य काष्ठस्य माथर इति ख्यात
स्य॥ प्रतिसो धादोपकर्षे राणा छन्नमाह तेगुप्तं प्रच्छन्नं। अंतः स्थितं द्वारमंतर्द्वारं। द्वे गृहाभ्यंतरे प्रकोष्ठकद्वारस्येति कोश
दः॥ गृहाभ्यंतरकोणकादिद्वारं जालकद्वारं वा प्रच्छन्नादिद्वये नोक्तमिति स्वामी॥ पक्षे पार्श्वे द्वारं पक्षद्वारं पक्षकः इ
वे प्रकृतौ कन्॥ द्वे खडकी द्वारस्य पूर्वाभ्यामे कार्थमेतदिति कान्यः यदाह प्रच्छन्नमंतर्द्वारं स्यात् पक्षद्वारं तु पक्षकमिति
सर्वानंदः॥ वालीनि संवलितानि कानि तोयानि प्रत्रतद्वलीक मन्येषामिति दीर्घः वलत्या हणोति कुध्यादिकमिति अली
कादय श्चेति निपातनाद्वलीकः पटलप्रांतं इति गुरुत्वं मपि॥ नीध्यपतं विधेल मविश्यतेऽनेन मूलविभुजादित्वात् कः

पुरकांडे वोपालितार

रा०मु० पृषोदरादित्वाद्दीर्घः। पटलस्य छदिषः ...लस्य प्रान्ते वर्तते। नीध्रं ... इति स्वार्थे तस्य॥ अथेति एध्यते त्र पटति गमयत्फ
१२ दकं वा पटे रंतम्भितावितापर्यौ ह्वापटे ईपादित्वात् कलबू पटले पट ... तद्वसु भट्टः। छाद्यतेऽनेनेति छदेः सुरादित्वेतापर्वि
शुवीत्यादिना इसिः। इस्मनित्यादिना ह्रस्वः। पटलस्य प्रान्तं यत् तच्छदिः। प्रान्ते नीध्रं पटलप्रान्ते वालमप्यत्र। द्वे वालस्य॥ गोपेति
12 गोपानां स्वामिनी गोपा। नासतेऽस्या ऊयति। गा गोपायति वा। घञ् पृषोदरादित्वाद् उपधा ऊत्वं गोरादीत्वात् ङीष्। गोपान
सी। गोपनं गोपः घञ्। तमानयति शाम्यं ते करोति स्वार्थे ण्यन्ता दसुनि शीलोपे गुणी तद्वति ङीपि गोपानसी च। शुद्धानं व
उभीवं देशालेस्तो थोर्ह्वेस्मनी तिरभसः। तच्चतुर्भिर्निषुच्छादनार्थं पदहरणकाष्ठं वक्री कृत्य दीयते सा गोपानसी पटलाधा
रो वंशपंजरं गोपानसी ह भट्टः। छलेन वउभ्यपुत्रा ऊद्यो ता पि वउभिः तथा च तोकस्यो चिद्र वन वलभा विति मेघदूतः
। चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेके कमाभाषत इति पूर्वश्लोकः। आगारवलिका। विष्कंभ दार्व प्यत्रेत्यन्ये तथा च
चरकः गोपानसी नामागारवलिका वारस्विं तकेरिति॥ एकं॥ कपोतान् पालयतीति कर्मण्यण् ङीवं ताद्र स्वार्थे क
स्मुलं तावा कपोतेति शायो वादः पतिमात्र पालिका वोध्या विशेषणाट क्य ने त्रटकि वंधने धिकरणे घञ् कर्मण्य
ज् वीविटंकं सौधादिषु प्रांते काष्ठादिरचितं केकपक्षिस्थानस्य एकं॥ ह्रु आवरणे धुरादिः द्वारयं त्याद्दारावंति पक्षिणो
स्यामिति ह्रु अनावरणा इति केचित् पठंति तन्मते द्वार्यते नाहृतं क्रियते संपदादित्वात् क्विप् द्वाः। द्वारो द्वाररु त्या राम
दिरूपं कर्मणि घञि द्वारं ... शक्तिस्वाभाव्यात् घञं ते पिल्लीवत्त्व मितिस्वामी॥ ह्रु आवरणे धुरादिः ह्व ओवा उपसर्ग १२

लाद्यावरणार्थता अत्तिलारयंति वारयंत्यत्रेत्यधिकरणे घञ् उपसर्गस्य वा घञीति दीर्घः प्रतीहारः नानार्थरत्ने द्वारे च गोपुरमपि
चीहारस्या॥ तर्द हिंसायां सर्वधातुभ्य इन् अवितर्दिः विगता तर्दिर्हिंसास्याः वेदिका सा ह्रस्ववर्धात्स्त्रीत्वं।एवं वितर्दीत्यस्यामितिर्
त्वे तोल्क दि कारादिति ङीष् स्वार्थे कन् के [illegible] इति ह्रस्वः पक्षे इकारान्ताद्वा कन् अत एव वेदिर्वेदी च द्वे वागारादौ काष्ठादिरचितु
ष्किकायाः प्रांगणादिमध्यगता या वेति स्वामी दारुपरिधत्ता चतुरस्रा विश्रांतिभूर्वितर्दिरिति भट्टः स्तंभपीठिके त्यन्य इति
सर्वधरः चतुष्किकादि गृहमध्यस्थ चतुःस्तंभोपरि चक्रकाष्ठनिर्मिता या वेदिका या इति कोक्कटादयः॥ तोरेति॥ स्तवंतो
रणंति शब्दायंतेऽत्र तोरणः पृषोदरादिरिति स्वामी मंगलार्थं तुरंति त्वरंतेऽत्रेत्यधिकरणे ल्युट् तोरणः इति भट्टः तुरी त्वर
णाहिंसयोः द्वाराद्बहिर्वहिर्द्वारं द्वे मूलद्वाराद्बाह्यद्वारस्येति कोक्कटः द्वाराग्रे निखातस्तंभयोरुपरि निबद्धनानारत्नवस्त्रादि
घस्य तोरणस्येति सर्वधरः तथा च दूरात् हल्लहस्कर पतिधनुश्चारुणा तोरणेनेति मेघः अत एव द्वाराद्बहिः कल्पनाद्बहिर्द्वार
वंदनमालेति ख्यातस्येति केचित्। पुरस्य द्वारं पुरद्वारं। गोप्यत इति वा कुलकादुपेरु स्वगोपुरं द्वारमात्रेपि गोपुरमित्यने
कार्थे वक्ष्यते। द्वे नगरद्वारस्य दुर्गपुरद्वारस्येत्यन्ये॥ पुरो द्वारि यन्मृत्स्निकाकूटस्य वा तत्र हस्तिनखइव लक्ष्यते नखः।एकं दु
र्गद्वारावरणार्थक्रमनिम्नस्य कृत[illegible]स्य वहिरटनस्थानतः सोपानस्य [illegible] कूटस्य वा तत्र हि स्थित्वा विपक्षेषु का
नि २ र्यं क्षिप्यत इति। प्रविश्यांतकं वा तं [illegible] शिरो वा [illegible] तिक [illegible] [illegible] ज [illegible] जवादित्वा [illegible]
वाटमित्यपीति भट्टः॥ स्वामी तु [illegible] [illegible] नमिस्थ [illegible] इत्याह खि

यांडीषिकपाटीकवाटीइयत्नी ति [illegible] पांस्त्रियामररीति पंजिका तथाच कवाटश्च
कपाटश्च त्रिषुस्यादररं नने ति वाचस्पतिः [illegible] कर्त्तव्ये तदा च कश्चिना भ्युदये वेदर्यते ऽमीपरमर
रथोहर्म्य वाताय नानामिति । सकष्यास्वि षिसष्टकि [illegible] रस्य्या दि [illegible] दृढ कपाटस्य ॥ तद्विष्कम्भात्यवस्थपमि
त्याधस्पके नीति: तद्विष्कंभिक पाटधाररणाका ष्ठे । अर्ग्यते रतिअर्जसर्ज [illegible] नेहृषादित्वात कलघु कुत्वं अर्गलं स्त्रियां
टा पुं अर्गला वार्यर्गला भंगरवशहन्नरयतिरघुः । लघुविषहा यांडीपि अर्गलीत्यपीति पंजिका तद्विष्कंभोऽर्गलमितिमूल
पाठः । विष्कंभे वेधनिमिन्नं दंडइतिभट्टः । एकैककपाटवन्त्रारदत्तलोहादिकृतदंडस्य कुलीनसली तिरव्यानस्येतिनुस्वामी
॥ आरोहेति आरूह्यतेनेनेति ल्युट् आरोहणं । उपपूर्वोदनितेर्भावे घजिधातूनामनेकार्थत्वादुपानमाधिक्येनआपणं
तेन सह वर्त्ततेसोपानं सहरुपानेनो हूगमनेन वर्त्ततरत्यन्ये । सोपानपथमुत्तच्छृज्यवायुवेगसमुद्धतइति सवायुवेग
समुद्धतोऽपानपथमुतच्छृज्येति पदं भंगोऽश्लील त्वाभेदाद् त्यादित्वं । सोपानसिंकसाध्याः संवाधसमूहसवाणी
तिदंत्यादावूष्मविवेकाच्च । इष्टकादिरचिता यः सिद्धीतिव्याताया हि ॥ निश्चयेनश्रयंति आकारादिकमनयेति
वह्निवह्निश्चत्युयेनिः श्रेणीः अविसर्जनीयनिश्चाह्नानियनाश्रेणीः पंक्तिरचेतिनुस्वामी । अधिरोहिणीसाहस्वर्याति
स्त्रीत्वं डीपिनि श्रेणीत्वा । अधिरुह्यतेऽनयेति ल्युट् ङीपू । अधिरोहिणी । द्वे वेणुदारुमय्या निश्राणी तिरव्याताया: सं मि
श्च तइति कर्मणो बजूं संकारइतिस्कभूत्यादयः स्वामीच । भट्टस्कश्चदोरवित्यपि संकर इत्याह । अवकीर्यते निरस्यतेत्र
संमृज्यतेऽनयेति ल्युट् मृजेर्वृद्धिः संमार्जनी । शोध्यतेऽनयाशोधनीवईन्यप्यत्रैव । द्वे वाढनीतिरव्याताया: ।

द्वारपूश्च अवकरः द्वे॥ खम्प्रतरतिसवनुअवदारणे। ठिष्ठ खनेर्मुड् ह्रस्वो दानइत्यच् आदेर्मुआगमश्च मुखं। मुखतिमंडयति मुखमं उणे
रगुपधत्वात्कः मुखमित्यन्ये। निस्सरंत्यनेनेति निस्सरणं ल्युट्। द्वे गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशवर्त्मनः इति मुद्दसर्वधरौ। स्वामीतु गृ
हादिद्वारप्रवेशो मुखादि द्वयं तथा च मुखं स्यात् गमित्यवधौ मुखी शाले त्यत्रन्यासउक्तः शालायाः द्वारप्रवेशो मुखमुच्यत इत्याह
पंजिकादिरप्येवं। कोकरक्तद्वेहदमंउपादः प्रवेशनिर्गममार्गस्यत्याह॥ समंतान्निविशंतेत्र इति हलश्चेति घञ् सन्निवेशः। एवं
निकृष्यते निकर्षी भूपतेत्रेति निष्कर्षणं ल्युट् निर्गतेकर्षणमस्मात् द्वा। द्वे पत्तनादिषु दिग्गादिपरिच्छिन्नप्रवेशस्य द्वे पूर्वदि
गाद्यवच्छिन्नगृहाणामपीति कलिंगः। पुरादेर्विहरणभूमिः शितितु भद्रः। सितिसंवसंत्यत्रेति उपसर्गेच संज्ञायां थ्रुं संवसथः। य
स्यते भोगिभिरिति यसतेरावेति मनृ अंतस्य वत्वं ग्रामः ग्राममृग्यंति निवसंत्यत्र ग्रामकुटनिकेतनइत्यपि श्रोरादिका त पुं
सीति घे ग्रामः गम्यते जनैर्घञि पृषोदरादित्वाइफेवाविग्रादिवर्णप्रायाप्राकारपरिखादिरहितावकूजनवसतिर्ग्राम
इति नगराद्भेदः॥ द्वे ग्रामस्य॥ वेश्मनो गृहस्ययोग्या भूः वेश्मभूः। वसंत्यस्मिन्नवसेस्कृत्वागावेणाश्चेतितु वृहद्धिः वा
स्तु। द्वे गृहकरणयोग्याया भूमेः॥ ग्रामस्यांते समीपं ग्रामांतं अंतेति हार्थे शाल्य प्रत्यपादपगतं शाल्यं विकृष्टपकील
कमच्चेत्स्फ पशल्यं। उपशलिसमीपश्रमणो साधकः तत्र साकरितिपद्धा ग्रामग्रामस्य॥ उपलक्षणं। ग्रामादीतिबोध्यं। तथा
च माघः शैलोपशल्यानिपतन् ... उपकंठ उपशल्य हे इति त्रिकांडशेषः। एकं ग्रामादिस
मीपदेशस्य॥ सीपतेवुध्यतइतिसीमा सीमा मनन्। मन्निन्ताद् साध ... विषये अनुभाभ्यामिति डाप् सीमा आघाटश्च

न

टू १

रा० मु० द्वेप्यत्र दि॰ मातंगघटाविमर्द्दचतुराघाटामहीसाध्यत इति अर्थे गा [illegible] भिरेव पर्यायमाह॥ घोषंतिगा
१४ वो ह्वेति घञ् घोषः। आभीरा गोपास्तेषां पल्लिः [illegible] आभीरपल्ली [illegible] कुटीग्रामकः घोषः पल्लिरिति शाश्वतः। पल्लिः कुटीस
मुदाय इति सर्वधरः। पतंति चरणेन भ्रमणेन जीवंति क्विप् [illegible] तो भावः तेन [illegible] पल्लि तङिः ढिलोपः कृदिका
15 रादिति ङीपू पल्ली पल्ली स्थानमिति स्वामी पल्ली ग्राम इति वैद्यः। आभीरपल्लिर्घोषस्थानं तेति पंजिकाद्वे गोपालग्रामस्य गोप
पगृहस्य च॥ पच्यत इति पक्कणः क्त ल्युटोव ऊलमिति कर्मणि क्विपू पक्कु पच्यमानः कणो धान्यांशो येनेति पक्कणः पच्यत इ
ति नान्यत्केन कुरुते चेति चितेः कणाः कश्चेति वा ऊलकात् पश्चेरपि कणाः कश्चान्तादेशः पक्कण इति वा कद्वयमध्य इति भूतिः सु
। पक्कणोऽस्त्रियामिति जातरूपः। पक्कणं तु नपुंसकमिति रत्नकोषः। शबराः भरराप्रभृतयो म्लेच्छास्तेषामालयो गृहं शबरालयः
। द्वे शबरगृहस्य॥ इति पुरवर्गविवरणं॥ महीध्र इत्यादि महीं धरतीति मूलविभुजादित्वात् कः महीध्रः। शिखरं शृंगमस्त्यस्मा
त् इनिः शिखरी। क्ष्मां बिभर्त्ति क्विपू क्ष्माभृत् हर्तुं देशांतरं नेतुमशक्यः अहार्यः आहलोपेत्। धरति भुवं पचाद्यच् धरः। प
र्वाणि भागाः संत्यत्र तपोगात् पर्व मरुद्भ्यां तपू पर्वतः स्वामी शिथन्निपर्वविपव्यमितमिनमिहर्यिभ्यो अतन्त्रित्य तद्धि पर्व
त इति स्वामी। अदि अदि भिम्यः क्विन्निति क्विः अद्रिः। गां भुवं त्रायत इति गोत्रः आतइति कः। गृणाति गिरति वा गृ
शब्दे गृ निगरणे रणाइतो वाहुलकात् कुटिभिदिछिदिभ्यः इत्यत्र इः गृ निगरणे वा ऊलकादितोपि इगुपधात्किः अत इ राम
द्धातो रितीत्वं रपरत्वयोर्गिरिरिति सर्वधरः। गिरति गृणाति वा अन्येभ्योपीति क्विपू पृषोदरादित्वात् घञ्कृते ग्रावनादे १४

सू २

ग्राः ग्रावा न चलतीत्यचलः ॥ पचाद्यच् ॥ ग्रावशुरशिलायोगात् भूभृन्निश्चोत्थानादित्वादणशैलः ॥ उच्चीयते हर्षितीयते एवं उच्चयः कूटं ततः
षष्ठीसमासे शिलोच्चयः । निर्गन्धस्त्वा वरसानुमञ्जीभूत पृथुशेखरकटकिकुटारादयोऽप्यत्रैव च योद्धशपर्वतस्य ॥ लोके तिष्ठन्त
लोक्यते लोकः । वहिरन्धकारे किरणास्य आनां लोकः तद्दत्र लोकः कर्मणि घञ् तोलोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकः ॥ चक्रं
भूमिवक्रं वर्तते वेष्टयतीति चक्रवाडः कर्मण्यण् पृषोदरादिरिति स्वामी ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते वेष्टयतीति वृत्त वर्धरः । चक्राकारेण
वाडते वाडृ आप्लव्य इति भट्टः । चक्राकारेण वलति वेष्टयति वा द्विप्राकारवत्सा चिद्धी पां महीमावेष्ट्य स्थितस्य गिरेर्लोकालोका
ख्यस्य ॥ त्रीणि कूटानि शिखराण्यस्येति त्रिकूटः । ककुदं बुद्धात्रीणि ककुदाकाराणि शृङ्गाण्यस्येति त्रिककुत् त्रिककुत्
पर्वतः ॥ तस्य तलोपात् साधुः ॥ द्वे त्रिकूटनाम्नो गिरेर्यस्य शिखरे लङ्का ॥ अस्तं नयति ग्रहादीनामनुपलब्धिं करोतीति णिजन्तात्प
चाद्यच् अस्तः अस्तं ग्रहादीनामदर्शनमत्रास्तीत्यर्शआद्यच् अस्यपानो भमात्रे टिलोपः अस्त इति स्वामी । चरत्यनेन चरे र
मिवरमत्वात् यत् पश्चिमाचलः तदर्थः ॥ द्वे अस्ताचलस्य ॥ उद्यन्तियहा अस्मादित्युदयः एरच् । पूर्वदिशि पर्वतः पूर्वपर्वतः ॥
ग ४ द्वे उदयाद्रेः ॥ हीति हिमवदादयः सप्त ते विशेषाः हिमयोगात् भूम्नि मतुप् हिमवान् ॥ निषीदन्त्यत्रेति निषधः पृषोदरा
दित्वात् हृत्वा आदित्यगमनविरोधेन विरुद्धं ध्यायत्येव इति विंध्यः पृषोदरादिः विशेषणाद्भ्रान्ते दीप्यते ऽभ्रादिरिति भट्टः
माल्यं मालाकारा अस्यास्तीति माल्यवान् । परितो यात्रा यस्मात् भवः पारियात्र इति भट्टः पारियात्र यादृशपते शेषऽणि ततः
स्वार्थे कणिति पुरुषोत्तमः पारियात्रकः तस्मिन् तती धः तथा च मुक्ते महोमन्त्रविशीर्णमयात्रा ससह्यविंध्याचलपारियात्रा

रा॰मु॰ मित्यतद्यमकेवराहः। गंधेन माद्यतीति मंद्यादित्वात् ल्युः स्वभावात् स्युः स्वाभाव्यात्क्लीबत्वं गंधमादनं। हेममयः कूटो स्य हेमकू
२५ टः। आदिना मलयदर्दुरत्रिकूटचित्रकूटमंदरमेनाकरैवतकसाद्... ल: देवा लक्ष्यत्वान्मेरुः आशुत्कः स्वनाम प्रसिद्धानां पृथ
कूटपृथक्॥ पतिपिनषाणा संभक्तो पार्श्वे खनतिप्याप्नोतीति कर्मण्यणि ष्ठयोर रादिः पाषाणः पषाति दित्वान्जवा पाषाणो पृ
ईन्समध्यः संहर्ष पाषाणा ऋषीषद् षिका निबधद्धः षधमृषासुषं गिणोरत्नूष्म विवेकात। प्रस्तृणाति आछादयतीति प्रस्तरः
पवाद्यच्। गिरतीति ग्रावा शूर्ववत। उपसमीपे लातीति कः उपलः। अस्यते व्याप्नोतीति मनिन् अश्मा॥ शिलाउंछेता लब्यादिः रशु
पधत्वात् कः। ततष्णषु शिलाभिदाद्यडितिमुस्वामी। दीर्घं तरतिभ्रमृ भासोऽदितित्पत्रुवन्नोहणाते: स्फकूरूत्वश्चेति अरिप्रत्य
यः स्फकूरूत्वं चटषहृं तास्हईन्समध्याः कषायः कूष्मांडो महिषहेषभेयोब्रद्दष दर्रत्नूष्म भेदात ग्रारदृरटशोरितिदद्योरितप्रत्य २७
यः इकारस्याकारस्तकारस्य दत्वं च निपात्यते तेन दृषदादितिवांडेणा हिंसाधनात्वाल समध्योपीति सर्वधरः। शिलासाहचर्या
त् दृषदः स्त्रीत्वं॥ समश्वस्तरस्य॥ कूटयति कूटदाहे उगुपधेतिकः कूद्यते वा स्वूर्धदावाम्पामितिघञि कूटः। शिखास्यास्तीति
शीखवाद्यरुत्वश्चेतिरः रुत्वलत्वे च शिखरं॥ शिखरं रातीति वा पोऽरितिरूपत्वइतिस्वामी। अश्रीमु मयत्रयोऽप्यं शिखरस्यानेति
वह्यते। शृणातीति शृंगं शृणाते ईरूत्वश्चेति मनधुटो पुंस्यपीति स्वामीपंजिकान्वतथान्वजिगाधनं बृजनितश्रियः श्रियंम
मरुशृंगस्य तदा तदासनमिति माघः। शैलापर्वताग्रस्य॥ प्रपतंत्यस्मादिति प्रपातः अकर्त्तरीतिघञ्। अविद्यमानस्त राम
टश्चालंबनस्थानं समभूभागो वाञ्च अतटः। अर्ककरादिभिर्भृष्यतरतितत्प्रति उदित्र स्त्रीसंप्रसारणसलोपौ नं क्वादित्वात्कु २५

त्वंमृगुञ्जी॥ ग्रावरीति स्व्यातस्य॥ कटतीकटके ह्वह्लादिभिराश्रियते कटेवर्षोवरत्याद्योः कुट्टशिल्पिसंज्ञयोरिति कुटरकटकः॥
नितंबो मध्यभागः। एकं पर्वतमध्यभागस्य मेखला स्व्यातस्य॥ स्नातीति स्नुः स्नौति स्रवत्यंभो वा मितद्र्वादित्वात्‌ डुः स्नुरग्राद्यादिः
अनयोः स्नुनितंबयोः साहचर्यादस्त्रीत्वं स्नुः पुमानेवेति सर्वधरः। प्रतिष्ठते चेति स्थास्त्र त्वादिना कः। प्रस्थः। षणोतिदद्रा
तिसानुरवमितिसन्यते सेव्यते वा षणुदाने दसानिजनीत्यादिना सुणसानुः नीरापद्विसमभूभागस्य पर्वतैकदेशस्य॥ उंद
ति जलेन उंदीक्लेदने उंदिगुधिकुषिभ्यः क्सेति मः। किद्येतिकित्वात्‌ दनुषंगलोपः उत्सः। प्रस्रवंत्यापोनेन लुड्प्रस्रवणं। द्वे अवि
च्छेदनस्रवज्जलं यत्रस्थाने पतति निपत्य च वक्री भवति तस्येति स्वामी। दयः। अजस्रमदवेगेन स्रवज्जलस्येतितु कोकटः॥
निर्भरत्यनेनेति ज्हषभृषृभ्रीवयोहानौ अपादानेरपूर्भिर्मरः। एवं धरः। भित्वा हठाज्झराश्रवंः झरिः ततो ङीपि झरीति स्वामी। पाददयः॥
। अन्योपसर्गनिहन्तयेनिर्भरः। द्वे पर्वतादवतीर्णजलप्रवाहस्येति सर्वधरः पर्वताद्वेगेन पतज्जलस्य होरा इति स्व्यातस्य तिको
कूटादयः॥ दरति दृणाती तिपचाद्यचिवा स्त्रीति दरी शार्दूलेनापि संबध्यते तेन कंदरसाहचर्यात्‌ पुंस्यपि दर इति गौरादिङीष्‌। वि
दरीति स्वामी॥ पचाद्योदरइति पाठादितिहुभट्टः। कमितिमानात्यंद्जं वा विजलेन दीर्यते कंदरः स्त्रियांटाप्‌ कंदरा। कं
दरा स्कन्दरुणी रिह्नयति रविरितिमाघः। ङीप्‌ कंदरी इत्यपीति यजिका। द्वे सजलस्य निर्जलस्य वाकृत्रिमस्य गृहाकारगिरि
निम्नप्रदेशस्य॥ देवखातः कृत्रिमविलपर्यंतस्य विवरे गुहा गुहूसंवरणे ... भिदादिः ॥ गांभुवं कुरगतिकुटिलां करोतिगतिं ह्व
रयति कुटिलयति पचाद्यच्‌ पृषोदरादित्वात्‌ ... गह्वरं ... वमेव ... गह्वरी त्यपचारा...

द्रितितुँजिका॥ केचित्तु बल्वायेव नामानीत्याहुः तथा च कात्यः देवखातो विलं गुहेति शाश्वत तच्छागकरं विलं दंभयोरिति हैमश्च
कृत्रिमपर्वतविलस्य गृहस्याद्यस्य। भूकंपादिना पर्वतात्तत्च्युता गलिताः स्थूला महांत उपलाः प्रस्तराः गंडशैलाख्याः गं
डः कपोले पिटक इति विश्वः। शैलानां गंडा इव शरीरेतरं तादिः स्थूलोपला इत्यपलग्रहणात्सूपलक्षणात्तेन लीलां दधौ राजत
गंडशैल इति माघप्रयोग उपपद्यते एकं॥ खन्यते धातुलाभाय खनिः खनिकष्यंज्यमीतिइः ऊपिखनीत्यतरंगभीर खनी
खनी मिमेति तेषधः। इन्नजादिभ्य इती जिखानिः आकरस्य खनिः खानिरिति कोशांतरं। खनिरेवमताख्यानिरिति हैम
एको षः। आकीर्यंते धातवो ऽत्र त्याकरः पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः। द्वे धातुरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य॥ पादा इवाधः स्थित्वा
त्पादाः पद्यते गम्यते एभिरिति हलश्चेति घञ्। महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्रपर्वतास्तेषां द्वे॥ अधः पर्वतस्य सन्निहिता भूमि
रुपत्यका उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाधिरूढयोरिति त्यकन् तयोरासन्नयोरित्यत्र त्यकनुपसंख्यानमिती त्याभावः अद्रेरित्य
स्य संबंधिमात्रोपलक्षकत्वादन्यत्रापि समुद्रोपत्यका हेम्नो पर्वताधित्यका पुरीति भट्टिरिति स्वाम्यादयः। एकं गिरिसन्नि
हितभूमेः॥ अद्रेरूर्ध्वमुपरिसन्निहिता भूमिरधित्यका। एकमद्रेरुपरि भूमेः॥ येनिअद्रेर्मनःशिलादिर्धातुरुच्यते धत्ते शो
भामिति सितनीत्यादिना ट्ट्रश धातुः। आदिना हिंगुलहरितालकठिनीसुवर्णादिग्रहः पद्माऊः स्फवर्णारूप्यता ताम्रालिह
रितालमनःशिला गैरिकांजनकासीमले होहाः सहिंगुलाः॥ गंध कोध्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवा इति॥ एकं मनःशिला
दे॥ गैरीति गिरौभवमित्यध्यात्मादित्वात्तठञ् गैरिकं तु विशेषण वर्त्तते गैरिकं याह्वस्य गिरिभवत्वसामान्येपि गिरिभवविशे रा म २६

मसी २

षण्ढवर्त्तते गिरीति यस्य उपसिद्धिरिति स्वामी धातवो मनःशिलादयः सामान्येनोक्ता गैरिकमेव विशेषतो धातुसंज्ञकं सामान्य
तो विशेषस्यापि वाऽल्पार्थत्वात् धातुशब्दो गैरिकार्थ एव प्रभुरवयो गीतम् धिः तथा हि अ कालसंध्यानुमतानां स्ता हरा धातुसं
नध्र अनुशासः पूर्वोक्तात् सामान्याद्वाञ्छियते परस्मिन् विशेषेऽव्यवस्थापयति॥ एकं॥ निकुंजे त्वच कुञ्जे अयमको शब्दे हलन्ते त्विति
नि कुंजः को जायते इति समम्पाजने उः पृषोदरादित्वान्मकारागम इत्यन्ये नान्त्यक्कादेरिति कुत्वाभावः निरत्रोपसर्गान्तर निहन्त
ये। लतादिपिहितोदर इति अत्र स्थानं इति शेषः इति भट्टः लतापल्लवतृणादिभिराच्छादितगर्भस्थाने द्वो वर्त्तेते इत्यर्थः गुह्यमपि
वोदरं। द्वयं पर्वतो हल्लतादिपिहितस्थानस्य॥ ॥ इति शैलवर्गविवरणं॥ ॥ इति शैलवर्गविवरणं॥ ॥ अटतीति अटंत्यनेनेति प
घटिभ्या मविः कृदिकारादिति ङीष् अटवीयद्वा अटंतीत्यस्यां अचूअरटावयवः पक्षिणो त्रेति अटविः पूर्ववत् ङीष् अटवी संज्ञा
शब्दत्वात् अनुपसर्जनादिति स्त्रीत्वपयस्य न निषेधः। अर्यते गम्यते वनत्वेन श्वापदैरिति अरण्यं अर्त्तेर्निर्दिश्यते न्यः॥ वेपं
कंपैते ५ ते भयेनात्रावेपितुर्ह्यो ईस्वश्च्वती नश्यकृस्त्वो विपिनं। दृगपार्थिभिर्गह्यते इदमिति गाहू विलोडने वकुलमन्यत्रापीति गुह
वाऽल्पाद्धस्वत्वं पृषोदरादित्वाद्गहनं। कनति दीप्यते कानयति वा काननी दीप्तिकान्तिगतिषु पूर्ववद्युवाऽल्पाद्दीर्घत्वं
केन जलेनानन्तं जीवनमस्य वा काननं अन प्राणने। वनति संभजते जनाइवन्यते सेव्यते वाऽस्मिन् गोरादि ङीष् वनी च स्वार्थ
सं २ निघवदन्त पिकीति नैषधकाव्यात्॥ षट्वनस्य॥ महदरण्यमिति सन्महदिति कर्मधारयः इन्द्रवरुणेत्यादिना हिमारण्ययो
र्महत्वइतिङीषानुकोऽरण्यानी हैमहारण्यस्य। गृहेति गृहस्याराम उपवनानि गृहारामाः कुष्ठाकृतानि निर्गतानि निष्कुटाः द्वेग

कापि २

रा०मु० होपवनस्य ॥ आरेति आरमन्त्यत्र हलश्चेति घञ् आरामः उपसमीपे वनं [illegible] उपवनं [illegible] समासः एवं कृत्रिमवनस्य दास
२७ गृहसमीपकृत्रिमवनस्य ॥ आमेति [illegible] त्वा नो वेश्मप्रान्तवगृहारामे वृक्ष इति तावादिकादौ [illegible] दिका [illegible] कृत्रिमवन [illegible] कृपा
र्थिवादिः वेदः संज्ञा यां चेति तुम्बिवादिका [illegible] इति आक्रीडः [illegible] आक्रीडः घञ् अमरमालायां तु क्लीबलिङ्गः पद्गुक्तं
17 पमाक्रीडमुद्यानमिति । उद्यात्यत्र ल्युट् उद्यानं । राज्ञः साधारणं सर्वोपभोग्यं राजवने द्वे राज्ञः साधारणोपभोग्यवनस्य ॥ स्या
दिति एतदेव राज्ञोपवनमेव प्रमदवनं अवरोधो राज्ञा क्रीडति तत्र प्रमदवनं प्रमदानां वनमिति विग्रहे [illegible] इत्यादिना ह्रस्वः अ
तः प्रविष्टः प्रमदवनमिति भट्टिः एके । वीतिवीथ्यन्त इति वीथ्या वने रगुपधत्वात् किन्न ङीषि वाङल्यादीर्घत्वे वीथी वीथिः
एकं ७ स्थो तावघनवीवथिवीथिमिति माघः आलिः भृशन्तोरेण आज्यरितिः आलिः वलसरतोगाः आवलति संवृणोति पूर्वं वृद्धिः आ
वलिः पंक्तिर्विस्तारे क्तिन् [illegible] पंक्तिः [illegible] वह्निः अतिः कृदिकारादक्तिनः ङीषि श्रातश्च पंक्तेः ॥ आलेरिति अति
रेतः [illegible] पीतलेखा रेखलेखा ॥ लिखभिदादिभ्यः [illegible] रलयोरैक्यस्मृते रेखाः अत्र सांतरालापंक्तिः यथा तरुपंक्तिः सो
धपंक्तिः निरंतराला राजिः यथा [illegible] राजीरोमराजिरिति भेदः राजतीति राजेरा [illegible] वदिच्च राजिः ङीषि राजी च द्वे रेखायाः वेति वना
नां संघातिता वन्याः पाशादिभ्यो यः द्वे वनसमूहस्य ॥ अंकुर इति उद्भिन्नं तने तत्र अंकुरः स्यात् अंके [illegible] नश्य किलक्ष
णमंकुराव [illegible] रादित्वात् हरः अंकूरोपि अंकुरश्चांकुरः प्रोक्त इति हलायुधः द्वे अंकुरस्य ॥ वृक्ष इति वृश्च्यते छिद्यते इ राम
ति व्रश्चेः सक्कृषद्धोः कसीति कत्वे वृक्षत्वात् रणोति वा [illegible] वृक्षः । महीरोहति जायते मूलविभुजादित्वात् केमहीरुहः शाखा २७

उद्भिनति भुवं भित्व ३

पलाशी। इवंतिगछंतिपक्षिकाः पक्षिणश्चामुमितिमितद्रुः आदित्वात् द्रुः। द्रुः। द्रुरितिपदमस्यास्ति द्रुः शाखापि तद्योगात् द्रु
द्रि१ ने२

द्रीघादित्वादिनिः। विटपः शाखाविस्तारः तद्योगात् विटपी। पादेनमूलेन रसं पिबतिपादपः स्कपीतिकः। मूलं बुध्नो ऽंघ्रिनामकर
तिवृक्ष्यते। तरंत्यानतपर्मेनपथिकाः तरंति यांतीमं पुष्पफलार्थिनः इतिवा तरुः तरतेर्मरु वड्डुः। अनसः शाकट्स्या कं गमनं हंति
अनेह्य पीतिउः अनोकहः। कोतिष्ठति कुठः पृषोदरादिः कोतिष्ठा यापतेत्र पक्षीतिकरोक्षः। वाऊल्यादन्येष्योपीतिठः कु
टादित्वात् निः त्विगुणाभावः वाकुलकाने कादेशः। इतिवा सल्यते गम्यते ऽसाविति सलगतौ घञ् साले। रंत्यादिः सलति वा
सुनावलति ज्वलितिकं च्युते भ्यो गारतिगो वापुंसि भूरुहमात्रेपि सालो वरणासर्जयोरितिरंत्यारोरभसादेः पलाशं पत्रं तद्यो
पलाशी गात्... द्रुभ्योमः द्रुमः। नगच्छत्यागमः अगः॥ वयोदशावृक्षस्या वेतिवनस्पतेर्भवो वानस्पत्यः पुष्पाज्जातैः फलैर्लक्षितः आम्र
२१ जंघादिः। पार्श्वे कर्त्वात्स्क इदित्वदिस्येतिराप: पुष्पादिति अपेक्षितक्रियापादानत्वे पंचमी एकं। तैरिति अपुष्पाज्जातैः फलैर्वनस्प
तिः वनस्पतिर्नाद्रुमात्रइतिमेदिनेर्दुमात्रेपि पनसोदुंबरादेः एकं॥ ओषेतिफलपाकेनांतोविनाशो यस्याः सा ओषधिः ओष:
शोषेपर्वतेषुरात्रौज्वलनाद्दीप्तिर्वा धीयते तत्र कर्मण्यधिकरणेवेति किः कृदिकारादिति ङीष् ओषधी फलपाकांतेतिरूपभेदा
तस्त्रीत्वमत्रोषधयोरजन्यामितिकुमारः एकं॥ स्यति [illegible] तिफलग्रहिः फले ग्रहिरात्मंभरिश्चेतीव
एकारश्चतिपातनात्। गृहि धारणार्थः स्वीकारार्थश्च [illegible] णार्थेत्व एवकृद्धिः स्वीकारार्थे तु फलेग्रहे इसिवनस्पतीनामितिभ
द्रिः ह्वेत्तु कालेफलधरस्य॥ वेति वधने वंध्यः बंध्योऽवष्टंभवः बंध्य फलावष्टंभे साकरिति गादित्वाद्यत् वंध्यः। अफलः अत्पंतामावेन न अस्ति
तफलहीनः। केशो यो निरिति भारतटीकामत्र [illegible] तुकृतोविशेषः अवकेशः केशो यो निरवकेशः प्रादिसमासः तद्योगादिनिः अवधा

छी३ द्रि२ य४ हीन३

स्तः। केशोऽवकेशी स्त्रिष्वत्रकेशाः। तद्वर्गो नेष्फल्यं धर्मधर्मिणोरभेदात् तदपवकेशात् योगादिनि इति तु [illegible] वन्ध्यः फलं कायति पुष्पमिति निः
निः। इषोदरादित्वात् गलोपे वा। अवकेशी ३ ॥ ऋतुकालेऽपि फलरहितस्य ॥ ॥ फलेति फलयोगात् मतुप् [illegible] पुष्पमिति
[illegible] अवकेशी [illegible] ऋतुकालेऽपि फलरहितस्य पृ फलवान्। फलवर्हिण्यामिनवफलिनः। अत
इनिः। फली। त्रीणि फलसहितस्य तरोः ॥ ३ ॥ प्रेति। त्रि फला विसरणे विकासः ञीतः क्तः आदितश्चेति नेड् वः। निष्ठातकारस्यानुप
सर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः इति लत्वं। प्रादिसमासेन प्रफुल्लादि। एवं उत्फुल्लसंफुल्लौ। उपसंख्यानमिति लत्वे प्रफुल्लस्फ
फुल्लसाधनात् पश्चादुपसर्गात् फुल्लविकसने इ पूर्वः। पचाद्यचि वा उपसर्गोपेति रूपको वा अच् ॥ यथा प्रदत्तमित्यत्र। व्या
कृतो निवृत्तः कोशोऽस्मात् व्याकोशः पृष्ठ्यां तस्माल्लयान्तो वा कोशविशेषो वेत्सूक्ष्मविवेकात्। विकचं तिविकसंति कचबंध
नेऽच् विकचः। विग्रहो विश्लेषद्योतकः। अथवा नामनेकार्थत्वात्। स्फुटति विकसति स्फुट विकसने इगुपधत्वात् कः। स्फु
टः। फुल्ल अनुपसर्गादिति लत्वं। कस गतौ इदित्तः क्तः विकसितः। [illegible] लानामन्योन्यविश्लेषात् समुदायो विकसितः उच्यते
वि। कसितेसितमिति कोऽप्यवकपमक्राद्दत्यमध्यः। एते प्रफुल्लादयो विकसिते स्युः। अवंध्यादयो विकसितान्तास्त्रिषु त्रि
लिंग्यां स्युः वाच्यलिंगा इत्यर्थः ॥ अष्टौ विकसितस्य ॥ स्थ्य ति हहलच्छेदे पितिष्ठति स्थाणुः आणुक्तः धेत्वेदित्वात् तद्गुणत्वेन
ति स्कंभूतिः ॥ स्थाणुरिवेति रूपभेदात् क्लीवत्वं। वा नेति वचनात् पुंस्यपि। ध्रुवः आगुक्तः। शंकुर्जलहेतुभेदप्रकरणादेवोक्तः ॥ त्री
णि मुद्रारहितस्य तस्य ॥ ऊर्ध्वेति [illegible] शाखामूलाग्रगामिनी लता शिफा मूलं ते केवले मिलिते वा ऊर्ध्वस्वव्यस्य स शाखावोटका

दिष्टह्रुपः स्यात् ह्रुम्पतिचलतिइगुपधत्वात्कः पृषोदरादित्वात्मस्य पत्वं ह्रुपः ॥ अप्रकाण्डेति मूलादारभ्य शाखावातः पूर्वभागः प्रकाण्डः
अविद्यमानप्रकाण्डे वृक्षरूपत्रवतिभिंटिकादौ स्तंबगुल्मौ स्यातां स्तौः बजिति स्तंबव्र यत्यपः स्तम्नाद्रेशः स्तंबः । गुडवेष्टने वा गुड
काद्धर्मवान्नमं उलयोरेकत्वं गुल्मः ॥ द्वे अविद्यमानप्रकाण्डस्य वृक्षरूपत्रवतः । वल्लीति वल्लति संवृणोति वल्ल वल्ल संवरणे पचाद्य
चू गौरादित्वात् ङीष् वल्ली वल्लिर्ङ्यां तां तां च वल्लरिरिति द्वः वल्लिः हिरण्मयो वीरुहवल्लीतंतुभिरिति माघः वेल्लाधातोरिति वल्लिरि
त्यपि अत एव वल्ली तु वल्लिः सरणीति वाचस्पतिः । प्रतनोति विस्तृता स्यात् तनोतेरुणादौ क्वदिति तनेः क्विः पृषोदरादित्वात्प
कारस्य वत्वे व्रततिः कृदिकारादिति ङीषि व्रतती च प्रतती ततीरिवेति माघः । प्रततीशब्दोऽप्यत्र एव क्तिनि तु ङीषू न स्या
न ७ दिति तु सर्वधरोऽप्रांतः प्रतिस्था प्रततिस्तथेति हलायुधः । उणादौ क्वतिमिदिलतेः क्विन्निति सूत्रपागत् लतिः सोत्रो धातुर्वे
ष्टनार्थः लतति [illegible] वेष्टयति अचूटाप् लतेति स्फूर्तिः वीरुत् लतामात्रस्य ॥ लतेति शाखापत्रच्छद्वयः प्रतानः तत्कृतकाल्पना
प्रतानिनी । विरुणद्धि विरोहति वा क्विप् रुहेर्धश्च वेति कान्तत्रमिति सर्वधरः अन्येषामपीति दीर्घः साहचर्यात्तु स्त्रीत्वं वीरु
त् । गुल्मः प्रतानः तृणक्रादिनि गुल्मिनी विटपादय इति वलरपः वस्या त्वं च उलपः विटपादयश्चेति अन्ते रपः वाकुल्या
दुत्वरपरत्वल लानि उलप इति वसुभूतिः उलपो नाम मलतृणामितरगुल्मिन्युलपाविति रभसः त्रीणि प्रतानिन्या लतायाः ॥
नेति नगस्य तरोरारो होदै घ्यं भावे घञ् तत्र उक्तायादि त्र पेआदिना फिरिवकुनादियह ः । क्षिनुसेवायां उदिश्रयती त्यादि
नाघञित्र छायः । विक्रांत्यां तावेय अनुसेध ः । क्षिजुण विंशुक्रुयः मघपुदिश्र यती त्यादिना नित्यो घञ् धातस्तथापि विभाषा

रा०मु० ङिः रुह्युवोरित्यतः सिंहावलोकितन्यायेन विभाषानुवृत्तेः पक्षे ऽतितिजयादिरप्ययः चौरीति नगाः फलन्त्यस्य ॥ अस्त्रीति ह्रस्वमूला
१९ त्प्रभृति शाखोपर्यन्तो भागः प्रकाण्डः प्रकर्षेण वर्त्तते इति प्रकाण्डः दीर्घत्वं च प्रकाण्डः । स्कन्द्यत आरुह्यत इति उणादौ स्कन्देरधा
तोः स्कन्देरच्च स्वाङ्गे इति अच् प्रत्ययो धश्चान्तादेशः कं शिरो दधाति वा स्कन्धः आतोऽनुपसर्गे कः पारस्करादित्वात् स्कन्द इति
19 टीकासारः ॥ द्वे ह्रस्वस्कन्धस्य ॥ समे इति शाखालते समे लिङ्गार्थाभ्यां तुल्ये इत्यर्थः शाखयति व्याप्नोति शाखृ व्याप्तौ शाखा
ख्यपेत ह्रस्वो न पतिगुरोश्च हलः इत्यकारो वा । लता प्रागुक्ता लताज्योतिष्मतीष्टकाशाखावल्लीप्रियंगुषु इति विश्वः ॥ समे इत्यधिका
रः शिफा जटे इति यावत् द्वे शाखायाः ॥ स्कन्धेति तरुस्कन्धे जाता प्रधानशाखा स्कन्धशाखा । शाला प्रागुक्ता तालव्यादिः शा
ला तु स्कन्धशाखायामिति तालव्यादौ मेदिनी । द्वे स्कन्धशाखायाः ॥ शिफेति शेते इति शीङ् फक् ह्रस्वश्च वा उल का तचि
फा शीयते शायते । शिफु निशामने हलश्चेति व कारान्तः फकू सिफा तालव्यादिः शाखा शिफा शिखेरे तूष्म विवेकात् जटेति
जट झट संघाते चुरादौ जटा । द्वे वृक्षमूलस्य शिफाकन्द इति ख्यातस्य ॥ ञो नीवृदादि शाखावलंविनी शिफा वरोहः स्यात् अव
रोहति लम्बते पचाद्यच् अवरुह्यते इति वा घञ् । प्रसंगादवरोहस्यार्थान्तरमाह तरुमूलात् प्रभृति ह्रस्वाग्रपर्यन्तं गता
ह३ गुल्मादिलताप्यवरोहः एकं ॥ शिर इति शेते ऽस्यां गोपरीति शेतेः तिशीङ् किच्च त्यसुन् शिरादेशः शिरः ॥ अक अग कुटिलायां
गतौ ऋज्रेन्द्राग्रवज्र इत्यादिना रन् अग्रं शिखरं वातेति संबंधः शिखरं प्रागुक्तं द्वे शिरोऽग्रस्य ॥ मूलेति मूल प्रतिष्ठायां इगुपधेति कः मूलं व राम
ये र्द्धि वृधु वृद्धाविति नक् बुधादेश ... बुध्नः बुधध्वं गमनेन ऋत्विजा किरति स्कभ्नाति तया चेति वेंद्रपत्नु ध्रुवपरोगे स्मिन्तानना १९

स्त्रहं समारोढुमथोपयक्रमुरिति राजशेखरः। शृंगिनामकः पादपपर्याय इत्यर्थः। चीरिणी हृदुग्धमूलस्या। सार इति सरति
कालांतरमिति स्थ स्थिर इति घञि सारोऽस्त्यादिरिति स्वाम्यादपः मज्जेः कनिच् जश्त्वचुत्वे मज्जा सुमाइन कारांतः मज्जाः स्व
सुत्रनिपात्यादिना निपातित इत्यन्ये। समो सम लिंगो पुलिंगावित्यर्थः। यवंताव पिमज्जालज्जावज्जामज्जाजवनमज्जा मांसस्था
रा स्थि सारयोरिति त्रिकांडशेषे भागुरिः। इह तु समाविस्फारकेर्नकारांतः पुलिंगोभिमतः। द्वे हृद्यस्थूलस्य मस्थिरभागस्य
त्वगिति त्वच संवरणे त्वचयति आहरणो तितरुमिति क्विप् त्वकुर्वोता। वलति वल संवरणे शुल्कवल्को ल्का इति कनु
वल्कं अस्मादेव वलेः कलजित्स्येनेन कलघिवल्कल अखिपामितिंपुंसकमित्यर्थः चीरिणी हृन्नादित्वचः। किंतिकाचोतेग्नि
नादीप्यते काष्ठदीप्राविल्यतो हनि कुषिनीरमि काशी भ्यः क्थन्निति कथनि नितिवेति नेद्व्रश्चादिना षत्वे काष्ठं। दीर्घत
इति दृ विदारणे दृसनिजनी त्यादिना स्तुण्। पुंनपुंसकयोर्दारु रिति त्रिकांडशेषात् दारुरपि द्वेका ष्ठमात्रस्य॥ इंधेति जि
इंध्यतेप इंधी दीप्तौ रध्यतेंऽग्निरनेनेति स्नुइ इंधनं। एधते नेनाग्निरित्यस्मच्च एधेरिंधेर्वा बाहुलकान्नलोपः गुणे एधः। स्तोता इध्य
तेनेनाग्निरिति ईषिशुधी खिदस्सिजनिस्पाधूसू भ्यो नकुकित्वादत्तु नासिकलोपः इध्मं। हलश्चेतिकरणे घञ् अ वा
देधो मै घ्मेत्यादिना नलोपे निपातितः एधः पुंस्य ए धाउऊ तान्नान वतइति काशिका। समिध्यतेनया इंधाः संपद
दित्वात् समिद्धा ता इंधना दित्रयमग्निसंदीपनमात्रेण। काष्ठादो होमीये धने ... प्रयोगः अन्य
द इंधनादि पंचकमेवाग्निसंदीपनमात्रे ता... नीतिकु ... निश्चयेन कुहति विस्मयं जनीत
यर

ना१

रा०मु० रुपपद्येतिकः। उडुपश्चेत्यादिषत्वं निष्कुहः। कुटकोटिल्ये अच्छकेररदतिवा। अल्पादल्पतोप्परः। कोटरः। द्वे वृक्षादिच्छिद्रस्य॥ वल्ल

२० रितिवलवल्लसंवरणे वल्लतिआवृणोतितरुमितिवा। उलकादरिः। वल्लरिः। वल्लैर्नवलता। इप्रत्ययोरिः। अवद्दः। वल्लाना

20 मरिः। वल्लरीतित्युने अभिनवनिर्गता आपताक्त कुमास्तसकुसुमाऽकुसुमा च मंजरिः। कदलीमंजरिः। वल्लरिः। पुन

रकुसुमैवं यथा तालवल्लरिः। मंजुरातीति पृषोदरादिः। ऊ छिदीर्घान्ताच यद्दुणुतवेल्लितवा। वल्लरीकेति माघः। अ

पलं६ तोलतामात्रे पिवल्लरिः। नव वंजुल मंजरीसनाथकर मितिकाव्यप्रकाशे द्वे नाम्नी॥ पत्रमिति पतति पाकेन छदः पत्रं पलाश

तो घञर्थे कः। पलतिरक्षति जलादेः पलरक्षणे पचादिः। पलं च लनम् अश्नाति व्याप्नोति कर्मण्यण्। पलाशं ताठव्यांतेन वपलाश प

लाशवनं पुरस्ति माघ यमकाच्छदतितरुमितिछदअपवारणे आधृषाद्वेति णिजभावपक्षे लुः। छदनं। दलति विकसति

तो६ दलविदारणे दलं पचाद्यच्। पिपर्ति पूरयति पृपालनपूरणयोः कृदृकृषिधान्यम्योनः पर्णीपिपर्तिर्वीणायतिष्टजीणानेपवा

घवि वापर्णी। छाद्यतेनेनेति छदः। पुंसि। घाद्यतोत्यादिना घे छादेर्घेद्व्यपसर्गस्य इत्यादिना ह्रस्वत्वे छदः। पुमानिति विशेषणसाहचर्या

तस्यांतत्क्लीवत्वमानिरासार्थम्॥ षट्पत्रस्य॥ पल्लवेति पततीति पततस्पलवोऽल्पत्वात् पल्लवोऽस्त्री पुंसि क्लीवे च पल्लवर

तिमाङ्किकिंचितसलतिकिसलयमिति स्वामी पृषोदरादिः। किसलयैः सलयैरितिरघुयमकात् दंत्यसं किसलयं द्वे

नवपत्राद्युद्गमवतः शाखापर्वणः॥ विस्तारेति विस्तारयति तरुमिति अच्। विस्तारः। असंज्ञात्वाद्वे नाभिवति नघ राम

त्वं। वध्यते वेष्ट्यते तेन नवरवेष्टने विटपादयश्चेति अपठ यथा यायात्स्वेच विटपः। विट आक्रोशे विटपादयश्चेति कपः। विटपः इतिद्वे २०

सो२

त्वे१

स्कन्धूत्पादयः। केचित्तु पल्लवादिष्वितुच्छमेवैकपर्यायमन्यन्ते। शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियामिति रभसः। द्वे शा
खापल्लवपत्रादिसमुदायरूपाभोगस्य॥ वृन्तादीनां वृन्तलतादीनां फलं निष्पन्नमात्रादिकं सस्यं सस्य पदवाच्यं फलति नि
ष्पद्यते फलं निष्पन्नो वाधत्ते फलम्। ससति स्वपिति षस षस्ति स्वप्ने माच्छ्वसे सि सूक्ष्मो यः। तकिशसिचतीत्यादिना पसं ख्या
नात् क्वापि वा सस्यं हि दं त्यसंत्वं सनेसीसकं प्रसूनं सा ससाध्वसमित्यूष्मभेदात्। शस्य हिंसायामिति तालव्यादिरपीति वर्णदे
शना॥ द्वे फलस्य॥ हेतमिति पुष्पफलपत्राणि पन्नवायन्ते तन्तहेतं हरणोतीति हरणोतिर्न्नु कुचेति नः। किततु कुच हेतवा
ऊल्पान्न णा त्वा। प्रसूयत इति प्रसवः। अपूप्रसवो पुष्पफलेवधेते अनेन लुगुरप्रसवानां वेधन्ते। द्वे वोट इतिख्यातस्य॥ आ
म इति अमगत्यादिषु आमयतीत्यच्। आमोऽपक्वे। दीर्घादिः। आमे पक्वे फले शलाटुः। शलवेने संवरणाद्योः। वकुलवच
नाटाटुः। शलाटुस्तालव्यादिः। आर्द्रत्वात् सलिलम् अटति मृगाद्यादित्वात् अच्युत्सपे सलिलस्य शलाटोः शलाटुरित्यन्ये
शोटरशाटकशाकटाः। शि पिविष्टशाखाटाशोकशाटीशाटिं शलाटुरित्यूष्मभेदात् एकं॥ शुष्क इति शुष्कफले वानं
पेऽस्त्री वे शोषणो तान्तः। आदितश्चेति नत्वं। शुष्केशलाटुवाने त्रिषु शलाटुः कर्कटीशलाटवो माषाः। शलाटु इति फलानि
वाना हरीतक्यो वानो मुद्गवान् न मात्रं एकं॥ द्वे तिह्वरति संचिनोति पुष्पादिद्वार संचलते णुलूहारकः। जलति सम्
जलयति धान्य इति सस्यो पलहरणार्थं जलमान्ये ज्वलितीत्यादिनाणः। ततः स्वार्थे कं। जालकं पुष्पस्य फलस्य वद्ध
कलिभूते जातमात्रे जालकमिति। कलिङ्गः। द्वे नालीति ख्यातस्य। केति पूर्वस्मात् प्रौढा कलिकार्के संख्याने कलयति

प्रसववंध
ने ६
ल१

ल१

कलं अवरः कलिः ततो ङीषु कली स्वार्थे कन् केऽणः इति ह्रस्वत्वे टापि कलिका कलीति माधवः। कुर शब्दे कृञादिभ्यः सं-
ज्ञायां वुन् कोरकः। पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तं न तु नियमार्थं क्लीबलिङ्गोऽपि कोरकोऽस्त्री कुड्मलोऽपीत्यादि मेदिन्यादि
दर्शनात् अत एव समुपहरन्ति कारकोरकाणीति माघः॥ द्वे अस्फुटितपुष्पस्य॥ स्यादिति बहुभिः पुष्पैः फलैर्वा संब-
द्धः पल्लवग्रन्थिर्गुत्सः। गुध वेष्टने उं दिगुधिकुषिभ्यः सक् गुत्स इति पाठः प्रामाणिको वृद्धेनो। स्तबके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्ति-
त इति दन्त्यान्तेषु रुद्रः॥ ग्रास्यादिषु गुच्छकुगुच्छ इति श्रीभोजः स्वार्थे कन् गुच्छकः। पुष्पादिस्तबके गुच्छो मुक्ताहारकलापयोरिति
चवर्गान्ते इति देवः। स्तूयत इति स्तोतेः कृञादिभ्यो वुन् गुणः स्तबकः स्थाधातोः तस्थौऽचजनवकोऽवति अव कुचत्वपः प्रकृ-
ते रातस्त्वादेशः स्तवक इति माधवी। द्वे विकासोन्मुखकलिकायाः॥ कुड्मलेति कुट छेदने कुट्यते छिद्यते मलक्षेपः कुटकोटि-
ल्ये कुटिकशिभ्यां क्मलच् कुड्मलः॥ मुञ्चति कलिकात्वं मुकुल इति स्वामी मुचेरुलच् कत्वमुत्वं चेति कत्वे अकारस्योत्वं च मु-
कुलः। द्वे विकासोन्मुखप्रौढकलिकायाः॥ स्त्रीति सुष्ठु मनन्ते आभिरिति सुमनसः आदि समासः नित्यबहुवचनान्तत्वा-
त् बहुवचननिर्देशः। भूम्नि स्त्रियां सुमनस इति रत्नकोषः। सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां नाधीरदेवयोरिति मेदिन्या-
दिदर्शनादेकत्वमपि। पुष्पं सुमनाः कुसुममिति नाममालादिदर्शनाच्चैवेत्यपास्तमशानसुमना इव वर्जनीय इति शूद्रकप्र-
योगः। अथ स्मर्योषिद्यच्चि सुमनसी इति मनोज्ञां दमत्वात् क्लीबत्वं। पुष्प विकसने पुष्प विकसने पचाद्यच् पुष्पं। राम
प्रसूयत इति षूङ् प्राणिप्रसवे प्रपूर्वः स्वादयः ओदितश्चेति निष्ठानत्वं प्रसूनं न्यायादिदर्शनेन ल्हः प्राणी प्राणिग्रहणं २२

प्राधान्यादुक्तमितिवा। कुसुमंश्लेषोदंत्यवान् कुसुमरसोलोऽइतिउमः कुसुमं दंत्यौष्ठ्यमस्मांसकुसुमासवमोधमित्यूष्मविवेका
त्कमनः प्रभृतिचतुष्कं पुष्पस्य। मितिपुष्परसो मधुमकरंदः पुष्पस्य मधुनिमकरंदोऽव्यक्तत्यन्नामकरोध्वजत्वेनास्पास्वीति
अर्शआद्यच् विमकरः। कामस्तमदतिवधातिधारयतिका मृजनकत्वात्मधुनः आदिवेधनेकर्मण्यण्। गतिकारकोपपदानां
मित्यकेः सुबुत्पत्तेः प्राकूसमासेत्रष्युप्रभवत् पररूपत्वे मकरंदः द्वे पुष्पमधुनः॥ पेतिपरागच्छतिपततीतिउप्रत्यप
परागः। सुमनसां रजोधूलिः षष्ठीसमासः द्वे पुष्पधूलेः॥ द्वीतिप्रसवः पुष्पफलं च तत्र वर्तमानं सर्वंप्राद्रूपं द्वाभ्यां स्त्रीपुं
साभ्यां हीनं नपुंसकमित्यर्थः यथाचंपकं अशोकं पुष्पं फलं च अनुदात्तादेरञ् तस्य पुष्पफलमूलेषु ष्पफलमूलेषु बहुलं
मितिलुक्॥ हरीतिपूर्वोक्तापवादः त्रिधामितिप्रसवेपिस्त्री। त्वार्थे हरीतक्याः फलं हरीतकी कोषातकी द्राक्षा कंटकारिके
त्यादि फलएवरूपभेदप्रदर्शनार्थमाह॥ आश्वत्थेति अश्वत्थस्य फलमाश्वत्थं प्लक्षादिभ्योऽण् एवं वैणुर्बार्हतं बैल्वा
दिभ्योऽण् एतयोश्चमयट्प्रकृते णोविधानसामर्थ्यात् न लुक् एवं प्लाक्षारावपिनैयग्रोधमितिन्यग्रोधस्य च केवलस्येति ऐ
जागमः इंगुदाइदं ऐंगुदं बार्हतं सर्वाः फलं वा हेतं अश्वत्थादीनां फले वाच्ये आश्वत्थादिषट्कं॥ जंबूरिति जमु अदने अंबू हं
न्जंबूरिति कुप्रत्ययो बुक् च जंघावेत्यण् प्राप्ते जंघाः फले ओरञ् तस्य लुबितिलुप् लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति प्रकृत्यर्थ
वल्लिंगवचनत्वे जंबिति जंबावेत्यञोलुकि ह्रस्वत्वान्नपुंसकत्वादिनाह्रस्वत्वं परिणतं जंबुफलोपभोगाहृष्टा इति किराते
ह्रस्वान्तप्रयोगस्तत्र फलउत्तरपदे इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वत्वमितिवा मनस्तत एवं जंबूलं जंबुजंबालाविमास्त्वंत

रा० मु इति हैमेऽपि इकोऽन्त्यस्य इति ह्रस्वत्वे जंबु इति अकृत्स्नं तु रमस्त्रि तस्या मा[illegible]हिलीन मित्यस्या जंबोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्त्तत
२२ इति संसारावर्त्तः ॥ जीर्णा जंबुफलस्य ॥ पुष्प इति पुष्पे जाती [illegible] यः स्वलिंगाः प्रकृतिलिंगाः हिहीनमित्यस्यापम
२२ पवादः सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीषु जातीवेत्यादयः यथा जाती उष्पं जातीति पुष्पफलमूलेषु वऊलमिति अनुदात्ता देर
न्नित्यजे० ॥ लुपि सति युक्तवद्भावात् स्वलिंगता एवं जाती यूथिका मल्लिकादयः ॥ व्रीहयोऽपि फले स्वलिंगाः अवयवे
च प्रा ॥ प्रोषधिवृक्षेभ्य इत्यण् तस्य फलपाकशुषामिति लुप् यथा माषस्य फलं माषः मुद्गस्य फलं मुद्गः एवं यवाद्यतसी फ
मसूरकंगुगोधूमादयः ॥ विदारी भूमिकूष्मांडः तस्या मूलेऽपि ज्ञाद्यात् पुष्पेऽपि स्वलिंगाः विदार्य्या मूलं विदारी आ
दिनाऽशुमत्यादेर्ग्रहणं अंशुमतीमूलं पुष्पं च गंभारीमूलं पुष्पं च पूर्ववदणो लुप् अंशुमती शालपर्णी ॥ पुष्प इति
क्लीबेत्यपि वाक्ये पाटला अत्र सर्वत्रानुदात्तादेश्चेत्यञ् पुष्पफलमूलेषु वऊलमिति लुप् पाटला विदारी वानोऽर्लु
पि युक्तवद्भावः पुष्पे क्लीव इति रूपभेदात् स्त्रियां च पाटलायाः पुष्पं पाटला पुष्पफलमूले [illegible] दिना लुपोऽभावे पिप
त्ते लुकृविन्वाघगिप्रकृत्फपलत्वाणत्वात् पाटलीति तु स्वामी लुकि लुकृतद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि पाटलमि
ति पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुव्रीहिश्च पाटल इति शाश्वतात् पुल्लिंगोऽपि ॥ बोधीति एतन्मूले बुद्धेन भगवता बोधिर्लब्धः साक्षात्
कृत इति साहचर्यात् हैमेऽपि बोधिः बुध्यते सर्वमितीण् प्रत्ययेन बोधिः बोधिश्चासौ द्रुमश्चेति बोधिनामा द्रुमो वा बोधिद्रुमः राम
बोधिरप्यपि पिप्पलो बोधिरश्वत्थ इति रत्नकोषात् स्वल्पेऽपि वायौ चलं दलमस्येति चलदलः ॥ दर्शनादेव पातित हरिमातृकं वला २२

साक्षात२

को३

यद्वाश्राप:प्रजाहितंशीतमश्वत्थंपवनंविषमिति केशरमालादर्शनादश्वत्थंजलंपतन्मूलेयच्छिन्नेऽश्वोवकुञ्जलक्षतोऽश्वत्थः ४

दधश्चेति कलघुत्वयो द्वित्वमभ्यासेत्वस्रुपागमाः मूलमस्य पिप्पलेन जलेन सेतः आपणासिंचंतीति तद्योगाद्वापिप्पलः पिप्पलं
सलिले वस्त्रे छेदभेदे च नान्तराविति मेदिनिः। कुंजरेणाहस्ति नाम्नश्रूयते भुज्यत इति अश्वभोजने कर्मणि ल्युट् अश्ववधवलत्वाणापाः
वयमपि कुंजराशनः। ह्योऽतीतेऽनागतेऽह्नि श्व इति वह्न्यते तत्र श्वः पदमागामि चिरकालोपलक्षकं कथमनयापर श्व इ
तिप्रयोगः स्यात् शाल्मलिवटाश्वपेत्र्यानश्वश्चिरं तिष्ठतीति स्कपीतिकः पृषोदरादित्वात् अस्य पत्ते अश्वत्थपिणादश्व
त्थः सदा चलदलत्वेनाश्व इव तिष्ठतीति वा यो वेदापणास्य मूलं धर्मार्थं जलेर्जनेन सिच्यत इति तज्जलयोगाद्वाश्वत्थः अ५
॥ पंचाश्वत्थस्य ॥ अपेति प्रायेण कपयस्तिष्ठंत्यत्र कपित्थः। अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्योपि कपित्थः। अस्य फले द
धिवत्तिद्वक्षिप्तीति दधित्थः। गृह्णाति पुरीषं धारयति ग्राह्यादित्वात् णिनिः दधिफलत्वात् क्षरभित्वेन विज्ञं गृह्णाती
ति वा ग्राही। अत्यम्लत्वात् मनसोऽतुः स्वदत्वात् पूर्ववत्मन्मथः। दधिवदम्लं फलमस्य दधिफलः। पूर्वं पुष्पमुक्तं फलमस्य पु
ष्पफलः। अत्यम्लत्वाद्दंतानां शठ इव पापकारी दंतशठः तालव्यमध्यः। सप्तकेऽथ इति व्याख्यानस्य॥ उदुंबर इति उद्गतं घितमंबर
मनेन क्षीरमयत्वेन छिन्नउच्चैरतिशयेनांचते स्ववत्फदुंबरः अविशादेरुत पूर्वः अरतुल्वं वेति उदुंबरः रविलविस्त्वं सतेनेउ
टा३ दुपपदे वर्णविकारेऽर्स्पोत्वमित्यन्ये। मेदिन्यामोदुहूंहस्तभेदेषुउदुंबर स्पवर्गतृतीयमध्य एवं। उदुंबरस्क देहल्यां हस्तभे
दे च पंडके। कुष्ठभेदे पिच पुमांस्ताम्रेपि स्यान्नपुंसकमितिमेदिनी विश्वादयः। हस्तभेदे वर्गतृतीयमध्य एवेति स्कभू
ति सर्वधरो। जंतुफलं बहुत्वात् जंतवः क्रमशःस्तम्भकं फलमस्य जंतुफलः। यज्ञोपयुक्तत्वात् यज्ञमंगमिति श्राग्नो निश्रागिरगिम

दशा३ शारदीच्छंतापिशारदःसप्तपर्णद्यौ हृद्द्वयग्रहनाशनइतिरभसादेः।शारदीतोयपिप्पल्यांसप्तप र्णेच ६

रा०सु० गिरात्वर्थाः कर्मण्यण्प्रत्ययः नागः। हेमवर्णक्षीरत्वात् हेमदुग्धकः। चत्वारि उदुंबरस्य। काकविति कोष्ठे मेरवदानात् कोविदार इ
२३ ति स्वामी। कुं भूमिं विदारयति कर्मण्यण्। पृषोदरादित्वात् दोत्वे च हरिवंशे कोष्ट्यं दारु मित्याऊ ह जानंतो यतो जनाः। कोविदा
23 र इति ख्यातस्ततः स तरुः पुंगव इति पृषोदरादित्वात् साधुः। चमरिका स्तुत्स्य योगात् अत इति ठनावितिठन्निचमरिकः। कुं धुवमु
द्दालयति दलविदारणे कर्मण्यण्। शकंध्वादित्वात् पररूपत्वे कुद्दालः। युगं यमलं पत्रमस्येति स्वार्थे कन् युगपत्रकः। चत्वा
रि कांचनविशेषस्येति श्रीकरः॥ सप्तति प्रतिपर्वं सप्तपर्णान्यस्य सप्तपर्णः। विशाला महती त्वगस्य विशालत्वक्। शारदि पु
ष्यति कालात् साधुः पुष्पादित्यादिना शीतोऽर्थे शारदीति दंत्यो तेषु रुद्रादयः। इहनु शारद एव न्याय्यः लिंगसंकरप्रसंगात्
। सप्तपर्णत्वात् विषमच्छदः। चत्वारि सप्तपर्णस्य॥ आरेति आ समंतात् रुजं वधति छिनत्ति वध छेदने सेचन पूरणे पृषो
दरादिः आरग्वधो दीर्घादिः। चतुरंगुलकः अत्र कोपि ह्रस्वादिः अपि आरग्वधोऽथ संपाकः कृतमालस्तथैव च इति रत्नकोषा
त्। रोगराजं हंति राजहृक्षः मलाफलत्वात् राजेव वृक्षो राजवृक्ष इत्यन्ये। सम्यक् पाकोऽस्येति संपाकः दंत्यादिः शोक
ल्पात् पाकोऽस्य शंपाकस्तालव्यादिश्च। चतुरंगुलपर्वीयतमस्य चतुरंगुलः पृषोदरादिः। आरेवतं आमा रेवो विश्वसनं तत
तनोतीति अन्येऽप्येवमपीति डः। यद्वा आरेवती रोगदेवता आरेवत्यां भवोऽण्। आरेवतः आरेवते गच्छति पलायते ज्वरोऽनेन
रे हृत्स्थे हगालौ वाऊलकादतः॥ अत एव व्याधीन् हंतीति अण् व्याधिघातः। कृतमाला पुष्परस्य कृतमालः। शोभनो व राम
र्णोऽस्य सुवर्णः इति कृतित्वात् सुवर्णकः॥ श्योनाको नालुरितिख्यातस्य॥ स्पुरितिजम्बु अदनेगंभीरादयश्चेतीरनू बुगागम २३

रो १

श्चजन्मतेऽघते जंबीरः। दंतशठः प्रागुक्तः। जंभयत्यलं प्रत्वात् मुखव्यादानं कारयति जंभः जंभीगात्रविनामे अन्त्युरपि जंभो
रितिदुर्गसिंहः। पूर्ववद्दीरजं जंभीरः। जंभेरेव पृषोदरादित्वात् कलत्वं जंभलः।। पंच जंबीरस्य नामानि।। वेतिवरुणादृयः स कुमारः
प्रागुक्ताः। तिक्तपत्रत्वात् तिक्तशाकः। शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये पाठात्। कुमारश्चिरतरुणत्वात्।। पंच वरुणस्य।। पु
न्नेति पुन्नागः पुरुषश्रेष्ठः। सरवयाधान्यात् पिपर्तीति पुरु[illegible]ः कुषवत् पुरुषः। तुजि हिंसायां तुज्यते हिंताप्यासौ कर्मणि घञ् भः ५
तुंगः।। प्रशाखाः केसराः सन्त्यस्य अथवा केसरः। दंत्यसः तालव्यशश्च प्रागुक्तः। देवप्रियत्वात् देववल्लभः पंच पुन्नागस्य म
हीरुहस्य।। पारीति पारिः आपूर्वं पारं भद्रमस्य पारिभद्रः यद्वा परितो भद्रमस्य परिभद्रः घञ्ज्ञा घञि पारिभद्रः। पारनि छाम्बा
म्बभद्रमस्य वा। नियमयति निंबः पृषोदरादिः निंबनामा तरुर्निंबतरुः शाकपार्थिवादिः।। मंदारः प्रागुक्तः पारि
पार आपूर्णं जातं जन्मास्य कल्पपारिजातकः। चत्वारि।। तीति श्च तिक्तो तो निशाश्चिरकालत्वान्नति निशः पृषोदरादि
रिति स्वामी तेजनं नेति कुक्षिपू लशाति अल्पीभवति लिशः रगुपधत्वात्कः तिजालिशा तिशरति वा पृषोदरादित्वा लि ४
जलोपः आशादशो वंशीकाशीति निशेशा[illegible]तिष्ठ शाद्भूषमेदा नालव्यांतः।। स्पंदते स्रवति वञ्जुलमन्यत्रापीति पुष्प
करणोत्पुद्गवा। स्पंदनं तु स्मृतं लक्ष्मी वरथांगेति निशेनरीति रमभः।। नमयति नेमिः पश्चात्कार्यत्वेन नेमिरस्यास्तीति शि
दिला १ लोदिनिः नेमीनां तहस्ति श्रीकरश्चलिंगाश्वि निशे नेमिश्चक्रः श्रातेश्चि यामपीति रुद्रः। रेफलोपाद्दीर्घत्वे नेमी च्येतेति

रा०मु० नुकलिंगः। रथोपयुक्तत्वात्तरथद्रुः॥ अतिदृढत्वेपि लघुत्वमत एव विचक्रता। अतिविस्तीर्णत्वादतिमुक्तः अतिशयेन मुक्तः
२५ विस्तारोस्य कप्र अतिमुक्तकः। वंच्यतइति वा ऊलकादुलः। उत्वे च वंजुलः। सप्त नितिश्रास्य॥ अथेति पीतं करोतीति
25 तत्करोतीति णिच् तादेरागादिको युच् पीतनः। कपिभिराहतत्वान्नोतीति अच् तनः कपीतनं तनः कपीतनः कपेर्वा
भेदस्य तनः कपीतनः ने रुक्तौ दीर्घइति स्वामी अन्येषामपीति दीर्घः कपीतनः॥ आम्रमाम्रफलं फलेन तनोति गच्छत्यनु
करोति क्त आदिभ्यो वुञ् आम्रातकः ऊष्यादिरपि कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फलेप भुहरीतकीति त्रिकांडशेषात्॥ त्रीणि
आमउ इति ख्यातस्य। मध्विति महत्वआलूदूमस्यतेऽयेउलूकादित्वाहूकोधकारष्यंतादेशः मधुञाद्याघाबादिकन्न
पिहइपते मक्षकः। गुडइव स्वाडुपुष्पमस्य गुडपुष्पः। मक्षवत्पुष्पं माक्षर्पति मक्षनामाद्रुमो मक्षद्रुमः। प्रायेणाव
नप्रस्थे वनेषु करेञो भवोऽणीवानुप्रस्थः। मक्षछीवति मक्षष्ठीलइति स्वामी इगुपधकः पृषोदरादित्वाल्लत्वं वीरिति
दीर्घः। पंचमऊलइति ख्यातस्य॥ जलजे मधूके मधूलकः। मक्षमाक्षर्पलातीतिकः अन्येषामपीति दीर्घः ततः स्वा त्रि ४
र्थे कनि मन्यते पिंजादित्वाडुलच् थष्यंतादेशः स्वार्थे कइ गिरिजइति मूलपाठइति भूत्पारस्यः गोरक्षाको मक्षकोऽन्यो
गिरिजः सोऽल्पपत्रकइति माधवः एको। पीति [illegible] प्रति ष्ठम्नाति पीलु प्रतिष्ठभे मृगय्वादित्वादपष्ठ्यादित्वाद्दादुः पी राम
लुः। गुडइव फलमस्य गुडफलः। स्वं सयतिस्व फलमिति स्वं सु[illegible] अधःपतने आवश्यके णिनिः स्वंसीति दंतसः। त्री २५

णापीलुरित्याेतस्य॥ तस्मिन्नपीलौ गिरिजेऽक्षोटः इति द्वयं द्वे पर्वतजपीलोः अक्षोटति अक्षोटः इति स्वामी कर्परालस्यास्तीति सि
ध्मादित्वाल्लच् कर्परालः इति स्वामी द्वे॥ अंकोट इति अंक्यते लक्ष्यते कोरकैरयं अंकिलः ल्लिणोटः कोटरादिः॥ निकुच्यते कंटकि
त्वादस्मादिति ह्रस्वादिभ्यो वुञ् लघने ढीः संक्षेपः। क्षिपुतयाकोचको यथा जनकोलिकोचक इति तु श्रीकरः॥ द्वे अंकोट
कस्य॥ पेतिविस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च प्रशस्तानि पलाशानि पर्णान्यस्य संति अभ्रूपलाशाः॥ शुकतुंडभपुष्पत्वात् कि
मस्य पुष्पांशुकः इति वितर्कात् किंशुकः। पृणाति पृणति पर्णानेऽस्य पर्णाः पुथ हिंसायां वा तं पोथयति कर्मण्यण् वा
त् पोथः। चत्वारि किंशुकस्य॥ अयतिवीप्रजनेवी गतौ वा वेति जलं प्लवतां गच्छतिवेतसवाहसपनसारइति अस निपात
नादेव तुकृवेतस्क इवेतसृत्येवेतसः। रमुक्रीडायां रम्यते च हनिकुषि रमिकाशिभ्यः कथन् रथः रथेस्पंदनवानी
राविव्यजयः लज्जणायाः भ्रः अभ्रसमयेपुष्पम स्याभ्रपुष्पः रथाभ्रपुष्पेतिसंघातविगृहीतायंतेनरथाभ्र पुष्पोरथाभ्र
पुष्पइतिनामत्रयं वेत्तिस्वरह्यांजलप्लवपिविघतेवाविदेवींऊलकाडुल चिविडुलः॥ शीतलत्वात् शीतः वेतसवकृवा
रेनागुणोवीतरिमेचिच्छितिरमसः शीतलंक्लीवलिंगमपिशीतंवृषार्वानीरवकृवारद्रुमे च तु वेत्यजयाता वनतिभजतेऽ
म्बुईरइदीर्घश्चआवरकत्वाद्विकल्पितनीरमस्मादितिवावानीरः॥ वंजुलः प्रागुक्तः॥ षड्वयसहहस्या द्वावितिपरि
विध्यतेजलेनायं घञ्परिव्याधः॥ विडुलउक्तः॥ नदीतिजलाशयोपलक्षणं तत्र भवा नद्यादिभ्यो ढकि नादेयी॥ दृशाक्ति
त्वाभाव्याता॥ द्वीत्वाचत्वारिजलवेतस्य॥ शोभतेशोभांजनः दृशो ... नकशोजनइवाधिगतशोभांजनो वेशोत

शोभांजनयति १

रा॰मु॰ समयः प्रावृड्राज्ञीत्यादि त्वाष्ट्र्यर्ष्यमंजरीश्चेतोयं तालव्यादिः दंत्यादिरप्यन्ये । शिनोति शीघ्रं निशाने जं घादस्य श्चेति शीघ्रो रुक्कूग
२५ कारागमो ह्रस्वत्वं चेति शिग्रुः श्वेतश्चासौ उद्दशाखुरिति शिग्रुवदर्निशः कारभेदात् । तीक्ष्णा स्त्री । गंधाऽस्यास्ति कपितीक्ष्णा गंधकः । श्वा
25 द्रु पूर्वी तद्धीनृ मध्वरत्वतः करतोपग्रश्चाज्जीवः स्यात् दिरप्यपञ्च ज्जीवं शिविराणीयाविति द्रुत्या कारादो मे रिनिः कान्ही
रेति । तत मिदमित्यन्ये । मुञ्चेमे विघतीति रोगादिदुर्गंधत्वात् पार्श्वमावपतीति अवृत्स्वार्थे कः । पंचशो भाजनस्य ॥ रक्तोऽरुति
असौ द्विविधो रक्तपुष्पः शुक्लपुष्पश्च तत्र रक्तपुष्पो मधुकः प्रधानतः शिग्रुः मधुकवर्णत्वान्मधिवशिग्रुरिति कर्मधारयः ॥
एकं ॥ अरीति रिष्टमशुभं तदपहरणात् अरिष्टः रिष्टश्चारिष्टं हेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिल इति मेदिन्याः ॥ फे
नयोगात् फेनादिलवफेनिलः । डेरिठ इति स्यातस्य ॥ बिल्व इति कं रकित्वात् विलाति भिनत्ति बिलभेदने वत्स्यादित्वा
द्वः अगुणत्वं च बिल्वः । शाडिल्लपोत्रः शांडिल्यो मुनिः ततः प्रियत्वात् शांडिल्यः शोउपतिरुजतिशाडि रुजा पाशाडीत्यादि
नेलच स्वार्थे ष्यञ् शांडिल्य इति वा तालव्यादिः शिखंडि शांडिल्य ग्रामी दिशा शा इति शभेदात् । शैलूषो मुनिरित्यागमः
ततः श्रमवतीत्यण् शैलूषः द्रवनानारूपपरिवर्तना दाशैलूष इति स्वामी । नटे बिल्वे च शैलूष इति तालव्यादि मूर्द्धन्यो ने
रमसः । मल्यते मल्लणार्थे मल मल्ल धारणे खर्जिपिंजादिभ्य ऊरोलचौ विल्लूरः ह्रस्वस्य दीर्घता वेति मालूः श्रीलातीति वा
पूर्ववद्ध्रस्वः आकारलोपे वा मालूरः । श्रीश्रीयं फलमस्य श्रीफलः पंच बिल्वस्य ॥ प्लक्ष इति प्लक्षरति निर्यासमनेन पी तिडः राम
टिलोपे कपिरिकादिः प्लक्षः । जटाग्रा गुक्तातद्योगाज्जटी नो तः पुलिंग इति कलिंगः अ टन टसंघाते सर्वधातुभ्य इतीन २५

जटिः । प्लीषि जटीति शार्वधरः । गर्दभाण्डे जटी प्लक्षाविति रुद्रः । ष्टक्ष्यतेऽश्वत्थसादृश्येन पर्कटी नूतनफले पूगादेः । प्लक्षः पादप
इति यन्ते मे रन्तिदेवः । पर्कटीनां तोयमिदं तोयपस्तीति स्वामी । विजे पापर्करी प्लक्षः । प्लक्षः पिप्पलपादप इति । त्रीणि पाकडि
इति ख्यातस्य ॥ न्येति । न्यक् निम्नं रुणद्धीति पचाद्यच् न्यग्रोधः । न्याग्रोह इति अविशिष्टपोदरादित्वात् । बहवः पादा अवरोहा अस्य सं
ख्यास्कं पूर्वस्य तकारलोपे वकूपात् । वटतीति वट वेष्टने अच् वटः । त्रीणि वटस्य ॥ गालेति । गालवो द्वेषेः प्रभवति शेषेऽण् । गा
लवः गलते घञ् गालं गालनं नेत्रस्य वेवाति पे ओवै शोषणे । आतः इत्यनेन कप्रत्ययः गालव इति माधवी । शाबराणाम
यं शाबर इति स्वामी । शाबरस्तालव्यादिः दन्त्यादिश्च । साबराख्यापराधे च लोध्रे मापेथ्य पव्यूनतर इति दंत्यादौ वज्रयः । हृण
द्धीति शूद्रादयः इति रुधेः रक् गुणः । कपिरिकादित्वाल्लत्वं लोध्रो रोध्रश्च भीलुको भीरुक इति वन्माधवः । तीर्यते मलम
नेन हन्त्नेह् कपिभ्यः कीरिच् इत्वेर परत्वे च तिरीटः । तिलति स्निह्यत्यंगमनेनेति तिल स्नेहने विल्च वत्व द्वः तिल्वः । शेपारक्तलो
मार्ष्टि शुद्धं वपत्यंगमनेनेति घ्यादिः मार्जनः । षट् श्वेतलोध्र इति क्षभूतिः आद्यौ श्वेतलोध्रे इति स्वामी ॥ आम्र इति ध्रे ५
अम्यते भिलष्यते नेन अभिनम्यादीर्घश्चेति रक् दीर्घत्वे आम्रः । चूष्यत इति चूष पाने चूतः पृषोदरादित्वात् । आतति
रसमिति वा । रसं राति ददातीति आतः इति कः अन्येषामपीति दीर्घः रसमलतीति रसालः । त्रीण्याम्रवृक्षस्य ॥
अस्या वा भ्रोऽतिसौरभः सहकारयति संगमयति स्त्रीपुंसाविति सहकारः ॥ एकं । कुंभेति कुंभोलूखलका काराव
हृत्के कोषाम्रिपीतं कुंभोलूखलकमिति स्वामी । कुंभोलूखलकमिति संघातविग्रहीतानां कामुके वारेनायाँ अस्य कुंभल्की

अ॰टी॰ २६ वंद्रुग्रग्गुलाविति रभसः उद्रूखलेगुग्गु [illegible] ...दूखल... संघातवद्रोल्कीविवर्त्तमानं
यत्र कुंभो लूखलकं तत्र कौशिकादयो [illegible] इतियोऽप्य कुंभोलूर [illegible] कुम्भकुंभोलुःखलकं वरमि
ति वाचस्पतिकोषात् ङ्क्ष्वां तश्च कुंभोलुः कुंभोलूखलकोशात्र्निर्यातत्वात् शैषिकः किंकौशिकः ता
लव्यशः कौशिककाशकेशा इति शभेदात् गुग्गुलं येगोजतिसुरवंक्लिङ्ग्य गृ॰ व्याधिभ्यस्माद्गुड तिरङ्ग
तिवाडुलकात् ष्ठत्रिति उः गुग्गुलुः घृतमायस गुग्गुलेरपि मोद्गल्यायनादेरदंतोपिपुरत्यग्रे गच्छतिपु
रत्रग्रगामने इत्युपधात्कः पुरः पुरंपाटलिपुत्रैगौ गुग्गुलो मुष्मानयामितिरभसः पंचगुग्गुलोः शैलु
रितिशिलति शेगान्शिलउंढ्रेवाडुलकाडः शैलुः शेल्गतौ ष्ठवापाजिमीत्यादिनावाडुलकाडुरारशे
लुश्चालव्यादिः श्लेष्मारांलाति मृगय्वादित्वाडुलकारपकारयोर्लो भश्च निपात्यते इतिवा श्लेष्मारा
मततिशीतवीर्यत्वात् तत्ये नगच्छति कर्मण्युपपदे श्वार्थे कः श्लेष्मातकः अतएव शीतः उद्दालयत्यं
गंस्यशैनकं दूञ्जननात् त्वचिकोमलेन दुर्लत्त्वेभेदजननाद्वा श्चत्र उद्दालः वहून्देशान्हृणोतिमह राम २६
रोपापका रित्वाद् हूनवारयतिवावहूनिभ्रोतांसिवाकर्मण्युपपदे श्वार्थेकःवडुवारकः पंचवडुआरीति

ग॰१

ख्यातस्यारितिराज्ञामदनंमिष्टत्वात् अदः कर्मणिल्युडिति स्वामी राजानमततीतिल्युट् राजातनस्य
तेराजादनं धसरकोराजातनइतिपियालपर्यायेवाचस्पतिः पीलुः सौत्रोधातुः पीलुकुलिभ्यांकाल
कालप्रत्यय३ क्रितिर्घञ्ज्येष्ठत्वंत्ववाडुलकात्पियालःप्रीणातेष्ठमातिकालनिप्रियालस्येत्प पिप्रियालस्तुप्रियालकइतिमा
धवः । सन्नकःस्वरोदुक्रंधोस्यसन्नकदुरितिस्वामीसन्नकोदुश्चेतिहेनामनीतिमौनंदीपि तस्यरागत्वात् ध
नुषः पटइवधनुष्पटःधनुषइवपटोविस्तारोस्यवाधनुष्पटइतिसंघातविगृहीतंधनुस्तं तस्मत्तःपियालद्रुम
इतिहूपरत्वाकरःपटः पियालद्वेद्वेनाम्नीवेलेपुंनपुंसकमितिरभसःधनुःपियालेनानद्रीराशिभेदेशरास
नइतित्रिसांतेमेदिनिः । चत्वारिपियालस्य । गंभेतिकमित्यव्ययंकंजलंस्यभारोस्यांपृषोदरादित्वात्तगा
त्वपिप्पलादित्वात् ङीष् गंभारीकंभारीत्यपिसर्वतःसर्वत्रभद्रंमंगलमनयासर्वतोभद्रा काशतेदीप्यते
वी४ काशेररः पृषोदरादित्वात् काश्मरीक्षशतिरक्करोनिपृषोदरादिर्वा । माधुर्यान्मधुविर्वपर्णीमस्याःकक
रीत्यादिनाङीष् मधुपर्णीततःस्वार्थेकन् ङ्यापोःह्रस्वत्वंमधुपर्णिका । श्रीयुक्तानिपर्णान्यस्याःपूर्ववत्ङीषु
श्रीपर्णी एवंभद्रपर्णी चाकाश्मर्यैवश्मार्थेष्यञ् जिकाश्मर्यःकाश्मतशिश्नात्वर्थेय कर्कटोन्येभ्योपिदृ
श्यतइतियचिपंचास्याभार्याः । अथैतिककर्कलोहितवर्णोघतेककर्कटलांछोनोद्धहन्मर्कंवृंडाद्वकपेल्लक

रा·मु·
२७

र्कंधूर्दिधिषूरित्यनेन कू प्रत्ययो नुगागमश्च। निपातनात्तकर्कंधूरिति सर्वधरः। कर्कः कर्कंशं कठोरं कर्कं
धन्नइति त्वन्ये। कर्कंधूफलमश्नोतीति शबरीति भवभूतिप्रयोगः। द्वयोरित्युक्तेः पुंसि स्त्र्ययं कर्कंधुरिति व
दति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुनः प्ररोहणात् वद स्थैर्ये दिविश्रमिवासीत्यादिनाऽऽप्सरः। गौर्यादिङीषि
वदरी द्वयोरित्युक्तेः कर्कंधुः बदरश्च। कुलति संस्त्यायते घनीभवतीति इः कोलिः। कुलति परस्परिभिर्वा घनी
भवति साहचर्यात् कोलिः। स्त्री वा ङीषि कोली। कुवलीशब्दोप्यत्र। शिवदर्याः। कोलमिति कोली कुव
ली बदर्याः फले णः लुकौ लुकृतद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। कौ वलतीति। फेनिलः प्राज्ञस्कः। सुवी
रदेशे भवं सौवीरं। सोऽतोऽज्ञने तु सौवीरं बदरे कंजिकेपि चेति दंत्यादेरभसः। हुहिहानमिति प्रायुक्तत्वे
पि तु नः प्रसंगादुक्तं। घोंटाफलेपि बदरं। अपि शब्दाद्बदरीफलेपि घुणाश्च मरौ ध्वन्येभ्योपि हश्यन्त
इति स्युरोटापि घोंटा घुटति प्रतिहंति घुट प्रतिघाते पचाद्यच्। विनैरुक्तेनु मिवाघोंटां शृगालकोलि:
लाइत्युक्तं बदरी महशाकोरोद्धेन्तःस्रस्तमफलो भवेत् अरत्यमेव साघोंटा गोपघोंटेति चोच्यत इति सुभूतिः
तदेवं कोलं कुवलफेनिले। सौवीरं बदरं घोंटा पाति पाठे व्याख्यातः स्वामी तु कर्कंधूर्बदरी कोलिर्घोंटा राम
कुवलफेनिलौ सौवीरं बदरं कोलमिति पठति अत्राद्याद्वयो हस्वार्थाः शेषाः फलार्थाः घोंटा तु भयार्थेति २७

व्याचष्टे त्रीणि बदरीवृक्षस्य। कोलादि चतुष्कं बदरीफलस्य। अर्थेति किं स्वकयोगात् स्वस्वादुश्चासौ कंटकश्चेति
स्वादुकंटकः। स्रुवावृक्षो होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियामिति मेदिन्यादि। ग्रंथियोगात् पिच्छादिलच्
मिध्मादित्वाल्लच्। ग्रंथिलः। व्याघ्रपाद इव पादा मूलान्यस्य न स्वकंटकयोः साम्यात् पादस्य लोपः हस्त्या
दिना कारलोपः। व्याघ्रपाता पंचवाइंच इति ख्यातस्य। ऐरेति इरावत्याविषु तइ वायं स्कफलत्वाद्
रावत इति स्वामी। नागारंगत्यचेति हलश्चेति घञ्। नागः सीसकं तत्तुल्यात् नपाः सिहं रंतस्य वर्णः गोस्य च ५
ति स्वामी। नागरंगो नारंगो नार्यंग इत्यस्य कवामनं इति वाभस्य तिं हिंगरंगस्य। ते तिनघाः समीपभ्यानादेश्यी
ढक्। खर्वं स्कंधं कांडत्वात् भूमिजंबू रिव भूमिजं बुकाहे भूमिजंबुकायाः तत्तार्येव नागरंगस्येति कालि
गस्तु भूत्पाट्यः। तिंडुक इति तर्दति ताम्यति वा तर्देद्दमेकीमृगग्यादित्वात् कुः अत्र भागस्यवेनादेश
ः नाम्निकन् तिंडुकः। स्फूर्जतीति स्फूर्जकः कृञादिभ्यो वुन् स्फूर्जकः स्फूर्जो वज्रं स इव दृढसारत्वात् का
लः स्कंधोऽस्य कालस्कंधः। शितिः कृष्णः सारोऽस्य शितिसारकः। चत्वारि तिंडुवृक्षस्य। केति काकवे
र्णिमिति लक्ष्यते आस्वाद्यते लकि आस्वादने इत्यतः केवा कुलकः। काकेंपील्यते इति भ्यते वा कुलकाकुलका
कपीलुकः। चत्वारि माकंडः। केंडु इति ख्यातस्य। गोला ... मिलित्वा तेन गोला दंतः जट फट संघाते आत्यन्तीति
स्तिंडुः पृषोदरादित्वात् नलोपे ... केंडुरिति स्वामी। काकानां मोद कत्वा दिंडुरिवेति वा। कुलं वेश्म तत्र प्रतिकृति र्वा कुलं तत्र २

अ.टी.२ णपंता हृषादिस्फुटकलत्वं गुटं विशाखस्याती विशाखान्तुदनुदहन्तस्यरति घंटा तस्यैदाराद्दिः पाटलपाटस्यापाटोवि
२८ दारस्तां विस्तारो वा तल्लाती ति वि मोटि रितिः [illegible] लका सौः पिरिः घंटाकारा पाटलिः घंटापाटलिः स्वा
मी तु घंटापाटलिं च षट् ययाह। मोक्ष्यति रोगफलेवा मोक्षः अवसाने विराद्दिः अवसाने मुष्णाति रोगमु
28 घरवंड नेषष्टहस्त विशुष्टिर्भ्यक्कुमुष्काः स्वार्थे कन् मुष्कक। पंचघंटापाटली तिस्वात स्याती तिखुरूपत्वा
त्तिल तिलेहयतितिल स्नेह नेस्वार्थे कनतिलकः। क्षुरति खंडयति मलं क्षुरविलेखने कुनिक्षुरकः। श्री
शोभा तद्योगान्म तुपि श्रीमान्। नत्रीणितिलाइतिस्व्याततस्य। लेति पिच्छं तल्लंला ती तिपिच्छुलः पिच्छुः स्यात्
तलकर्षयो रिति धरणिः। क्रमाइत्पथ्याकावुकरणां तं वातिगच्छति मितद्रुमादित्वात् क्रमुकः प्रवर्हद्गलं वा
तन्निधानात् ततकायायतिश्र्यातइतिकः क्रमुकः जीवुको पक्षेशरति ब्राम्ही त्य न्पदेशेजातस्य
क्रमुक इति स्व्याततस्य श्री ति श्रीपर्णी शोभनपत्रत्वात् कदंवपतिकृतिः श्रीपर्णी स्वार्थे कनश्रीपर्णिका क
छति ३ दंवप्रतिर्लिचात् को मोदते वा ङ्कमुदिका। कं शिरः काटवेनो नंभयति कर्मण्यपि अणपशुकंकाद्दिः। एषा दरादि
त्व कुंभीसाधारणात्वात् कुंभा च कुंभी वा एष्मिकायां च कुंभी स्यात् पाटली कटुफले पिचेति रेतिदृकाके
टनं केटः किटरखिटउत्रासने घत्र वासस्वदन्न केटरः अतिस्फिचात् केटं न्रासनं राति दृश्रतिवा केट एम २८

रः स्वार्थे घ्यञ् कैटर्य्यः । अतिमिक्तात्वादेव कटत्यावृणोतीति कंठमिति कटे वर्षावरणयोः । द्विष्कफ कफ लमस्य क
इ फलः पंचकाफलइ इतिख्यातस्य । कैतिक्रामतिक्रमे वीडुलकाड कः शिल्पिसंज्ञयोरिति क्रमुकमिति लाकृति
शुष्यत्वाद्वाक्रमुकः पटिका लोध्रे श्रवाके भइ पुस्त्र के । पट्टिका आख्यायस्य पट्टिकाख्यः रंजनाय त्वेनपट्टो
स्यास्त्वीतिपट्टीनं तः पुमानिति स्वामि ज्ञातरु पोपट्टी । पत्तापि केचित् । लाक्षां प्रसादयतीति वडुलमन्यत्रा
पीति स्त्रत्वक्षालाक्षाप्रसादनः । अस्मिन्नक्षिप्ते लाक्षा प्रसीदतीति चत्वारि पाटिकालोध्रस्यामूद इति तु
ज्ञापीति तुवतुद्यते तुदः अनर्थकः तुदतीति प्रायमिति इगुपधत्वात् कोवा ऽन्येषामपीति दीर्घः तूदं
त्र घट्टहीइ गुपधत्वात् कः पुषः पच तेवा घ्नाली पुष्वेति पचतेरूपन्धावंत लोपः स्यो पशुकोका
च्छत्वात्पूयं इति श्वामाकमुकः प्रायुक्तः । ब्रह्मण्यावेद्विकेकर्मणि सा ध्रुः ब्रह्मण्यपः अतएव ब्रह्मदारुत्र
यंवाश्वत्थाकारः सच ब्रह्म हस्वादि भेदाच्चतुर्विधः तत्राद्यंत्र ह्मजातीय त्वाद्ब्रह्मदारुणा तूलयतिपा
पातयतूलनिष्कर्षे इगुपधत्वात् कः तूलं पुलिंगमपि चौत्तलंक्लीवं स्याद्ब्रह्मदारुणीति हट्टः । ब्रह्म
स्त्वत्थाकोरस्य ब्रह्मवृक्ष स्य । नीति नयति वशं तोचितं सुदं सुखं वा नीयते सा विति नीपादयश्चेतिवा
डुलकात् पः नीपाः कदीकाति श्रीनूतन्यशीश्रीशाते कुनइयतु । प्रियकाः कदंबोवातक दंबेसिद्वितप स्वव कदं

रा०सु वः कदे हिमार्यास्कंदति हिनस्ति वियोगिनमव्व चिवा कदंवः शीतपक्षिकादंवः कदंवर्षाकालंवाति बोध
२९ यतिकश्चत्यये वाकुलकात् द्वितीयाया अलुकि कदंवइति ॥ दीकांत रोमतत्कोटरोद्भूतमदिरास्वादनेन
वलभद्रप्रियत्वात् हलिप्रियः नीपहलिप्रियो धाराकदंवः व्याचिनावप्रिकदंवसाम्प्यात् पेशितोवक्वारिकदं
वस्य। वीतिवीरइवबृहद्द्रो इंस्पर्शत्वात् वीरद्रुः अरुर्ईशांकरोतीति दिवोविभेत्यादिनाटः नित्यं समासेऽनु
रपदस्थस्येति षत्वं अरुष्करः। दाहकत्वादग्निरिव मुखमस्या इति ॥ अग्निमुखी। ॥ भल्लातकी
मि वा रुष्करत्वात् आत्पते ज्ञायते सा विति कर्मणि घञन्तः तत्कं निभल्लातकी। गोरादिः त्रिषु वृक्षेभल्ला
तकं चत्वारि भल्लातकस्य। गर्दति गर्दभांडः सह शाकारपत्रत्वात् गर्दभांडः गर्दभस्यांडं वीर्यमस्माद्वा
अयं च कांडपत्रमलादिभिरश्वत्थाकारः कंदरायां प्रायेण जातत्वात् तच्चोगाल कंदरालः कंदरां ला
तीत्यातइति के वा शोभनं पार्श्वमस्य सुपार्श्वमस्य सुपार्श्वकः। प्लक्षः प्रक्षः। पंच गर्दभांडे इतिस्या
तस्य। गंधा पिप्पलस्येति के सितं ॥ तितिम्य तिआडीभवति सुखमनेन अलीकादयश्चेत्य इतिमे
प्रिमेवर्द्धिकनृद्धित्वं मत्वं इत्वं निपातनात् तिंतिडीकाहस्तः तिंतिडीकेति शब्दार्णव भितितिगोवर्द्धनः तिंति
डीत्वं ॥ फा चिंचा तिंतिडीका फलपिप्रियेति वाचस्पतिः। चिंचि मायते सुखमनया त्यग्ल्वात् चिंचेति स्या राम २९

ति२

भक्त्ता णां कारयति अन्ये भ्यो पीति क्किपि दृशिग्रहणाद्‌कारस्येत्वे चिमिति वंजनंतं चरति गच्छति अन्येभ्योपीति

मीचमयतिर्डिङः टिलोपेराप्‌ चिंचेति वाह्वय मेवपृषोदरादी तिटीकांत गं अक्षरसयोगाच्चाम्लिकान्येषामपी
ति दीर्घत्वेम्लीकेत्यपि अम्ली कैवाम्लिकाचिंचा तिंतिडीकाचतिंतिलाइतिवंड्ः त्रीणितिं तलीतिख्यातस्य
अथेतिपीतवर्णाःसा लूःत तःकनपीतसालकःपीतःसारोस्येति रलयोरेकत्ववासह्‌ जतितिर्यासंएबुल्‌
सर्जकः अर्जे सर्जश्अर्जनेएपंताद्‌वुाकनूासर्जक इतिवाअस्यातिरुजंअसतिवाल्युः असनः इङ्‌घादिःपि
यकोजीवकोः सनइतिरत्नकोषः निरसनेरसनैशितिमाद्यमकंघञाद्यशि आसनइत्यपिपिपठि मस्कं पु
योःस्त्रीवमासनंनाद्‌जीवकइतिरुदुरभसादेर्ये थकृतातु ज्ञेषातृद्वयमप्युक्तः अशनम्बालव्य मध्योपि
विकसितकंदलदशनैर्येविमतिट्‌रीमु खैश्चकंदल दशनेशितिद्वं द्वावनयमकातावंधूकस्येवस्कानि
स्प पुष्पाणिपर्वंधूकपुष्पः डीणातिइगुपधेतिकततःकनप्रियकः जीव्यतिकामेजीवकः बुलाघट्‌पियाशा
लइतिख्यातस्यासेतिअतिसारत्वादतिशायनेशैआद्यचिरलयोरेक त्रसरणात्‌मालोदंत्यादिःसाल
काननशोभिनीतिदंत्‌ शसल्यतेगम्यतेमावितिसलाानोकमेशाघञीतिसर्वधरः पुंसिभूरुहमात्रेपि
सालोवशासर्जयोरितिदंत्यादोरभसः सर्जः प्रायुक्ताल घतिइगुपधाचातकः क्रुपन्चाव र्णापीदित्वात
स्वार्थेष्यत्रकर्षतांकर्षः तद्‌दशांतद्योगाद्‌चित्स्वार्थेष्यजिवाकार्षः धणिरंतःशरेत्यादिस्वत्रेकार्षवर्णमिति

दर्शनात्स्मृद्धं न्यमध्यः ॥ अश्वकर्णाभपत्रत्वादश्वकर्णकः ॥ सस्ये फले संध्रियते सावितिकर्मणापि सस्यसं
वरः संवृणोतीति वा स्यति प्रवाद्यविसंवरस्तः तः सस्येन सह षष्ठी समामेवा ॥ पंचसालस्य ॥ नदीसर्ज्जायेशान्नदीक
छेजत्वात् नद्यां सर्ज्जो नदीसर्ज्जः ॥ इंद्रतरुत्वाद्वीरतरुः ॥ इंद्रद्रुर्जो पृथुकाद्यावादिं द्रुः ॥ ककुभो दिशः संत्यस्य दि
ग्व्यापित्वाद्दर्शनाद्यघ्रक ककुभः यद्वा कं पवनात् तं लुभ्नातीति विश्लिष्यतीति ककुभः ॥ सोत्रादि गुणपक्षकः पृषोदरादित्वा
द्रुणो लोपः ककुभः ॥ अर्ज्यते महौषधत्वाद् स्मात् सावितिर्जुनः शोक्यादिति स्वामी ॥ अर्जुनः प्राप्य ॥ पार्थस्व
क ककुभे जिष्णाविति विश्वात् पार्थेपि ॥ पंचार्जुनतरोः ॥ रतिराजभिरद्यते मा द्रुर्यात्कर्मणि ल्युट् राजाद
नेराज्ञा तन मिति पाठांतरं ॥ अत एव फलानाम मध्य क्षत्वधातं फलाध्यक्ष ॥ राजादनफलमिति पिकं नाम
अध्यक्षमित्यन्ये ॥ क्षीरस्वादुत्वात् क्षीरयोगाद्वा क्षीरिका ॥ क्षीरिणी क्षीरीति ख्यातस्य ॥ अथेति इंगनमिंगो
गतिः घञ् नतं द्यते आलक्ष्यतां कः अकारस्य नैरुक्त उकारः गौरादि ङीष् इंगुदी इंगुदः पुंसि तापसवृक्ष
नोपयुक्तफलवल्कलत्वात्तापसतरुः इंगुदीति याज्ञतापस इति ख्यातस्य ॥ भूर्जइति ऊर्जन भूर्जनं भूर्जः ॥ भूर्जतन
मस्य पक्ष भूर्जः भूर्जो स्त्रोवद् पटो वद् ल्व कोमृदु रूढ इति स्वामी ॥ त्वक्चर्म वल्कस्यायोगाद् बहुमी ब्राह्यादित्वादिति
मृदुवल्कत्वोस्य उत्वकाक्षीरिणी भूर्जे हृस्यापीति पिच्छा शाल्मलिनिर्यास सह योगात् पिच्छादित्वादिल्वच शा

30

छिला। शून्यं भागं पूरयति पूरी आप्यायने स्फुर्छ्वोरित्यादिनां दीर्घः। पूरणी। मुंचति रसं पश्चान्मोचा चिरजीवि
त्वाच्चिरायुः। उक्तं च षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिरिति। शलति दैर्घ्यात् दूरं गच्छति पृषोदरादित्वात्
न शात् स्नाघासंपदादित्वात्हलेति याति इन्नात् सर्वधातुभ्य इन् नीन् कपिरिकादिः पृषोदरादिः। शाल्मलीशा
ल्मलिः शाल्मलिश्चेति स्वामी शल्मली रक्तपुष्पा च कुक्कुटी स्थिरजीविका। पंच शिमल्ली। इति ख्यातस्य। पीति पतिकु
मिच्छति सन्नंतादृष्णु पृषोदरादित्वात् तस्य पिच्छं देशः पिच्छ घाउ वीटा पृ पिच्छा। शाल्मल्या वेष्टो निर्यासः। आठाइ इति ख्या
तः क्वाथः कषायो निस्रवो निर्यासो वेष्टकः स्यादेति रभसः। हुशिमल्लि आठार इति ख्यातस्य। रोचेति रोचते रु
वदालोसुः अनुदात्तेति युजवा रोचनः। कूटं शाल्मलिरहुत शाल्मलिः दूर्यारित्यनेना मूयादिन्नाम्पि हु
त्लिंगता हु काशिमल इति ख्यातस्याचीति चिरिणोति हिनस्ति विलात भिनत्ति चिरक्लिव इति स्वामी
चिञ्चिचिरिदासदु जिघांसायामित्यतो चाविशेषणासमासः। नक्तं रात्रिं श्रलति भूषयति भूताश्रयत्वात्
श्रलति वारयति वा नक्तमालः। कं सुखं जलं वा रेतयति कर्मण्यण् इति निर्देशादकित्यपि नलोपः शि
लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः करतां लोपाभावे स्वार्थिक कन् करंज कः। चिरबिल्वादि करंज इति ख्यातस्य
।प्रकीर्त्ति कंटकिनि गुल्मे प्रकीर्यत इति हुस्वस्य सर्पत्वात् ह्रस्वरेणा ह्मिष्यते वा किरतेरपीति सर्वविप्रतिषेधाहृ

रजेर

रामु
३१
र्घ्यपरत्वेवप्रकीर्य्यन्तम्र्द इः क्लिविष्ट तिई गंधवल्ल घो मात कादि कारादि ङीषिप्र्तिकर ज्ञःप्र ती कः प्रतिक इति
माधवः पुनातितिंतिडीकादय इतीकन् वृतुकचू प्र तीकः प्रतिकायतिप्रतिक इति कालिंकरोतिकर्मण्यणक
लिकास्वार्थेक नकलिकाश्कः चत्वारिकिंटाकरेङ्ग इतिरूपतस्याकरेतिष ट्टगुंग्रथा दयल्क रंज भेदाः षड् ग्रं
३१ थयः पर्णपस्यश्व पत्यनुष्वीदितियोग विभागाद्वृषड् ग्रेथः मर्कटीतुल्यपल्लवत्वात मर्कः सोवात
शकादिभ्योटन गौरादिमर्कटी ग्रंगारवर्णा वल्लरीयोगादंगारवल्लरी शाकपार्थिवादिःक रंजभेदानामे
केकां रोहीति उप्तःसन्नवशं रोहतित्रा वश्यकेणिनिः रोही रुहेरितच् रोहित वर्णायो गात् रोहितः स्वार्थेक
न रोहितकः प्लीह शत्रुर्वन तिलकेश्व रोहितइतिमाधवस्तेनरोहितइतिचाप्लीहनाशकत्वात्प्लीह शत्रुर्दा
डिमपुष्पमिवपुष्पमस्य दाडिम पुष्पकः चत्वारिरोह ड इति ख्यातस्य गेतिगायं तेगायत इतिगायत्रः
कः गायत्री गौरादिः गायत्री खदिर श्रीस्यादितिरभसात खदिरे श्री च मे वबह्नि गायत्रिणात थेति वैधका
नांतोपि बालः शुष्कसन्पत्ररूप स्तनयोस्पतिबालतनय इतिसुभूतिः गायत्री बालप त्रश्चेति मूलपाठः लि
पिदोषाद्वालतनय इति पुरुषोत्तमादयः कंटकी बालपत्रश्चेतिबालपत्रोत्पवासत्वस्त खदिरस्त्रेतिबिसर्व
तं तद्दर्शनात् कंटकित्वा तरखदत्तिहिन स्ति खदस्येयैहिसायांचइपिमदिरखदिम्पाकिरखस्वेहिरःसाया राम
३१

दंतान् धावति शुद्धान् करोतीति बहुलमन्यत्रापीति युः करणे ल्युड्वा दंतधावनः । चत्वारि खदिरतरोः । अरीति । अरिरिव
व्यथा करोत्यस्ले होऽस्य अरिमेदः । विट् विष्ठा तद्गंधित्वात् विट्खदिरः ।

वइघिमदिरवादिभ्यः किरच् खदिरः चंद्रु दुर्गंधखदिरस्याक दरइति कंजलं हरणाति कफभत्वात् हविदा
रयोर्वृकेन जलेन हरणाति वा कदरः । सोमस्य दंशो व्यात् गहुरां वल्कं वल्कलमस्य सोमवल्कः । हेमशुक्लम
रखदिरस्य । अथेति व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छाकारपत्रत्वात् व्याघ्रपुच्छइतिख्यातागांधर्वस्य मृ
इति अंडवृएरंड गविशेषस्य हस्ताकारं पत्रमस्य गंधर्वहस्तकः । आइरयति प्रेरयति चालयति वातमिति वा उलकात् तडु
मूडइति माधवी । उरु महांतं रोगं वायति शोषयति अंसकत्वाद्दुल्लवंतमपि शोषयतिवा उलूकादयश्चे
तिनिपातनादूक उरुबूको दीर्घत्वात् यः । वृपुरुरुक मुकोनिबुलोहि जलएरंडु उरुबूक इति गोपालि
तः । तथा रुरुबूको रुबुकव्याघ्रदलाश्चेति रक्तसंज्ञत एवडुम्बरयश्चोरुबुकः रोतवाडुलकाडुरुबुकाश्चा
द्योद्रूश्चोत्तरतीयोदीर्घश्चवूकाथः स्यादुरुबूकतैलसहितइति वैद्यकात् । चित्रं प्राशुक्लेतनः स्वार्थे कन् चित्रक
चंचति स्वल्पेपि वायौ चलति वकि मकिगतो वा डुकात् भूम्मित्यादि नात् मृगद्यादित्वात् तक्रु नेलोपा
भावश्चेत्यन्येचंचुः । चंचु शब्दोधांस्त्रियां पुंसि गोनाडीचेळ्यपंचकइति मेदिनिकरः । कोषः । पत्रान्तके हस्तपं
चांगुलयइवास्यद्वित्रिभ्यामितियत्पंचांगुलः । मंडयति अवमंडः । आमलक्यास्त्रियामेरंडेमावुपिष्ठयो
रितिरत्नसकोशः । अतं उष्ट्रश्च का रस्ते घात्यमंडपंचांगुलवर्द्धमानरागंधर्वहस्तइति हारावली । हीघो

रा॰मु॰ दिरण्यामंडः गंधर्वहस्तकोमंडश्चामंडो व्याघ्रपुच्छ इतितारपालः वर्द्धयितुमुत्पत्तिस्थानंमूरघितं शी
३२ लमस्य वर्द्धछेदनम्ररणायो स्त्रीक्षील्येचानशवर्धमानः व्यड इति विरुद्धमस्थपच्छति आच्छति अडः अघ
मेकानिएघोदरादित्वान्मकारवकारवकारौ व्यडंवकः व्य इति विरुद्धमुद्यमं करोति व्यडं मलंतदंव
32 पतित्यच्छिलविग्रंस नेशांप्रतानरवुलिवावाडुलकाघुविव्यंडेवन इति स्वामी । एकादशेरंडस्य अ
ल्पेति विधिनाशोशिमाश मयति ग्रहादिदोषान्अग्नगोरदिश्यामी । कुटीशमीत्यादिना रः स्वार्थे
कत्वाल्लिंगव्यत्ययः । शम्यास्त्वेति तु शोक टाप्यनः । एकमल्प शम्या । शमीतिस कुवतम्रत्वा तुफ
लमस्यात्सकुफलाज्ञादि पाठात्पाक करोत्यादिनान ङीषु इत्यादिः शिवापाङ्कात्रीशिशम्याः पी
डीति पिंडाकार फलयोगात्पिंडतनोति अत्वेप्यापीति डः पिंडमितो वास्वार्थेक निपिंडीतकः । मरु
मरुदेशं तकते गच्छति प्राप्नोति । कक्कि वकीत्यादि गत्यर्थेधातोर्मूलवि भुजादित्वात्कः । मरुं वाति वाम
रुवकः । निर्द्धनिपिश्च सिति स्व सनोतेंघ्यादिः केनत्तलेन रहयते रहत्पागो घज थेकः कर्दहोमरुस्वमट २
ति अए कनौकरहाटकः । शलगतौ अघ्याद्वित्वात् यर शल्पश रस्सह तर्के टकयोगात् शल्पे स्वाल्ववादि राम
गब्देडाशं कुशरे शल्यं नाश्वाविन्मदनद्रुम इतितालव्यादौ रत्नसातः । मदयति मदनः । षष्ट्रमशिकं ३२

उद् इति ख्यातस्य ॥ शक्रेति शक्रस्योपपदत्वात् शक्रपादपः पारि तद्रुतक्रः । तद्रुकल्याराकरं दारु
भद्रदार्विति क्लीबभद्रदारु शीघ्रकलीबमित्यमरमाला पुंस्यपि पुंनपुंसकयोर्दार्विति त्रिकाण्डशेषात् ।
द्रोतरुः स्कंधे किलिमं निर्यासोस्य किन्नतिशेत्यंक रोति किलशेत्यकीड नयोः भेदः किमज्जिति वाङुल
कादतोपि ततो डुणाम समासो वा ङ्कुकिलिमं पीतत्वशादारुत्वात् पीतदारु दारुडुक्रं । पूतिदुर्गंधं काष्ट
मस्य पूतिकाष्ठं । समसेति डुकिलिमपूतिकाष्ठयोर्विग्रहभेदभ्रमनिरासार्थौ शक्रपादपवादेवदारुरु
पप्नेदारुः क्लीबत्वं अत्र कुवरूप पश्यसि देवदारुं महान् हिमवत्सु वदेवदाशविति रघुप्रयोगात् पुंस्त्वम
पि अत्र हो देवदारोः । अथेति पाटविसरणाह्वदत्वात् लीति अट पट गतौ वाङुलकात् किन्न तनीत्या
दिनावङुलवचनादलिज्वा पाटलिः पाटला ति आतोनुपसर्गेकि टापि पाटला । वङुपुष्पफुलत्वा
दमोघा न मोहयतीत्यर्थ विनंयकादित्वात् कुलेवा कालि प्रिया विशाला याप्यमोघा पाटलिर्द्वयोरि
तिवाचस्पतिः अत एवात्र द्वयोरिति सान्निध्यात् पाटलिनैव संबध्यते मोघाश्रीपाटला हस्तेमो
घंत्रिषु निरर्थक इति रुद्रात् मोघापि । काचशब्दे नकाचस्थं कार्यमस्य तेनतस्य स्थाली भाजनं क्र
सद्वंतत्वात् काचस्थाली ताजनं कृ[illegible]त्वात् काचस्थाली । फले रोहति सांकुरं फलत्वात् ह्रस्व पवा

रा॰सु॰ त्कां तत्र पुरुषे कृतित्यलुक् फले रुहा क्लसंहं तमस्यात्क सहंता॥ कुवेरस्पेव कपिल वर्ण पुष्पफलरूपम
३३ हि अस्या वडुद्भी होस कवीत्यादिना पचवड्डी पुकुवेराडी॥ ससपाटली तिरव्यातस्या। श्यामेति श्यामेति
33 श्यामनुरुकः श्यामो वर्णो ह्यस्या वर्णश्च शंत्राद्य जंतो दापृश्यामा॥ महिलाख्या महिलाक्षीत तत्पर्याय
नामिकेत्यर्थः॥ लता ठका॥ विषमोवं शोद्यते कर्मणि॥ लु ट् ङी प्रगो वंदनी॥ वडुर्षुया॥ तत्र युद्या तेक्री प४
द्यते। नयासुदक्रीडायां स्फायीत्यादिनादाडुलकोऽङ्कुव मूच गांसु वेङ्गाति कुत्सितेगा अतिश्रातइ
तिकेएघोद रादित्वात् ड्यां। प्रियं गच्छतिमित्वा ह्रो निपातः प्रीणातिवाडुलकादं गुक्विवा प्रियंगुफलस्य
कंतद्यो गात्फलिनी॥ फली गौरादिः॥ विषकुसिनोति वध्नाति अन्वविषक्रुसेना गं धः प्रधानं फलमस्या
॥ पाककुर्णीत्यादिना ङीष् गंधफली॥ कारं विक्षेपमम तिगच्छतीतिवाडुलकाडुः कारंना॥ प्रियक उक्तं
व४ सेत्य नेस्त्रीलिंगे पि पुंलिंगवृत्ति र्दर्शिता॥ द्वादशप्रियंगोः॥ मेति मंडूकइ वो तर्मो दरं पर्णमस्यमंडूक
पर्णिः॥ पत्रे प्रशस्तं मिषलोमाकारोस्य पत्रोर्णः॥ नटति वातेन अम्वनटः॥ कट्वनि ता ह्यात्ति अंगात्यस्यक
टूंगः॥ वातेन टुंटुइति शब्दायते सिश्चर्भिका घति टुंटुकः॥ सिवेरोणादिको नन्द्योशित्यादिना टुन्गुराः
स्योनर्नजयादित्यः स्योनसुखमेकति श्योशि स्योनाकादंत्यादित्य पायते शेट् ङ्ः गतो पिनाकादित्वा अकः रम
२३

आकारस्योत्वं वशपो नाकस्मालव्यादिरपि। शुकनासिवास्य पुष्पं शुकनासात घोणादर्श आद्यस्य शुकं नासयति
शब्दायते। णासृ शब्दे। शुकनास इति सर्वधरः। ... कटन्वकी त्वचन्दाषु नानटति स्पंदते
कुटन्नट इति स्वामी। शोणाति शोणः। एटवर्णे। स्वार्थे कः। कुञ्जादित्वात् ... पिलिकादि लत्वे अरलुः पुष्यः ।
ऋगतो अत्रिसूत्रा पामड्डच्च अररुरित्यपि पाठ इति सर्वधरः। द्वादश शशाङ्क इति ख्यातस्या तिष्ठतीति तिष्यः तिष्ठके
मासेफलमस्याः अजादिपाठाट्टाप्। पूनितमामामलके लक्ष्मीरिति श्रुतेः। सिंघ्यमंगल्यफलमस्या इति वा। आम ल
ल्यते लैघज्यायष्वियते मलमल्लवारशोकुजादिभ्यो वुन् गौरादित्वादामलकी। त्रिष्विति। आमर्के आमलकं।
नाक्षिप्तते तैं रसा मस्यात्र नषा वा अस्त्रता। वषायो वनेति। त्रिष्विति। स्थिरीमवत्य नयास्थाम्नेत्यादिना घञर्थे कः। व र
यस्याकायक्षिप्तत्य नयाघञर्थे कः। कायस्थ प्रपिका पस्या हरीतक्यामलक्या ... सः। स्वत्वा
यस्याकायक्षिप्तत्य ... विगतरोगलयं करोति विभीते नाम धातोः ... जादिभ्यो
रिआमलक्याः। त्रिलिंग इति भीतं भयं विगतरोगलयं ... विशेषणभीतमस्मादिति कपिवाभूताश्रयत्वात् विलीत
वुनमीतं भयं विगतं रोगभीतमस्मादिति कपिवा ... अश्नोति व्याप्नोति ... शेर्दैवन इति सः ... क खेश
कः। त्रिलिंग इति नगौरादिङीष् विभीतकं च ... धान्यत्व ... विभीतकतरावपीति मूर्द्ध
न्यातिदर्शनेन नास्य घञर्थे कः। तुष ... कश्यप वत्वात् कः। धान्यत्व ... सिविभीतकतरावपीति मूर्द्ध

रा·मु न्यांते रुद्रमसादेष्व कर्षः पनवत्वर्थं तागस्तत्प्रमाण्यांफलमस्य कर्षफलमस्या कर्षफलः। भूतानां वासोभू
३४ ता वासं कंकले रात्रयश्च तो ङ मन्कलिद्रुमः कलिर्हिन लभयायुद्धिभीतकं तरू माख्यनइति मार तैपस्वहेडार
34 तिख्यातस्य। अभेति नाशिरोगभयमस्यामभया। एवमव्यथो पि सततं तु प्रसूज्यमाना या रोगाद्यभीवा
तूपथो वेथव्य पहारादनपेताधर्मपथे तिय तत्पथ्या वयस्थोक्तार्थाय स्थाहप्युदिके चित्। पूतं पवित्रं देहं क
रोतितत्करोति एं पता हूङलमन्पत्रापीति [illegible] पवनेशूलं संपदादित्वात्ताक्कि पूतान्त नोतिपञ्चादि [illegible] तना।
अमृतोक्ता। हरिणावर्णा न इतो मिलितो हरीतस्त तः संज्ञायां कन् गौरादित्वान्ङीष् हरीतकी। हिमवतोगिरे प्रभव
ति हैमवती। चेतयति चेतयते शर्बुलक्रमा हि [illegible] न्वागोरादिः चेतकी। अतिप्रशस्ता श्रेयसी। शिवं कल्या
णं करोत्पव शिवा। एकादश हरीतक्याः। पीततिथीयते च क्रुषाद्यं पानेषु किं चेति तन्त्रमास्थैतीत्वंपी
म तश्रासोद्रुश्चेति पीतद्रुः। सरति गाधद्रुरादेशान्तरं वाङ्लकान्मं गो रल जित्य लत्व सरलः। पूतये पावना
य काष्ठं अस्य [illegible] साद्दिवत्समासः। श्रीशिरा सरलस्य। ग्रथे ति द्रुमे उत्पलाकारपुष्पे मस्य द्रुमोत्पलः। सम
मीयोगविभागात्समासः। कर्णिमधोलं विनीशास्वां करोति कर्माण्यण् कर्णिकामियर्ति वा कर्णिकारः
परिविध्यते ताड्यते विरहिजनो तेन [illegible] जपाख्याप्रस्त्रीशिरा रंद इति ख्यातस्य। [illegible] कृति कुच कृपा कारफ रा म ३४

अंबुनो जातोऽम्बुजः। जलमिति अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप् तु कशरणाच्छत्र जलमस्य राजदन्तादित्वात् जलशब्दस्य पर
पाति ३ निपातः इ जो
लः। ६

लंलातिल कुचत्पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। एवं लिकुचः। लकुचः अर्द्यते वहिरडहिर अर्दति मृगयादि
त्वात् कुः। डुडुः। पृषोदरादिः। अडुडु रित्यपीति स्वामी। त्रीणि डुडुआ इति ख्यातस्य। पनेति पनाय्यतेस्तूय
तेऽर्थं पनेर्वेतसवाहसदिवसपनसाइत्यसजंतंनिर्तन्पनसः पशासरत्यपिपाठ इति सर्वधरः। कंटकघु
कफलमस्य कंटकिफलः। कंटाफलस्त्वाद्दि कंटहलत्तरोः। नीतिनिचोल्पते समु छाद्यते ऽर्थं बलसमुछाये घ
चि५ ञर्थे कः। निनीतिपत्रशाखादिसंचयं करोतिकुचोः। लञितिवाडुलकादृत्तोप्युल विष्टोदरादिर्वा निचु
लः। निचुले ज्जल हि ज्जलाइतिरलसाः। हि ज्जलोपि त्रीणि हिज्जलस्य। काकेतिका कुषियउडुंवरस्का
कोडुंवरः। गोरादिः। संज्ञायां कन्। हृस्वत्वं काकोडुंवरिका। फलतीति निष्पद्यते फलनिष्पत्तौ फलिपाटीत्या
दिना उप्रत्ययो गागाश्च फल्गुः। पूर्वोत्तस्साहचर्यादस्य स्त्रीत्वं फल्गुमारोपि धेयवन्नदी भेदे मलयुग्वीति
मेदिनि। मलात् पापात् पुनातीति मलपूः। क्विवंतामलपापेवकिहूचेवर्षे स्के हूपशेमलइतिधरणिः। म
लपवतिपञ्जु शुसायां वाडुलकात् क्विबचात्यादिना क्विप् दीर्घत्वं च मलप्वू इत्यपीति स्वामी। जघनेजघ
न तुल्ये धोमागे फलतीत्यच् अमूर्द्ध्न्यादिनासप्तम्या अलुक् वडु ब्रीहिवा जघनेफला। चत्वारि कठउडुंवरि इति
ख्यातस्य। अरीति सेव्यमानो दस्मात्त्राश्वीरिष्ठमस्तु भमिष्ठ मस्तु भमिष्ठ मस्तु भमित्यरि षांत्र तएवसर्वतोभद्रः

रामु हिंग्वाकारो हिंगुगंधो वा निर्यासोस्य हिंगुनिर्यासः । मलति रोगाभावं मलमस्त्वचारतोत्त्कृत् मालकः । पिचुं कुष्ठभेदं
४५ मर्दयति पिचुमर्दः । पिचुं मंदयतीति पिचुमंदः इति स्वामी पिचुर्नाकुष्ठभेदे स्वेति मेदिनिः । नीयते न मयति रोगं
३५ वा नयतेरुत्वादयश्चेति वनत्रुमक्षु स्वतेनिवः ४ इति विस्था अथेति पिच्छिला २ कानविद्युते गुरुरस्मादित्य
३५ गुरुश्च गुरुश्चीवे शिंशपायां जोमाके लघु निविष्टिति रुद्रः । शीं प्र शीर्ष वा पातिकत्प्र पेोदरादिः हित्तालव्या शि
शपा च शुक्ल सथा शुक्ल रशा शुतशिंशपा च इति शभेदाः । अगुरुसारा दिशिंशपा अगुरुशिंशपेत्येकं नामेति
स्वामी । कपिल शुक्लसतश्चाश कपिलाभ स्त्रोवा तेस्या भस्मा र्भावीति शिंशपाः । सा कपिलवर्णश्चास्मतो या ६
तस्मगर्भोध्यते शुक्लसारत्वाद्रस्मगर्भेइति वङ्गीहिः । एका शिरीति शीर्यते सो कुमार्यात् श्रणाति शो
स्या ६ गं वा स्तृणस्त्यां किदिति स्तृणा तेरीषन् किञ्च शिरीषश्चाल व्यादि मूर्धन्यांतः शिरीषस्तुषिरं शिष्यइत्यूष्म
मे दागम । कपीतव उक्तः । नंडपेमो कुमार्यात पुष्पांतं हसति वा लडिकल्पाशो वा डुलकात्स सतिकु
ति ४ लीत्यादिने लघु नंडिलः मंडिरस्तु मंडिरो मंडिलो नेति वाचस्पतिः । शिरीषस्य । अथेति चंपादेशे
नवचंपेयः उक्ताच मतिविस्तृक्का तितिच मेः क्रिपि अनुनासिकस्य क्रिरुलो रिति दीर्घः अलिप्रियत्वात् राम
चंपयत्ति योः कर्मधारयः । चंप्यते ऽलिभिरिति कृत्वादित्वो नवा डुलकात स्वगा सामचंपकः । हेमवर्णास्तिया ४५ ३५

त्वात्कनकं हेमपुष्पकं चांपेयः चंपकस्य एते इति एतस्य चंपकस्य कलिका गंधः फलं साध्यो स्याः पाककर्णीत्या
दि नाडीघूर्णं गंधफली स्त्रियं गौ ऋ। गंधफली चंपकस्य च कोरक इति ऋ ड्ः एकं चंपककलिकायाः। अथ इति के
सराः संत्यस्य अथ केसविटकिसलयकेसरस भावत्स्यते दात्वदंत्यमध्यता लवामध्ये पिशाकाकिंज
ल्कः केसरः इत्यत्र दर्शितः कविभिरुच्यते वर्णपले सौवा इल्लाकातकपेरुल कवकुलं द्वे वकुलस्य। वं कुले
इति वंकुलः वकुलः। एतद्वनेतपस्यं तीमौ रामनो ऽरथसाम्या गतशोका वमूवे त्यागमे इत्य शोकः अश्रुते
वाप्येषोदरादित्वत्व शोके प्राति पदिकम्। एतादवशोकमत्र नर्जित्व शोकं द्वे अशोकस्य। समाविति क
रोति सुदंकरादिभ्यो वुन्‌कस्कः दलमदालः दाले न विदारणे ननिर्हेतौ निष्कः भावप्रत्यया तादि
मवक्तव्य इतीमप्र इलयोरण्यनुई इकारः दाडिमः दाडिमसारविंडी स्वार्थे कः शुकवल्लभा इति रभसा
ह्याडिंवो पिहै दाडिमस्य। चेति चांपेयकेसरावुक्तौ। नागोहसीतन्नामा केसरः नागकेसरः नागकेस
रः नागाह्वियाणि केसरं वंति शुष्याणस्येति वा स्वर्णोत्तसपर्णस्वो नागकेसरः षट्पदप्रिय इति रम
सः कांचनाह्वयः सुवर्णपर्यायनामक इत्यर्थः। चवलारिनामकेसरस्याञ्जे तितयतीत्यवज्ञपाविदि
त्यन्तवत्वाभृत्वदिवसिसाधिणाडि मडिडिसिनंदिग्धश्वेतपञ्चपितोड्डीपञ्जयंती। तर्कमियान्नितर्कवतिपतत्सहं

रा॰मु॰ नि वा स्यती त्वं चेयं प्रणा नकोरीन घाः स्वलवतिट करनैर्दियी। विजयंतस्येयं वे जयंतीत तस्वार्थेकन वेजयंतिकाय
२६ द्वा वे जयंतीपताका सेवइ वेशति कूनौक नूवे जयंति कापंव लयं त्याः। श्री त्या दिश्री शोना तद्यु कंपरा मस्य
श्री परा। अस्य र्थं मथ्यतेऽग्नि मंथन्क र्मा णाद्य त्रणेतत्काष्ठ द्वयसंघर्षणात् श्रीघ्रमग्नि रुत्तिष्ठति। करा णि तं गे
शं शाद्या यते कुत्रादिस्पोवन टापृइयं कराणि का। याणे स्वडः गणिं तर्के क रेना ति क्षुरप्रडीपु स्वार्थे कन् गणि
कारिका। जयोका। पंव गणि यारीति ख्या ता या। च्य थेति कूठेन कोटि ल्पेन शृंगे पाये ला प ते डः ष्टषो दरादित्वा
द्रू स्वत्वं कुटजः प्र ज्ञाद्य णि कोटजश्च कोटजः कुटज कोटी ति वंडः शक्रोति रोगान हं तुं स्माया त्यादि ना
र कू शकः इंद्रप्रियत्वा हृवदति स्थिरीतवति वदः स्वंत्सः वर्धत इति स्वामी ततः स्वार्थे कन् वत्सकः। गि रेचं व ०
रिमल्ली वइ वार्थे कन् गिरिमल्लिका। चत्वारि कुटजस्य। एते ति कलिंग नपति कलिंगं कलिंगा चेति स्वा
मी श्रे त भो वि नाण घतिगमेः स्वच्छ कलिंगः। यवाकार वीजत्वात् यवं। इंद्रप्रियत्वादिंद्र स्य वीज
म३ मिंद्र यवं इंद्र कल्याण करत्वात् ततः कर्मधारयः भद्रयवं। कलिंगेंद्र यवः प्र मा नित्य मर मा ला द र्शना दिंद्र
यवः प्र मां श्च त त्रैव स्त्री कांड पा ठात कलिंगा स्त्री च पुंस्त्व म पि यत त्रयं कुटजस्यैव फले नान्यस्ये त्य वकारार्थे। राम
हृष्टेति कृष्णपा केफल मस्य कृष्णपाकफलः इह कृष्णपाकफले सं ख्यात विग्रहीत विपर्यय मार्गे या वड्विधाः प्रयो २९

गाढ्हृश्यंते कूष्माण्डपाकः कूष्माण्डफलपाकः पाकः कूष्माण्डफलपाकः कूष्माण्डफलं स्यात् यत्स्य कोषवाक्यानि ग्रंथगौरवभया
न्न लिखितानि । आविग्न मावेगः मावे क्तो त्ति श्वेति निष्ठायां तद्योगात् विचाविघ्नानुविज्ञते स्वादुतया न चलति
वाक्तः अविग्नः । स्त्रुहुमिनोतीति त्व धनेकृत्यत्स्वपि सिद्धस्यो नः नघात्यामितिशः त्वक्षुधेरात् पुष्टाति मईयति वा
खलु लूम ईसकः करोमर्दकोस्य करमर्दकः । मकरंदस्य रमर्दः शिशिरघोषाद्वृष्णकइति शुभ्रागः चत्वारि माणि आल
इति ख्यातस्य कालेति कालः कृष्णः स्कंधोस्य कालस्कंधः । तामपतितमि चिमिषंकालनत मालधतापिनश्छाद
यति तापिच्छः शीतच्छायकत्वात्तापं छ्यति यात इति यात कालतरु पुरुषेकृतीत्यमोस्तु किंपुरोदशादिकोभकूप
स्ते वनि रक्तुस्वारोपितयाच कल्पलतायां रविमि वताविछवि राजितं वनमितिश्लेषः । जीणितमलतरोः । अथेति
स्यंदयति जलं स्यंदे संप्रसारणाय श्चेति उः संप्रसारणं च स्वार्थेकन् सिंधुकः । स्यंदं हरणोतीति त्रायासिंदुवारः
२ वृक्षो दूरादिः शोभनैः सितानुरागोत्रसुरसः इंडस्यसुरस इतिप श्रीममा संवशाविकारशाकारस्य त्वे इंडसुरसि इति
स्वामधिनिः शेषरा ग्रुह्यते दूरार्पत इति कर्मणि घञ्च गुडिरपरि पठितोपि सुवादे राकृतिगणत्वात् तद्धृक्प्र निर्गुंडी
निर्गुंडी चासुरसत्वादिं दमानयतिश्चनेरार्पितात् कर्मण्यण् गाङी पूकन कूम्वत्वं च इंद्राणिका इंदमानांच आनयति
पाचयति वा पंचनिसंदा इति ख्यातस्या विरणाति । वेणीच वेणा देवताडे पि वेणीस्यात् तस्य वेरणा मपियोषिता

मिड्डियमिति ३

जतन४

रा.सु. तिरभसःतीक्ष्णात्वात्तरवरादेवताडेखरातीक्ष्णोतिविष्वस्याद्रूदते त्रुमानीतिरतसः पृषातेखयौरादिङीषू गरीके
३० चित्तरवरागारीत्येकमाड्डूलतत्रस्वरं विषमाशिरतिमूविकहरणात गरागरीतितुस्वामीयंगं हृहंरा तिग्रगरीत्य
इयति २ न्यादेवमिड्डियंतोती स्रात्वात अणिद्देवता उःदेवोमेद्यसुरेईश्विस्यान्नंत्रुसकेमिदनिःगमहोयधत्वातन्नावर्न
३७ भूतंवंधन [illegible] मंत्र भूरूवंधनेजीमूतःपृषोदरादित्वाड्डाद्र्कत्वात त्रीमूतइवेतिस्वामी। पंचदेव
ताडस्य। श्रीतिहस्ते करोतिहस्तपतिश्रियंहस्तपति श्रावण्यकेशिनिःश्रीसुकोहस्तोहस्तसहशंपत्रंश्रीहस्तस्तः
रि सोस्यामस्तीतीनिः ङीपिवा श्रीहस्तिनी। मुखिरोहतितुवं ठराद्दिवा रुयुपधत्वातकःपृषोदरादित्वात्रकारत
कारो भूरुहं गौरादिङ्डे माषादिङ्डे त्रभवा याव कुलपुष्पात्तनोहित्तपुष्पाया शिरिहस्तिनीतिस्वाताया गत
शेतिल्ह णा शून्येस्यानेषायेणाजायतेइतितत्रसातुरितियतल्हणा शून्यं। मल्ल्य तेमृद्वीधार्यइतिमल्लेर्वाडुल
कादव इत्ततोङीषू स्वार्थेकनिमल्लिका मल्लिईस्वातावमंगल्यामल्लिंगंधिपदितिवत्रमाणात्वात। सुविपुदं
शाखालेविश्वलमस्यागौरादिःभूयदीर्घेषमकत्वेनशाताइड्डलयशीलेयमितिशतंवहेवाविवियोगिनोनास्को
स्य इतिवाशतभीरुःसाहवर्यातत्रश्रीलिंगेयामल्लिकाशतेभीमस्त्रमवात्री मल्लिका। शातभीरुर्मर्दयंतीभूप राम
दीत्तरणास्नन्यकमितिवावस्यतिः। चत्वारिमल्लिकापागसेवेतिसेवमल्लिकावनोवनोद्भवा आसमंतातफाय ३०

वर्द्धते कर्त्तरि क्तः आस्फोट्यते इति वा आस्फोटिता पृषोदरादित्वात् ह्रस्वत्वं आस्फोटेति स्वामी आस्फोता वि
ष्णुक्रांता पांडवतन्मल्लूक पर्यायोरिति दीर्घादि रभसात् दीर्घादि रास्फोतापर्का शेफेति शुश्रावा नाफलति विक
सतिशे ‥ फालिका पृषोदरादिः शेरते शेफा अलयो यस्यामिति शेफालिः अतो ङी पिति स्वामी एकं तु शेफालिकेति स्वा
मी शेफाली त्यपि कथमित्तर या शेफाली षु सवलतर कुसुमा स्वपीति अयेभाद् र्शनात् सुखु ष्ट वहत्वामोदेष्व
वसुवहा निर्गुंडा उक्ता सा सो शेफालिकानीतिका नीलिका नीलवर्णा नीनाततप्राणपोष ध्यारिति गुषुस्वा थै
कमिनीलिका शेफालिका ताम्लव्यादिः सुवहादंत्यादिः वा वारिशेफालिकायाः सिते हि इति शोल्न नोरसोस्या
सुरसाश्वेनाचामो सुरसा वे तिश्वेतसुरसा एते न शेफालिका मात्रं सुरसेति सूचितं भूतानि वेशयत्या ह्वा
दयति भूतवेशीति स्वामीसुतं सुक्तं वर्णा विशतिका द्वेत स्याए व श्वेत पुष्पायाः अथेति अग्रे गणमगधदेशेभ
वतीति मागधी विनाकर्पणात् गणिके वक्वे श्वेवगणिकेति स्वमी पूथं पुष्प वृंदं मस्या मज्ञिश्यतइति ठनो पू
थादयश्चेति पोते स्थकनदी र्घत्विडीषादो पापोतीति पृथिकेत्यन्ये अवे वमात्वेव ङीप्येति घ्टति सुपातिके
श्वेतां वत्यादिनाषत्वं ङ्यापो रितिह्रस्वत्वं अवेश श्वेतिष्वति वा च ष्टा व त्वा रिति पृथिका पाल से ति सा पृथिका
पीतापीत पुष्पा हेमवर्ण पुष्पमस्याः कपि हेमपुष्पिका हेमपुष्पइ तिकृति वा द्वारकं अत्तीति आतिकांतो
सुकां शोक्या तद्यति सुक्ताः पुंडु इवपुरा द्रुकः पुंडु दृश्यमव इति रव्वो रवा मीमति भृषायां सुडि वेत्य केस्फापीत्या

राम दिना रक्तएषोदरादित्वात्पत्वे वेट्टकः स्पंद्यते स्रग्रहणार्थं स्वद्यते उष्प्रग्रहणार्थं स्वद्यति स्रुटि स्वदने पुटि चेत्पतेरको
३८ कन्निंपुड्डक इतिवा वसंते पुष्पति कालात्समाधुपुष्पात्यच्वमान इत्यादिना णवा वसंती॥ मधौ चैत्रे माधवे वा पुष्पति पृषेव
दरात् माधवी॥ लता उक्ता माधवी लतेति सेघातविष्टिहीनां वैशाखे माधवः कृषसमाधवी वातिसृक्तक इति रंतिदेवः अत्यति
मुक्तसूत्रसंइपएवत्लातो मंइप्रेउच्यत इति नुसुभूतिः स्मृतयेत्येन वमाधवीलता येनंदिदुष्यं त्यपि संस्थितिः कृतस्य
४८ तिद्धोषः पत्राणामिव शाषशो नमरुता सृष्टा लता माधवीति पंचमाधवीलतायाः॥ सुमेति सृष्टुमन्यते जनेमे
नोज्ञत्वात् शोभने मनोस्यां वा सुमना अस्त्रुनस्त्रियां सुमनसो नूस्त्रिपुष्पेजाती तोख भेदतः भिड ष्पापि पेदा दृष्टस्वदाभे
दे न शिष्यत इनिव्याडिः॥ सुमनायाः स्रुपवेरा पटेला शिष्टपो स्वथेतिसृक्रुत दर्शनात्सुमनायं वंता॥ प्रिमलधार
णो वाडूलकात्स्तव गौरादिनिपातनाड्डपधाया दीर्घत्वे मालनीति यारायरो मालत्नी लाति मालो विष्णुस्य
मततिच्छ शिष्टद्दोप्यापो रित्यादिना ड्रस्वत्वे मालतीत्यत्पो जापने प्रीतिरनपेति वाडूलकात्स्तनेः कर्तरि क्तिव
जातिः चाडीप् जाती॥ त्रीणि मालत्याः॥ सितिप्रति पुष्पं सप्तपर्णानि लाति सप्तमनो बुद्धोता नींद्रियाणि वाला
तिसत्पलाति सप्तला॥ नवा क्षेत्या मालत्याः॥ सितिप्रति पुष्पं सप्तपर्णा निलाति सप्तमनोला स्पां कृप्रिनव
मालिका॥ टुनेस्त्रालातिरव्यातस्पामिति माधे मासि भवं दिग्गादित्वाद्यत् माध्यं॥ कुंसुवं दापतिस्त्रुमां करोति कुं
स्तु वघाति वाछान इति कः॥ तत पुस्त्वे द्वितीयाया स्त्रलुक् कुझ्याति शझाद्य स्त्रेति कुरोदः कुंद इतिवा॥ माघ्यः कु राम
रुंटक इति पुंस्कांडे रत्नकोषात्पुंस्त्वमपि॥ कुंदस्य॥ रक्तिस्कः उष्पत्वात्स्लेकः संज्ञायां कन् नवधातिचित्रवक्षकः ३८

वं चवं वंधने उलूकादित्वा हकः। वंधुवुल्लुपुष्पत्वात् वंधुमिति जीवति वर्तते वंधुजीवपति जीवं उत्तलं नद्यस्रयत्वात्
वंधुरिव जीवमस्येति वा। आगिविंवंधुलीति रव्याता याः। सहेति यो षे स्यात पंसह ते सह मर्षरोत्र ष्टापू सहादं
त्यसा। सो कुमार्याति कुमारी वकुमारी वल उनना त कुमारयति कु क्रीडति कुमारः क्रीडापांस्य चिगो रादि वी। तरं
त्यनया वा तविकारं पूर्ववद नि। तरणिः स्त्री लिंगा घुमशोत रराः पुंसि कुमारी नो कपोः प्रियामिति मेदिनिः त्री
णि। कुमार्यो विटपाकाराया। केतकसदृशपत्रापाः पिंकु लड्वाया। अम्लेति पुष्पमास्रुम्लानमस्य नमवतीत्प
म्लानः। महती चासौ मर्दसहा च महासहा महतो विमर्दस्य सहा वा। कम्लेत्रमम्लातस्यात् चेति तस्मिन्नम्लानेशोणो
रक्तवर्णो कंटकस्य शेवधकेशात कुत्सितो रवो त्रे कपि कुरवक अल्पमकरंदत्वाद् लीना मीप इवो त्रे ति वा
अत्र रेफो निरुकारः। कुरवकाः रक्ताता मिति रघुः। कुर्य इंगरोति संज्ञायां कन् उवङ्। कुरुवक इति
वा किराति के कुरुवकाः वितावितावितामिति वाग्राः। मुगाति मुलक कुरुवक कुचा विहवेष्टक इति व्याडिः
तस्मिन् कुरेटक इति मधुमाधवी। कुरुटकोपि। सामान्येनामानमात्रेपि कुरंटक इति। वर्गाध्यमपलात्
कं तथा किं किरातपुदि ते कुरुण्टकमिपति हलायुधः। एकैकं। नीलेति नीला नीलवर्णा झिंटी वण्यते शब्द्यते
घात्रिवाण्या द्वयोरित्युक्ते वीरा स्यादस्य ते द्वीपते घञ् दासी गौरादिः दंत्यसा दासी वर्णा श्रु जिघ्ययोरिति हन्त्या
तेमेदिनिः। आर्तगलं स्त्री गोगलतिव्यार्तगलः। चीरिता नील झिंटिकापाः। सैरीति सीरे भवः ढञ् अच्छादक ठत्याहि

नाडु स्वार्थे कन् सीस्पायम शिशि सेरकर्षन् न तकः हृद्याकः संज्ञायां कनि वा सेरीपकः सेरेयश्च सेरीयकः सहवरस्सेरेयश्च
सहावर इति स्वामी श्रुष्काशिमिति रट तिष्ठ विगोरादिडीषि शिः हीपृषोदरादिः रमति दुःखवस्त्रि रूसुच्चद ने रूसे श्लो
लोप श्वेति वाङ्कुलकादंतो यंत लोपाताव पृषोदरादित्वं गोरादिडी षिवा। द्विकिटी सामान्यस्यात स्मिन् सेरीप
के रुरोक रुवकः। एके मरुरास्यापीति नु सेरीपके कुरुंटकः। मधुमाधव्या दौ नुपीतात्कुरुवको भिंटीति पाठि
त्वाक चित् कुरुंटक इति पाठ इत्याडुः। सहचरः अन्यषामपीति दीर्घत्वे सहावर इत्यपीति स्वामी द्वेपा
तस्य। ओड्रेति ईषदुनत्ति आडी भवति ओड्र पूर्वा डुदेः स्कापीति दीर्घत्वे सहावर इत्यपीति स्वामी द्वेपी
तस्य। औड्रेति ईषदुनत्ति आडी भवति ओड्र पूर्वा डुदेः स्कापीति स्कः नैरुकं दस्यडुत्वं ओडुं पुष्पमस्य तथाऔ
ड्रदेश भवत्वाद्वा। ओड्र श्रेषणोदृ विल्व पिण्डीरन् वाङ्कुलकादृतोपि ओडुं गातनपुष्पेत्र वति शीघ्रं म्लायति जुइ
ति सेवो वा तत्र तीव्रटात्र जवा जयति तपे रवि टापुत्र पात्र वापां वज्र या श्रियामिति ष मेदृशात् जवा योगा
द्रू शेपि जवा अतए वहह ह्यव प्रावेपुष्प मपि जवा पुष्पकं ओड्र पुष्पे पि हे पि जवा शह्वः प्रकीर्तित इति
त्रिकांड शेषः। एकं वज्रेति तिल्लस्य पुष्पं वज्रा कृति वाहुत्र पुष्पं वज्रमिव दारक त्वाद्वज्र पुष्पमिति नु स्वामी।
एकं। प्रतीति शतीपो श्रमारकत्वात् हासो विकासोस्य प्रति पत्र हं सत्यनेन वा ध्य विप्रति हासः। उपसर्गस्य घ
ञीति दीर्घत्वेषतीति हासो पि। शतं वह्नि निघामांकं तास्वप जारीप स्य शतं पुष्पाणि प्रास्पति नाश नपामः

चंडं तीक्ष्णत्वादतति चंडः उग्रातो गाति रस्य वा चंडातः। हयानां मारकस्तेषां विषमयत्वात् हयमारकः। करवीरे कर्ता
रोश्चाश्लेषु वीरो मारकत्वात् कीर्यते स्वन्यते करोम्बलेतद्द्वारयति प्रभावगति वा करवीरः। पं चक्रस्त्री स्थूलस्य
करारइति किरति क्रूरस्पृशोडित्यइरत्रकरशणाऋ इति करोति कंटकित्वात् अर्ककरइत्यपि पाठ इति श्रीकरः
ग्रंथिरस्यास्ति सिध्मादित्वाल्लच ग्रंथिला तातिवाकः ग्रंथिलः। त्रीणि मरुदेशजस्य कंटकिनः करमप्रिपत
रो। उन्मत्त इति उन्मत्तयति तत करोतीति णिज्जं तादच उन्मत्तः। कितान्नि वसतो वंचयति उन्मादकत्वा
अन्येषामपीति दुः कितवः अतएव धूर्तः धूर्वति हिनस्ति वै कितयज्ञ तक त्वा त धुर्वी हिंसायां क्तः धूर्त इति स्वामी।
धयति काल नधेटो वा डूलकात्तन रवतुइत्व एषोदरादित्वादाकारस्य ह्रस्वत्वं चाडूलकाह्वा नत्वर स्त्रु खौ
अन्त्यस्याकारस्य उत्वो वा स्नावदशो धुस्तूरोह्र स्क स्वोति मद्यमाधवो। ध्वसति कांतिकं रोति ध्वसंः ध्वसकातिकरणो
क्विप त्वर्वतीति रोहिंसकः इगुपधकः द्वयोः कर्मधारयो वास्त्रवत् उपत्रावेताविस्तुत्यो ब्रह्म रुक्क वृंडरीशो धुस्तू
टः कनकाह्वय इति शद्वार्थो वा कनकाह्वयस्तु स्वर्णपर्यायनामक इत्यर्थः। मातुलस्य बुनास्य मातुलः वस्त्यति
मास्य मालं व वरशा इति मदयदनः। स मद्यस्य रस्य आस्येति अस्य धुस्तूरस्य फले मातुलस्य पुत्र इव क
ति मातुलपुत्रकः। एकं फलेति फलं वा जत्व ध्यस्यति कः। पुरराणप्ररः फलेन बीजे भवेस्यति फलपूरः वीजपू
रः वीजमस्याहि विरुह इति ख्यातस्यारु चेति रोचयति रुविकरोति द्रुम रुचकः। मातिविधेहघ्राचाम्न त्वलागच्छ

तिगमेस्त्व वद्धिं वेति वक्तव्यमिति डित्थपृषोदरादित्वाद्दकारस्य लोपत्वं तत्रल्कमा तुलुंगकः। सौवर्चलं मातुलुंग
शिलावंदनपेषणी। ग्रीवाभरणाकंठवचनर्ष्टरुचकः स्मृत इति स्वामी। दुकोलंकेति ख्यातस्य। समीतिसमीरय
त्यामोदं त्युः समीरणाः। मरो वातिकः संज्ञायाकन् मरुवकः। प्रस्थे सानोः पुष्यतीति जांगलत्वात प्रस्य पुष्पः। खरत्वे
नफणिज्झकः इति त्रयं। जंबीर उक्तः जंतीरउक्तः जंभीरोपि। चचूल्यपत्रस्य पर्णासस्य देशांतरे ख्यातस्य।
अथ्येति पर्णामिस्यति। अरण्यपर्णासो दत्पांतः। कठिनं जरयति कठिंजरः। पृषोदरादित्वात् कुठपति गच्छते प्रति द्वू
ति कुठरः। दपती। द्यानेकुठिंचेत्यतो दर्डराद्यश्चेति दुकुपृषोदरादिरनुषंगलोपः स्वार्थे कन् कुठेरकः। त्रयाणि
पर्णासस्यामान्यस्य। सित इति द्विविधः पर्णासः एकश्वेति। न्यो लोहित इत्यत्र कांड उपघ्नात्सांष्वेते पर्णासे अर्ज
यति साध्यरावलूं अर्जकः। एके। पाठीति रोगादिभ्य इते घञत्वेन वद्रू पाठो स्याश्चाती नि। पाठी वेतनि चितोजं
तं ज्ञायते चित्रः कनि चित्रकः। चेतनं चित्र ज्ञानं ज्ञापते वा नानारूपत्वाद्वा। वह्नि संज्ञको वह्निपर्याय नामक
इत्यर्थः। त्रीणि चिता इति ख्यातस्य। अर्कौति अर्कोह्वः सूर्यपर्याय नामकस्यर्थः। वसत्यत्रेतिं जइतिवाडु
लकात् दृमृइ तिवसुः स्वार्थे कनि वसुकः। आस्फोटयत्या–टाए पृषोदरादित्वाल्लकार आस्फोता।
नानारूपत्वात गणरूपः नि रूपास्य गणारूपः। विकिरति सुघ्यशिक्रह्व इतिक्युनइत्वेरपत्वे चवाडुल **राम**
काद्दीर्घः। विकीरणः। विविधः किरणोस्येत्यन्ये मंदारस्तत्रः। अर्कोभालिनी शानि पत्राण्यस्य पत्रे के फराः। **५०**

सप्तअत्राकन इति ख्यातस्य ॥ अत्रेति ॥ अर्कपर्णो ॥ अलपति भूषयति क्विप् अल् वासावर्कश्चेति अलर्कः ॥ प्रता
पं वस्तुष्वेतः स्यति ॥ तं तं नपति आत इति कः प्रतापसः ॥ द्वे शुक्लार्कपर्णस्य ॥ शिव इति ॥ शिवेन मल्लयते धार्यते ॥ षि
यत्वात कर्मण्याद्य अगोरादिः ॥ शिवमल्ली ॥ अत एव पशुपतेरपं प्रियः तिपा शुपतः ॥ एकमस्थि वीजं लाति
कः ॥ सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्वं च ॥ एकाष्ठीलः ॥ द्वे वसुप्रियत्वेनोच्यते ॥ वर्धत्वसंज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धालावकं ॥ अर्कः
एषोदरादित्वाद् त्वं वक इति प्राच्या इति स्वामी ॥ बहुमता पुष्पलता तत्र विषे तेरक्षाद्गन्त्यात्मानं शिवमति
वा शुक्लष्विहि वय सिवसीत्याह्निनाक्ः वसुद्रुमानू वसुनी देवभेदा अभायोक्तद्दकरा ङ्लिनिमे दितिः क
निव सुकः ॥ अस्येषामपीति दीर्घत्वेव सूक्तोपि ॥ पं ववक पुष्पस्य ॥ वंदेति ॥ वंद्यते वहुप्रयोगार्हत्वात् ॥ तशि
रस्य रूढत्वात् वंद्यत इति वन्धकर्मणि गिरोधत्य कारेस्यापि वंदाकाविस्वामी ॥ जन्मनाहस्तमस्तिनाश
यति ल्युटि हस्तादनी ॥ वृक्षेरोह ॥ विना भूमिं जीवति रुहि नंदिजीवैः दित्यं पतत्रुक्षिलवात् डी जिकानि जीवं
तिका ॥ चत्वारि हृद्योपरिजाततलता विशेषस्य ॥ वत्सातिवत्से रघुते वत्सादनी ॥ कर्मणि ल्युट् ॥ छिन्नापि जी
पते इयुधेति कः ॥ यो णोरित्याह्निनाङ्स्वत्वं छिन्नरुहा ॥ गुडूच इति रक्षति रोगात् ... कुन्दुयुडु वी ॥ तंत्रपत्या ... सोम
तित्रति कुंडुं वधारणा तुंविकाज्जोत्सित्तृतं मरणाम स्यात्रहृता ॥ जीवपति रोगिणः ... जीवंतिका ॥ अमृतत्वात् अस
तापहरत्वाद्धाम शुपर्णा ॥ मवेतिप्रवेतिवधातिसुवेषनेवदीर्घत्वेसपद्मनोडा ॥ विष्र वी तिन्यामः ॥ व्यक्तिरिति मिच्छ

रा.अ
५१

तिअव्द्देवीगौरादिः। मधुरसोस्यां ... तुरतिवह्यतिध ... स्पतेछन्दषि वयानेश्रा ... सुरवेष्ठ नेष्ठ सुखंषनेव्वाश
कादिभ्योऽटन गुरोटापि मोरटा। तेजयत्यग्निं करोति। तिज्पालने ल्युडिति तेजनी। स्रवति रसं याति वा पां वा स्रवा
स्रवा स्रवत्येकइनि स्वामी स्रवेत्ये षण्वसर्वे समन्तोमूलपाठः मधुल्लाति कन्। अन्येषामपीति दीर्घत्वं टाए दूर्वे
मधुलिका। मधुनः श्रेणिः पंक्तिरत्रे डीषि मधुश्रेणी यासु भून्यात् त्यादयस्क ष्वत्रः श्रेणिणीत्येव पटं तियतइ
पथनुषो मौर्वी स्यादि तिवाङ्गः गोकर्णीभपत्रत्वात् गोकर्णी। पीलोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी। पाककर्णी
न्यादिनाङभयत्रैवङीष्। दशावनुगुणे पयोगित्वेऽव वा भूपत्रापामूर्वायाः। पाठेति। भेषजत्वेन पव्यतइ
तिघात्रिटापि याढा। अंवष्टोक्ता। विद्धो कर्णीय यो शाङ्गेस्क पमारणत्वादिति अविद्धो छिद्रः पर्णीरूपं कर्णी
स्याः पूर्ववत् ङीष् विद्धकर्णी। स्थापयति स्युर् स्थापनी। श्रेयसी युक्ता। रस्यते रसेन पुष्यते वा रसा। पापे
चलति विलसति अच् गौरादिः। पचेर्यर्ड इतादेवि पापचेवावातरां गच्छापापं वा तमीस्यति गमपति वा तहरत्वा
नपाय वेलीप्राचि भवा प्राचीना विभाषांवेऽरिष्ट्यादिना खच्। वने। तिक्ता तिक्तरसा कनिला पिङ्खवइ वेवचन
तिक्तिका। दशअकनिधा तिख्याताधाः। कडुरिति कटत्याहरणेति तीक्ष्णात्वाम्बुखवटिकटिभ्यां वेत्युक्क
नुः। कटत्याहरणेति देहं करोति संहरणीति रुणद्धि सेज्ञायांऽष्टेत्यादिना खच् मुम्। गुणाटाए। कस्वरा।
अशोकवद्रोहति उपमाने णिनिः अशोकरोहिणी। एतद्वयमपि अशोकरोहिणी कटुरोहिणी। अतिति

राम
५१

कत्वेन मत्स्यपित्ततुल्यस्याद्दातृत्वस्य पित्ता। कृष्णं कृष्णवर्णोऽस्तीति दं छेदो ऽस्याः। कृष्णं मलं भिनत्ति वा। कृष्णभेदी ॥ च
क्राकारमंगं पत्राद्यस्याः चक्रांगी। शकुलैर्मत्स्यभेदैरद्यते शकुलादनी। अथ पंचकं कटुकीति ख्यातायाः १ आ
त्मेति कंडूदिस्फोटजनकत्वेन कंटकित्वेन च स्पर्शत्वादात्मना गुप्ता रक्षिता कर्तृकरणोः कृतेति समासे आ
त्मगुप्ता। कंड्वादिना दोस्य जननादि द्वियाणि। जडपतिं स्रंभयति स्रंभपाति जडा। जलं अपवारणीयवाद्य
वृत्तजहातीत्यूकान्त अजहे त्येव स्वामीय गति। अविक मंडवीतम स्याः अधिकममति कजतीति अव्यंडानवि
गता। डमस्याः अव्यंडेति तुल्यो मी। कंडूरो गात्रकंडूकं करोति प्रावृषेण्येति रुद्रः स्वेत्पत्त्वं वकंडुरा कंडूराति ददाति
वा। तद् इति केदीर्घमध्या च कंडूरा। प्रोहषावृजलांगीव इति त्रिकांडशेषः प्रावृषि जातत्वात् प्रोहष मेति जा
यतेत्वचिकृत्य वइति। णत्वे प्रावृषायणी। ऋष्य ज्ञातानि विति नि मैणप्रोदरादिरिति मङ्गुमाधवी। ऋष्य
गैः प्रोक्ता दर्शिता ऋषिभिः प्रोक्ता हेयत्वादिति वा ऋष्यप्रोक्ता। मूर्धन्य षाद्यः कपद्धवा नाक्ष्काकारा वा शिं
वि। शूकवास्याः शूकशिंवि द्विताल व्यः। शाश्वतः शांक शिशिराणि वशूक शिंविरित्यष्म भेदात् शूक शिंविः
मर्कटी शूक शिंवा चेति वाचस्पतिः। कपीनामपि कंडूहेतुत्वात् कपिकच्छुः। कपीनकषति कपिकच्छुरिति पृ
षोदरादिरिति स्वामी। मर्कटीतुल्य लोमवत्फलत्वात् मर्कटीति दीप्यते मर्कटीति दीनो शक्रादिस्फोट जनकत्वा
त्कृत्य दित्वात् तत्कुटत्वं गौरादित्वान् मर्कटी। नवश्चत्वा शिंवेति ख्यातायाः। चित्रेति वर्णवदायत्रत्वात् चित्रा। उ

रा०मु० ४२

पञ्चाधिकोतविंचमपर्णा ता उपविन्ना॥ न्यग्रुणाद्धिवद्धमूलत्वात् स्ववृगौरादित्वान् ङीष् गोधाङ्घ्रवति बद्धसंङ्खं
ती॥ शकल्पारांदृशी ति अपेक्षते सर्ववत् खर्जिगौरादिः। शंवरी॥ वर्षति निर्यासं इगुपधत्वात् के वृषा प्रती
वी प्रतिकूला विस्फोटजननात् श्रेणी प्रत्यकश्रेणी अपि त्यपवती ति प्रत्यकपती वी प्रति कूला श्रेणी पत्रा
वल्ल्यस्या वा सुतरूपाणां मूलाना पत्राणां वा श्रेणीरस्याः सुतश्रेणी॥ शोत नपच्छपत्वां इमं तेत्र जनं तानं
टापूरं इ॥ मूषिककर्णिका॥ रं पर्णी मस्या अवयवे स पुष्पायन्त्वाया का करोति डीषू मूषिकपर्णी॥ द्रश मू
षिकपर्णी॥ अपेति अपगतं ज्ञाति वक्षा दिकमनेन धन्यं कृत्वं उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वं अपामार्गः॥ शि
खरात् शिखरिणं गात्प्रभवति तत्र प्रायेण भवति वा यद्यामादित्वान् मत्रा शिरवणमिव पुष्पाग्रमस्या
शेखरिका॥ अधमं मार्गं वा ति षा प्रोति धामार्गवः ए घो द्रादिः धाम्रः प्रभावस्या गंस्या नं वा ति धामार्ग
व इति वा॥ मर्कटपिप्पलति फलति वा तन् मर्कटकः॥ प्रत्यं विपराङ्मुखानि पर्णान्यस्याः प्रत्यकपर्णी ति मू
लपाठ इति सर्वधरक्तपिलोमत्वल्पनो मशपर्णान्यस्याः कीशपर्णी केशपर्णी ति चेति स्वामी॥ किणि
नोत्रणान् हंति हि नस्ति अन्येषामपीति टेटिल्लोये गौरादिः किणिही॥ खराजति करीती ज्ञा वा मत्त
रिरस्याः खरमंजरिः॥ ततो ङीषि खरमंजरी वा अप्टौ अपामार्ग इति ख्या तस्य फंजी ति हंति रोगानिति हं राम
जी नैरुक्तं साधुत्व मिति स्वामी॥ मन क्रि रोग मिति ल ज्ञो आमर्द ने संज्ञा पाठं तु ल्ये नैरुक्ते भकारस्य फ वारे ४२

फक्ति केति वा। ब्रह्मप्रियत्वात् ब्रह्मणा इयं अरण्या ब्राह्मणी। पमसुक्रांतं तुल्यपुष्पत्वात् पद्मा। भर्ज्जनं भर्गः। प्रवर्तं
नं घोणात् ज्योत्स्नाघोणा। भार्गी भृज्जन्ति भूतानि भर्गो ब्रह्मा तस्येयं भार्गी। निवा। ब्राह्मणाय ष्टि प्रतिकृति प्रक्कारत्वा
त् ब्रह्मणा पष्टिका। अरमारा का रालो हिता वल्ली। तुष्य मंत्रव्य स्याअं गारवल्लीसमासांत विधेरनित्यत्वात् कशा
गर्दशा कइति वक्को घातरात वर्वर्त्तिपुनः पुनः स्रवत् न्मश्मिमाह शोत्पाह्णादय तिह जोघडुलु। हंतारू वल्ल
र्वरः। वर्द्धते छिन्नञ्चिका सप्ता साहि रोगामिति हृषु छेदने संज्ञायां ण्वुल् वर्द्धकः। नवप्राह्मणाद्याः दीति। ख्याता
पाः मंजी ति अतिशयेन मंजुः शोतनामजो शोभनेवर्णो तिष्ठतीति वामजिष्ठा। अंबावर्त्यादिना षत्वं। विक
सति दूरं अवतूटा शब्बिकसावि शेषणा कषति हिनस्ति लोहितवर्णात् रंकष हिंसायाम ध्विवा। जिंगाति प्रसरणी
त्रिंगी इंगनमिंगा गतिरिंगेनजषत्यत्ति तत्रवति हृत्रादिकं त्रित्रस्त्रियामि भवेन्ये स्पोपीति जेटिलो पेव वर्णा किंच
र्यथेरणात् जकारस्य पूर्वं गमनं हृद्योः स्त्रंपरत्वे गौरादिङीष् वा। समंततो गच्छत्यत्र समंगा। कालेमि
श्यते शाद्यते मिशशब्दे तालव्यवानि तिमधुमा धवो कालं वर्णा मिष्टति स्पर्द्धते कर्मण्यणि ष्टूईत्र्णोता।
वा। मंडूकवत्पर्णमस्या मंडूकपर्णी। मंड इति वर्णातरं परिह सत्ति मंड मंडश्चा। मंडनेवाडुलकाद्रीरन्। गो
रादित्वात् ङीष् भंडीरी भांडीरी वा हे मधुष्वीव मांडीरीति रभसात्। डुरचमध्यावक्वाडुलकाइ डेरेवर्णपंतात्
कि स्त्रू गौरादिङीष् विभंडिरीति। पोतन न्याप्तिना वल्लिरस्या यो तन वल्ली दूरगामिव ल्लीत्यर्थः। नेव मंजिष्ठायाः

रा॰सु॰ पास इतियातिप्रसक्तिर्वा दुरालभा तद्दिवत्समयवासः । मिश्रशोक्तं तन्त्रं चेत्यादिना आसवृयवासः । कं
४३ टकित्वात् दुःखेन स्पृश्यते दुःस्पर्शः । धन्वा मरुस्तद्भवत्वात् धन्वयासः । धन्व यासः धन्वयास इति तु शाकटा
कुनाशयत्यभूमिं नाशयतीति कुत्सितं रोगं रोगं वा नाशयतीति कुनाशकः । रोदयति कंटकित्वा
43 द्रोदनी । रोदनी चेति स्वामी । कंछुं खसुरोगं रातीति ददातीति कच्छुरा । अन्ति दीर्घमूलत्वादनंता । अं
त एव समुद्रस्येवास्य यतत्वात् दूरमवोता स्यात् समुद्रान्ता समुद्रान्ते तत्त्वा वसमुद्रान्ततयोगाद्वा वि स
मुद्रान्ता वा । आद्यसवोलभिर्मार्गो स्पर्शनेव वर्त्तते गावश्चालेभिरे भटेशितिस्पर्शनमहिप्रयोगात् दुः
खेनालभ्यते खलु च्या गमानित्यत्वात् उपसर्गादिति नत्वमुदुरालभा हि शदुरालभायाः पृश्नीति ए
श्निः पृथक्पर्णी एथगंकेपर्णीमस्याः पृश्निपर्णी एथक्पर्णी च । पृश्निरल्पतनावितिवद्धयते । एवं चित्रमाले
ख्यानदिवपर्णीमस्याः चित्रपर्णी । अंघ्रिमलमारस्याः कपिद्रूस्वचक्रे घिवल्लिका । क्रोष्टुति विन्नाविचा
रिता क्रोष्टुविन्ना । क्रोष्टुभिर्दत्त्वेवेत्यन्ये । सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् सिंहपुच्छी । पुच्छावेति वक्तव्यमिति ङीष्
कलशिगुः क्रोष्टुविष्ठाणाः इति मेदिनिः कलमजर्णी मुकं वाष्पतीति तन्न करोतीति शोत्तन्नकरोति वा दुलकात् किंक
लशि धावति प्रसरति धावपति शोधपति अत्रिसृष्टेव मीत्यादिना वदुलवचनाद् निः धावानिः स्फुटि ङीषि राम
धावनीति चेत्यन्ये । सहतिसंहरोति रसं रोगीणां वा महाप्रधत्वाव्ककः । गहा एश्निपर्णी दिनकर्कपिठानीतिरव्या ४३

तापाः॥ केचित्तु पश्चिपरार्पादिवत्तु चकंपाहीनीति स्याः॥ तापाः॥ निदीति पुरोः॥ कंटकैर्वातिति दिह्यते स्म उपविताद्दि
ह उपचये निदिग्धिका स्पृशति कंटकैर्बाधते स्पृश बाधनस्पर्शनयोः॥ कः॥ गौरादिः॥ स्पृशी॥ व्याघ्री घ्रातिउपस
र्गबलात् इहिनस्ति कंटकित्वात् आतश्चोपसर्गे इति कः॥ गौरादिः॥ व्याघ्री॥ दूरस्थापित्वात् बहुकंटकयोगात्
बृहती॥ कंटकानि पञ्चिकर्मणाप्णा डी॥ क्विकनि कंटकारिका॥ प्रचोदयति कंटकैः प्रेरयति निराकरोति॥ तिप्र
चोदनी॥ कोलपति कुलसंस्त्याने॥ कः॥ गौरादिः॥ कुली॥ कुणाति सेप्रेरयति निराकरोति कंटकैः॥ कुद संवेष्टने॥
स्फापीति रक्॥ कुडा॥ दुःस्पर्शकंटकत्वात् दुःस्पर्शा॥ राष्ट्रं मुख्यं सो स्यात् स्त्रीति ठनिराष्ट्रिकारा दुःस्यात्रूपवर्ह
र्न गपड्वेक्नीवङ्गसोरिति मेदिनी॥ दराकंटकारिकायाः॥ नीलनुपतिनीलउक्ताः नीलात् स्वाणपाप्यघ्योरितिङी
प्॥ नीली॥ कल्पते त्निष्यते दुःस्पर्शकत्वात् कल्पिलङ्गे पेकर्मणोपरवर्गो त्वामावात् नङी पूकाला॥ क्रा
तकं वितिमयो ह्यस्याः कपितिकादित्वाल्लत्वं क्षीतकिका॥ ग्रामेभवा ग्रामीणा॥ ग्रामाघरवेजोमश्रुपण्॥
कोक्रारं जयति नीली करोति लुः रंजयति नीली करोति लुः रंजनी॥ श्रीफलीरस्य फलत्वात्॥ तु घते लुघते
लुघते नुदव्यथने पाहलुदीति थकतुत्थाद्भवत्थपतिवराणात रमाहृशात्तिदुत्थ्यावरोठनः पचाद्य चिवा
दृवतयस्याः स्पर्शी ज्वलंद्दाराणी एषाव प्राय्काद्णीतिपकइति स्वामी न्यराप तेदृ यते भाउ मनय ह्याप्तरो
घच्छइगपाह्लाल पत्तिवरांतिरंजिपतिदोलाउलउत भहेपेवमलेत्यकद्दति स्वामिया हयः॥ नालोवराह्निसंग॥

नीलिनी। एकादशवर्षादिरंजनकारिणीत्यार्च्छोषधयश्चैवेति। वल्ली। शोभमानाज्ञापते स्वल्लुनः। कांडस्पा
शोल्लचादाज्ञादकत्वाद्वा। सोमइव राजते उपमाने णिनिः सोमइव राजते उपमानेर्णिनिः सोमराजी। शोभनाद
ल्लिरस्याः सुवल्लिः। सोमस्य प्रीतत्वात् सोमस्य वल्ली सोमवल्ली ततः स्वार्थे कन् सोमवल्लिका। कालेकालव
र्णाद्वर्णमिषति स्पर्द्धते कर्मण्यण् ङीप् कालमेषी। कृष्णफलमस्याः कृष्णफला। वावं यज्ञति संकोच पतिनि
र्वचनात नैरुक्तसाधुत्वमिति स्वामी। पृषोदरादिः वाग्जी वागुतिर्गंधनयोः वा नं वा हिं सातां युजंत्य व्यक्तश
ब्दापते मलविभुज्ञा द्वित्वात् केणी राद्दिर्वा वाचेसं कोचपतिनिर्वचनादिति पृषोदरादि रित्यन्ये। दुर्गंधिफलत्वा
त् पूतिफली। अर्धेसोराजइतिख्यातस्या। कृष्णेति कर्षति कुष्ठादि रोगं कार्ष्ण्यं तत् कृष्णा। उपकोलपति संश्र्य
पतिः अर्घादिः उपकुल्या प्रायेण। कुल्या समीपे भवतीत्युपकुल्येति वा सर्वधगा विदेहस्त्री रत्नुक्तिरस प्रायेण
जायते णौ वैदेही। एवं मागधी च पंथी ये पाकं यातीति वपला वपति रोगं सांत्वपतिर्द्वेषादित्वात् कल
चिवा। सारभागकरणा स्नस्याम विकरणा कारणापतिर्क्षि प्मायनपना छु हूंकारपत्तिकरी। संभोविनरोप
र्थोदचिवा। अतिकटुत्वात् अोषति कंठं दहति वा उल्लकाच् ऊषति रुजति भनक्ति ऊषणादीर्घादिः पाति
सर्वविधः। पिपर्ति पालयति रोगेति कुल संख्यानेव कोल्लादशपिथल्यः। श्रेष्ठेति ल्हत्वात् करीव पिप्पली करि
पिप्पली कपिलोमतुल्य लोमयुक्तवल्लिन्वात कपिवल्ली। एवं कोलः शूकर सदृशोमतुल्यलोमयुक्तवल्लित्वात्तके

लवल्ली॥ अपसीप्रशस्ततरुः वस्पते श्छाद्यते रोमवल्लि र्वाङ्कुलकात्रिमिरुहीतिकिस्वबसिरोदंश्य स्तताल
व्यशाइत्यन्येपेचगजघियत्यात् च्यामितिच व्यतिरएपत् पृषोदरादित्वोडस्फलोपः वपतिरोगंपोवड पद्धादितिग्रपति
नेरुक्ते पकारस्य बकारेङ्कस्वत्वे चेतिवा। एवं चचशांवर्तः तद्योगात् ठेनिष्ठ र्ववत् पृषोदरादित्वात् रेफलोपे चवि
कंके चिबव्याव विके स्त्रियामा जुः॥ कव्याकोलोवच विकाव व्यंकंतर पिप्पलीतिहजचंडः। ढेच इतिख्यातस्य
काकेतिकाक वर्णास्त्रिवाः प्रांतदेशास्य स्यादिति काकचिंची। गोरादिरिति स्वामी। कोकान् चंच पतिवं वत्याता
नंवं त्रुटत्वे बित्यादिहंडकपरिपहि ताम्र बेःकर्मण्यपाशिा तैरुक्तः इकंत्वे वा। गुंजति शिंव्या शब्दापते शिजियुञ्च
व्यक्ते शब्दे वयपृ गुंजा। प्रांते कृष्णवर्णा लातिकृष्णलाभ्री शिकांबीतिख्यातायाः। पलेति पलं मासं कर्ष
तितीक्ष्णा कंटकत्वात् श्वदंष्ट्रा पृषोदरादिः ततत्पुरुषं इतिद्विती पापात्मलुकूपलंकपाप लंकषा गोक्षुर
केस्त्रियां राम्नापलाशयोरिति मूर्द्धन्यांतेषु रभसः॥ इक्षुगंध इव गंधोस्या इक्षुगंधा॥ शुनो दंष्ट्रास्यां श्वदंष्ट्रा वकंट
कहृपादंष्ट्रास्याः श्वदंष्ट्रा। इक्षुगंधत्वात् स्वादुकंटकः॥ वांकंटकः शत्रुरिन्नखुरपीडाकरत्वोत्तरगो कंटका
कुरक्षेदने गविभू गोक्षुरप्रतिकृति रक्तं नुहत्वात् कनिगोकं रकः॥ वनेनभवत्वात् वनस्य शृंगाटश्व
वरेन शृंगाटकः स्वदंष्ट्रा गोक्षुर स्त्रि कंटकपुटः स्वदंष्ट्रा स्वादुकंटकः इतिरभसः॥ गोखुर इतिख्यातस्य
वातिविरात्यतरोघ वेषवाविशेषश्च खुडघात्यादिना कं तापिविडा॥ आदित्यविष्टस्य वविष्टउक्तः वेवेष्टि
वातिविरात्यतरोघ

रा॰मु ४५

45

प्रोक्तिः कः विषा । विषस्य प्रभावः अगदत्वात् प्रतिविषा । विषा मतिक्रान्ता अतिविषा । हन्तृत्वेन विषसमीपगता उपविषा । अ-
रुणा । अरुणत्वाद् अरुणा । छागशृङ्गाकारमूलयोगाद् वृद्धिमिषां गी शृङ्गी विषा पाशुपते स्वामी मीनविशेषयोरिति विश्वः ।
महौषधं वा उपदेष्टोपयुक्त इत्यादि इति स्यात् स्या । अथेति क्षीरमवति क्षीरावी अश्रांतात् डी । शतमधम स्य स्याः ठ न हस्ति-
का । हस्तिक्षीरापीति स्यात् तायाल ताः करयं वव वव कुलपत्रतुल्यपत्री दिः छेदे क्षीरं स्रवतीति । शतशतानि शि-
मे वहन् निर्मला न्यस्याः शतमूली । वडुवा शते वडमूलत्वात् । वडमवधानतया वडूस्ते तेति महामाधव्या दद्दा ।
भीरुः । दूरलम्बितवडमूलत्वात् सदा रसालपत्वे तस्य स्थिरपत्रत्वाविति स्वामी । इन्दीवरी नीलोत्पलाकारपुष्प-
त्वात् । गंधे तंड्रियमा हणोतीति । पृषोदरादित्वात् । प्रत्तानेबलोति । स्ववमचि डी । इन्दीवरी । कणछे पृथ्वीः प्रोक्ता कंटति । कि-
विना क्षिप्तानाडी । पिभपात कणछे प्रोक्ता । कंटकेनाह्व पत्वादन्तारूपवी । नारायणाज्जाता नारायणी । मूलानं-
शतेनाहणोति अच् डीषु । शतावरानहि नो तिवाङ्गलकात् पोध्यो रुजाऽहेरुः साह वयोति डीषुर्यं दश शनस-
त्याः । अथेति पातो दुःस्पर्शो स्यापीतं दुःवेति वा अपदूष्टा दयरतिकः । पीत दुःकले ज्ञातः कलिदेवतावास-
वेत्रानिक लिभ्यो मितिटक् । ततः कतिकालेयक कालीयको पितिर्दृष्टौ वेकः हि नी सच कालेयकः स्मृतः । का-
लीयको हारुतिशेतिरुड्डानाह हरिः पिंगपीतो वा दुःस्पर्शो वा स्पृह रिद्रु गदार्यत्ते भेषजार्थिभिः उत्वाद्रिवाह-
न्डीषदवी । अत्यर्थं पचति पद्धतादच् । पृषोदरादित्वं पचा । पंचं पवेत्यपिक्कचित्याद इति स्वभट्टत्यादयः । राम ४५

दारुश्चासौ हरिद्रा चेति दारुहरिद्रा॥ पियर्त्ति रोगेभ्यः पर्यरीकहस्वनाद्युनिपायाद्यत्यापि पर्यायस्त्रिकांडशे
षः पर्यरीकमुदराग्नि त्तेमपति कर्मेशापश्यपत्नीनी॥ पृषोदरादिरितिमधु माधवी॥ सन्नूदारुहरिद्रायाना
ववेति वल्क्यनपाववाभिदा पङ्कःवाचयनीति वा वाचाकूपाटवज्ञननात् ववे रंतभावितद्रपथीत्वे
वा॥ उग्रसुल्कटोंबीस्या उग्रमं वावेदृर्थ्यं यथः पर्वणाय स्यात्त्वत्यच वेति योगविभागाद्वचबद्धंश्च या॥ गोरिव लोमा
न्यस्याः सर्वचदन्त॥ गोरादिः गोलोमी शतं पर्वाणि यस्याः सावंतातकइत्वं शतपर्विका॥ एं चववा पाः शुक्लेति वा
द्विविधा शुक्ललोहितमूलभेदात् ततः शुक्ला हैमवती॥ पा॥ हिमवतो भवतीति॥ प्राप्तभवइत्यण॥ एकांवे
द्योतिवैद्यस्य माते वरी महत्त्वात् वैद्यमाता॥ हिनस्ति रोगान् सिंहा॥ पृषोदरादिः॥ वाशपते शब्द्यते वाष्ट शब्देषु
रोस्वहल इत्यकारः कनिवाशका॥ उ शपते काश्यते काश रोमिरितित्रुस्वामी दृशाकशा मशापे शीतिलिंग
कात्स्कादर्शनात् तत्ता लव्यशावश्चे॥ आछाद्यपति वासैत्यकेकासौ त्रहूपवस्थानिवासोस्यादटरूपक इति रूढः
अतो हंत्यादिः कनिइत्वं वासिका॥ वृष्यते पीयते दृषा घाते घञ् थेकः॥ वर्षति मधुपुष्पमस्य इगुपधत्वात् को
वृषो मूर्द्धन्यषः॥ वृष स्यात् वासके॥ वर्षे सोरभेव शुक्लइति शद्दे न्याते विख्याता॥ अटंतीत्यपि विश्रुटान गच्छतो जं
तूवलूपति हिनस्ति रोगांतकाटत्वात अटंतीत्य टरोगा कनप ति हिनस्ति भ्यो पच्छति वारूपरोघे दोर्घमरुत्यपा
ठ अपस्थीलज्जातवम्बेः सहारूपति मिश्रीभवति घनतरकांडपत्रत्वे न ततमेषांडु न मनिगमन्कात रूपमिश्रणो

रा.मु
४६

रुषरिषहिंसायांक्यप् रुष्योर्दीर्घोकारवान्हृष्टो वासाटरूषक इति माधवात् आटरूषो कारवांश्च वैद्यमाता स्वकंचुकः
सिंहास्यो वाजिदंतक इति रभसात् सिंहस्येवास्य पुष्परूपमस्य सिंहास्यस्त्वा वासयति वृषस वात सजातीया
चूर्णाल्लवास कां वाति नो वास्येव दंत रूपं पुष्पमस्य वाजिदंतकः ५ षट् वासकस्य आ इति आस्फोटयति आ
स्फोटेति स्वामी पृषोदरादित्वात् तकस्य कारस्य आस्फोतेति सर्वत्र आस्फोता गिरिकर्णी वयोषितानि मेदिनि
गिरिर्बाल मूषिका तत्कर्णतुल्यपत्रात्मकं कर्णो स्या गिरिकर्णी स्यागिरिकर्णी विष्णुना क्रांता पूर्वमाश्रि
ता विष्णुक्रांता अतएव रत्नाहेतुत्वात् नपराजिता अपराजिता पा २ इक्षुरिति इक्षुगंधोक्ता इक्षुकांडतुल्यकां
डत्वात् कांडेनेक्षुरिव वा कांडेक्षुः कोकिलाक्षितुल्यपुष्पत्वात् कोकिलाक्षः इक्षुगंधित्वादिक्षुगंधः तं राति इ
क्षुरः इक्ष्वादिरिक्षुकांडतुल्यधारित्वादिक्षुरः राति वा च क्षुर इह न कंटकत्वात् स्पर्शेन क्षुरत्वेन क्षुर इव क्षु
रः स्यात् छेदनद्रव्यं कोकिलाक्षे च गोक्षुर इति विश्वः ५ पंच कोइलाख इति ख्यातस्य ५ शीतिशालेयः एणमे
देत्र शालिः तत्र प्रायेणाभवत् क्षेत्रमस्य ब्रीहिशाल्योर्ढक् शालेयः सालवादौ मदिनि दृत्यादिश्यां तिके द्वि
ताः शेत्याच्छीतः कल्याणकरत्वाच्छिवं ततः कर्मधारयः शीतशिवो द्वितालच्छत्राकृतिस्तबककांलत्वात् छत्रा
छत्रा ... मधुर इव मधुरिका मिशति मिशिः तालव्यांतः इगुपधत्वात् कः गौरादि मिश्री मिशिरिति
सो मनंदी स्यान्मांसी शतपुष्पायां माधुरणं मिसिः मिश्रिया मिश्रितेति दंत्यांते रभसात् मिश्री मधुरा मांसी शतिदे
राम
४८

126

त्या तेमेदिन्या त्यश्वमिसिः अतएव मिसिः अतएव मि मिर्द्धस्वेकांतापि। मस्यपते पद्मिनीपते मसा पद्मि मारोके मित
स्रेभमयत इत्येति वड्लवत्तादिन प्रत्ययो तइ त्वं च मिसिः। मिमिश्रयति मिश्रसंपर्क पचादिः। ईयतेः एपाइणा
नोश्वोपतकर्मधारये शाकपार्थिवादित्वात्परस्य त्वे मिश्रेया। घइमश्वरिकापाः। अथेति सी डुंड इत्यपभ्रंश इति स्वामि
सुधः त्यादयइं डनेडुडः संहति डुशिपि डिसंघाते घञसिद्धो डुं डोस्य पृषोदरादित्वाडुलोपे दीर्घत्वे वसी डुंडः व
ग्रडुमेः सिडुंडोथ केतुं क्रमिघते डुल्लार विति भ्रम सा तद्धू स्वादिः पिवज्र नाम डुः स्वामी तु वज्राश्री सुही गुडे ति सुधा
ति सुह उद्गिरणोक्ति प्रवाडु दु सुहेत्यादिना कुत्व सुक अथ त्रि मयोत्साह वर्यांत श्रीयं भाग रिमिले यपः सुहा पि
सुही व सुहा स्नुग्भा स्नुः इत्यमरदत्तः इगुपधत्वात् किः सुहिः डीपि सुही इति मधुमाधवी। गुडति गुडवेष्टने इ
गुपध क्के यपि गुडीव गुडा गोले डुपि क्रतौ सुही गुडिकापोर्श्वे इति रुद्रादेशे गुडस्य सुही गुड योर्गुडा इत्यस्य गोल
योः शिप्पलपात। समंतात्सर्वतो तिर्यक् सहृपं डुडुम्भमस्यास मंत डुम्भा पृषोदरादिः सम मंते वय वेडुभ
मस्या इति वाघट्सा फ इति वेल्लति रोगगह वं चलति वेल्ल वलने क्खेल्ला। रोगेषु प्रसक्ता सती नमो घासपुले न
र्थः मोघा पि वृक्ष मिघं तं डुलंमोघे तु वा वस्याति। विदारे तुला अस्याः वि वेत तुलातं त्रुक्कि मिश्र वेलाति कांतं
तु लसकार मध्यः हवर्गोत्तृतीय मध्योपि तं डुलस्या हि इंगो खि धान्यादि निकरे पुमानिति मेदिनी। क्रमो नु हं
ति च्यम नुष्य कतृ के वेतिद क्ष मिघ्नः वि मूर्द्धा लिंगर्गत्यर्थोद भू डुल पोरक त्वेनो वि डुंगः। विड श्रो को शपते रग्भ

रा·मु· विडंगमस्त्रियांस्त्रीत्यामोवाङुलकादितित्रुसर्वानन्दः। विडंगः। विडभेदनेवापाङ्कः विडंगस्याद्येतिबल्नातिसंवृणोतिबलब
४७ द्धसंवरणेः। चबलमस्यासाध्यत्वेनास्त्रीत्यपिवा। बाध्यमानोयतेऽन्यत्रापिहषणतइतिडस्वार्थेकन् वाटीमलोति
प्रकामंप्राप्नोतिचेलंस्त्रघशादोकर्मण्यणः स्वार्थेकनिवावाघालकाः द्वेवाघालकास्याघंटेतिघंटेवारोतित्रः
47 वृटाश्रघंटाखावाद्यस्टापाइवरमोयस्यावा। शराफदानेञ्चवृशपाश्नान्नस्याद्विशणास्यवतुष्टमस्यान्पाककर्योया
दिनाडीषुस्वार्थेकनिशशापुष्पिका। द्वेघंटाखइतिख्यातस्याम्। हीतिस्थद्यतेमृडातिवामृदहोदेकिकिरा
कादयश्चेतिकाकबनुकुवसो कुमार्यादा मृद्वीकागोस्तनाभफलयोगात्तगोस्तनीस्वांगाद्योपसर्तेनादिति
ङीष्विशेपिसामान्यहस्त्रि। कोमलवात्तदुतेहीपतेद्राक्षा अन्येत्वाविडः। एणोद्दिदादेरितिन्यासः। स्वदु
तेऽक्कवापाजीस्याद्विनाउणस्वादुरसयोगात्वोतइतिङीषुस्वाद्वी। मधुनइवरसोस्यामधुरसा। पचइशो
पाः। सर्वेतिसर्वेषांरसानामनुभवतोयोस्यां। सर्वानुभूतिः। भूतिर्नानारसेत्यर्थइतिस्वामी वद्धहितकर
णात्रसंवेरनुभूयतइतिवा। रिचनीत्वात्सरतिश्रंतमपिजणपर्यातसार पतिमलं रसंवासरसा। एषघेन्द्र
दिःसरणोत्यपिपाठ इतिस्वामी मुर्वसर्वमवहेतिक्वचित्पाठःसुवहेत्यपपाठएवा त्रयपुटाः संज्ञेपाध
मत्याकाराङ्गस्कात्रिपुटात्रिपुटीत्यपि सर्वानुभूतिःसरणात्रिपुटाचेचनीस्मात्रिपुटामहतीत्वाशतिवाव राम
स्पतिः। त्रिभिः शिराकारेरव्यवेष्टनावेष्टितात्रिवृतात्रिभिर्हणोन्यात्मानंकिंचित्किंचित्त्रिवृतात्रिभिर्भद्य ४७

परिहस्यते भङ्गिः परिहासेति तडीरोचनी मत्विकत्रीरि चनीत्येक इति स्वामी ॥ सप्तशुक्तापा ग्रेयंदीति ख्याता
याः ॥ श्वेति श्या मोक्ता पालपतिवाङ्कलकात्कालि पुलिम्पंकि हिवृन्द्रहि ॥ पालिंदी ॥ सुखुसेनय तेघनत्वात्सेनाका
रेणाश्र रोहादिनायातित्र्व स्रुषामादित्वात् षत्वे सुषेणास्त्वार्थे कति सुषेणीका ॥ कालो ॥ क्का ॥ मसूरविदलमस्याः
मसूरविदलवत्विदलमस्या ॥ मसूरविदला ॥ क्लंघ्यतीत्यड्ढंचंड्राश्रग्रा ॥ ह्लादनी त्रङ्का वा सोवं ड्राचेति समा
साः ॥ एत द्विदलस्याई चंड्राकार त्वाड्डा ॥ कालमेषु का ॥ समत स्याएवक्त्र आयाः ॥ मद्वितिमण्डुशतिकृतिः इवा
र्थेक नूमण्डूकं मस्य इस्वो ॥ क्की ष्टमदेक्की वर्नक्कीतं हर्षः ॥ आगमानित्यत्वात् नेस्वलि वलोपातत कायंतिग
तिपादयति कः ॥ क्की तकेह्रकति हति हृष्यत्वात् षक प्रतीघाते वयषोदरादिः ॥ पृष्ठिम त्रिवास्याय ष्टेप्रकांडे मण्ड
स्यावा पृष्ठिमण्डुका मण्डुनोयष्टि स्विमण्डुयष्टिकाक नसंघातविग्रहीत विपर्यय इमिदं मण्डुयष्ठी वयसीवय
ष्टी मण्डुकमेव वेति वाचस्पतिः चत्वारि पृष्ठिमण्डुकायाः ॥ वीतिविदार्यते भस्त्रणा थी विदारीघन्नडी षष्टी
रस्तु का वयष्टी मण्डुकमेव चेति वा चस्पतिः चत्वारि पृष्ठिमण्डुकायाः ॥ वीति विदार्यते भस्त्रणार्थे विदारा घा
नृ ड षु स्त्री रसुक्ता सीरशुक्ता स्तीर मिव शुक्ता वा ॥ इक्षुगंधस्वगंधो स्याः ॥ इक्षुगंधाक्रो शत्याक्रुय तेवा पुस
र्वधातुभ्य ष्ट्रन्नषित्वात् ङीष् क्रोष्ट्री क्रोष्ट्रो वुल्याक रत्वाक्ष्टा क्रोष्ट्री या मिता शुक्ला सा विदारी प्णा हिनाभिकेतियो तां
वत्वारि शुक्ले श्मिकषां ॥ इस्याः अन्यतिसितायाः शुक्लायाश्च न्याक्रुआ स्तीरशुक्ला विदारा महती महाशुमारा॥

रामु महतीवासौश्वेताचेतिमहाश्वेतामहानश्वेतोवर्णोस्याइतिवा ॥ अश्मान् भल्लूकान् गंधयत्यर्दयत्यर्दयतिस्मइ
५८ गंधाश्मइ गंधश्च वा गांधो स्यादिति कश्चित् ताली ॥ शिक्ष्यन्ति कुष्मांडस्या लेति लांगलाकारत्वात् लांगली ॥ शारद्यु
४८ क्तातोयस्य पिप्पलीवत् तदाकारफलत्वात् तोयपिप्पली ॥ शकुलैरद्यते वङ्कुलमन्ये वा पातित्युक्तमरीचि ॥ कुड
वा गौरादित्वात् शकुलादनी ॥ चत्वारि कांचड इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥ खरेरेति खरमञ्जुते कल्वादित्वात् खराश्वे
श्वाकाराशिंयकारवी कर्मणपत्य यं केन जलेनारोति कारवी मयूरस्य शिखा तुल्यशिखत्वात् (मयूरः) दीपयतं दी
पः घञ् तत्र सा द्युरितियत जातरोग्निवर्द्धनात् दीप्यकः ॥ अलंकारेयवान्यां च द्वितीयको ला वदीपको लोचमस्त
क इति रभसः ॥ अत एव मिनोति प्रक्षिपत्यग्निवर्द्धनात् दीप्यकः ॥ अलंकारेयवान्यां वदीपकोलावमस्तक इति
रभसः ॥ अत एव मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमाद्यमिति खर्जूरादित्वात् खमयूरः लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोस्यात्
वर्वराकारशिखायाम् ॥ यति श्रेचु ङीषु गोपायति गोपा गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपालिका च सेति वाक्य
तिः ॥ शार्यति दोषान् नया शारिवेति एषा दशादि निनिरुक्तकारः सूक्ष्मापित्वाद् नंतानागाति द्वे त्यन्ते ॥ उत्प
ल सुगंधाकारसुगंध्यत्वात् उत्पला वा सा शारिवा च उत्पलशारिवा उद्घतं पलं मांसमस्याः साहि ब्राह्मी
शोधयपलं वर्द्धयतीति तत्समासे उत्पलशारिवेति वाप्र श्यामलतायाः केचित्त्वनंतोत्पलशारिवे द्वे राम
अनंतमूलस्य एवं विकंदणमायाया इत्याऊः पोगपमितियोगापवद्भुः स्थेय्यायिश्च भवतीति योगाद्यद्वे यो म्प कोशा ५८

तिऋद्धिः क्रिवा। एवं सिध्यतीति सिद्धिः लक्ष्मीरुक्मा वृद्धेर्वृद्धिनाम्नः। ओषध्यो भिन्नाह्वयानामानि। एते वृद्धि
ज्योरष्टवर्गमध्ये पठिते जीरकञ्जषभक मेदमहामेदकाकोलीक्षीरकाकोलीऋद्धिवृद्धिश्चेत्यष्टवर्गः। पंचमहि
हृद्धोरष्टवर्गोतिर्गतायाः केतिकेनवापुनाटल्यतेघञ्जयेकः। ऊीप कदलीकदेसोनातकदल्यादयइत्यलबु
गोरद्धिर्दुपिवाकदलीकदलश्च कदल्यमावितिव्या।। हिवारणानोहस्मिनोवृषोघासम्बारा। तवेत्यपीतिस्या
स्याद्वयेः श्रव्यकारणा उघेत्येष पाठः। स वटीकाकृतसंमतत्वात् खुघेत्यपपाठ एव जुघउत्सेधञ्जयेकः तुसेतिद
त्वांतोपि सर्वं धरादौ पाः रस्ते तेनपारमराभस्यघत्र येकः रमेरशवलितोरितिवुमटापुरभारभयतिवायवोघच्रा
त्वचं सुचतिश्रवृमोचा।। अंभ्युस्थूलकस्पसुरमावयवसुघुक्तातिश्रेशुमतिता हरिशिफलामतंतितिक्षचंतारि
श्रनेशुमतफलेत्यपपाठ एव श्रेशुर्लेशेरवोरस्मावितिविश्वः। कुईषुदस्थिलातिएषोदराहित्वा
तृघात्वद्दीघोईषदर्थेवेतिकादेशः काष्ठीला।। घरस्कदल्याः। सुद्धेतिसुरूपरासिवपरोमस्यासुद्भपर्णा। का
कानांसुटंहर्षगामिफलं मस्याः काकसुद्धाम होक्ता। वीरोसुगानो तिख्याता थाः। वेतिवार्तेनिनिराम
यकरोतीतितिजंताझुन्नेशद्धा तपिनाकादयश्चेत्याक गोरार्द्धिः वार्त्ताकीवातिंगणाक्कवातांगोपार्तो
कल्याके विन्वक इति रभसात् पुंलिंगो वार्त्ताकश्च स्त्रियांवा ती कुः श्च वार्त्ताकु रेषाशुरासप्ता पुत्रे तिवैद्यकाल
वार्त्तावातिंगणोद्वानावितितिश्चात्स्वार्तीवारकृत्वातहिंगुलीहिंग्रवाचकंक्रव्यला। निवा। कटुकदुरणा हितेसाफि

रा·श्र·
४९

सिंहाः॥ एषो दशादिनिमष्टमृतोपिनाकाद्या चेत्याक॰ त्वमूर्वेध्यकेपथ्यत्वेन मणपते वा मटाकी॥ कुरवे मत्वस्पष्यातेऽभि
स्वपतेकर्मणि॥ तिल्लुत्रिरुष्णप्रधर्षणी श्यामी श्लोणिशीनोडु घ्ययर्षणी चापंच वाद्रुः गन्धास्य नेति नकुलानां प्रिया शोद्य
रणनाकुली शोभमेषा ष्टोस्यान्सुरसा गौरिति नैरुक्त्यं रसं वाद्धा तिरस्यते वाराहादयइतिरतेर्मकुसु गामम
45
स्वरसे दीर्घत्वं वराश्वा सुशोभनो गंधो स्या मूर्ध्याद्यष्टसु गंधा स्यामीत्युरामाषु गंधयोः स्थाने नामासु गंधे नि
पतित्वानाम सुगंधा मर्यस्सु मंधेतिया हर्णात॥ गंधसुकानाकुली गंधनाकुली॥ नकुलानामिष्टानकुले
ष्टा॥ अवतंगानस्त्रोणतिव्याप्नोतिश्च हस्वधापोश्रगाडा पृथुं नंगनेत्राकृति सुघ्यत्वाह्वाहा अवतंगाहाच्छत्राकारप
त्रतापाछत्रमकं तिश्रणरं डा पृथ्वुत्राकी॥ सुष्टुगंधवें हृति अवदृष्टा पृसुवहा॥ नवरामायाः॥ अईनरामाश्रृं
नसर्पाक्षीति गोडाइति स्वामी॥ वेधास्कनाकुली गंधनाकुल्योर्विदारी स्त्रीरुक्षिदारा वता मित्रेमन्युते॥ वीतिवि
दारी गंधवर्गाधीस्या॥ विदारीगंधा॥ अंशुमती दीर्घमूलत्वात॥ सालपर्णीमिव पर्णामिव पर्णामिवपर्णीम
स्यासालपर्णी दंत्यादिः॥ तालव्यशापीत्येके॥ देहं स्थिरं करोतिरणं तनादक स्थिरा क्रवतिक्रवस्थैर्ये इयुप ध
तकेलापिक्रवा॥ पंचसालपर्णपर्णी सुडीतिं तुडिकान्त शरीराशि ईरयति घेरयति इपृतुडिकेरा सस्तुडाते
पायेराति ष्टतातिझातिपद्दिकाह्वा त्वर्थेइति॥ जंतादवृष्टा पृसमसुडां ता हूरवसारा हाक्रियते पयदिकम
नेतकरोतिवद्धं वाक्कजंपास इतिगौरादिः एषोदरादिः कार्यसा स्वदरफलानि फलान्यस्याः संतीति अवृष्टाश्रे
राम
४९

दृशः। चत्वारि कार्याः स्युः नमारेति माकार्यासीवत्पावनम्भवान्तीभरद्वाजस्तु निनास्पष्टेषु मित्यागामङ्इति स्वामी तेन मि
र्देन्न रत्याशांता वृद्धीपूता रद्वाजो। वनकार्या मिकायांतु सहावंदन वीजिका। नारद्वाजो महावीर्या कुष्ठलाकुष्टना
शनीतिवाव स्यातिः एकेनूस्या वन्यायाः शृंगीतिश्रृंगाकारावयवयोगात इति शृंगी अत एव वृषास्येति स्वामी शृ
गाति गतं शृंगी तेई स्वश्वतिमनूकिलं वृक्षत्वंतु मध्यमः पूर्ववत डीषि वाक्यमषयोडति विषाणां व शृंगी मधुरवल्लभे
ति रुद्राजपो। कच भोनि घादर्षमेत्यत्रोक्तः। हय श्लोके गोशीर्षकमभोषश्च स्या। गोति गां गां गोत्तमारपतिपविस्तिता
त मिति व कदित्वात गांमङ्कीति स्वामी वाकुलकात् स्पृष्टइति उः कन् गांगेरुकी कानामावांगजानां वलक्ष
तनामावला। कषतिहि नस्विवाकपाशि षड्ष हिंसार्थात् अवृत्पा। गवि स्मध्ये ष्ठवतेडः अवादेशे कन्नदृ
स्याचासोगाधेधुकावहत्स्वगृहेषु का। व त्वारि गोरश्वाद लाइति स्यान्नायाः धेतिधाम गृहत्र्यर्जनमार्गे
स्याऽनं धाम्ने। गोधा मार्गे स्रंवातिव्रत्ये भ्यापापीति ईके वाधामार्गवः घोषति शद्धाय्य तेस्वप्र काशयति वा एवु
स्व घोषिकः शुक्लोश्च घोषः ततः कोवाही श्वेतपुष्पघोषलतापाः। सघोषकः पीतपुष्पामहाजालवि
तानः तथा गाहितिरितिमधु माधवी कोशा रोश्चातं जालं हृदगवाक्षयोः क्षीरकानीप दंते षु नापिनाष्ठी
तुघोषकइति स्मस्नः महती चासौ जाली चेति महाजालीति स्पृशतिः कुंडे वपीतपुष्पस्या स्योत्रीति
ज्योत्स्ना दीप्तिरात्रौ भासनात् ज्योत्स्नायायास्यं ... पवाशात् स्यात्कपीति स्वामी। पटतिविस्ता

रा॰कु॰ र्थे तेप ठिवदिति गं डित्यद्योलवडीषु कन्पटोलिका॥ जलपाये ह्लालितिक संतेम्यो॥ गाङ्गी॥ पिडाली॥ त्री॥ शिनिजिगं
५० पा॰ नेति नद्यो भवाना देया प्राग्ध्रुका॥ भ्रमिल मय यत्वात भ्रमिजं वुका॥ प्रायुक्ता॥ पिश्रमातपुनरिहोक्तेति स्वा
मी॥ द्वे भ्रमिजंवुकायाः॥ स्यादिति लांगल वत स्वनति भ्रमिं ते न दीव्यती त्यादिना र कृ डीप लांगलि विडस्य
50 शत्वाद ग्रे शिखि शिखाग्र स्याग्र ग्रे शिखि शिखादीपि रस्या वथ्यग्निशिखा॥ अग्निका ला लांगलिकीति वाच
स्पतिः॥ द्वे लांगलिक्याः॥ इति ख्याता पा॰ केति काकस्य वांगनासारूप्यं फलमस्याः॥ काकांगी॥ अतएव काकला
सिका॥ द्वे काकनंघायाः॥ गोधेति धायाइव पादोम्लमस्याः॥ अभपदी पुवेत्याकारलोपः॥ उसूपादपदिति
पङ्कावः॥ गोधापदी॥ सुवहो का॥ हंसपदी वगोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपीति कोषांतरं॥ द्वे
हंसपद्याः॥ पत्र गोहा ल इति नीवोक्ति॥ सुसेति सुस्यति खंड पति रोगान सुसरखंड नेदत्वा तः॥ द्वेपादि
त्वात काल वृ सुसली सा हय्यति सूलीत्वाताल मूलमिव फलमस्याः॥ पाककर्णीति डीषु कनू तालमूलि
का॥ अस्याः॥ शुवाक पत्रमिव पत्रं॥ द्वे तालमूल्याः॥ अजेति अजशृंगमिव फलमस्याः॥ अजशृंगी कर्कटशृं
गी॥ ति वुस्वामी॥ एतत्फलस्य विषाणाकार त्वाद्विषाणी फलं तु ब्रो गाद वृतत्तो गौरादि ङीष॥ पाणा॥
इपं चातस्मृगा काफला नेत्रौषधा वड दीरा कंट केति सु भृतिः॥ द्वे मराटाशिंग्याः॥ गोजी तिगोजिह्वाका
रय त्वात्वा गोजिह्वा॥ दर्वी भरूस्मदाकारत्वात दर्विकेति सर्वेधरश्चाख्यतिपिन्नादि दिविकारत्वाद्दिन्वा द्वु डीष् राम
५०

दर्वीक निस्तर्किकाद्दिड्डावीतितिख्यातस्तेत्रत्तन्यथाकमेदस्यातांतातितान्पतिचंडातपेनतमोपिंजादिला
हलवत् कुकुहद्दिग्ध तांबूलाख्याव ल्ली।तांबूलवल्ली।। द्वी चि।तांबूजी।।नागलोकस्य वल्ली नागवल्ली नागवल्ली।।
चोरीपर्णीलतापा॰। ग्रथंति।।द्विजो पतेद्विजान्येत्योपीतिउटापाहरतिद्योगंधान्तुस्यतेद्धकमुत्यामेनाद्दलोपद्वी
र्घ्वैवहरेणुइति।रेणुंकरोतीतिउटापरेणुकाणपादरपदिरेणुयोगाद्दीप्यादित्वाकणपेपिहरेणुनी
रेणुकायांस्त्रियांभवेदितिरुद्रातद्वालिग्याकुंत्ये उर्वीससाद्देतिकुंत्याइयंकौंतातातमधुमाधवीकुंति
देशभवत्वाद्दाशिवाकौंती।।कपिलवर्णत्वात्कपिला।तस्मातुल्यगंधयोगात्भस्मागंधिनी।।एद्रेणु
कायाः।एलेतिएलपतिगंधात ऐलप्रेरणोविटापिएला।एवइलतेप्राशि।तिएलवालुकमितिस्वा
मीववलेवइलकातह्कवापाञ्जिमीत्तएणवालुकं।एलागंधित्वाद्देलवालुकंद्यापोरित्यादिनाहस्व
त्वं इला भूम्न ह्पत्यत्वामट कि एलेयंएला गंधत्वातेइलापांभवंएलेयमितिमधुमाधवी।।शोभनंगा
धत्वातसुगंधिः।हरिपिंगलवर्णत्वान्तुकंहरिवालुकं।वालुकंबयं वएलवालुकइतिख्यातस्यसुगंधि
द्रव्यस्य।।अथेतिपाल्यतेक्यतेवपालंकोतिस्वामी।।पालपतिपालनःपालंपालंकमंकतेलस्यातिन्ना
नातिकर्मणएपरिशाद्रोपिवापलंको।।[illegible]तका न्यकादित्वात्
कुत्वंस्तकजंदपत्यादियतिमनतं [illegible] मचकुंदयति

रा॰मु॰ पूर्ववद्दाणपरस्य णत्वं कुदः । कद्य [illegible] प्रत्यये
३।२ पूर्ववद्दकारलोपे उणागमेव कुंदरुः । कुंदमा [illegible] रीतिपपाठः । चत्वारि
कुंदुरुः इति ख्यातस्य सुगंधिद्रव्यस्य । वालमिति वल्यते संव्रियते । गाढबाधांतरं वानेनेति क्लन् क्लस
51 वरशोकरणोध्यजवाला । ह्रीवेरं केशहूलरूपं शरीरमस्य सको वातइ ह्रीवेरं ह्रीपुंके वेरं कुंकुममस्मादि
ह्रीवेरं । वेरं केलेव रह्लीव बातीकोकंकुममपिवेति मेदिनिः । वर्हिषि कुशपाये देशे तिष्ठती तिष्ठपि
स्य इति कः । श्रेववित्यादिनापत्वं खर्यं रशस्ति विसर्जनीयलोपात् हे रूपं वर्हति वर्ह्यते वर्हिष्ठमिति
वा । उदीचिदेशे अपिणज्ञायते सुप्राणीत्यादिना पत् उदीच्यं केशस्यां बुनस्य पातिनामानि तान्य
स्यापीत्यर्थः । पंच वालइ इति ख्यातस्य । कालेति कालेनानुम्रियते कामहलोरात्पत्स्कालेव इति काला
नुसार्यं तद्धि मेघशब्दात् कालांतरे ज्ञायते तत्सर्वकालमित्यर्थः कालमनुसरति क्रत्य ल्युटो बहु
लमिति कर्तरि प्रत्ययतिवाहद्विगाइह कर्त्तरि क्तः । अश्मभवत्वाद श्मतः पुष्पमिवश्रश्मपुष्पं । शीत
त्वेत शिवम इंसंतापहरत्वात शीतशिवं । शिलायां भवं शैलेयं नद्यादिभ्य ढगिति ढकू । पंचशैलनाम्नि
गंवद्रव्यस्य । नालरणीसु । हेत्य भेद स्वत्रामत्वात् मोस्यात्क्षत्री तिदैत्यालोकाम्रयचातः श्री त्वं । गंधाश्व राम
यत्वात् गंधककुटी सुरतिसौरमेराविष्टयतिसुरसं वेष्टनेरयणपमानत्काः । तापृसुरा । प्रशस्तं गंधत्वा ३१

त्तमं गंधिनी।। पंचमुरास्वपगं स्वह्व व्यस्पा।।जेतिगार्भिर्भ स्यपतेशपतराज्ञ मरुत्स्या म्रवह्नो क्ता।। मुगंधित्वात्सुर
भिः। रेफलोपात सुरभी। इति दीर्घः। रमाउक्ता महे दीरशांप्रेररशाम स्याम हे रशाम हे रशाम महे रशाम हृमु
त्सवमीरपतिस्मु वां।। कुंडरु धतिकृतित्वात्के नडीधक्कु डस्कों।। लतिसेलगातो दंत्या हिः। क्कुआदिभ्योड
नडी घूगोरादि निपातः। तालकारस्य द्वित्वं सततकृत्पलक्य तेस्वा घते गजे रितिवासलकी घ्रा विदु भेदेशा
लकीयो शंका वास वितर्क घोशितिता तव्यादो रभसा तरतालव्यादि रपी पंसि लकीचेत्ये केदेशी आघेपसंलकीसि
लकी ह्ला देति रुद्र इति स्वामी भाजा नलक्ष्मादय त्या वशपमाव शपकेशिति ह्लादिनी।। अष्टौ सल्लक्याः।। अग्नी
तिरक्कुपुष्पाक्कतित्वाद ग्रेही लेव अग्निज्वाला।। मधसंधा नापसुहृ भिसा आशार्थे नास्या रक्कपुष्पत्वात्सु
हुमिस्यते वा सुभिक्षा।। महोघधितपावह्नुपकारकत्वादिति पार्थनीयत्वात् धातारं धीशाप तिघातिपमि
का ह्वात्व र्थः इतिशितं ताताघु लिगोतक्का।। एप्री तिशयते ख्याति मे तितिंतिडीकादयश्चेति की कपांता
निपातिता।। एघोदरादित्वाए प्रीका।। कर्पूरगंधित्वा बंड स्यप कर्पूरस्य वाला पुत्री वच इवाला।। एलयतित्रुख
दोर्गंध्यं अवटाप एलापाः अथेति साएला।। पृथ्वी। एफपरिमाणा उपाधिके कुंचति अल्पीभवति कुचकुन
वकोटिल्यात्यो भावयाः। बुलिक्कविकाल्पेकाकोरे रसंगभति स्वबहुविवव कुव्यमिति गौरादित्वात् घिको
रंगी।। त्रयस्पुटा।। अस्पा। त्रिपुटा त्रुटतिस संत्रुटे यपभातर। किंत्रुतिपव समेलायाः।। व्येतिरम

1

रा·सुं· ५२ नामत्वाद्दिगतश्चाधिरस्माद्धृत्वा [illegible] द्धयमितिरमस [illegible] ख्यातिनाडीरोगं
कृघनिष्कर्षेहनिकृमीत्यादिनाथनकु [illegible] रिभ्रजलाशयेषु भवति
व्यगोयेतिसाधुत्वस्वार्थेऽशापारिभाष्यां विविधेर्यत्वैरप्पतेक्रमहलौरापतेर्वाय्यां भवं वाथां भवं वाप्याम
52 त्पन्यौ। अथमितिरपिकेव्याख्यापाकंलातिरिष्टाकृतिपाकत्वांठतप्रलाभपुष्पत्वात्तर्ढ्वेऽप्पल्लतिरसूतिरा
गिरांवापत्लरस्तरोऽवतुत्पलं। पङ्कस्य। शेतिशंखाभपुष्पयोगादिति। शंखिनीचोरस्येवरावौविका
मात्तवोरपुष्प्याकिशाकारकिंजल्कपद्मयोगात्केशिना। चोरापनहरीतस्करीतिश्याचरीचाचीचाशिले
कलीतिव्याताघाः। अथेतिविविधांतुद्यद्रोविमूर्वीतत्तुदव्यथतेऽत्यतः कमरीरिकाःतनस्वार्थकनवि
नुम्नकः। रुघतेसंघाता। क्रियतेजठरटसंघातेद्यत्रिजपटः। संघातस्यघोगादर्शश्चाघविवाध्यापृमापा
श्रमलापनयनाद्। श्चाश्चर्यरससंघातोस्यांश्रकृताश्रत्रिदोषघ्निकिपिश्रतरुटतिश्रवृरुटातयोःकर्म
धारयोबाताडयतिरोगश्रवृद्धीघ्नत्वाताडयतिप्रकृष्टांमिष्टिनिकारपतितत्पृतिच्छायामचिडीवि
वातालीशिवोक्ता। आमलकीतायतेविस्तारयतितापसंतानपालनयोः क्विपिनेरुकोवरावि पर्ययः
कवडीघृतामलकीताम्यतीतिएवोदराद्दिर्वा। पङ्क्ष्यामलक्याः। पतिप्रकर्षेणपुंडरीकस्यदेहाहहराण राम
त्रपयोऽडरीकापुंडयतिदोषानखंडस्यतिखंडिस्वंडेनेपचाघवपुंडः। तस्यार्थः स्वामीघषानेपुंडर्यंशके ५२

धादिः । लोकाग्रेयत्वात् तत्क्षीवत्वं । साधुपुष्पं स्थलपद्मं हृष्टिकृत पुंडरीककमिति रभसः । दूहध्निनां मनुष्याणां
ववकुंष्पस्य कुइ विटपस्य शाल्मलिपर्णी नुव्यपत्रस्य पुंडरीके तिख्यातस्याग्रेयेति वक्कुलाथिषिक्षु घ तेस्म
तुहे । क्कोत्तु त्तः । कुत्सितदेहत्वात् कुवेरकः । कुणिः भणिः स्थाने कुणिः पे ऽशितिनु स्वाकुणाति संकोचयति
कटभूमि कुणि संकोचने इगुपधत्वात् किः कुणिः भणिः एवं भणिः केचैति दीर्घत्वे न चर्चीदी निवंधनयोक
केच्छुकद्ब । कातिकः । रलयोरेकत्वस्मरणात् कांतलक एषोदरादिः नंदिरा नंदं कृतिकारात् कूरी पूनंदीजन
कोहृत्त्वा नं लूह स्वपुष्ट्र स्यत्यत्याकारस्य ह्रीरिणानंदीवृक्षस्याग्रेयेति अतिछुमं विल्वात् रसं पेतां रसपा
लनेत्यसुनि प्रज्ञाद्यणिराज्ञसी । चंद्रा इत्वालेनरूखाकारत्वात् अधनं हरति वड मूल्यत्वात् हरतेरणु घमने ।
वृ गो राद्दि । धनहरी इक्कुली नाधनहरी विरा कूकाधुश्शेष्ठिं तइतिकावस्पातिगाह्रिणाति रोगं सा स्व मनद्दे
म । ह्रियति वसत्पत्रं गंधो गंधहारा वा विरेदे हेव सति वाद्दे मा । द्दे माध नष्टी कल्याणाइति रुद्र । पुष्पवत्वा
त् रुद्रपत्रः । वङ्मूल्यत्वात् ग्रंथाहासयति गुणो हासकः गणाइतिवनामास्य गणाः प्रथ्यय समरव्येये वंशसेन्पय
मेत्यो रितिरुद्रः । पुंड्रचोरखाव्यायइवस्य । व्येति व्याघ्रस्याग्रे धनिवनरवस्तुल्यन रवयोगात् व्याडाख्यो व्याघ्र
स्य चकंटकरूपेन रवोस्य व्याघ्रनखाकुंभादि त्वात्तरणात्वनिषे धः । करजेन रवं तन्तुल्प कंटकयोगात् करजसुगं
धिभिरत्यद्वैखह वर्केसंहति क्षुपमेलनं कंकरोतिवककाश्कोचव्याशिव्याघ्रनखारव्या गंधद्रव्यस्याश्ट्रपीति

रा॰सु॰ शुषिरं तच्छिरं तच्छिद्रं नलीत्वे नतर्षोगात् सुषिरा पीति ॥ सुषिरयोगात् विशुषिरा ॥ लोहिन्याद्वि द्रुमस्येव
५३ टति ॥ विद्रुमलता ॥ अनश्चकपोतांघ्रि: ॥ नटति वायुना व्यर्थं नटी ॥ अंता ॥ छिद्रत्वेन नलाकारत्वात्नली ॥ पंच
न लीनायोगाव द्रव्यस्य ॥ गोमात्वं तु तनकेशं पतं पर्यायमाह वाचस्पविष्क शुषिरादि नखांतादि द्रुमकमेवप
53 र्यायमाहतुत्र पर्यायुको षष्ठ्यं मथगौरवभयात्रतिखितः ॥ धेतिधमयतेगां धयत्र हरणाया ॥ श्रियोगम्राथतेप
मनीधमनि: सोत्र: अंजिस्तद्धे नस्पश्यविलेरिन्योनि: कृदिकागादिति ङीष् ॥ अतिकास्थीदत्तनमिक्केशात्रस्या
अंजनकेशी ॥ नी ॥ ती ह्यास्यत्वात हं निवर्णाति रंहं तिवा हन्ते: स्वञ्छिहि त्र प्र सिवसिह नीत्यादिना उं ॥ हनु: सा
हट्टविलासिनी हन्ति ई ह विलासिन्यां रंभे गदे श्रियां हनुयो: कपोलावयवइ इति मेदिनि: ॥ हट्टे विलसतीति णिनि:
हट्टविलासिनी ॥ चत्वारि हट्टविलासिन्या: ॥ शुक्तिरिति शुक्ति शंखाकृतित्वात् अन्वेत शुक्ति: शंखशुगोवत्सुत
कुंठते स्याक्तिपिधा शुक्ति: ॥ शमयाते दोगंध्यं शंख: ॥ खुरति छिनत्ति दोर्गध्यं खुर छेदने इगुपधत्वात्क: ॥ खु
र: ॥ बदरपत्रतुल्यपत्रत्वात् कोलदलं ॥ नखाकारत्वान्नखा पंच नखा: ॥ अथ टेति अटकोन्मेयफल मस्यास्या
अटंत्राघवि आटो कते सौगंध्यम् वृ ऐ पो दरादित्वा आटकी ॥ कक्षेतरा वने भवा श्रीता सपुका ही ॥ प्रशस्तमृ
त्तिका मत्वाद् मेदोपचारेणा मृत्स्ना ॥ तुवर: कषायरस्य रसस्य योगात् दचिरादि कनिष्ठ निर्वाहापि तुवरि काक
घायेदीर्घोकारवान शुक्ल अलस्तूवरीवावार्षिका मल्लिका ‒ वर्ष्णोटकी कच्छुरा शटी ॥ तिवापालित्त: ॥ मृतमाल राम ५३

यतिमूरयतिमृणयतिवा । पुलकमृणालकं अग्निनितानुवरीक्षत्यापाष्टम्नांशृणालकमितितत्रांतरंइत्तितकारंवष्टना
लकंतलल नेतालपतिष्टायांघ्रंगष्टदस्नालोत्रकप्रष्ठराष्ट्टेशेजांनेमुराष्ट्रकयादिषइत्नुवरिकायाइतिमृति
जातः पौष्टदितिाएथकनामताल कासुराइजइतिभियमाह्विवदेनातबाखाम ॰ यमित्यन्पोकूटेतिशारा
कक्रुटन्नटशृक्रागुदाश्मेनकैवलानपिवत्रिमूलविभ्रतुदित्वातकन्हाशपुरमितिमिवामाादशप्रस्यतिर्गुपधा
त्वातकादशत्यनकोपलस्तगादशपुरोस्यकज्ञकुप्रतिसमामांतेवादशप्तगादशप्रगमित्यपिादशमरं
दशपुरम्रवनजीविताद्भयामितिवाचस्पतिः । घनेपोतीघेतायतेवानेयानद्यौदित्वातउकूवन्पेवतङ्के
।परिपेलवप्लवंचनगतत्कूटन्नटसंज्ञकं । ज्ञापतेमंडूकाकारंशेवालदलसंवपाकेवतीमुसकेलीवं
शाराकेवाकूटन्नटइत्यतया । परिसर्वतःपेलवंमृद्र्पपरिपेलवं । प्लवतेप्लवाहोपरियातिलघुत्वाद
प्लवं ॰ जलपिपतिक्षरयतिगोर्जलंपुरंस्थानमस्यवागोपुरंगांजलंनर्दयतिशव्दयत्यावत्तेनर्दश
हेकमेरापशाकेजलेवन्नोकेवलामृमिस्थस्यासुसकोत्रष्टोकेत्रडिध्रामुथाइत्तिख्यातस्यग्रंथीतिग्रंथो
पर्णा । न्यस्यग्रंथिप्रधानानिवापर्णान्यस्यग्रंथिपर्णोमहाकशोकेशुकेवलोऽल्काइतिनिपातःशु
कस्यवर्हीणापर्णान्यस्यग्रंथिप्रधानानिवापर्णान्यस्यग्रंथिपर्णोशिरापवशुकःस्यादितिविद्याः ।
वर्हेपत्रप्रशस्तमत्रास्मिन्निरिति: वार्हिः पुष्यातिविकसतिगंधद्वारेणावपुष्पंपततत्रपर्णंत्येकमपिनामतिम्

म्पादयः। वर्ह्लीमपूरम्भस्येव पुष्पमस्य वर्हं पुष्पमितित्वन्येव र्हमितित्वनामेति कश्चित्। काश्मीतरर. थूणाया
लोहप्रतिमापा अपत्यामिवठकिस्थैरोग्यो। कुकुरा कुति त्वात कुकुरं केचिद ३ मरु दित्यपि मवक्षेति श्रुकं
वैतत्त्मरुहे वेसमीरेनाग्रथि पर्शानिपुंसक मितिमेदिन्याः। पवगान्दिप्रारातिख्यात स्रुगधिद्व्य स्यामरु
दितिमरुदिवे वेर्मत्यते धार्यते प्रियत्वान्मरुन्माला। एषामंघातविष्टहीताहृशपते एकातु ब्राह्मणीदे
वीमरुन्मालालत्तालघ्रस्मसुङ्गाताव मूल्कोटीवर्हलि कपिकामरुत स्युनिर्मल्यवतीमालामोहना कुटि
लालतेतिवाचस्पतिः। प्रियवेशी ग्रंशी पुमेतिमरुता। सोरमातिशपेन धार्यमाराग्न्वात मात्नापि श्रुनागं
घष्टवना दितिस्वामी पिशाखवयवे कुधिपि शिमिथिल्यः। किंदिस्युतनाः पिश्रुना। स्पृशपते सोगंध्याद्युत्का
दित्वात्ककः स्पृक्का। दीव्यति मंथेत देवी। लतालघुसमुद्गातात्रुका। घसमुद्गातात्रुका। ऋधते स्वार्थे
मिर्वधं वहोपशेति कुपत्ययो धश्शोतादेशावध्रुः कोद्योपकर्षश्यांकोटिमिरवे कोमध्रुवषीतिकोटिवर्षा
कोटिवर्षा कोटीवर्षत्यपि। लंकायालंकासमीपठप्पतेष्कुतिलंकोपिवा। देवी कोटिवर्षेतिएथकना
मदूयमपी निसः दृशापिडिकस्पातेतिजटिलत्वान्नपसि नावतपास्विनी। जटायोगाज्जरा अथ शैग्न्ना
घवृत्नटजिषंघा। तीभवतिजटमटस घातेपचा घविका। मांसीमांसलत्वात गंधेन मन्यते ज्ञायते म राम
नेर्दीर्घश्चेति सप्रत्यये दीर्घत्वे च गौरादित्वेमांसी। जटिला जटायोगात् पिछादिलव। लोमाकारः स्त्रव ५४

योगात्लोमशामांसीत्वात् मिषी ति ख्यामी भ्रांत तत्‌ थापा ठस्यक विस्टर्शनाता मिसीमधीकायामुक्ताष
इमिस्यां त्वमिति त्वक् वल्कलं तादिवपत्रमस्य त्वक्पत्र त्वगपि नामास्य त्वक् स्त्री वर्मोणि वल्के पयुड
त्व वि विशेषत इति मेदिन्यादेः अतयं तोत्कटगंधित्वात् सुत्कटं वि मर्त्यं भृगांभृंगभृजः किनुठति भृंगे
गानुस्य का स्त्री भस्त्रा भ्यां भृंगमिव भृंगा वा अतिशष्पिनी त्वगस्य षि त्रयूत्त्वं वा प्रशस्तत्वक्पत्रत्वात्‌ वा
का त्वक त्वच चो व शाद्याः स्त्र केके वर्मेणि पत्रक इति वर शीति वर्णमंबर्गात्‌ गादिरूपमस्य वशांस्त्वार्थे
कन्स्व शंग कापहत कपत्रस्य राडादवद इति सर्वथ रंः केति किंत तिलादोपं कृतेः खडे रादित्वात्‌ स्वा
तादे शत्रुणाग्राखोर्थे कन्सवे स्का इविड ट शताते तत्र जात इ त्यण तत्तन्कन इविडकाः इविडदेश
जातः तत्र जात इत्यणा ततः कन्द्रा विडकाः कल्पविधौ भवः अशिकं निकाल्पकं कालेसा मुखत्र
साघुरिति यतत कनिकाल्पक इतिपाटांतरावधेगं धोत्कर्षगंधाधानेवामुख्या त्तेततः कत्वेवमु
ख्यः ततः कत्वेव मुख्यकः । चत्वारि हरिद्राभकवो राइतिख्यातस्य कर्पूरहरिद्रापांडुत्व न्यो योविति
फलपा कांता लता जातिरोषधिः तस्यामेव केवलापं किंवस्ति तापा मोषधिशब्दे प्रयोगः यद्दा न्तु तस्या
सवरोगप्रतीकारणाता विवक्ष्यते न जातिः तदा त्वजायो क्रिा वेदिकायामोषधेरताता विन्यपाति ओषधिवरायू
प्रयोगः तत केवलमजातो ओषधिरेव ओषधशब्दे वाच्या अनपदापितत कार्यकारि घृततैल त्रिफलाकल्कादि

रा.श्र. कमयोग्यमितिसर्वं शाखार्थः ओषध्यइतिवक्तव्ये ओषधिवचनं ... ओषधिर्भवत्येव। शाकेतिनाडीवा
५५ दीनां पंचदशधा दिशा कारव्यं शाकपदवाच्यं उच्यते भोक्तुमनेनेति शाकं करणे घञ् शक्यतिः हरिद्रादिकं तत्रकरी
55 ति। कृदाधारार्चिकलिकल्पिभ्यःकः इतिबहुलवचनात् ततोऽपि अर्थे थेत्यादि खरसूत्रेन्यासः। आदिनाफलनाद्यग्रमू
लादिग्रहः। पत्रनिर्वादेः उष्यांतीति टीकाविदारादेः। यदाहुः मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकं। त्वक्पुष्पं
कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतमिति। तत्र मूलं मूलकादेः करीरं वंशादेः अग्रं वेत्रादेः फलं कूष्मांडादेः कां
डं स्नुहीपलांडीनां नाडी अधिरूढकं तालवीजांकुरास्थिमज्जादि त्वक् मातुलुंगादेः कवकं छत्रिका इति तिमं
डुलाह्कृति वि। जंतंडुलः वज्जनकत्वे नकत्वे न तस्मै हितमित्यर्थे प्राक्क्रीताच्छः। तंडुलीयाख्यु दिव्या इति प्रसि
द्धः। मारिषः शाकभेदः। रूढ पत्रकांडत्वात् अल्पश्चासौ मारिषश्चेति अल्पमारिषः। रूढ मारिष इति
ख्यातस्य। वीतिविगतं शल्यं शल्यं कृतपीडनमनया विशल्या। शिखा कृतं संतापोऽल्पस्य तस्मिं विशिखाश्च
ग्निशिखा तिंडु काकारप त्रस्कविटपो अग्निशिखामते तिविद्धकां विशल्यां तं नापफलित्यठकोः शाकोऽर्जुन
त् स्वतस्त्रयमिव त्रयमस्याः शाकं त्रयं पत्रं वा अग्निशिखायाः। अस्यादिति नामद्वयस्य भल्लूकस्य वर्णे भेदः ...
र्षे गंधा समासांतानित्यत्वात् नेतत्कर्म धेयं गंधेति पाठांतरमिति स्वामी। छगलस्य वा एष स्थौल्यस्य छगलांत्री राम
छगलस्य वांत्रमूलमस्याः छगलांत्री इति च पाठ इति सुभूतिः। आवेगाह्वयात् एनावेगयोगाद्दर्शयाहृष्यविटी ५५

पिछगलांत्रीयावेगीतिनामत्रयमितिसप्त स्यादयःछागांत्र्यां छगलत्र्याः गीवृद्धदारयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोष
वृद्धस्यविमपिदारमपिदारयतितत्करोतीतिशंपतादेवृद्धोदारकोस्माद्वाहृद्धंद्वद्वुत्वंदारयितिवाकृद्धदार
कः जुंगोजेत्रातिपाद्दातजुंगः जुंगतिविजेयतिरोपानजुंगाजुंगपतेग्राम ह्नरेत्पस्य तेवाजुंगिविजेनिवजुंगमनपंच
वृद्धदारकस्यावेतित्र्यतियविचित्रत्वेनब्रह्मणाःप्रियत्वात्ब्रह्मणाइयंब्राह्मीयगीब्राह्मीत्रातावितिटिल्लोपकंस
त्स्याश्चितुल्यपुष्पत्वात्मत्स्याक्षी।वयस्थियोवनेतिष्ठत्यनपाद्यजर्थेकः वयस्था।सोमेनयागार्थंपुपा
लेतिसोमवल्लरीसामम्मुड्वतपर्यायवल्लीरोसोमवल्लरीवातेनेड्वल्लरीत्याद्यपिभवतिवल्लरीशब्दस्या
र्थपरत्वात्सोमवल्लरीसोमलतेत्याद्यपिभवतिसोमवल्लरित्यपिपाठः चत्वारिसोमलतायाः।ब्राह्मीशाक
स्येतिकेचित्प्रापद्वितिपद्वतितिछिद्याणीपर्णान्यस्याः त्यदुपर्णी।हिमवतोजाताहैमवती।स्वर्णमिवपीतंवा
तत्क्षीरमस्याः स्वर्णक्षीरीगौरादिः।हिमप्रकोत्पन्निस्था नयोगात्हिमावतीशरादीनां चेतिदीर्घः।हेमवर्णाय
स्यास्याहिमवद्भूमिसंभवासानागात्तिक्ष्कीकारात्मूलवर्णात्रेप्प्रमितिवत्वारिस्वर्णक्षीर्यहिः।हेतिलोम
शत्वात्हयपुच्छतुल्यपत्रत्वेनहयपुच्छी।कंबोजदेशेभवाकांबोजी।माषस्येवपर्णमस्यामाषपर्णी।सहामुद्ग
पर्णीसेवमहतीमहासहावत्वारिमाषपर्ण्याः।तुंडीतितुंडिकानवत्तुमतुमतईरपतिप्रेरयतिभक्षणार्थम
ण्डीपरवंडिकेरी।वकंसुरवंतदेकदेशत्वादोष्ठोपितुंडंततःप्रशंसायांकनिवंडुकेग्रोपस्यास्तीतिगच्छतिकर्मण्य

रा-सु
५६
56

णी ॥ तुंडुकेरीति पाठ इत्यन्ये ॥ रक्तं फलमस्याः रक्तफला ॥ अजादित्वाट्टाप् ॥ तत्पाकेत्यादिना नङीष् ॥ बिंबं बिंबिका ॥ पक्वं फलं
तदत्रेष्वे प्रकाशप्रतिबिंबं ताद्दृग्बिंबक नसपि इत्वे बिंबिका ॥ पीलोरिव पर्णमस्याः पीलुपर्णी ॥ वल्वा शितिला
कुवेतिस्याता याः ॥ वर्वति वर्वति वर्वा ॥ उरूः टापि ववरा ॥ कुटिलकृष्णकेशाकारत्वं तु मयत्वात कंशिरिवृष्टगोत्स
वृगोति अजशृंगगन्धस्पर्श बर्गधोस्याः अतः कतत्रुतगंधिका ॥ पंववर्वरी शाकस्याः एलेति एला याइवयरोम
स्याः एलापर्णी ॥ सुवहा रास्ना योजका ॥ सुष्ठुसंवुकोरसोस्याः पुष्करसा ॥ चत्वारि च ॥ कंटकवत्याः बडुफलायाः एला
वली ॥ तिरस्याता पालन लतापाः ॥ चेतिचांगं दृत पडुत्वमीस्यति वीणा गोरीति स्वामी ॥ बृकं तेव्य थंतेः नपात्क्रोष्ट्रड
त्यादिना निपाति ॥ तुक्कं तत्वश्रतिहकृति स्वात ॥ तिवा तवकं ति तवप्रत्ययेन तुक्कमंत्रसः ॥ व कारं सौत्रं क्रोष्ट्रेति
सा धुः ॥ तद्योगात् वृक्षिका ॥ हे शदवक्षावोक्ता अंत्रेन रसेन लुनातय ॥ विएषोदरादि ॥ अम्लेरसं राति अम्ललोणि
ति इका ॥ दमयसे ताकुनाही नाम्लम्ललोनाः ततलिनै रुके राज्ये बाद्यम्लपीठिका ॥ पंचत्रामरुली ॥ तिस्या
तस्याः सेति सहस्रवेधितुं शीलमस्याः ॥ निःसहस्रवेधवास्ये शतवेधी ॥ श्र तुक्कउक्ताः तद्योगात् रविबुक्तानम
न शीलत्वात् तवेतस इव वेतसः ॥ ततः कर्मधारये अम्लवेतसः ॥ चवाम्लं तु वेतसस्य तुक्तस्य पकोनेति ॥ [illegible]
हूपपन्नत्वात् नमस्कारख्यं जकत्वात् जलेनैं नमस्कारशीलेनेव नमस्का ॥ गंडेषु ग्रंथिषु कृष्णा गंडाली तेरापर्वती करोतः राम
रोधां मंडुकाली ॥ समप्राध्यं मात्यस्याः ॥ शकेविद्धादिः समंगा ॥ खदिर उक्ता ॥ खदिरीचावा ॥ खदिरस्या कस्य नव ५६

लङ्गालुशाकस्य रभसेनैवव्वराहकांतालंज्ञालुस्समगाजलकाः किंकितिरवदिरशाकस्य न वलज्ञालुशाकश
मेदेन पठितत्वात्॥ जीवतिजीवंत्यनयाजीवंतीकः शोल्पुटिजीवनी॥ एकंकुरशोहलश्चेति द्यञ्चजीवपतीतिरोप
नादर्वि वाजीवा॥ जीवनायहिताशाकः कीतियद्धः जीवनीया॥ मन्यंते साधुत्वेनेमांजनाः फलिपार्टिमतीत्पादना
डः धम्मांतादेशा॥ मधुः नुस्का चेयंमधुस्रुवतिम धुस्रवेतिपातइत्यत्पा॥ पंचयवनालशस्यपीतश्च विशूसल्लता
यातायतीतिरव्याताया॥ कूर्चंशृक्षतद्वाकरशीर्षमस्य कूर्चशीर्षाघ्रातइतिद्यतिकूर्चशीर्षमस्य ऊर्ध्वभागस्यो
पधत्वेतस्माघ्यत्वाद्धाकूर्चशीर्षः॥ मधुरकः शृंगाकारत्वात् शृंगः॥ ह्रस्वाग्रंगान्यस्य ह्रस्वांगोमधुरको मधुर
स्थिरजीवकइतिरभसः॥ जीवयतीतिजीवकः॥ पंचाष्टवर्गीतं गीनजीवकस्याकीतिकिरातदेशजत्वात्
किरातः सर्वामैतिकश्चेतिकिराततिक्तः॥ कुस्वत्वात्तिक्तत्वाच्च भूवोतिवद्भृवभूतिवगच्छन्नाप्योः किराततः ते
किरातः सर्वामैतिकश्चेतिकिरातातिक्तः॥ नार्यतिक्ता॥ विराङ्गिकश्चा किरातविरातिकश्चभूनिरवहि
पंप्रियत्वात्सेघामेवापतिक्तरसत्वान्निक्तः नार्यतिक्ता॥ त्रीणिविराइतइतिरव्यातस्याच्छथेतिसप्तलोका॥ मल्लापहंतृत्वात्तविमला॥ शातं
मकावपीतिरभसात॥ त्रीणि विराइतइति ... नक्षिदोगंधिकपाहिंसायान वृकषाचर्मकषा
सुखंलातिवातिलाभूरपःफेनाहिं शेराच्चस्या॥ भूरिकिनाकषतिहिनक्षिदोगंधिंकषाहिंसायान वृकषाचर्मकषा
कषावर्मकषा॥ कषावर्मकषा॥ पंचपाकीत्यजाघाः सप्तलेतिनाम्रा रव्यातायाः चर्मघासस्मृत्यन्यो विमिवायुसान
कोलतिमहत्वात्त्रिवासयतिकर्मणापशिएघोदशाद्विवायसवत्सश्च वलीयतेवाचापसाजी॥ स्वाडुमधुरोरसो

रा०मु० स्या: स्वा इरसाावयस्थोक्ता स्वामी तु कपस्थेति पठति किं विज्ञानेब्रह्मकपत्थं स्मिंएतीति कल्कघस्यन्त दहघमेवत्राणि
५८ का को ल्पाः। अथेति मं कति मकि मंउने पिन्नादिल्वा हू लत्ववाङ्कन्नकाद नुपं।ग।लोपः स्वार्थे कनि सकुं ल कइपिपा
५७ ठः। तिष्ठ शं स्कुभाति विष्मारयति मूलं कुभिः सो नो धानुः ततोः विष्टषोदरादिः नि कुंभः नियतः कुंभोड्वमोव
नाान्नि कुंभ इत्येये।दं ताभां त्यन्न दीप्यते नयादंती।तिस्वामी दंता न दीपयती।ति घाति पदि कण्ठित्या दिशपं तात
वि डी षि स्वार्थे कनि वा दंतिका।अप्य कुश्रा।पुक्ता।मूडंवत्स्वत्प र्णी म स्या उडुंवर पर्णी पं च दंत्यामन्मूलस्य
त्य नेप्रा।अत्रेति अत्र स्पेव मो दा गंधो स्या अत्र वक्ता मो दो स्या इतिपृषोदरादिवि।अजमोदा।उग्रगंधोक्ता।इन्म
ति द्भी ग्रं थे प वाद्य व दर्भः।ब्रह्मा मष्टाव ह्मदर्भो यो तिमि श्री भवति अचिप वः इष्टाव वोयवा नी इंद्र्वरु रा।पा
दिना डीषा उ कोय वानी व प वानि काइवा र्थे कन्नयतिनियछत्यन्निमांघं पृषोदरादिःस्वार्थे कनियमानिकाम
मकारेति स्वामी द्वि विधा यवानी एका देत्रय वा नी अजमोदे ति ख्याता अपरा वन प वानी व त्वार्थ विशे
षणेति कश्चित तद्दूया ईदृ एवेति सु भूति।।मूलेति पो क्क रे मूल इत्यन्नयस्पुष्कर स्स्कंधा पुष्कर स्वा।।वाा।कुष्य
त सु गंधि द्रव्यं प र्णा।।धि द्रव्यत्वा तष्क रमिव पुष्क रं।।क श्मीर भवं का श्मीरं।।पद्मपत्रमिव यत्र मस्य पद्मपत्रं
स्वा मी तु पद्म वर्णामित्येव पठति।।पोष्क र इत्युक्ते सुदव यविन्या पिपुष्करान्द्वया।। त्री।ि।पुष्क रमूलस्या।।अ
व्येति अव्य थो क्ता।।अित्यर्थं व रति व्या धीति दुर्ग भूजा तित्वे न दुष्प्राय त्वात् व रा त्प्राणिानो तिकां तां वा गति रा०मु०
च रा प द्मामा प द्यते मेघ जत्वेन ज्ञायते वा प द्मावरति प्रवरति ठ प मा ने गा।नि ना चकेल्वेनप द्मशब्द्वरिवा ५९

मुंशीलमस्यावापद्यचारिणी॥ पंचउत्तरापथमवापात्पद्मचारिणीति ख्यातायाः॥ केतिकंपिल्लः कंपेरिल्लच्प्रत्यये
न कंपिल्लः इति वक्तुं इल्वं जलेश्लेष्मघ्नत्वात्पीलयति इति ष्ठधातोरिति पीलयतिष्ठं मेकं पूर्वां दिग्रस धक कंपीलस्संका
शमकांपिल्यशब्दोण्प्रत्ययांतावितिवामनः॥ व अच्छोत्यादि नासंकाशादिलक्षणण्यप्रत्यये कांपिल्यो यु
त्यादितः इति न्यासः॥ रुक्षणपचत्वात्कर्कशः॥ रोगापनयने नृत्यादनाच्च इत्युपस्य च शीसि हूरव इकाणः॥ अन
वृरेचते भावतिरेचनी कर्तरित्युट् स्वामीतु रेचनीति पठति॥ पूर्व वणिशीये घ्राख्यातायाः॥ छुंडारोचनस्याः॥ इति मुक
ट्रणाउ मांसं नालयतिष्ठुरस्त्यतिगान्धगंधे शंपतात्कर्मणिपण्णस योगात्तलोपः॥ एकारस्य परस्सवर्णात्व
ननकारः इल लयोरेकत्वे नपुंसुत्वे जेहितकारः स्वपुनातिपञ्च नपिरितिवा पुनाडइत्यक नकार इत्यन्यापर
ज्वतमेष वत्फलदृश्यगजाति शंच्चायते हृष्टडगजं मे षाकृतित्वाद्देउवञ्चत्यते शब्दात्ते साकितिवाद ईहेति
अमत्रुष्येतिटिकिदट्टुम्बः रुश्रादित्वाण्णत्वाभावः॥ चकाकारत्वाच्च कर्दईमर्दयतिवक्रमर्दकः॥ पद्मगज
विंदुतत्वास्यांतिटकिदद्रुठरणा स्त्रिवृत्य पुष्पत्वात् ऊरणास्तदृ इति स्वामी॥ हिमिपरण्एला वीतिख्यात
स्याः॥ पेतिपलति रक्षति रोगात् प्रिपर्लिवालत्वा वाहुलकात्तप शेड्ड॥ पलांडुः॥ शोभनं दं मूलमस्य कपु
सुकंदकः॥ द्वे पलांडोः॥ लेतिहरितवर्णः पलांडुः॥ अथ येति विडंगरोगहरत्वात्तमहौषधं॥ अश्नाति रोगं॥ अशेर्लु
क्षेति उलनज्ञ्यादेलीदेशसुवलेशु नंतालव्य मध्यं कोशकेशविनाशने शलक्ष्णनज्ञासुशीतोशवइत्यूषमवि

रा.सु. वेकारा गुंजति कुत्सितं शब्दायते गुंजनपति कुत्सितं शब्दं जनयति गुंज्यते कुत्सितं शब्द्यते वा कर्मणि ल्युट् गृंग
५८ जगति यञ्जीत्यादि शब्दार्थेत्वेन पाठादित्वात् ल्युः गृंजनः । महान्तं कंदं मूलमस्य महाकंदः ॥ रसे न लवणो न रसे
५६ नैके नोनः पं व रसत्वान् कनिरसो न कः । पट् रसोनस्य उ तन्त्वे वा । शो थ्रहं ति पूर्ववद् कुई पो शोप ग्रीनिदु पुन
नेको वा पाः । वीति वि वृत्त्य मुकं रुष्टु निपद नं खापो स्मात पुनि घमा कं । दुसु रसुनीति ख्यातायान स्यादि
ति निराकर्तुं वा तं शीतलत्व उ का नाम दु ध्यै ते कं नाम । पथ्या हवं तरिः । शणपर्णी शीतलवातक इति ह्यर्थेव
अपराजिता शीतलवातको गिरिकर्णिका वेति स्वामी । अशनपर्णीति सर्वधरः । शणपर्णीति स्वामी
नकेनापि पराजिता अपराजिता । अशनस्येव पर्णमस्याः पाककर्णीति ङीप् अशनपर्णी । चत्वार्यशनप
र्ण्याः । पि ति पारावतांघ्रिरंघ्रिर्मूलमस्याः पारावतांघ्रिः साहचर्यात् ... त्वा कटभ्या वृशो ति कटे वर्षा व
र शापो अवृकटो वेष्टः तमन्तं ते म्यृ त्पापीति उ गौरादि क टभी । पण्यपाक्क त्पा च्यादित्वाघ त इ त्वं चर्पिणी
अग्निर्भ पुष्पत्वात् ज्योतिष्मती । लतो ... पं वज्योतिष्मती । लतोक्तं पं वज्योतिष्मत्याः । वेति वर्षाभ्वं
ठकू वार्षिकं रोगत्वादे शकावान सूत्रायमाणा । आत्मनेपदानित्वात् रोगात्त्रायन्ते । तद्रयति भद्रिका
वल्लेलद्रिकावल भद्रिका । चत्वारि त्रायमाणायाः वशिका कुङ्कुमस्य । वीति विष्वक्सेनस्य विष्णोः प्रियत्वा राम
त्विष्वक्सेनप्रिया । गर्धजिति हिंनं स्निरोगघ्न हिंसायां क्विन एव हिः हृद्धिरिति च पाठः । अथ श्रे हिः सक्तु प्रूनग ५८

वीवदस्योः स्त्रियां ॥ घृष्टिः स्त्री घर्षणात्स्याद्वि विष्णुक्रान्ता सुनाकिरावि ति मेदिनिः ॥ वराहजंघाकृतिपत्रयोगात् ज्योत्स्ना
घृष्टि वाराही च गद्य पवि विष्णुप्रियत्वाद्धा ॥ वदति ॥ स्तन स्त्री रोहजनना तत्र वदस्थे ये द्वेव दंष्ट्रलंत डा ति सात इति के
वदरा ॥ चत्वारि वराहक्रान्तायाः ॥ वा मारालु इति ख्यातस्येति सुवृ तिः ॥ मेति मं क्यते मं ध्यते के शादि रनेने नि मकि मे
ड्ने एषो दरादि मार्क्कवः ॥ दु वहूा रेणाधृंगवतके शकृष्णी करणात् भृंगइ वराजते भृंगराजो दंतः ॥ स्या न्मा कंवो धृं
गराजः सु ज्ञा गरभसात ॥ घनर्थकृ भृंगराजो दंतः ॥ ये मास मेकं प्रपिवंति चूर्णीदिने दिने भृंगरजः स सुत्थ मिति
वे घकात सांताप्रि ॥ द्वे भृंगराजस्य ॥ के तिका कं भवतिफलाशनं काकधारणात् मविधारणोञ्छ यष्टज्ञ ते ध्रुक
मेणप रार्द्ध ॥ ध्वकाक मा ची काक वन्मवतिवर्णानि संप्र्यातर इति वा स्त्रतए व वायसयोगा त ज्योत्स्ना घृष्टि
वा पसी ॥ द्वे काक मान्याः को इच्छ इति ख्यातायाः ॥ शेति श ते पुष्पाण्यस्याः सद वका उ त्यादिना ज्ञादि पाठा
द्धा प्र शतपु ष्पाच्छ त्राकारत्वात पुष्पंछत्रं सितं सं घटू छत्रम स्यां सि तछत्रा ॥ पुष्पे कृत्रमतिक्रांता तिछत्रा मत्रु
रामिसी ॥ तकाद्य वा चि पुष्पाण्यप ॥ पाककरोति रापच्यवाकु पष्पी ॥ का रा ॥ शल्यितइ प कास्वी ॥ स मसुलुंपति
ख्याताया ॥ मेति वातकूतां गसं को चेसरतिविनिवर्जितेगंमनथा वङ्ल मन्य त्रापी ति पुवू सरणा ॥ लुटि सर
णी त्यपिसरणा सरणी चार्वी कटं भरामहा वलेति रुद्र ॥ प्रसार्यति गमन्यया प्रसारणीतस्या सरणा पां कटं कि
लिंजाका रं पर्णी शाखि मार्नि संता यांम्रततत्व ज्ञा त्यादिनां रखव कटं तराकघात सिच्यते घनत्र र्थक ॥ कटे र तसह

रा॰सु ५९
59

घ्रात्वाहृष्टिमर्हति पुष्पाणि पर्णवन्तस्त्वचिकाः॥लवा।पंचमं घ्रताद्धालिंग्याइतिख्यानायाः॥जनीतिजापते आरोप्यस्तन
पाज्ञतिघ्रमित्यामिणाज्ञनिवध्योष्ठेतिहृद्यताव॰कुद्दिकाराद्दितिङीषिजनाज्ञ निष्ठेति स्वामीजनेरू
कादयश्चेत्सवन्तकारथ्यांताट्टशज्ञत्केतिपुरुषोत्तमज्ञतुशाङ्गतसंज्ञायांकनिजन्तुकावा।स्तनाठ
काज्ञन्तकरोतिजन्तु क्रतक्षि शचकंद डुवर्त्तपतिवक्रवर्त्तिनीग्रहयादित्वात्णि निष्पारिमांउल्यात्व
कृमिवर्त्तितं शीलमस्याइतिवा॥सुगंधित्वात्समपकुसुमं शमतेक॰ शिघज्ञसंस्पर्शोघटजनीत्पू
ववेघकरव्यातम्बुगंधिद्रव्यस्याअथेतिशतत्पवसादयति दोषाननुशटतिविसरतिगंधोस्याश्चविगो
गाहिर्वाशिटरुज्ञाविशरणा।गत्पवसादनेषुश्च वृशटोघो उत्पस्यानुकरणात घरी घूर्द्धन्यादित्वितिस्वा
मी॥गंधयतिगंधूश्च।गंधंश्च।गंधवगंध्यो गाह्ना।गंधमूलमस्यागंधमूलाः।षड्वहवोग्रंथयोस्याःक
पिघस्यग्रंथिका।सौरभीधानेनकंसुरवमर्वक्ति वा प्रीतिरखात्तीपिंजादित्प ऊरोलवाविल्मूलस्शाकंचादित्वा
न्पमहूपत्वेक॰हृंरोदार्धमध्योक्कस्वमध्यश्च॥सतुपलाशश्चोक्तगंधवशघा।केतिकारेणातिश्चयेनवे
लतिवालयतिकारवेल्लाकस्यघुरवस्यारोगमनंतंबेल्लयतिवेल्लवलनेकर्मण्यण्च॥ गिवामहितिकेत्वात्
सुरवागमनिरस्यातिक॰ल्लितिकठिल्लंकृटत्याहणातिवेतिवृषोदरादित्वात्ठल्लत्वमितिस्वामी।कनि
काउल्लकल्वाडलल्लंकात्स्कटेरिल्लइत्यन्त्या।शवणतीतालव्यादिः अवकुसुरव्यास्युपाध्यायसर्वस्वमितिमूर्तिः

राम ५९

सवतिचेरयतिदोषानितिइत्युपचाचातकेकनिकुलकंपाटपतिदोषानपटेरंतभीवितत्वाच्चर्थातकपिगाडिकाठि
पटित्यच्चोलवूपटोलः।तिक्तसवतिक्तकः।पाटयतिदोषानफलिपाटिनमित्तनामितःपटादेशश्चयङुः।चत्वारि
परोलाइतिख्यातस्याकुष्मेतिकीरूष्मराणाऋनिप्राप्तितिजमंतातङनेहृस्वेङुस्वेकनिकुष्मांडकः।कुत्सितऊष्मा
उष्मविजेष्टस्यापित्रकारित्वात्कुष्मांडोदीर्घोकाखवातितितुस्वामीकर्कवर्गमिपत्तिंशाङुलकात्कूवापा
जिमीत्सुणिककोरुः।ड्डेकुष्मोडस्पड्वेतिपूर्वबद्देसेसारुच्चारुः।रुलयोरेकत्वस्मृतेरालुश्च।ड्डस्वादिरपांइक
वीजंप्रवत्ततेःइरुवीजस्यारुव्यापकइतिशवरस्वीमीत्रयस्वरादिरावीरुः।कर्कघापव्यातेत्रुवैरितिशाट्विकाः
।इर्वारुःइर्रूस्वादिः।स्त्रियांपुंसिवा।उन्मात्तोश्व्कहृरिर्वाहः।कर्कटिःस्यादितिपुंस्कांडेरत्नकोषात्नेरुकेइका
रस्यात्वेउर्वारुःइर्रूस्वादिः।स्त्रियांपुंसिवा।उन्मत्तोषुक्तरिर्वारुःकर्करितिचाएकंकर्कवरामिटतिप्राप्नोतितिशाकं
श्वादिःजीपिकर्कटी।हूककर्कघाः।इह्वेतिइरुमकतिषामेतिष्टयतिस्त्रीलिंगोयंइह्वाकुःश्वतश्वात्वचक्रकवाप
जिमीत्सुणिवाइलाकुःश्रयंहिइह्ल्तेवेप्राप्येणत्वतिहरूंचवेष्टयतिस्त्रीलिंगोयं।इह्वाकुःकडुतुंबांस्त्री
हर्यवंशात्पेषुमानिमित्तेदिपादेः।तुंवत्पर्इयातिरुचित्रविश्राद्देनेइःकृदिकारादिहितिङीषूकड्भिस्त्राघासोतुंवी
चतिकडतुंवी।हूतिकालाघः।चितितुंचेरवङीषत्तुंवी।।अलाबुक्कपिंडफलातुविकंवीमहाफलातुंगावुवर्तुलाला
त्तनिषहुग्णाविलाउकेतिवाचस्पतिःअलाबुक्कःकं:घाकःइतिचंडः।शिवाविधारातुंवेइश्वातिकुशोकःतुंवाषि

रा.मु. जलेपिन लंबते न मज्जतीत्यलाबूः । नजि लंबेर्न लोपश्चेति ऊप्रत्ययो णित्तेन नलोपश्च णित्वान्न वृद्धिः । तुंबी । तुंबन
६० त्यर्दयतीति चित्रो काबडुरेखा पुष्पं त्वात् चित्रा । गवाक्षेन तुल्याकारत्वात् गां भुवमक्षोति व्याप्नोति वा अशू व्याप्तौ
60 कर्मण्यण् । गवाक्षी । गां भुवं इंद्वं यति अर्दयति विड्डु विधु अर्दने । रा गोडुंबा । ऋी । गोडुंबा । गीति ख्यात कर्कटी विशेषस्य ।
वीति विशाला गुणैर्महत्वात् । इंद्रवारुणी प्रियत्वात्तयोरियं तो देवते अस्या वा रण्णु उत्तरपदस्य वेत्युत्तरपदवृ
द्धिः ऐंद्रवारुणी । द्वे गोरक्षकर्कटी ति ख्याताया । अर्शोघ्न इति अर्शांसि हंति मूर्ध्ववहकच अर्शोघ्नः । सूरहिन
स्ति अर्शांसि सूरी हिंसायां बहुलमन्यत्रापीति पु सूरणः । सूर्ण लव्याहि इ रणपात्तकः । सूरणः । स्थोणिः । शिला श्यामा
वशोधरितिशमेहता घ्यते श्यं ते स्थूरणाइति स्वामी वाड्ल कात रजः कयनूरूकचागमः सूरण्याः कंघ
ते चिष्यते कंदयति रोदयति वा कंदि आह्वाने रोदने च घञ् अविचकंदः । वी । शि । शलइति ख्यानस्या गंडी
ति गंडीति ग्रंथि मुक्तान्यंगानी रपति गं डरोगं वि शेषं वा राग्गंडीरः । समष्टिला । स्पृ वा जलाति समष्टिला एषेषो
दराक्षिः द्वे समठइति ख्यातस्यां तृपहशाकस्य । के तिक इतिमदयति कडुमदेह कदिक रिक टि पो वा
वडाष्ठ उलयो रकत्वस्मृतेः क लं वा के जलेलंवते प बाधाद्वा । कलंबी । कुशतृपर्वी कलंबू बीसुवीर्षकरति वाचस्प
ति: । उपयशशोषि कार्ये: ऊपाधिक सुदक्रमस्यां उत्तरस्या दृष्टा दाहृशः । शेषाः हिंनिक पृटाप्रइत्वं व गपोष्टिका । राम
मूलतिप्रकर्षेणाति इति मूलपति घ्रायां कनादित्वो उपमूलकं मूलराहरो बुराढिः पवाघव तत स्थूलोष्टि ६०

स्यत्त्वकारत्ववनेकलीतिस्निर्देधरः हिलहावकरशोघत्त्रर्थेकः हिलं रतिग्रं ति तिक्तत्वात् हिल्लात् वीर्यछन्मोच
यति हिलमोचिका ॥ बुल ॥ वासयतीति उलकादयश्चेति व सेवसे रुकं वनु इव वाम्लूर्क वाक्षत्त वत्वादादी
र्घ मध्यं ह्रस्वमध्यं वा रम्या वास्रव वाक्षक सव कितादिति प्रयोगात् ॥ कलंब्यादि वा म्लूकां ता ॥ शाकुतेरः स्य
रिति संवंधः ॥ दूर्वेति दूर्व्यते हिंस्यते पशुभिरिति दूर्वति हिनास्ति दु र्निमितं वा दुर्वा हि मायां कर्मणि घञ्
अत्र्वा ताउ पधायां वेति दीर्घः ॥ पु दूर्वा ॥ शतं वह्लानि पर्वाणि यस्याः ॥ शष्कनुटा शङ्कत्वे वशा तपर्विका ॥ वीर्यप्र
भावः वहु प्रभावत्वात् सहस्रवीर्या ॥ भृगोरियं भार्गवी पादाघातादिना त्रोदे पितु नरुत्य घते इ रुप धति
के रुहा ॥ अतएव हूरवायना ह्वाश्र नंता ॥ घट्ट दूर्वाया गश्चेति साहूर्वी मिता शुक्का ॥ गोः पृथिव्या ॥ लोमा कार
त्वा गोलोमा सप्रभ वत्वाहृत्गोलोमी ॥ शतवह्लनि वीर्याणि यस्याः शन वीर्या गड़े व्राग मे दंश्रं लति वा रयति क
र्मणि पा ॥ शी ॥ प्रगंडा ॥ शकुलादनीव ग्रंथिर स्य शकुलस्य वा दनीया वहारो स्येति वा शलादकः ॥ वत्वारि
शुक्ल दूर्वायाः ॥ पर्वद्वि सितदूर्वाया मप रे ह्वे दूर्वाते ह स्यपो वा इतिख्यातस्येत्पे स्याक्षिति कुरुदेशं विंदतिप्रा
प्रोहण भते तत्र प्राय भवत्वात् अत्र अन्नुपसर्गा ल्लिंप विंदेतिश ॥ शकुरुविंदः ॥ मेघनामा मेघपर्यायनामक
इत्यर्थः ॥ मुस्यति खंड्यति रो मुस्तते खंड्यते वा कर्मणि क्तः ॥ आमनित्यत्वादि ड भावे वा इ ल कान्नसु
ग्नामत्वात्र्थेकनि केसर इति हस्वत्वे च मुस्तकः मुस्तकोध तारि मुस्तकस्या स्या ॥ क्षिति तद्यति भद्रः ॥ तन्नकर्म

राम्रु०
६१ धारयसमासः। तद्रमपि नामास्य लड्डुं स्यान्मंगलेहे प्रियसुहृत्केकरागांतरे इतिरुद्रः। गोजलं ईरितिगच्छति गुद
की ड्गयां वाडुलकांत स्यापीति रक्तुत्रम वधुं द्रोक्तावंहेनागर सुष्ठा इतिरव्याा तस्याः नूरुइति नूड्गकारमंजरी
योगान्नां लातिवाप त्रेषागिस्थ्यादिति लवुड्गला च क्रोगत्वात्स्वक्रति वपूमस्या वागयोदशोद्विः वक्र लाउ
त्वारः गातिरेगात स्रवटा पृत्रवत्रा त्रीणि उत्रटम्मूलस्य छति श्रास्त्रयाइ तिरव्यातस्याः वंशइतिवमत्सुद्विरति
करीरंहूवमिक्तत्यः शकवंशाः त्वगेवसारोस्य त्वरुसाः। कर्मव्यापार मियर्त्ति व्यास्रोतिकर्मरिः कर्मशाप
एरात्ववि सारउत्कृष्टो हटत्वात्। त्वसारस्थिरइति घञ्‌हलेतादित्यलुक्‌ त्वविसारः। तसानांत्व जोगुल्ब्यतु
णाध्व जः। शतपर्वकान्यवइवफलः रगातिशत्रायतेम्रगाद्यादित्वात् कः। स्वतोपस्रायाः शातिपृड्गति
कामंजमयति वेणगति ड्गानग्रहरोभुवाड्गलेकाड्गवंवेराफ़ावयंतिशाः तंतस्वनेनवीधातोर्धंवाद्य
श्वेति तुणावतेणारिति सु प्रतिमाक्रियते वा वायत्तिनेनेत पुंसीति घः। मस्करः। मस्करियावित्यनेन
साधुत्वं मस्करः। तेजयतिशानयत्तिदाक्त दिकंतेतयत्स्तेजयत प्रिवंतेजनः। नंघादित्वात् लुःदृश
वंशस्यावेशेतिवेवरावः कीटादिनिस्कृतरंध्रपंक्रपोनिलनोद्गुता श्या लिता इतितिदी पंतया श्रा प्तर्थमा
गावाद्ध्व तःशहंकुर्वेतिनेकीभकाः स्पृत्र स्वनंतोप्रियोग्यतया कीचकाउच्यतेयथाग्नपवनानिपाव राम
काइतिवाक्यंतेसमीरणेनस्वप्रपंतेशीकावीकच्चामशनेकृ आदिस्रोऽ नृत्राघंतविपर्ययस्प्रघोदरादित्वात्की ६१

चक्राः एकं ग्रंथितिं शपञ्चावांतरं ग्रंथुल्लेरकः ग्रंथते ञ्जातिल्ली भवति ग्रंथिको तिल्ले ग्रंथे रिः ग्रंथिः पर्द्दतिपरय्यतिपर्व
पूरणोवाङ्गुलकात हृषित सीतिकृत्रिन पवी। पिपत्रीति पूल्स्य त्रिंपूवसातिऽसिवाङ्गुलकाङ्गुशत्ययेयरुरुदंतत्त्वम
ज्ञासारो ग्रंथिःफरुः परागः कुसुमरेणहरि तिपुंस्कांडे रत्नकोघातत्री।णी ग्रंथो ग्रंडु इतियद्धकोडा यांवाङ्गुलकात्स्फायी।
तिरकुसुमसंगुद्धः।तेजन कुल्कः।गृणाति हिनस्ति शरः दंतत्पसमुस्रत्नसहकपुंजो वाणा ख्याग्रुंइसे जनत्कः शारइतिवाच
स्पतिः।वीणिशर गुच्छस्या।नेतिनडइतिगहनंकोणाति नडगहनेवनडः।धमनत्पत्तः सुषिरं धमे।सोत्रधातोर्नेद्याद्विवा
तत्सुः धमत्य नेना ग्निवा ध्मोधमश्चेतिनद्यत्पयोधमादे शश्च वेमनः।पोटेनम्वापु संश्लेषेणा गलतिनश्चोत्तवातिश्चव
पोटगलः।वीणीनलस्या।श्रथेतिकाशते दीयते काशृदृंसोनालत्याँतः अवकाशः।काशीका शश्चत्स्यावा
चकइतिभमेदः।गो रादीत्वात् काशीवा।इक्षुगंधो क्ता।योटगलश्चेकः।नीणिकाशस्या।पुमितिवलतेश्च
ववेष्टपति वलसंवरणे।उल्का दित्वादह्यत्ययेवल्वः।पर्षतनत्रजातावल्वजाः।वलतेइतिकाबलूक्षिपुवजाः
कर्मधारयः स्वतावाहुङ्गुल्तेवल्वजाः।एकोवल्वजइतिभाष्यकास्यवचनादेकत्वमपि।एकंवावईतिख्यातस्या
रेतिरसालउक्षः।इष्यते सावितिइक्षुः इषेःकसुः।ईक्ष्यते वाइस्तिस्य वृएघोदरादिः इक्षुः।हुइक्षुः।नेतितन्दु
दास्कुलेदाः पुंरातेखं यतेपुष्ठिरवंडनेपीत्वादिनारकपुंडुः पुत्रायणीपोड्रः।पुंडुश्चोपुंडुकःसेव्यःपोड्रकोः
तिरसोमधुशितिवाचस्पतिः।कांतंस्समिपत्तिश्रशान्तत्कनत्कोतारकःदुष्ठा।आदिनाकोषकारादिग्रहः।स्याद्विति

रा मु-
६२

विशिष्टजनमीरयति ष्टूरवीरविक्रांतोल्युः वीरणं। विशिष्टं वीरपति अववीरं ततष्ट्वरपृवीरं ततष्ट्वरष्ट्वीरत्तमह्वीर
णाइ तिख्यातस्य। मूलेउ तिञ्चस्यवीरणस्य पञ्चले उशमते काम्यते मंतसेः वशकांतौ वशेः किदितीरणः। किंत्वात सं
प्रसारणं उशीरं वा ङ्कल कालपत्वे पुईल्व मध्यंवेत्यन्ये इति सुभूतिः उणादि हनौव ताल व्याशोष्टुईल्यपष्याय
मुद्दाहृता अभयं रोगभयहरणात् तात नलं घाति निराकरोति शेत्यातिशयात नलदं अत एव सेव्यं सेवार्हं मृणा
लमिवसाहृश्ये नञ्जितिमधुमाधवी। मृणालं नलदे क्लीवमिति मेदिनिः मृणालं वाभ्रश्यतो मृणालमिति स्व
रूपार्थे नञ्जप्रयुक्तं वर्तत्य तो मृणाला मृणालत्योः स्वरूपयोरिवपर्यायत्वमिति तु कंयं सा पेरणा तलेच्या
शंते जलाशयां लोतिहोधात मञ्जासपलति विश्वस्वार्थेकल्ला मञ्जंकंमुवासस्याद मृणालं ललयं लघिति सुभ्रू
ता तव्यस्व मपिता मद्धयं। अवही नो दाहो स्मात् अवदाहं। अवदाहे ष्टकाप थामिति नाम द्वयमित्यन्ये। ला
मज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकायथे। अवदाननं मिंइष्टमवदाहेष्टका यथे इति तिवाचस्पतिः। दश वीर
णामूलस्य। नेति नलादद्याये ऽथो काये वानुक्ता गमुक्त श्यामाका दयस्तेतरां त्रराशहृत्वाच्यान्तरापते घतेय
पुमिरितित्त एफञ्च टनेपंच थैकात तणां गीर्थेत्ता गर्ते यो मुद्दूवेतीति प्रमेत्यपयो मुङ्वामम पञ्चगर्भुतमपणाद
तिख्यात तरणाधात्पविशेषः शेपुङ्गतो पिनाकाद्यस्त्रग्याको मुङ्वाश्यामं वर्णंम कतिवा श्यामाकाः। सांसा राम
इतिख्यात तृणाधा श्यालुष्ट भ्योमक नूश्यामाकः श्यामकोपि वेति हल्ला युधः। प्रमुरदशहृद नंतरांकुरा। ६२

दयो व्यवहितास्त्रुवकं गुरुकोऽस्वादयेयेग्रहीताः प्रवृत्तीति कोशे तेनेत्यन्ये त्वापीति उरुकृशां कृश्यप्रतिभावे स्युरुपव
ज्ञेति कं कृच्छ्रः हलस्यते हृत्स्पते हृतां प्रथे दर्दरः ग्रहा पुनात्यनेनेत्यस्य संज्ञायामिति त्र पवित्रं चत्वारि कुशस्य
अथो ति कुत्सितं तृणां कत्तृणं गोवत्सा तावित्तिदा हेशः पुरुत्स्व पौरं शीतं नोमं भूप्रयोजनम स्पट हृ मोग
विकां ध्यायते यश्रु मिथ्या मंग धी धीयते त्यादिना वाडुलकान्म कादैवे नगधामि वज्रत्वात् देवेन शमे
राजन्धं वा देवतन्मधरोहतिरुहे दे छिद्यते ति विषवह छिद्र रोहिषं मृदुन्यां तं कत्तृणरोरोहिषं कीवं पुलिंगोह
रिणांतरइ ति मृदुन्यांतेर लस्तोघ इरामक पूरीति ख्याता ग्रं गंधि द्रव्य स्यान्द्वत्रे ति छत्रकार मूलपत्रं मस्तकं
त्वात् छत्रा अतिक्रांत स्त्र त्रम तिछत्रोपा रुष्यात छत्रा तिछत्र इत्येकं नामेति स्वामी पालपति पालं लवन से
त्रंत द्धंति सस्यत ननामसमर्थं करोतीत्य मनुष्येति टकपाल घ्रः। त्रीणि मूले पत्रेव बाहुते छति पाइ तिख्या
तं जलतृणस्य। मालेति माला तृणां स्यार्थे कन् मालातृणकं भुवस्तृणां भूलयवात् गो भूस्तृणं शक्र पार्थि
वादिपास्कराद्वित्वात सुद्र स्वामी भूछत्रं तिछत्रादिति सहस्र ख्यात पर्याप माह। रामकपूरं खंडं पत्रकं
स्का पूरं गंधस् गंधि इंद्र वशात्पुष्पिका वडवक टगं धमूलं ग्रंथवतवत्तीत्यन्ययोरेदेः शातिशास्यते शस्तुहिंसा
यां नीपाद्य इति पः शस्यमिति टिप्पुनी भूष्या तिशुघवां घ्याहित्वा रःउकार स्यां त्वं वे ति एघ्या मति शुभ्रमूतिः वा
लपति श्रवतश्वतत तं रा वे ति विग्रहे वालतृणादि नव तृणास्या। घेति घस्याते घेतपश्चाते घासः पौति मिश्री।

रम्रु • त्वतिरंते॰पुंस्किम्रोवेत त्वदृस्वव्रतएवयवत्कायव संमंतस्याद्दिपुंत्लिंगोपीति मधु माधवीद्दियवाद्युह नायत
६३ गाविशेषस्या॥हगामिति त्वणपतेद्यते पश्चालिः हणंपूर्वं वद्युक्त वर्णत्वात्त्वर्षेनं।द्दित्वगामात्रस्या॥हगोतित्वगा
63 नांमहत्तिः सह्महः॥हगपाद्याशाद्दित्वाद्याःएकंतत्वगामग्नह स्याननेति पूर्ववद्यानवा॥एकंनउसंहतेः॥हगोतित्व
गागजाद्रु यइतित्मगाराजपर्याय नामेत्यर्थः॥तस्पतेड कर्षे गास्थीयते नेनद्यत्रतालेः॥तलप्रतिष्ठायां॥तेवादि
कात्यवाद्यवितलश्चाहेतालवृत्तस्या॥नेतिनारिकान्नालश्चकान्तपुष्पादीन्ईरयतिकर्मण्यपरार नारिके
लः कपिह्नि नारिकेलीमहावीरेरिवनारिकेलाव नैरति वासवदत्ताक्षेपः॥नारिकेलीफलानि इति पूर्वकवि
प्रयोगः॥लांगलाकारवल्लित्वाल्लांगलीडीपता लांगलीनांतइतिसर्वधगेश्नांतः॥हूनास्कंलस्या घोटेतिघो
टां उकापवतेच्छापुरवाडिंसाम्र कुपूगः पूज्यते मान्यतेसेवनापकद्वारेशातेन वाद्युजिकुत्व प्राः॥क्रामति
क्षिपति पुष्पवशोकोद्रू रम्हुंक्रा मतिवाचाडु लकाल्त ह्राहृ इत्यादिनाउःस्या थर्कनकुमुकः॥गुडुरीघोत्सर्गे
गुवंत्यनेनग्नंसकत्वात्पितादयम्वंत्याकाम्वाडुलकाडुराभावाः॥उवडः॥गुवाकः॥अन्येपातपीतिद्दिघोवेयु
वाकोपिवयुवाकइतितारयाल्लतः॥रवानी॥द्रियाशिाम्र स्यत्वायाययतिप्रगीश्चायायतेइग्नुप धत्वात्कः॥पु
पालनमप्ररायायोरित्यतोविउसोघ्यपूर्वस्येत्त्वेरवपुः॥पवयुवास्याद्यस्येतिश्रस्यपूगस्यफलंउद्दितेन रम
वलंन्यतेनतत्रद्दिकारजननात घनद्येकुत्वं चडुइगेएकंपूगफलस्या॥एतदितिपतेचताले नारिकेलपूगाश्चयो ६३

हिंतालखतुर्थाःखर्जूरराघाश्चात्वारःअष्टावेतेतृणद्रुमाःतृणानीतीयाद्रुमाइत्यर्थःतृणत्वप्रधानाद्रुमावाहीनो
त्र्यधरि मारास्त्रालातनेरुक्को दार्घ्यैकारस्यह्रस्वेकारःनकानांत्याकारस्यचनाशःहिंताल।।खर्जूमार्लूनेखर्जूरि
पिंत्तादिस्यकुरोलवाविलूरःखर्जूरःगौरादित्वात्तङीषुखर्जूरीवनखर्जूरीतिख्याता।केतयतिनिवास्थयति
कित निवासेरोगापनयनेचक्रक्रादिमावुनगौरादिःकेतकी।तालयतितलआघातेवुराहिणपंताल्त्वच्य
त्पत्वविवक्षाङीषुताला। इतिवनौषधिवर्गविवरणंसमाप्तं सिंहइतिहिनस्तिमृगानगतेष्वेतिहिंसि
हिंसायामित्यतःपवाद्यविपृषोदरादित्वाद्विर्घतवर्णविपर्ययः।सिंहः।वन्याःपशवोमृगाःमृगयात्तिमृगान्नाति
स्त्रिंडइवचाष्टगेइ।।पच्यतेविस्तार्थतइवचाष्टगेडः।पच्यतेविस्तार्थोइदंपचिविस्तारेकेर्मणिघञ्थकंतावे
द्यात्रिंश्रशीआद्यचिपंचविस्तारःकुर्कोमित्यर्थोवापचंविस्तृतमास्यमुखपंचास्यःमुखंततपादाश्चवा
स्यतेपंचकारिकुंतदागाद्गमत्वात्पंचास्यानि।वयुस्यपंचास्यइतिवसुभूतिः।हरिणापिंगलेत्यास्त्रि
णी।अस्यवडुव्रीहावित्यादिनाषवसमासान्तेहर्यक्षःकेशिः।सिसरतिकेसराःस्कंधदेशस्थाःसटाःसकिंत
किसलयकेसरसंभाइतिसमेदात्केसरोहंत्यसन्घोगादितिकेसरीकेशलतिरलयोरकत्वस्मृते।ताल
व्याख्यायमित्यतःपातित्वन्यकेशरी।हरतिमृगान्यवदन्हरिः।कंठारवमौमविक्रांतकरिमाक्रमहःनयत्र
पंचशिखशेलाटपारीङस्त्रेतपिंगलोदयोयत्रवोच्यःपद्मसिंहस्य।शेतिमृगान्तिहिनस्तिषाणिनःमृहिंसा

वैवस्वातोयंयस्यैतत्सप्तमोवर्त्ततेयुगमिति।एकसप्ततिरिति।यद्यपिगणना यास्मार्द्धयुगेनाधिकानासायया।
कृत्नमितिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणाचरणाः॥देविकानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनं।मन्वन्तरं तथैवैकं त
स्य भागश्चतुर्दशः॥तत्किंचिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति।तथा ह्युत्पलाचार्यादिह नोक्तं।अपरे च
सप्तममनवः सावर्णि—दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्णा इत्यादि धर्मसावर्णा रुद्रसावर्णो रौच्यभौत्यभावना। एते
चतुर्दश मनवः॥एकं मन्वंतरस्य ९ संवर्त्त इत्यादि संवर्त्तते उपरमते जगदत्रेति संवर्त्तः॥हलश्चेति घञ्
हृतिरत्रावसानार्थ।यथा लोके यमतिवर्त्तते उपरमतस्त्यर्थः।प्रलीयते ऽत्रेति लिङ्श्लेषे घञो।एरच्।प्रलय
ः कल्पांतविरुद्धलक्षणात्।सोपं ते ऽत्र उ सिसंज्ञायामिति।कृपो रो ल इति लत्वं।कल्पः सर्वं चष्ट॥द्वय॰
कल्पस्य ब्राह्मदिनस्यान्तो ऽवधिः।एकः कल्पो ऽत्र तयार्थोऽन्यपक्षे ब्राह्मणो दिनार्थे कल्प॥शास्त्रविधौ त्या
पेक्षे ऽर्द्धे वब्रह्मणो दिन इति शाश्वतः॥पंचपलयस्य ५ अर्धमित्यादि पंच्यते ऽनेनेति पचीव्यक्तीकरणोप
वीविस्तारे वा अकर्त्तरि चेति घञ्।कुत्वं पंकः।पाप्नोतीति व्याप्नोति पाप्मा नामनसामन्वादिसूत्रेति पाति त॰पं राम
त्यस्मादात्मानं पारहरोपाणी विशिष्यात्य पापं किलतिशितिंक्षुभिंकरोति।किल शैत्यक्रीडनयोः॥किले ६४

ह्यादि त्वादिनिःदंष्ट्री घोणी॥ स्तब्धरोमत्वात् स्तब्धरोमा॥ कुं घनत्वेक्रक्रो इत्के नरल्ले नरोउत्सुन्मा द्यति रोस्त्र
न्मादनेः। चिरटघोट्ट रादिर्वा॥ भुवं दारयति भूदारः भूदारः॥ द्वादशाधक रस्या केति कंपते द्वा नरः द्वां त रवल तिर्य्या
हि कंथो नलो पश्चेताः नूक पिः प्रवेशा मवे नगच्छति॥ मरव हृ हि द्वि तिरव वृ डिलात्त टिलो पः प्रवंगः॥ श्रत्येव
मीति उत्प्रवगः॥ एवं प्लवगः॥ शुगम श्वेतिरव विलवंगमः॥ श्रु पेपे व इष्पाशापत्र शारवा शारवासं वारी शृगः॥ पश्च शारवा
मृगः॥ हनो गाता थे त्वात् सं चासिद्धा प्रयोगा॥ वलीमुखं यं चर्मत घोमान्मुरव मरवमपि वली॥ वलीमुख मस्य वली
मुखः॥ वलीमुखं यं चर्मरवि स्येति वा॥ मर्केः सोना हत्यथो मुरादि त्वा द्वि कल्पितात्॥ वः शकादि त्वोटन् मर्कटः॥ मि
यते त्र टमर्कटा विति षट्कोटन् ककारस्था ता दे शः॥ युरा॥ मर्कटस्तस्य न्या॥ वने रमते वनराः इत स्यापत्यं वातरः॥ धा स्वा
र्थे नरइ ख्वानरइति वा॥ वानं वनभवं फल लाति र लयो रकत्वस्मृ तेः वा नर स्तस्यन्ये॥ वा डु ल्यातकी वा तो॥ शाकी
शः कीवात स्वस्यापत्यं किर्इत्समा न सए वईशा स्ये ति वुधा इति॥ वन मो को यह मस्य वनो काः॥ गोलां गल कृष्ण
मुखा व यच ना नव वानर स्मा श्रुथेति मल्ल तिहि त स्विति लभल्ल परित्नाषणा हिंसा दाने षु सकादय श्वेति कल्ल धा
तो र्भल्ल रादे शः॥ भल्लूकः कल्लकादय श्वेतस्म कन्त ल्लू को दीर्घ मध्य श्व इ ष्यति कुरेता जांयवत्त ल्लू कष नामिति प्र
योगात्॥ भाल्ल यति तिर्प्यक्र क्षेद्रते भाल्लुक भाल्लुकः तो लू को तल्लू को भल्ल इत्याल्ल का दय श्वसत्त्वेति पुरुषोत्तम प्र
ज्ञा द्यणीता ल्लुकः॥ श्राकं स्यो ति श्रवकम ज्ञः अपति अपोग तो अपचर्वो ज्ञल्का तशके इति वा॥ अज्ञा अच्छो त्या मिस्र स्वः

रा॰मु॰ व्ययेऽच्छ आमिषखण्डेन सल्लतिहिंतस्मिन्नवि अच्छ तल्लः संघातविग्रही तथायं अच्छ इति तल्लू इति वा अच्छस्फटिकल
६५ ल्लूकति र्मलिषच्छमव्ययं ॥ आमिषखण्डेथ कल्लस्या दितिमेदिति ॥ अच्छतल्लूपरिघट्टिहरेतीत्यल्लिनंदः ॥ वल्वास्तिल्लू
कस्या ॥ गतिगच्छतिगं डग मेजेमितात डः स्वार्थे का गाडका ॥ गडि धातोः कृत्यादित्यो वुनिवाग्रस्यष्ठागं खडतिलिनलीति
65 खडखतितेदेच्छाप्रखडित्यो गाकृशत्ययेखड्ङ्गतघोगाद्विरखड्गाइनोरखड्गा ॥ त्रीणि ॥ गडकस्या लुलेति अम्भुलुल
तिलुकिलोलने इगुपधत्वात् कः कृशरेत्यादिना वृ राजदंतादित्वात् परनिपातः अग्रेदरादित्वाद्वा लुलायः लुला
यइत्यंतच्छो नोपि ॥ लुलिकपित्यग्रपात थावश्यो गोहस्पतेः खुरविश्रुतघरित्री चित्रकायो लुलाय इतिः महिष
त्र यंत्यनेन महयतेवा महत्र ज्ञापां आरिमह्यो ॥ टिषवमहिषाटित्वात् ङीपि महिषी ॥ वाहानां द्विषन् वाहद्विषन्
वाहे ॥ स्नु द्विषन् शत्रुः वाहद्विषन् ससमीति योगविभागात् समास इत्यन्ये ॥ केतले सरति अवस्य अन्येषामपीति
दीर्घः के त्रले आसरतिवा कासरः ॥ सीरो लांगलं तद्योगात् सीरायुहस्थ ते बहूप्रकारकरगाडु ज्ञतिसेवते भ
जेस्न्येत्योपीति रे टिलोपे च सीरिभः ॥ सोमेतिरित्ति दंत्यादेरतसः ॥ सीरिलः कृ हुंवीत स्याय मागामेरिलः व
गादिशनायां दंत्यादौ सेरित्त उक्ता ॥ पंच महिषस्य ॥ श्रीति च त्रुष्या दानां द्विलिंगत्ता व ज्ञाते तद्य श्रादेश्य शिव
तिश्चियामि ति पुंसः नोव शिवा नित्य स्त्रीलिंगयमित्यर्थः ॥ शिवा क्रा शिवा दुगतितः प्रियत्वा ह्र शिवा भूरयेभाया राम
अस्य भूरिमायागां विकृतां वाचं मिनोति प्रज्ञिपति कृवापाः त्रिमात्रगार गोमायुः ॥ मृगोधूवन्यपशुधूर्त्तत्वात् क ६५

निसृगष्वर्त्तकः। सृजति मायां सृजतीवा सर्गे नमि विड्डीतिवाङ्गलकात्कालात् कान्यं ककादित्वात्कत्वं अस

गालाति पृषोदरादित्वाद लोपे वा सृगालः दंत्यादिः सृं गं गलति शृगालः सृगालो वंव के दे त्ये सृगाली इमरे

विड् इति विश्वः तालव्या अपि दंत्याश्च रां वशं वलम्बकगाः स्मनापि च जिह्वापाश्च गाः लंकलशो विवेतिश

मेदाता वंवयति वन तु पलं लं नेवु नवं चकः कोशति कुरोः सितनीत्यादिना वु न ष्टत्व क्रोष्टात्तर द्वत क्रोष्टुरि

ति तृजंतरूपातिदेशः स्त्रि चेति तृद्वत क्रोष्ट्रीपिके इति अव्ययकानुकरणंरोतिमित्र घादित्वात् डुंस्वतम्मं डुला

ह्निइति साहसाकः जमत्यक्षिमांसादिकमिति जम्बुकः मित्रघादित्वात् डुन्व कुवकन जंबुकाः उलूका

दित्वात् ककनि जंबूकश्चार्खगेष्वकपि वृकवायसाजखरोपम इति वाचस्पतिः दश शृगालस्य ओतु

रिति अवति विष्टां सितनीत्यादिना तनन् ह्रस्व रेफ त्वरेतस्य उत्वराः ओतुः स्त्रियामध्योतुः वि इति शब्दायते विडश्च्य

नमि विड्वियां कालन बिडालः स्मा माष्ट्रि सुखं आखुविलं वा सद्भु शुद्धौ कि जि मृतिस्यामित्यारन्ना मृजेर्दृ

द्धिमा जो रुहषान् ह विकान दशति अरार हषदं शः स्वार्थेकन वृषदंशः स्वार्थेकन वृषदंशकः आखुरनं तु

कोकि पु आखुभुक ॥ पंच बिडालस्य ॥ त्रय इति गोधपा अपत्यं गोधायाः ढक् गोधेरः आरग्रुही वा गोधारः

शुभ्रादित्वात् गोधेयः नीरिसिस्य जात गो नामजस्या श्वावीति श्वानं विध्यति क्विप् नहिवृतीति दीर्घः जण

त्वचवेषाविरा शलङ्गलस्या सुगामीतायादिह षादित्वाघपत्यये शल्प सालव्याघ्रश्चशालतत शार्दूलरपन

रा.मु. ६६ शङ्क शल्यानीत्यक्ष मेहारा[illegible]तिस्थात[illegible]तादिति तस्य श्वा विधेलोप्ति शलति[illegible]छुतिहपदि
त्वात्तल वृगोग दि शल लीक्षत्वाविवज्ञायां[illegible]लोप[illegible]विशलो। शलस्कृ शं[illegible]स्मालोके शलल
श्री वर्णिता श्राविलोम्नि हेति वात शब्द उपपदे मा[illegible]मान मानइत्यत्रोवंतपतिमिमीते वाता तिसुखं धावंति वात
66 प्रमीः उलिंगवान प्रम्यो वातप्रमी समीरमृग इति वोपालिता वध्वी त्वम पस्य अत एवा यंतत्वात् सुलोपाभावः
कदिकारादिति ङी। बिलु वातप्रमीयमिति मैत्रेयः। तदा उशासिवात प्रसीरिति ङी नु नदीत्वादामि वातप्रम्या
मिति। स्त्रियां वुल क्ष्मी शावृवदिति उरु षोत्तमदेवे नो गाद्धि[illegible]तां वा तवहु[illegible]गोवात मृगइत्यत्र
ष्यपदलोपी समासः। हे वापट इति ख्यातस्य। कोकइति कोकते मेघादीनादत्ते[illegible]ति कु[illegible]क अदनेपक
ष्य वृकोकः। ईहां वेष्टां मृगयति कर्मण्यण्। ईहामृग पतिकर्मण्यण्। ईहामृगः मृगानीहते[illegible]राजदंतादि
त्वात्परनिपातः। अन्येषामपीति दीर्घ इति वा हेत्र मीहामृगे[illegible]स्येति पृषोदरादित्वादीहामृगइ
ति नु स्वामी। वर्कते[illegible]ति इगुपधत्वात्कः। वृकः[illegible]ति। मृह[illegible]
णावो दो।[illegible]मृगइति मृगपते[illegible]मृगाश्च[illegible]कः। मृगः[illegible]कर्मण्यपाणि
न्यं[illegible]दित्वात कः।[illegible]गिलगिमत्यर्थो[illegible]विशिष्टा गतिरस्येति वा वात
मयते वा[illegible]वाता[illegible]हरति[illegible]गीते[illegible] रा.म. ६६

त्विषा॥ अजिनस्य पत्रस्य मानस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमजिनयोनिः। चित्राजीवारुलोवन इति रत्नसभापं वज्ञश्यास्य।
ये रोगयमिति॥ एणपाह हरिणपाश्चर्मादि॥ शोयं विकारावयवार्थे एणपाट् चाएणस्य हरिणस्य चर्मादि॥ एणां स्वीवीर्थेषामि
रज्ञाताद्विस्याचक्षते उक्के इ ऐ शोयैणाति श्रुवर्त्नेते चर्माद्य मित्याद्यशब्देन मांसास्थि न पुनाद्विमहः॥ कसि एतेषां
हरिणासेद्कंषो ज्ञानाश्रुत्तरायथ्थे स्वस्वनामधसिद्धाः॥ अजिनस्य रवभूत विचित्रवर्मणाश्रात्र यत्वाज्रयोनपः
स्मृ॥ कं ज्ञलं दलतिक दली॥ कंदे नैलोपश्चेत्यरन्क दरः॥ स्मयो रेक्यात कदत्तु णाद्वै॥ कंदे सस्य मूलेलीय तेन्य
स्वपीति रे कंदलीइ शांतावेता विति स्वामीकदे सोत्रात कृदिक दिजाश्वानइत्यतो वाहुषादित्वात कलन
गोणादि वृषगयुल्म पुद्रीषि॥ कदली कंदल्यौ द्वियामेव इत्रेता विति विन श्चको॥ रतावद्वेवकवली पताका
मृगभेदयोः॥ कलश्च नो कंदला नुम्रगयुल्म प्रभेदयो॥ रिलांवतर्गमित्यादेः कदलं त्रिष्वित्यमरसाला देश्च।
विनोतिसोदंय्येविन्नोवादूलकान्क्रदीर्घोवीनः॥ चमतिखादतित्तणादिकामितिखू॥ रादिलाइर
त्वम्रूरुः॥ प्रीणाति वापि तेवा प्रियः इगुपधेतिकः॥ ततः॥ कनि मियकः॥ कृनिवास महते सम्यक् शोलनाद्रु स्त्र
स्यतिवासमरुः॥ अत्रहरिणाजिनयोनिशब्दो सामान्यहत्तोऽपि विशेषवर्त्तेते यथा मृगशब्दः यथु मात्रहस्ति
रपि हरिणाइति॥ कृष्णोति कृष्णेन वर्णेन साराः श्रेष्ठः कृष्णसारा दंत्यमध्यः कृष्णजवर्णेन शारः शवलः शा
रः शवलवातयोरिति तालव्यादो रत्नमन्कृष्णः शारो वर्णोऽस्य तिवा कृष्णशारुम्माल व्यम ध्यश्च मृगाते वाइ

रा.श्र वर्णानिहत्वेऽषधन्श्चारः रोतिरूयाक्षर्त्तं त्वादप्यश्रेतिरूः रुरुः नियतमंवतिनावश्ये रितिकः न्यंकादित्वात् कुत्वं न्यंकु
६७ र मेवाङ्कुलकाद्वः रंकतिगच्छतिकृवायाज्जिमीत्सुशिवा रंकुः शंबरस्तु नः रोहिषं स्वरामेद मली गिशेषिकेणाम्
67 रोहित् मृगो हिरूहूलं तो पिरूपए वरो रोहिषभिध्येव रतीति लवध्नूनिः रूगाद्दिकस्थितक मस्तुरोहिषोत्पमिनं दंगगा
रिवकरणविस्पगो करणः एपतो विंदुवित्रः मत्वर्थीयो वृष्टपतीति पृषत् सेव नेपृष्ठि रंज्जि स्यां किदित्यत्त विकित्वे
चपृषतः एषद्वलं तत्त्वपृगो विंदुः एष श्वेव पृषत श्वेष कीर्तित इति व्याडिः भूरामेतिएणो बुतस्य वड इत्यन्ये वारत्न
यतो त्वंजंघयाश्चापां क्रश्यो पृषो दरादिस्त्वाल व्यात न्कपीगजे वित्यत क्रमध्योमृदुन्यातोपीतिस्वाम्पाद यांवंत
मादि श्वएणाकुरंगमारि प्यस्याद्दृश्य श्वारूलो चन इति क्रिकांडशेषः अयं चवारूने तोनीलकरोणादिश्हे गोश्वप
माणाल्पत्वंघश्चारक्तवर्णत्वात्रोहिताघोटकाकृतिः चमतीति चमरश्च प्रदने। वाडुललकात र्भार्हिकमि
श्रमिचमिदेविवासित्यश्चेत्यरचन्पयः चमरश्चमरो महिषाकृतिः मतत्रुछ्वामरंद्धट शैतेपृगभेदाश्च
नाममुसिद्धाः एथकएथकुः गंधेति श्रवतिश्रवंःप वाद्यवगान्यर्थो नांज्ञा नार्थत्वात् गंधर्वो वाधको स्य
गंधर्वः स्रगानतिहिन स्त्रिकृ पृशलिकलि गादिलिस्योः मज्जित्यत द्वाश रतत्र श्रापदो यं मृगश्चापदो पां श्वापदा
पदेवकरले शरलः स्यात्मृगांतरइति तालव्यादो रत्यस्करमंते वेत्यनेनवीहलश्चात्यपि करणेघञ् समरस्तम राम
पती त्यंत मो वित्तगपथ्यो इमे तूलीत्यादि नागो वा अतिम ज्जि शीलत्वात् समनस्त्वघस्य दव सरवत्समरः इणागतो ६७

गवयः। गौरिवायोगमनमस्य ज्ञानमस्त्वात्रवङ् स्फोटायनस्येत्यवङादेशकं ब्वादित्वात्पररूपत्वे गवयः गवा
कृतिश्चापांशतिमृते नाच्छतिशशः स्तुततातावरशशः इत्यादयो येत्रोक्ता पिचानुक्ता पिवपूर्वोक्ताः सिंहाद्याश्चमरां
तांयेवन्नागीतरेवस्य माणाहाम्यश्चगो मेषादयः सर्वेतिपशुजातपुः पशुशब्दवाच्या इत्यर्थः स्पशंतिपा - दंडारत्यां
हितमितिपशवः पशेः सौत्रधातोरपष्कादयइति कुरितिबगुमृतिः। उंद्युतिउलतिगंद्युतिंउद्युतिउलतिगंदी
लोकेदत्तेवा डुलकादेरुः जत्वादपश्चेति उप्रत्यये उडागमेवकंडुरुः ग्रिण्यन्येः कुंडरु डुरुलुंडुरुइति शब्दाग्रो विबुध्याति
मुषन्स्तेये मुष्णाति दीर्घश्चेति किकन दीर्घश्च मूषिकः मन्तेदेन मूषस्तेये दीर्घोपधः खुलिमूषकोपीत्यके तंदम
षिकश्चासंदा कुंडरुं डुरुलुं दरः मूलकोवज्रदशनः स्फ मःकांडो विलेशय इति वा वस्पातिः मूषी पितवईति कीटविषं
सर्वेतथाम्रविषं वयदितिशालिहोत्रो व्याख्येनतिः मिमाङ्स्विनिवेश्यो जेलो पश्चेति कुनेलो पश्चेति केनेलो पश्च
वाड्लकादलो पञ्चखुन्ना। उंडरोः। गोतिमिरतितं डुंनादिकं क्रय मृत्यइरितिइः किवक्रमेइत्यादिना स्वक
नटाप गिरिकालुइत्वात्वालेववाला ततः कर्मधारयः कनटाप्यालमूषिका। हूवातियाइतिख्यातापा। सरे
तिसरतीतु इंशकादिस्पोटन्नस रसेदत्यादिः सविसमाराशासिकयकसेनासस्य श्वसोरिभञ्चारितमितिसमेदत्ता।
क्रकं श्रीरोग्रीवं कंठं वा लासयतिकंपयति कपेशाप राक्रक कलासः क्रकेनकंठेनलासश्चलनमणातिवा परिस
रक्रकलासस्वरसाल रसंपदइतिसतेदाईत्यस्मः क्रकलासः उकारंमध्यइतित्त हः हूकेकलासइतिख्यातस्पा। मु

रा.मु. सलीतिमुस्यातिसंशयं खंड्पतिमुभामुभ ... कान्यात्मुसलीहिषादित्वात्कलवजातोऽडीषमुसलीकृत्यमध्यावेति
६८ वर्गादेशत्ना। अन्यागोधागोधिका। इवार्थेकन् गृहस्य गोधिकाः गृहगोधिका। ... कृत्मस्यावगृहगोधाग
686 हालिकेतिसाइसांक। हुंजेदीतिख्याता या। लूतेतिकृत्वा कृत्वा तंतुजालं ऊनातिलूतावा ऊर्णनाभाव
लूताल्लूतकेत्यमरंदत्ततंतत्मवपतीतिद्वावामश्चेत्यरात्। तंतुवाय। तंतुवाय। तंतुं वयति तंतुवाय इति स्वामी। ऊ
र्णामेघलोमतद्वाकारमंतुश्याणासानातोमध्येस्यतिअस्तितियोगविलागादचस्यापोरित्यादिनादूस्वत्वं कर्ण
नाभः। मर्कटइवारोहणात मर्कटः स्वोकः। इवार्थेकनि मर्कटकः। चत्वारिमाकेडशाइतिख्यातस्य। तूलीतिनिय
तं लंगातिनिपूर्वाल्लिगिधातोः खरुशंकुपादुनीलंगुहिंगित्यदीर्घमध्योतालंगुर्निपातितः सार्थम ध्याय यंनी
लं गुरयति नीलंगु। रवेश्च रापिवे तिहि रूपको। घः। शाकादिकं कामतिक्रमिः क्रमितमिशालिस्तंता मतइतिरितिक्रि
शत्यधेउपधायाइत्वं वक्रिमिः। एकमध्यः। वाऊलका तमेवसारशेक्रमिरित्यपीति द्रुमामयोभवेत्पुंसिकी
टे चुक्रिमिवत्क्रमिरितिरभसाद्दितिरूढं जंतुमात्रस्याकर्णोतित्रलोका शतेनलोक्षेनसमासः। संतस्यव
धागकत्वेपिद्वित्रिदर्शिता। शतं वहवः पादाअस्याः शतपदी कुंभपदीश्चेतिनिपातिता। सांतत्वेरिवाद्रा। लवकी
धनायत्तनेइस्तुकाङ्कुकानजसुकीतिख्याता या। ... तिमर्मव्रश्चिकष्याः। किकनसपसारणं। हश्चिकः। राम
मृकारेलोमस्कंतघुकाकीटस्यकम्कीटः। तानव्यादिः। हैमुयाइतिख्यातस्या। अलीतिअलेकृच्छ्रिकेलोऽथ ... लतघोगा ६८

दिनिः ॥ अनातं तं अलतीति दंशे समर्थो भवतीति अलेर्वाडुलकादिः अलिरिकारांतोपि अलिः अलिनां अलस्वान लिनां अलते दात
त्र्यय युक्तिः भृंगवृश्चिकयोरलिरिति रत्नसाहस्यादिरिका रात ब्रह्मवृश्चिको द्रुणाय्यालिस्यादिति तिवोपालितान्तदीर्घादि
श्च ॥ द्रुणातीति हिनस्ति कुटिलं गच्छति वा द्रुणा हिंसाकौटिल्ये इत्यस्य पचाद्यत्वात्कं द्रुणा अविद्धोरास्य केकर इति स्वामी ॥ द्वेवि
छाति स्यात स्यापारे तिपार्यते कर्मकर्त्तु मनेनेत घञि पारावतं पारावालेनापतीति पारावतः एषोदरादिः पारा
वतः एषोदरादिः पारायातीति पिपारावतश्च कपोतो रक्तालावनः पारापतः कलरवः पत्री श्येनः शशादनः इति
अ्रसः ॥ केलारवेस्येति कलरवः कस्य महूरस्य चित्रवर्णत्वात् पोत इव कपोतः कस्य वायोः पोत इवेत्यागमे इति
तु स्वामी पारावतः कपोतः स्यात् कपोतो विहगांतर इति विश्वः ॥ लोककपोतस्यापृथेति श्येनावड्भिषाल्लन्म
ध्ये कश्चित् शशादनस्यात् साहचर्यात् सर्व एव शशादना उच्यंते शशोमलिम्लुचो देर्लुः शशादनः कृत्यल्युट इति
कर्त्तरिल्यु स्वाश्येनो पत्रिशशादना किंमरमाला ॥ पत्रं पत्रमस्य घोगात्तरप शंसायां मिनिः पत्री ॥ श्यायते पद्धि
घातायात्यर्थं गच्छतीति श्यैङ् गतौ श्याम्याङ्कत्यविन्त्य इनब्रु श्येनः ॥ गीतिश्येनस्या ॥ उलूक इति उलूकमप्यवकूषीला
कत्ते उलूकः एषोदरादिरिति स्वामीति स्वामी ॥ ऊहे किरांवस्य उलूकः एषोदरादिरिति सुभूतिः ॥ उचति समवै
ति कोटरे इलूकादय इति नियातितः ॥ वायसस्य काकस्य आगतिः शत्रुः वापसारातिः पचति संतपति दुःखेन
पवेः कृत्वादित्स पक्ष्युन्नह षोदरादित्वादतस्तस्य पबकः पारावतोप शक्रोस्यादि वां घो बकनासिका ॥ हरिनेत्रो दि

वत्तीतोनखाशीपालघर्घरीकाकतीरुर्नकवारीतित्रिकाण्डशेषात्रीणिपिक्कस्याघ्येतिघ्राजिघ्रसटतिघ्रक्स्याघ्राट
व्याघ्रमटतिकर्मण्यण्व्याघ्राटइतिखा घ्रस्वाटतिपचाद्यचिवालरन्मरकोवातजःपक्षोस्यतरहुजः।हेलारङ्ग
तिख्यातस्य।करटकाइत्यन्ये।खंजेतिखञ्जिगतिवैकल्येखंजत्रटतिखंजरीटः।पृषोदरादिः।खंजनोनघादिद्वि
खंजनस्य।लोहेतिहटत्वाल्लोहस्वर्णत्वाद्वालोहपृष्ठमिवपृष्ठमस्यलोहपृष्ठः।कंकंतेककिलौल्येककिवकीत्या
दिदंडकेरात्पर्थोवाग्रविकंकः।हे कंकस्याद्ये इतिवप्रतत्सरोप्ररूढईस्यातवाघ्रयतिवपुर्शर्पलातयुवाघव्रचाघात्त
हर्षनिनवकुवशसतत्सरणालासातउक्तंच्ययत्रतत्रकुरुशब्दवाघंहट्युतनमकुरुनहिवेङ्वर्यवर्णास्यदर्शनेनिष्पन्न
जन्मवेदिति।वासःदंत्यातश्च्छइक्रूपस्थितितदीश्वासइतिदंत्यातेभुरत्तसः।किकीतिशङ्खनादीघ्यातिकीइति
।क्रुविहविष्ठविष्ठविकिकीदिविरितिकिकीदिविरितिकिकीदिविर्निपातितःअपंवदीर्घोहितीयेकारःदीर्घत
तीयेकारस्त्वाद्यंकिकीदिविष्ठुवापस्याहृद्याष्ठेकाष्ठगांडजाइतिस्लकोषगातावखुईस्वस्वाद्यंमितिशाट्टि
कःचाषोद्विविःकिकिःस्मृतइतिव्याडिःद्वैनाम्नीइतिस्वामी।हेस्वर्णचातकस्याकलीतिवो ह्निलिंगंहरुपंवि
कसस्यकलिलिंगाहतंगच्छतिकलिंगःपृषोदरादिर्वाकलिंकलहंगच्छतिवासहिगच्छतोकेशानलुवति।भृंगइव
काष्ठ्यतिभृंगः।विलम्बिकलंभृंगःभृत्रोगमनूलुकचेतिवा।धूम्याट्ठमसमहःपाशादिल्योयःताम्रटतिकर्मण्यण्रु राम
म्याटा।त्रीणिपिंगे तिख्यातस्याद्येतिशतेवदनिपत्राणिपङ्खाअस्यशतपत्रकोहालग्रहं तिहंतेराङ्गस्वांहा ९९

रूपपदेऽस्य वा हिनोरांत्यस्य च टः एषोदरादित्वाद्दार्वाघाटः ॥ वासार्थे दारु आघट्टयति अण् । उपधायाश्च ह्रस्वः हिंसा
र्वाघाट इति सुभूतिः । तरुनामा रक्तनिर्धिः काष्ठकुट्टः शतच्छद इति त्रिकांडशेषः । हुकाठखोड इति ख्यातस्य ।
अयेति शतं वहूति यन्त्राणि पशत्रुस्य शतपत्रकः । दारु आहंति हंते राड एर्वाहोः रूपपदेऽस्य वा हिनोरांत्यस्य
च टः । एषोदरादित्वाद्दार्वाघाटः ॥ वासार्थे दारु आघट्टयति अण् । उपधायाश्च ह्रस्वः । हिंसा दार्वाघाट इति सुभूतिः ।
तरुनामा रक्तनिर्धिः काष्ठकुट्टः शतच्छद इति त्रिकांडशेषः । हुकाठखोड इति ख्यातस्य । अयेति शारयति हिं
सयति हिंसयति आतपादिना तन्मान्तं स्पृहि सायामित्यतो ण्यंतात् शारंगं जित्यगावु शारंग ङाल व्याहिः
शारंगश्चातके ख्यातः शवलिहरिणोपि चेति तालव्यादौ वजपः । सात्सर्द्दीमिति स्ति गते । गाव इर्वं वदण् । हद्रि
स्यसारंगो दंत्यादिरिति स्वामी चातके हरिणे पुंसि सारंगः शवले त्रिषु वि दंत्यादेरभसात् । शार्ङ्ग इति वेतिपा
रापरां । स्तोकमल्पं कं जलमपेक्षत्वेनयस्यास्तीत्यवश्ता र्ककायतिकः इति वास्तोककः । चततेयावतेन्नार्थम
याच्नवते याचमंनेखुल्ववातकः । त्रीणि हापापातिआ इति ख्यातस्य । कृकेति कृकेणा शिरोग्रीवेणवक्ति रौति कृ
के व वचः कस्येत्युराल्क कपा कुः । तासु रक्ता ह्रस्वपतितास्यहर्त् कोकनं कुकु कुकठकस्रादानेक्किप कुट तानि
इत्युपधत्वात् कः कुटः कृकाकुटः कर्तकरणोकूते तिमभामस् पादे कं एधिवी कुटतीति इगुपधत्वात्कः एषोद
रादित्वात् कुकुटः पादपावित्वात् वरणायुधः । त्रीणि कुकुटस्यावेतिचर्त्ततेति तिन निधान्यादिकं वत्सेदने हकुआदिस्यो

रु·पु·
७०
70

वुत्तस्य जादिपाठाद्वक्ताक्षिपकादित्वान्नेत्वं स्ववतिष्ठीशापति इति प्राग्यानेकृत्याध्यारार्कि कलिम्पः क्रवृतिवाङ्कन
कादृतोपि केष्टषोदरादित्वाद्राघंत्त वर्णविपर्यये नुमि विकः कलेनाव्यक्तमधुरध्वंनिनाविंकः पूर्ववत्समसेक
त्वविंकः । हेवटकस्यात्तेति वटकस्याजादिपाठाद्वापि क्षिपकादित्वाद्वित्वनिषेधः वटका । तेति तयोश्च टकारवकृ
योः उमपत्ये चटकायाएरक् चाटकेरः ङ्यो वत्तत अपत्यं वेति अपत्यत्तातः स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्य इति ये रका
लुकि लुक तद्धितलुकीतियटोनिवृत्तौ ङीत्वात् पुनष्टापूर्वटका । एकाक्रेति कर्कश रेटति छगाधादित्वात्ककः
नियातनात्सालोपष्कर्केति शह्वा रेटति रेहपरिमाषणे ष्वअपहादयश्चेति निपातनात् कर्करे केवायो
त्सलेवारेटति कुत्सितेवा रेटति निपातनात्स्कोः कः पूर्ववत् कः । करट्टः ककरि टूः स्यात् करट्टः कर्करा उकर इति
रत्त साटूपवर्जुष्कं । हि च नुःप इपदोरगा इति क्षिपदत्तातित्वादिपाच्छी प्रम्पा हेकांकरे ड इति ख्यातस्याहृ
कृणोति क्वे केरा कं ठे न अणाति शह्वायते घवाघवृश कं वादित्वात् पररूपत्वे कृकरा । कृ इति शद्धं करोति
याचाघवक्रकृराः हेकयेरइति ख्यातस्या वनेति वनप्रियमस्यव नप्रियः ग पररााकाकेन ह्वतः प्रष्टः परभृ
तंः काकतैमनो यृज्ञाविकुकहकआदातेश्चज्जिरादयश्चेति किरः वाङ्लकाङ्कराः कपिरिकादित्वाल्लत्वं
शलिकली त्यादिनेल चिवा कोकिलः । अपि रत्त द्वौ अपिहिताः कापृति श्रातराति कुः वह्निता अग्गिरित्यादि राम
नाश्चकारलोपपिकः । ता म्रास्तकह्न प्रखकामतारादयो थस्ययर्यो याः चत्वारि कोकिलस्याके तिकाइति ७०

शब्दं कायति आत इति कल्का कथयति लोल्पगणं तद्दिवि वाका काल्करोतिवलिदा खहिंतमितिशकादित्वात्टन्
कमात्यानं रटतिकिरति लक्ष्व वाकिरटः अविद्यमानं शिष्टमकाल करणारूपमस्य अरिष्टः विलिवा
मुष्टो वलिपुष्टः घ्रस्कर्मीति श्रुश्रीतिश्रुत स्मैवलेभ्य इस्य्यात् । समूहेकवारे जाग्रस्पृति रस्य सकृत्प्रज
ावा इत्यति घोरं शब्दायते ध्वांक्षि घोरवाशिते वप वाघ वध्वाङ्क्षः काकाइ ति शब्देनात्मानं घोषयति आ
त्मघोषः घुषेः कर्मणि परा परान्न विभज्य भुङ्क्ते शिष्टभूता वलिभुक्ते क्षिवलिभुक् वयति प्रतिगृह
मिति वयगतो वयइत्यस्मत् साधु वायसः ज्ञाद्या वायसः दशं काकस्य । द्रोणीति द्रुणाविशेषेणाहि
नाम्निद्रुणाति सापामवि द्रोणानामा काकोद्रोण काकः काकथयति कपिपिञ्छल्या मोलन्ति वाडूलकाकपतेर
पिकाकोलः ... का को य वृद्धोशोना ... का के स्यदक्षत्पाद्योगराव पीति रूढः । क्रूद्रा ङ्का काकः इति ख्यात
स्यादेतिदा एल वने किवदातिछेदं कहते अत्यस्यस्पति कर्मणापएदात्मूहः अस्याहि ध्वनावंतरातरा । क्छिदेद्र
पखंडनाद्दाद्रूति शब्दं अत्यूहते अत्यत्यस्पती तिवादात्यहः दित्यवाहोपात्मतादे विकादिनात्वेवह त्रुठितवेष
त्यूहः ख्विति हत्यूहात्योहः इति स्वामी । कालेवर्णकालत्कठोद्य निरस्यकालकंटः कंदः स्वरेतिके गलइतिरूढः क
लपव कालः स्वार्थे व्यक्तमध्वरध्वनिः कंठेस्यवाहात्योहमाद्दालुरंडिकाल शुं क्रान्तकंतलेरकादय ख्यात्र द्दिउ
कइति ख्यात स्यात् आतेति आतायते संततनोति पालयति वापद्वय सारणो नात्मानमिति तायुः संतानपालनयोः

आवश्यकेणिनिः। आतायनमातापः घञ् तस्यास्तीति घोगादिनिर्वा आतातायी। आतपत्यवश्यमित्यावश्यकेणिनिः।
आतापीति स्वामी पठति। चिल्लति शृंगारजक्रियामेहं करोतीति चिल्लः शेऽच् ल्पेहावक्रणे वपवाघवृ चिल्लस्य हेठि वि
लस्य। दे ति दृश्यते विशेषेणावर्ष्ट्ते शीघ्रो तवति वाद सहद्गृ शीघ्रार्थेच शु दक्षिसह ल्पि आव्य इत्याथः द्रसायः ततो
यत्यानिदासापा। गर्धते यमिकांस्वति मांसादिकमिति गृधु अभिकांक्षायां सुघृ वा गृध्र इत्यस्य क्रित्तिकः शः
प्रः स्फापीत्यादिना राणित्यन्ये। ढेशब्दस्य। कीतिकीति शब्दमस्याति इगुपधत्वात्कः कीरः। शोकतिस्मिकरातो
इगुपधत्वात्कः शुकः शोभते इति शुन दीप्तौ शुक कक्कोल्काइति क प्रत्यये अंत्यलोपे वा णादौ शुक इति नि
पातनात् शाट्ठेषु कुस्याकुडिति क्रुवंति कुटिलं गच्छतीति कुनवुकोदिल्पात्यभावयोः कुंचित्यैकेतृत ऋतिगादिना
क्विन्नुपधात्रलोपाभावः क्रुङ्। प ज्ञाघशिकोवा। स्त्रियामजादित्वात्टाप कोचोऽकोश्रा द्वैको क्वल इति स्वा
तस्या। अथेति ककति क कलौल्य पवाघ रपषोदरादित्वात्कस्य वः वक्रः क इति शूद्र केत लेवाहृयते शब्द
घेनेहे उ स्य हुर्यां शब्दे चेति धातोः के अक्कारलोपे च कह्वः। दीर्घजंघोनिशे तु स्याहुकोट स्तुलो वायसं। केके
रुर्दारुव लिसु कु शिखीवंड विहंगमाइत्याद्योपायेवा। द्वैवकस्य। प्रष्ठकेति भक्षराहकः पद्मपर्यायपद्मामासः सपि
लवः अगासारसो हि दंसः हेमारसपक्षिणः। कोक इति कवते वा शते वा। उलकात् कः केक्रु जादीनां वेति द्वि राम
त्वे वकः ध्वकेणाव केशब्देनाच्यते। कमेणिघञ् चक्रवाकः रथांगस्य चक्रस्य याह्वा नामानि तन्नामकः त ७१

तत्पर्यायनामकवदित्यर्थः रथांगनामा रथचरणादिनामा चत्वारि चक्रवाकोऽयाइति ख्यातस्य ॥ किंतिकदंबसम्
हंसयोगात्तस्योत्प्रावृवृत्तारकादंबः ॥ कलोमधुरस्वाकस वा सोहंसश्चेति कलहंसः ॥ द्वेकदंब इति ख्यातस्य ॥ उत्क्रो
शो उत्तरूर्द्धं उच्चैर्वाक्रोशतीत्युत्क्रोशः ॥ कुररतिशब्दराति कङ्कुर्मत्कुररः ध्वनिनाधेयमित्यि नहि कुरछेदनेवा
डुलकादरः किंवा कुररः स्त्रियां कुररी ॥ द्वे कुरर इति ख्यातस्य हिंसितिवंतिगच्छतिमदंध्वाति वर्षासु मानसं गच्छ
तीवाहद्ववदिहनिकमीत्यादिना सः हंसः ॥ श्वेतागरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत् तस्य वोर्ध्वयोर श्रेष्ठत्वात्तस्य
तरुत् श्रुक्रुपक्षाद्वयो यत्रा चक्रस्य वांगानिद्वन्द्वात्वादिनास्य चक्रांग इति स्वामी ॥ मानसंसरश्चोकः स्थान
मस्य मानसौकाः ॥ सर्वत्र बहुवचनेनान्ति दृशः ॥ सरःकाकजालपदः पुरुदंशक मरालादयस्तावद्विचार्या रिसा
मान्येन हंसस्याचेतिपेहंसा देहेन सिताः शुक्लाः लोहितवंश्चवरणौ के ऽक्षित ते ज्ञातिश्रेष्ठत्वात्तहंसानांराजा
नः राजहंसा हित्वात्तपरतिपातराजहंसाः ॥ वञ्चसहितेञ्चरणौ रितिसमासः ॥ एकं ॥ मितितेसितामलिनैः
किंचिद्धूम्रवर्णैरालोहितेश्च डचरणौ लक्षितामल्लिकाकारनेत्रत्वान्मल्लिकाख्याः पक्षाः शुक्लापांगत्वाहिति
बुधस्वामी ॥ एकं हंसभेदस्याचेतितपक्षसिते सितैरक्तैः कृष्णे लक्षिताहंसाधार्तराष्ट्रस्य पाक्षिभेदस्यापत्यानिनतो भ
वावा धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रः सुराज्ञिस्यातपक्षिसत्रियभेदयोरिति रभसः ॥ एकं ॥ शतितशरंनीरमिपर्भ्रत्रवङ्भृ
गातेवांडुल्कश्चारि वाशरशः किःशारमतनिअतसातत्यगामतेइत्यजादिभ्यइत्याञ्शरारीति ॥ तालव्यादिरयंद्वे

ष्टोनशिरंनीरइतितालव्यादौरमसः।पद्मेकर्णिरिकादित्वात्लत्वेशालिः।आसमंतात्दटतिसं।आटिः।अनाद
उत्पद्यछतिण्डउद्यमेअत्राडिप्यामित्रआडिः।एतेन्त्रयःशब्दाःस्त्रीलिंगाः।आडिःशरालिर्वरटीगंधोलीवान
रीकपातिस्त्रिलिंगाकांडेरत्नकोषात्।अत्रपत्रःशाडुाआविप्रलिंगा।इतिमधुमाधवी।त्रीणिशराबीतिरव्याया।वेति
वलेनशक्नयाडूरबुद्दईमकतिवलवत्नसंवरणोवलाकाद्यस्त्रेत्पाकनूवलाका।विसंमृणालंतद्वत्कंठोस्यात
कंठिकादेत्यासा।आविष्टलिंगत्वात्रंसिस्त्रियांचवलाकाद्वेवफ्जातेः।हंसेतिहंसस्यस्त्रीवरटाद्वगोति
सरः।सेवतेहड्डूसेभकौशकादित्वोटन्लाश्ववरटारोगरादौजयादित्वेनवरटाशब्दःपठितः।तनोडीपूवरटी
वेतिमधुमाधवी।एकं।सारेतिस्यारस्यस्त्रीलक्ष्मणामावसेप्तमि।त्रीमतित्रिष्विति।रूढ़ानिर्मकारोपिलक्ष्म
णाश्चेवसारसहत्यमरमालेक्तः।म ञ्जरुषमिवप्रकरमीनिशंखल्लक्षणामितिकादंवरीश्लेषच्छाशुयोगल
क्ष्मणोडीषालक्ष्मणीतिस्वाम्यादायः।एकं।जेतिचाश्रयेहठसंघातक्रुल्पिंगलत्वाचजलिविद्रवेघतिकृता
पितिकतिजत्तुकारामद्वेजनुकंचर्मपत्रातजनुकृतो।स्त्रियामितिवर्गांतरीयाद्दोरतद्ववर्गांतरीयादि।जलत
कादीर्घमध्यावनिशाशब्दघापिस्थितघनजलकापटलकमितिपूर्वकविप्रयोगदर्शनात्।अजिनंप
त्रंपक्षोस्याअजिनपत्राहिवमंवटिकायाःपिनिद्यंवद्धात्वाविष्टाजातिःपरः।रात्रुकृष्णस्यशीर्षस्याङ्गोता
विद्धात्जातेरितिडीषपरोक्षीतैलपिवतितेलपापिकाएवुल्संज्ञाशब्दानायथाकथंविद्युतपत्रिकातन्त्रक

मिञ्जिंद्रगोपः परेशमीलेलास्यकखलाभ्वाराहाराशपिप्पलिकाश्रेयामिति रत्नसान्नहूतेलांबुसदृशकीटत्वात्तेर्वासाच्छित्रि
कायाः वेतिवचितिवर्णाति अर्णाति अर्णारणा वर्णानराशहार्थअद्भुता पृहरणीतेषु तिद्ध्वंलत्ततेद्वन्द्वेविचिवरवर्णातेट
तरवूवर्णाततः कमेधास्येवावर्वर्णाभ्रष्टसंघातेइत्यत्र मस्समपि केचित पटंतितत्ताः हकृत्वादिस्योबुनूताघुमक्षि
का। नीलाकाववर्णा नीलेलेति मक्षिकाविशेषणं अतएवनीलातत्रापाणेपाघध्योचितितित्यं ङीषुप्राप्ते नीलेतितावं
तपाठोलेख्यकपमादज्जइतिसुभूत्यादृयः। नीलाश्चालितयन्नीलाश्च तएवकुलयद लनीलाकोकिलाइतिप्र
योगः अतोनङीषिति समाधेयं। काववर्णामक्षिकायाः एकं। पदं वुनामत्रयं तदाभासं ज्ञापमितिद्वषंताखपदेसु
नाए वटाविति त्रवर्यासेतिसरंतासरंतवाघातयति एपंताहं तेर्डुसु पसुपेति समासप्षेदादिः सरघाद्विया
सामत्रकारिणी मधुवर्णा वामक्षिकाशाकपार्थिवादिः मधुवयोत्रिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं चवत्नुर्विधमितिवे
द्यंकं पुत्तिकादेश्चतत्तैत्रवलदाणाघुके पिंगलामहत्योमक्षिकाः स्वल्पाः क्षुद्राः क्षुद्रतराश्चेति पुत्तिका। क्षुद्रा योक्षद्र
कोटरेन धुक्कवेति। द्वमधुमक्षिकायाः पतेत्तिद्ववार्थेल्पार्थे कुत्सितार्थे पुनाति वधेनेन विनाशयतित्रन्ये
स्योपीतिकिपृहशि प्रहरणाद्व स्वत्वेनुकिपुत पतमतीतेतिकतेयातिककिवकिमकीत्यादिनाहंदकेपाक्षातम
त्पर्थाद्विपुपधेतिकस्तुपुष्पपतिकर्मवारयेवापुत्तिकाहपुत्रिकेतिख्यातस्य मधुमक्षिकाविशेषस्याहंराइतिद
रात्पवदंशः। दंशवंशमकेशयाशकारतिशभेदान्नलव्यांतः। वनस्पमक्षिकावनमक्षिका[illegible]मक्षिकायाः दंशा

रा॰सु॰ तिस्वल्पदंशजातिः ॥ आपचयविवसायांजातेरितिङीष् दंशीस्यात् एकं ॥ गेतिं ॥ गंधयत्यर्दयति गंधयुअर्दने वाहुलका
७२ त्पटोलवदोलवगौरादिः ॥ गंधोली ॥ गंधमाला तिकः ॥ पूर्ववत् ङीष् गंधोली त्यकरतिस्वामी ॥ वरटेकाते नोर्डीविवर
73 घ्रपिवरटा वरटीहंस्योः ॥ तपतोवरटः स्मृत इतिनाम्यालः ॥ द्वे वरली ति ख्याता ॥ पात्र भृंगोतिः ॥ पेशा भृंगेतिः ॥ पेशाभृंग
मियर्त्तीयअककगेति ॥ अग्रहर्षिः ॥ इपृ भृंगारो ॥ ही इति रोति मित्रशादित्वात् रकुन्त तकुनटा शङ्कारुका ॥ चीतिरीति
कनि चीरुकेतिस्वामी ॥ चिनोति कड्डूशंखं चित्रचयने सुषा विवृत्यां रुक्दीर्घत्वं पूर्ववत् ङीष् चीरी ॥ झिल्ली वाघते
दलत्तुल्यशब्दातृतिः झिल्ली व कच्चकेराइति इष्टाः ॥ झिल्लिका ॥ चत्वारि झिल्ली तिख्याताः ॥ याः ॥ सेतिप तमिपतेरंगवृ
पतंगः ॥ शलति शमी ॥ त्यया तिष्ठ शू शलिक लिक लिकलि गादिः ॥ स्थाः ॥ सवृशलत्ततः ॥ द्वे फंडिंगइतिख्यातस्य ॥ खवति
खवतिखेद्योत तेषुखंधोतपति आशाबाखद्योतपति ॥ आशाबा खद्योतः ॥ ज्योतिरिस्मार कातद्धदिंगः तिचलतिस्यो
तिर्रक मिंगती तिवाचलनशब्दार्थदि ति ग्रवज्योतिरिंगाः ॥ द्वे जोनी तिख्यातस्पामेति मधुव्रतयति मधूं के धुं
उमिश्रेत्यादेरदता ॥ डोतनइति ॥ शिवृ अर्था ॥ मधुव्रतः ॥ मधुकरोति सुपुष्पेधारपतिताच्छील्ये टः ॥ मधुकरः ॥ अमधुक
रोपित्रपरेरुहोयामितिसुश्रुतिः ॥ मधुलेहपिपमधुव्रतः ॥ मधुकरोतिमधुवृषपिवतिमधुपः ॥ अलतिभूषणा
दीवाङ्कुलकात्पधिमथिनिः ॥ अली ॥ क्षाद्विस्त्र लिनाः ॥ रमताः लिनाशि लाभ्रङतिमाषाः ॥ भ्रमरइतिनाम्निद्वौ रेफा राम
वस्य द्विरेफः ॥ विलंति मधुशृंगा ॥ भृंगा इति श्च जोगन् द्वुट्च भृंगाः ॥ षट् पदान्यस्य षट्पदः ॥ पतिपुष्पंभ्रमतिषासर ७२

वदरन्नु भ्रमरः इपर्व्हिक्रागतोऽयं र्षरिलात्वं यलिङ्कस्वादिः अलमलेरिवां ॥ भरस्सावश्च इति माघात् ॥ रोलंबेदिन्दिरिवं
चरीकः पुष्पंधय मधुसूदन रोलंबादयश्चाप्येवं शब्द भ्रमरस्य ॥ मेति मीनातिर्हिंसनक्षिमपतेवाहीनमाञ्ज हिंसायां म
यमातो रवर्जिपिंजादित्यि ऊरोन्नवौ महीं रौति दीर्घादरादिर्वा मयूरः स्ववर्हे पुं ॥ क्तं तयोगात् ॥ तफलवर्हाभ्यामिनन् वर्हि
णः ॥ पत्रेइ ॥ नीलकण्ठोऽस्य नीलकंठः ॥ भुजंगमं यंके ॥ भुजंगमभुजंगभुजंगा भुक् ॥ शिखायोगात् ॥ दंतशिखात्मं
जायामितिवलतृशिखावलः ॥ वास्यादित्वादिति ॥ शिखा ॥ एवं केकायोगात् केकी ॥ मेघनादेनानुलसितुं नर्दितुं शील
मस्य ॥ निः मेघनादानुलासी ॥ नव मयूरस्य ॥ केकेति केइति शब्दे कायति ... त्रिमूलविभुजादित्वात्कः ॥ टाप्
केका ॥ एकं मयूररुतस्य ॥ सेति वृद्धाकृतित्वात् कनिवं डुकः ॥ कृस्नावशाधिक्यात् मे वकः सर्वोका ॥ हे पिच्छस्य चं
द्राकृतेः ॥ शिखेति शिखोका ॥ शिखवशिखा वोच्यते स पुच्छिताक्षिपते इड संपुच्छाय ... ताद्दिहादि पाठादुदन्द्री
धत्वे हृडोढे मयूरशिखायाः ॥ शाति शिखिले मयूर मयमतिथ्यममात्याद्दिषु नमता दुःशकं ... दित्वात् पररूपत्वे
शिखंडः स्यालव्यादिः शक्नः शक्नुः शिखंडे ॥ शम्पाश्च मूराइत्यस्मत्तदात ॥ अपि छाति छिनत्ति केव सीत्यकारलोपे
पिच्छं ॥ वर्हते उघाछछ्छति वर्हते वा वर्हं ... मेघ हाबावृवर्हा ॥ केह रेदेप्स वर्ह इति कालिदासो केः पुंलिंगोऽपि त्रीत्री
णि पिच्छस्य ॥ खेति खेति खे नगाछ्छति खगः ॥ अन्यपामपति इः ॥ विहाय साय सा गच्छति विहायसा ॥ विहं वद्धश्च ख
स्वद्धिडिति बार्तिवान् गमड्डेति खविहुःपि विहंगम विहंगो ॥ डेतु विहगइति विचे कः ॥ विशेषः ॥ भुवं ... तिवि हायाः

रा॰मु॰ ७४ 74

साधनं प्राग्वत्‌॥ शक्नोत्यर्हं गच्छतीति शकुः शकौ ॥ शकेरुनोन्तोन्त्युनय इति उंति प्रत्यये शकुंतिः ॥ उत प्रत्यये शकुंतः ॥ उनि प्रत्य-
ये शकुंनिः ॥ उन प्रत्यये शकुनः ॥ पक्षयोगात्पक्षी ॥ प्रथमं मंडूपे शाकुनः शावकरूपेणोत्तिष्ठात्वाज्जातो द्विज अन्ये त्वाप्पी-
ति ङः ॥ पतत्रयोगाद्विनिः पतत्री ॥ एवं पत्री ॥ पतत्वेन नपुंसतीति पतः ॥ पक्षसेन गच्छतीति पतगः ॥ प्रायेण गच्छतीति शत्रि पत्र-
पक्षाणि पक्षाभृत एव गाति साधनं त्वातां थ इत्वा स्पपत्र रथः ॥ अंडजा जाताः पंचम्यामिति डः ॥ अंडजः ॥ नगौकः नगः ओक
आश्रयोस्य नगौकाः ॥ जलौकावददंतोपि ॥ वंशं येति र्घ अवजाः पक्षाभ्यां योगाद्विनिः वाजी वाजयंतीति गमयंतीति वाजाः
पक्षाभ्यां योगाद्वा ॥ विकिरति विक्षिपति पक्षान् तदंतो विकिरः कीटादिभक्षणार्थं भुवं वा विकिरति वा इगुपधेति
कः ॥ विकिर इति ॥ भुस्मृतिः ॥ वययति पक्षौ विस्तारयति वेञो ङिदिति इर ङित्वात् टिलोपः ॥ विः ॥ स्त्रियां वीति स्मृतिः ॥ वि-
ष्किरः शकुनि विकिरो वेति सुट् परिनि विभ्य इति षत्वं विष्किरः ॥ पतत्रीति उणादयो बहुलमिति पतेः अत्रिः पतत्रिः प-
तेर्वक्यादयश्चेति विष्क्रः ॥ गगमोषात्वं तरेका स्चेति निपातनाद्वा ॥ नीडं उद्भव अस्य नीडस्थानमेषां नीडोद्भवाः ॥ गरुत्मा ग-
रुतः पति त्विमिच्छंतः पतेः सन्नंतात् ॥ विसंतः ॥ तसंवं मेघ कर्म विहायस मितिनिगमारेतन लसम दंषश्चलपवि
चमितप्रितमिरति त्वाभिनभितपेपतिपनिपरिणिमहिभ्योसन्नितिसणादिसूत्रेन लसंख मितिपुरुषात्र मा न
लसेनगः ॥ छतिगमइत्यतिविकुनन लसंगमाः ॥ सप्त विंशतिनामानि पक्षिणाः ॥ तेषामितिते षांपक्षिणामिते विशेषाइन्य व
यः ॥ हारिमिनोहः ॥ मितंगमनमस्य हारिद्रशाधियोगात् न्योन्माघपक्षि अन्येषामपीति हीर्घत्विहारीत इति वा हारितालः इति

राम ७४

ख्यातः॥ मज्जति मग्नेष्व भूम्ह शीत्हव रित्सरित्यादिनाऽजं जम्बूत्वेन सकारस्य दत्वं त्यंकादित्वान्तङ्कुलत्वं मङ्कुः पानीयकाकि
कायां मङ्कुः स्यादिति रत्नसः॥ पाति काडङीति ख्यातः॥ कं रेडलत्वं कारं डत्त नेतत्त्व वातिकारं डवः॥ आरमशामार डस्यार
मेत्रं मंताल केज्ञ लेआरं डःकार डड्यति कर्तकर रोङ्कुतावङ्कलमिति समासः॥ सोऽस्याप्नीत्यन्ये स्योपिद्वस्यत इति वग्र
त्ययेवाश्रयं वस्त्र नामप्रसिद्धः जलोपरि सवतेयातिपचाद्य विप्लवन्पालवदे शांतरे ख्यातः॥ उणादयो वङ्कलमि
तितरत्तेन्सवक्तु कवात्यांसस्येतान्द्विर्वचतमस्यामस्य वतुकच्चनइन्धातोरिती वरपरत्वे चतितिरिःसवक्ष
नाम ख्यातः॥ विन्नय सय स्वच्छ नकं येटुपारावत वनिश्वानकपिंजलो गोरति तिरिरिति तिरिरोदंतोपि॥ कपोतातावति
त्तिरिः इति वा वस्यातिः कुकुवाहा नेकोकते कि शकुक्कस कु धाति इगुप धके हुयोः कर्मधारये कुङ्कुलः कुगित्यवा
क्रातु करणांत तकोतिइरणः॥ किदितिवा ङ्कल कारतकोते रपि भनिक्कावे चकुलेच कुक्कुलो वनुकुकुदंते लकुकुम्ह
ति ख्यातः॥ नूपं तेदोषाश्रने नलानः घनलाश्रोआइति ख्यातः॥ जीवं तेसहवरेणासह जीवति षाङ्कलकाजीवंजीव
वजीवजीवकःसहूर्शतेनविषनाशात् जीवं प्राणिनं जीवयते कर्मण्यणा गततत्पुरुषे कृते इति द्वितीयायाः लुकि वा
जीवं जीवो जीवजीव इति स्त्रुतोः॥ कः स वमं सं रप्रमाणा चित्रपक्षो हदूरन्खनाम्नाख्यानो दक्षिणा पथादेजीयतइति
चकतिवेडा मृतपत्वात् विषं पश्यतीति चकोरः यो ति घातेवेत्पातः॥ चकि कठिन्या गोरक्क कोरन्कनि चकोरः॥ ककुज
लं मालं वनत्वात् यष्टिश्विास्येति समासे कपिरूर्व परका रस्यने हक त्वकोयष्टिकः घोटी इति ख्यातः॥ टिट्टिति शब्देन ला

रा·मु· तिअन्ये त्वोपीति। उः सु सुपेति समासः स्वार्थे कन् टिट्टिभकटिट्टीहीति ख्यातः। वर्त्मनि वर्त्तते वृत्त्यर्थे कः वर्त्तकोलाव
७५ इइतिख्याता वर्त्तिका शकुनौ प्राचामिति इत्वनिषेधप्रयत्नेवर्त्तका इत्यपप्रे वर्त्तशब्देनैव शब्दी। विवक्षायां वर्त्तिकेति
75 सिद्धे वर्त्तिकाग्रहणं वर्त्तिका वर्त्तकेति द्वैरूप्यप्रदर्शनार्थं नामद्वयमिदमित्यपमे। अयं वृवारस्तारइइति ख्यातः।
आदिना शारिकादयो ग्राह्याः स्वनामप्रसिद्धा एते पृथक् कृष्टथकः। गेति गृणाति शब्दायते गृधशब्दे मृग्योस्मितिरित्यू
तिप्रत्ययः। गरुत्। पक्षाज्जे परिगृह्यते पक्षः परिग्रहे घञ् निपक्षः। असुनिसंतां ते चपच्छसी वस्मृतौ पछाविति शुलांकः।
छदं क्लीवमपि गरुत्पक्षौ नरौ छदमिति क्लीवकोऽज्वोपालितः। पतंत्यनेन दाम्नीत्यादिना ष्ट्रन् पत्त्रं वाऽऽलृक्का
त अमि नक्षिकलित्योवन्निति अत्र निपतत्रं तवारोहति जायत इति कः। तनूरुहं। षर पक्षस्याश्रुति पक्षस्य
मूले पक्षतिः पक्षात्तिः। द्वे पक्षमूलस्य। चेतिचं चतिलहड्वंययाति घामोति वंबुः मित्रघादेति पातितं त्र
पक्षादित्वादित्यन्ये। चंचुस्त्रंबस्रयायोटिरिति हला सु वंत्रोटयं प्यन्तया त्रुटच्छेदने वा डुलकात् ऋह्मस्पाशिरुहि
त्यइनत्रोटिः। स्त्रीपां। पिन्नोटी वा। द्वे चोंचइतिख्यातस्य। रवगा नाम तोस्यानां तरसंचरितं ताः क्रियाव्यपारम्भका
त्रइत्याह्वेति प्रयमं डीनं नमोवेक्षः उज्जयनायकर्मवंधः। कर्द्दूडीन स्त्रडीनं विपदमनतमिति लमेयं पत्रसुवाषं
पर्विरोणातिक्रियाणां पृथक् कृष्टथकः। पेशीतिपेशीतां मांसखंडानां कोषः संघातः पेषीकोषः। पिशअवयवे राम
तालव्यांतः। स्त्रूपिशि रुहीति इनो नक्र। विकारादिति डीषि पेशी। कुयतिनिष्कामतिशावको स्मादिति चकर्मचिरिचेतिघ ७५

त्रिकोघनसंघातविग्रही। तस्माद्यं ते तयेशी। केपक्वा पेशीसुपक्वकणिके मांस्यांरवड्ग्। पिधानकोमांसपिंड्यामं ड्सेल्हर
त्तिमेदिति। कोपेच्छीकृमलेपावेपेस्पांश वृद्धिसग्रह इति वा हिहि नेछी पुंसह्री नेक्षोवमित्यर्थ अमन्तिन्निस्सरति शा
वकोस्मादिति त्नमंताङ्गः अडावीशिाड्विं इति वा हिहि नेछी पुंसहि नेक्षोवमित्यर्थः अमन्तिनिस्सरति शावकोस्मा
दिति त्नमंताङ्गुः अंडुंावशिाडिंवं इति व्याख्यानस्य। कुलेति कुलान्यपयुंते निस्सरंत्यतः हलश्चेति घञ कुलाय कुल
स्यसंततेरायोवृद्धिरवा। तिलीयंते नैतिड्ः टिलोप अन्येषामपीति दीर्घ - लपोरेकत्वस्मरणात् तन्न डिंडिपाशिवा
मइतिव्याख्यातस्य। पोतइति पुनातेर्गर्त्तिवन्न नपोतः स्त्रियांपोती वयसि प्रथमइति डीप्। पिवतिघन्यादिरसं
इरासीकायाशल्यर्विभ्युः कनिपाकः पच्यते परिणाम्यते ने नहलश्चेति घञि वा। स्त्रियां पाकावाडुलकात्
केरात्न हस्वत्वं संदेवस्यर्त्ति वलतिहृद्धिगच्छति वा अर्त्तिस्तृ स्यांत्तनः ततः स्वार्थेकः नस्य अर्भकः इयनं डीः क्विप् डिपाड्य
नेनलातित्रिन्यस्यापीति डः पृषोदरादित्वान्मकारेङ्गस्वत्वे वटितं गए शुपक्वंरकायति शब्दायते ट शुकः। शाह्य
ते समततं भ्रम्यते ने नशावराते हलश्चेति घञ शास्त्वार्थेकन् शावकमालव्यादि। शावरा न्नायव शीघ्रशेरव रशङ्कं
न इति शामेद्याताशशातिसुनेन गच्छति शशः सुतंगतोशशिरयोरत इति कः। शिशुर्हिंसात्मनः स न शिशेः स्त्री
ति स्त्रीपुंसयोर्ड्यंभमि शुभमेघाते। संगतीनवति मिथुसंगमे। अमरावडुलात्वाकृल्लकाडुणामावः। मिथुनं द्वंमि
थुनस्य। द्वौद्वौड्द्वंद्वं द्वरहस्यमर्यादावचनइतिनिपातनात् माढुःस्वामी तु मिथुनंद्वद्वयोः पर्यायिमाह। स्त्राजिर

सु.प्र योगेषु ज्ञिरूढा इति मकसुज्ञेषु त्वं च समासाद्यघादित्वात् कलनवृन्दकादित्वात् कुलं युगलं सुजे ऽस्मिन् प्रपञ्चत्वात् कञ्ज
७६ त्वं च पुंमांश्चत्र छन्द्वादिवर्तुलं कं सुगमात्र इति स्मृन्यादयः। पुंगमं यमलयामले इति रभसः। समागिश्शेषेणो
७६ च्यते बहुत्वात् पुंजीभूततत्वेन हलश्चेति घञ् समूहः। निःशेषेणोच्यते नननिवहः। प्रसीति घः। विशेषेणोच्य
त इति पूर्ववत् व्यूहः। समभ्युह्यते पर्यते तेन नद्युञ् संदोहः। विशेषेणाश्रियते गम्यते नेन वारः। वासयतीति
संपातात् प्रवाश्चिवासः संहन्यते निविडीक्रियते नेन संघातः। संवीयते च एरविसं वयः। वयश्चास मभ्युदय
त्यं नेन वा डुलकात् घञ् समुदायः। एवमेते रवृ समुदायः। समवयन्त्य नेन वा डुलकात् घञ् समवेतानवं
त्य वा ऽधिकरणेद्यु ज्समवायः। आट स्थौल्ये हस्व ते समवाय इति मञ्जुमाधवीमणिपते घञ् थे कः। कर्मणि घ
त्रिवामणः। संपूर्वाद्धितेः क्तिन् संहतिः। गुणोत्याह्यणोति स्त्राद्यश्चेति दित् जनवर्द्दः। कुर च्छेदने कुर इति विच्छित्रं त
वतीति वा डुलकात् छाश्लाव ज्ञवकावितिश्चवन्नुक्रुकारस्यात्वं वति कुरवां कदे सोन्नातकदे र्णेद्रु त्यं रवाणि
भिवर्मि मेस्क्व ल्येरूपहितं त्वद्दे वर्गः हृद्यते ए थकुक्रियते वि शेन्ना मायेत्यं कर्मणि घञि कुलं च वर्गः सज्जाता
पानां पि जातीयानां च जंतनां वृंदे संघः सार्थसितायथामितुसंघः च शोक सार्थः संहन्यते परिच्छि तेन न
संघो घावित्यादिनात्व घत्व संघः प्रयादयश्चेतिमर्तेस्थकु आत्वे रपरत्वे च सार्थः। ता गुणि स्व विशेषणो वा सप्र
हसत् घात पुञ्जो घसार्थयूथाकदम्बका इति सजातीये रवं त्र तानि कुलं ग्रन्थत्र तत्पचारान् कुन संज्ञा नेद ७६

गुपधत्वात् कुः॥ कुलं तिरश्चामेव सजातीयानामेव बहूनां देहमूथं उपचारादन्येषां वसुमित्रगोत्रोपस्थायोध्याचितिति
पातितः। पशूनामेव संघः समजः। समुदो रजः पशुष्विप्यपि अन्येषामपि पशूनां संघः समाजः। घञ् अपि इति स
धर्मिणां समानधर्मवतां संघो निकायः। सघ्नुवानोत्रभाव्यर्थे इति निचिनोतेर्घञ् आदेशश्च कः। निकायः यथा
थं हृदं ते दानां पुंजेत्यपि जातिव लोकेषु जिहिंसा बलदा न निकेत नेषु यवाघव नैरु क्रमिका रस्योकंपुंजा
उज्ज्वाला पुमांसे जयति अन्येस्त्रोपीति वा। अश्नुते व्याप्नोति निष्कुश्च व्याप्ने अश्चिपणाप्योरु रज्जुक पितीशय
त्यये रुद्रागम अश्वरादिः। उत्क्रुई कीर्यते क्रदोगप्रउत करः। कूटसुक्रो। चत्वारि धान्यादिराशेः। केति तेषां कयोत मुकु
ममूरतित्रिरीणां गणोकयोतमसूरति त्रिरित्यो नुदान्नादेरञ्। शोकेतस्य समूहड त्यणा। आदिशब्दात्का कवन्न
कउल्कूककादं वादिग्रहः॥ स्वनाप्रख्यातानां कयोतादीनां पक्षिणां एथकू एथक् गणाः स्यापूं हेति क्रीडार्थे पोब
णादिना पक्षिगणपक्षिणां गृहा मक्का गृहमाश्रिता क्षेत्रे कालं कुतिवें मनस्पं कोत्र इनेयलीकादयश्वेति कत्रृतानिपा
तनात्कृत्केका॥ छुकविषुविद वेश गृहा सक्का मृगा अजन इतिवं वर्गादेो रत्नसा मृह्यते स्वतंत्रौ क्रियं तह इति गृहेपदास्
रिवाह्या पक्षेषु चेति क्रय प्रतत्र वुकंपायांकन गृह्याका॥ इति सिंहादिवर्गविवरणं समाप्तं॥ मेति मन्नेरपत्या
ति मनोर्जाता वनप्रतोक्षकु चेति श्रगागमा म वधा पूर्ववदभिषु कि वमा नुषाः स्त्रियां तु ह्यगवये त्यादिना ङीपि
हलस्तद्धितस्येति यलोपे मानुषी अभिजिताटिट दाराजित्यादिना ङीपि मानुषी। मर्त्या इत्यत्रोक्ताः मर्तो भूतो कम

रा॰मु॰ इ्वादिगादियत्तिमर्त्याइतिवा।मनोर्जातः। मनुजाः। मनोरवत्यानिमानवाः।...पुसंख्यानिकोपास्सानवमपसंख्यानपदि
७७ लाघादित्ति॥नरंतिवानयेनव्यवहरतिनयेरवृन।...नयतिपूर्वपुरुषान्...नयतेर्डित्वेतिकन्‌डित्वात्स्त्री
77 पः।नराइतिवा।घट्माषुषजातिमात्रस्य।स्तुरिति पुनंतिपांतिवाकुलादीनिपंक्तिर्ईमसुन्‌ पुनातेर्गस्तुनङ्ह्रस्व
त्वेचेतिपुमांसः।एंचलितिःपृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्जन्यंतेजनःजनजनेर्घञिकर्तरिघञ्‌तेनकुघोगावेतिसमासः पं
पंचभिर्जन्यंतेचकर्तृकेरगोहतेतिसमासेवापंचजनाः।पिप्रतिपालकयंतिपुरंस्य...छतिवापालनपूर
णयोः पुरुश्च।मगमनतेवापुरःकुमनपुरदोषाधत्यादिनोत्वेरपरत्वेचपुरुषाः।अन्येषामपीतिदीर्घविसर्गाः।नयति
मारादिकंनयंत्सुज्ञातिमात्रमानवायतेकर्मनरटिषाटिलोपः।नरः।धवमनुष्यजातो पुरुष...स्त्रीति प्राप्नोतिसंह
तःकठिनोभवत्यस्यांगर्भइति...यतेड्रीट्टिलोपेवलियलोपेवस्त्रीप्याघतिपुष्यतेवापुंतिः।पुषसोऽऋघ्नतोःसे
वार्थातरत्वहस्रुरुहि पुषित्यइतिया।पिदंतःस्यादि।अजादियाठाह्लाप्युरिमतेटापियोषितापि।स्त्रीवाधूयोषितारम्भ
तित्रिकाउरोषा।अपूर्णावलमस्याः।अल्पार्थेनञ्‌अवला।योतिमिश्रीभवतिपुमान्सातत्तद्याप्योषाजोषयति
पुषयाशितर्केरोगसुषतिप्रीणातिवा।पुषप्रीतिदानादिकात्‌वृटापिचवर्गतृतीयादिरप्यतिवराद्शनेतिसुभ्रूतिःउ
नरस्यवाधर्मयाचारेस्यान्नृनरयोस्तयोवृत्यन्नृहाद्धिःटिडाणञितीविराप्‌नारीननुर्नरस्य चेयंतस्येदमितिहृद्वोना रम
रीतिवा।केशावेशस्यसीमंतःसमानिरेखसीमंतःशकंध्वादिःतघोगादिनिसीमंतिनावत्र्कीत्याविदेशपाचमि ७७

तनिवधेभ्य इत्यूः वधूः उह्यते भर्त्रेति वहेर्धश्चेति ऊः धश्चांतादेशः वधूः पत्नी यंतीति यं कुइच्छुं शीलमस्यास्तीति प
शिना । वमस्तः द्विरुक्तिप्राप्तिकुल्यः प्रेह्वाव मेढ्नेली हि त्वाएा टापि वामाः । वृमविमस्पृह्य तन्तेव नृप नेवारोहितवदि
तवृवनिता । मह्यते भूषणादिति रियमिति सलिकल्पनीत्यादिना कलिवदिलवट्टा प्रमहिला महस्योत्तस वस्य
इलाभ्रुमिरिति महेलापि प्रसभमभि वांगादविङ्कला महेला इति कफणाल्पदयादेणकादशाङ्गीमात्रस्यावीति
वस्थमाणाः श्रीरंगातिशेषाते दावाव्याः विशिष्टाः स्त्रिय इत्यर्थः । प्रशस्ताविलज्जणोपेतानि हस्तपादादीन्यंगा
न्यस्याः संतीत्यंगना तत्कल्पाणा इतिया मादीयागत्नाः यपृच्छं गना । नप्रकृतित्वात् भीरुः तियः कुकुकमलाविति
कुः । भीरुः स्यात् रुकातरेनाप्युर्मित्यनयः । भीरु राज्ञे जने स्त्रियामिति रभसः । भीरुशब्दः सुरासुरकिन्नरादिस्त्री
व्यपिवर्त्तिरिति रूडत इति मनुष्यजातिविहितरूङ्स्थितीरुशब्दः स्याच्छीलिकासंज्ञा प्रकाराश्चतां छीलिका
व्यपिष्टत्तिरिति रूडत इति मनुष्यजातिविवक्षया रूभीरुरित्यपि स्त्रियांतवतीति रूडत इत्यत्र भीरुरिति भाषा अन्नाबुदाहृ
इति भाषाणां कः । मनुष्यजातिविवक्षया रूभीरुरित्यपि स्त्रियांतवतीति भीरुरिति भाष्यत इत्यत्र भीरुरित्यत्र मनुष्य
तं रूतत्वं भीरुयत्नेभ्य इत्तु पयद्यते भीरु इति लं बुड्डा बुपपद्यते तत्रीरु इति सं बुद्धपद्यते भीरुरित्यत्र मनुष्य
तं रूतत्वं भीरुयन्त्रेभ्य इत्तु पयद्यते । भीरु इति लं बुड्डाबुपपद्यते तत्री रु इति संबुद्धपद्यते भीरुरित्यत्र मनुष्य
जाते विविवक्षावाविवक्षावलक्षानुसारादिति कास्यादशेदामनः । कामः श्रृंगार रूपो मन्मथो निश
जातेर्विवक्षावाविवक्षावलक्षावलक्षानुसारादित्तिकाश्यादशेदा मनः । कामः श्रृंगार रूपो मन्मथोनिश
त्यितोस्या मस्तीति वामिवारुणी जोवनेत्र स्याद्वामलोचना । रूपसौमाग्य तनितः प्रकृष्टो मातोगर्वो ऽस्याः
त्यितोस्पा मस्तीति वम्मिवारुणीजोवनेत्र स्याद्वामलोचना । रूपसौमाप तनितः प्रकृष्टो मातोगर्वो ऽस्या
प्रमदा । भावः श्रृंगारचेष्टाविशेषस्तद्युक्ता मावनी । कामजीयं शृलिः कांताकंनेमतिवद्धिात्यादिनाकांकांतिस्स
प्रमदा । भावः श्रृंगा रचेष्टाविशेषस्तद्युक्ता मावनी ।

रा॰सु वर्गो सौंदर्ये इद् घोगादन्नवा। लल इति खिलसति लसति लड् विलासे नद्यादित्वात् ल्युः उलपो रघन्प इति ल त्वे ल लई सा
७८ यां णपंता । स्त्री विलना ई साधशब्दात् घोगाद विवाल ललना यः शुल्वा तत्र शब्दनितं वस्त्रक्का । नितंबिनी । स्त्रीछ नितंबा
ई पति मत इति उदीलें इनेस्व पूर्वे स्तेना मरव द्रा। कुल कादर शकं स्वादित्वात् द्वये रुका रयोः प रूपत्वं रूप
ला वरापादि संपन्ना सुंदरी गौरा दित्वाव प्र गुणोपचारेण कांतेरमपतीतं घादित्वात् ल्युः गौरादित्वात् रमणी । याणी
त कला भीरमते रमपतित्वाद्वा लित्यादिना ण रामा । उत कृष्टस्त्री विशेषाणां पृथक् कृष्टयक्का कोपेति कोपशीला
कोपना क्रुधमं दार्थेयति इव । तामको धे स्याव स्यके णिनिः अतिवक्कोपना भामिनी । द्वे कोपनाभामिनी । द्वि
कोपन स्त्रियाः । विरेति गौरवाति शयादि र सेवा रोहः यो तिरस्या वरारोहा । मंथराम नाम न इव न्दीव इव क
सति कसगतो कन्यैषु य मानेषां निःमत्त कातिनी दंत्यसामत्तेव का शते मातिमत्त काशिनी । ला लव्यम ध्यापि । उ
छूंड्रा इत्कर्ष व वना त्रम प्रत्ता भावरवर्णा योगादिनिः वरवर्णिनी शीते सुखोष्ण सर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला
भर्तृत क्का वया नारी सा भवेद्वरवर्णिनीति रुद्रः। वराटी हादिव नु षक्क मतं येतो तर कृष्ट स्त्रियाः पूर्वकं स्वल्पेता
न्यपि स्त्री विशेषाणां पृथक् कृष्टयमित्य न्याकृतेति महादेवी वेनकृता । निष्का वद्दूय इत्रानुपस्त्री भस्ये तस्तृप
तेसा विति महस्यत्रां अविमहाज्ञोषि यत्रटित्वात् ङीप् महिषी एकं पट्ट महादेव्याः भोगा ति महि महिषी ति राम
न्या अक्ता मिषेकाभोगातिशयो योगादिनिः तृपस्त्रियो भोगार्योगा द्वा मिन्य एक । येति पत्स्य रुह्राह विहितय स्त्र ७८

योगात् यज्ञीपत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति ङीकारस्य नत्वं पत्नी। गृहीतः पाणिरस्या इति पाणिगृहीती वा । हिताग्न्यादित्वात् पर
निपातत्व ङ्कूडी हेश्चांतोदात्तादित्यत्र पाणिगृहीतीभार्यायामिति ङीष् द्विप ज्ञसंयोगस्यैकपरिणीत स्त्रियाम्द्विन
त्वभेदेनसभक्तिः पर्यायमाङ्गः। द्वयोः स्मरणी द्वितीयाद्वैसीयत्पत्यासह यज्ञादिधर्माचरणाधिकारात् धर्मशीलत्व
रणादिनि सह धर्मिणी सभावप क्षेसधर्मिणीति वा भरणार्हा भार्या अत्र ह कृत्यत वृश्चुतिरण पत्नी जायते पतिरस्यां
त्सा वैजायते पुत्र इति स्मृतेः जाया याया म द्विजायाविं यदस्यां जायते पुमानिति वा अर्थे ति पुंद्वि वहुत्वे वदारा दा
रयंति भ्रातॄन् स्यः पति ष्ट यक्रकारस्येति अविदाराः दावंता पिह त्रवडूकोरा हाराः तथा दारा त्रय एते यथाक्रमं
ङ्गे द्वे वद्दा रेषु शदाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति व्याडिशुभांके पत्न्यादीनाम् उपचारादन्त्रिसीत्येति कुटुंबं पोष्यव
र्गोऽस्ति घोगादिणीत्कुटुंबिनी। पुरंध्र हूध्यरहितत्वात् द्वितीयपदात् किंस बोदराद्दित्वात् मत्परंधैः वाडीषि पुरंध्री कु
टुंबं पोष्यवर्गो वित्य मरमालातोऽज्ञातकेचेनु मताव राज्ञा पुरंध्रि भिक्षु क्रम शः न्नपुत्रकामितिर धुः पुरंध्र उसकोगद
इति मेदिनिः। द्विश्चद्विवादिमत्या परिसहित नार्या। सुष्ठु चरित्रमस्याः सुचरित्रा। सती नियतोऽस्या पतित्वात् व शब्द
श्रुतत्वसाध्वी शोभना। पतिर्व्रतमिवसेव्यो देवोपास्योऽस्याः पतिव्रता। चत्वारि पतिव्रतायाः। कृते तिसपत्न्या भावस्सा
पत्न्यं स्त्रियां ष्यञ्ञिषिवा तद्धीष्व हलस्त्र द्वित स्यतिप लोपः सापत्नी ताः कनिष्कृत्स्वत्वेच सापविका कृतातापत्नी
सा पविकायस्याः सा तथा। सपत्न्या च्याकृता ऽधूं ढ सापत्नी ततः कनिष्कृत्स्वांचैवसापत्निका कृतात्तया ते तस्मानगलड

र.श्रु
७८
७९

त्यगात ततस्वार्थे कन् क्तं सायत्तकमस्याः क्तसायत्तकेति वृहज्जं वं द्वाश्राधि प्रथ· नमूढाश्रधूटाश्रधिति
त्रा प्रारूढा अधिशाङ्स्य प्रागार्थत्वादिति सुभूतिः केचित्तु अधिपूर्वो विदन्तिरपस्त्रिकप्रा·त्रिवहते वर्त्तते इत्याहुः
तन्मते अधिविविदुरस्यां त्येरा ह्वृताग्नेस्य पुनःपुत्र्य मपरिगृहीते श्री भुवो रात्त कन्याइ तिरश्वुः त्रीणि कृत
प्रथमद्वितीयविवाहस्य प्रथमोमया·अथेति स्वयंवरा यतिमितिविश्व सरावत स्वयंवरा एवं पतिंवरा
पतिंवरेति रुह्लावर्या विघपरोपतियतवर्था त्रीणि स्वच्छाकृत पतिंवरायाः कुलेति कुलस्य रक्षिका स्त्री कुल
स्त्री शाकपार्थिवादिः कुलं पालयति कर्मण्युपपदे ता तकव कुलपालिका द्वे अव्यभिचारेण कुले रक्षिकायाः
केति कन्यते काम्यते कना दीप्तिकान्तिगतिषु पच्याद्यच् त्वात नपक सुकांता चित्पतो प्पा दयश्चेतियति मकारस्य
न्यकारे वा कन्याक न्यायां·कनीनवेति निपातनात नवपस्रिप्रथम इति डीप् कुमारयति क्रीडयति वुरादेः कुमार
क्रीडायां तव वयसीति डीप् एकमेरु बोपघाया इत्पारन्नपत्यये उपधाया गुत्व डीपि वा कुमारी अष्टवर्षा भवेद्गौरी
नववर्षा तु कन्यका संप्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयत इति स्मार्त्तो भेदः इह त्वभेदोपचारात्पर्यायत्वात् कुमारी
गौरी कन्या त्वं निवर्त्तेत इत्यमेता हे कन्यायाः गौरीति अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशमे नग्निका भवेदिति हस्मार्ते भेदः
गौरीकन्यात्व निवर्त्तेत इत्यपरे नग्निकेति तद्वानि निष्ठानत्वे कृत्वं पृषोदरादित्वाद्गारे नेत्वं कनिरित्वे व नग्निका केचित्तु राम
नाद्गना लज्जते स्त्रीत्वं नी वी रेकः द्वाग्नाद्गना व्याहिताग्न्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ७८
तुग्नोलनीतित वर्षाध्याय्यादि पठति ... नागतमप्राप्तमार्त्तवं रजो यस्याः सा अनागतार्त्तवा त्रीणि अनागतार्त्तवा

वाला॥ स्येति वाल्ययौवनयोः संधौ वर्त्तमानां मध्यान्मा॥ तयोर्मध्ये मालस्मीर्घस्यावा मध्यमाह ष्ट मनुभूतं रजोय
पायस्यावा सा हृष्ट रजाः। प्रथमप्राप्त रजा इत्यर्थः। द्वे प्रथमप्राप्त रजोयोगायां। तेति तरति प्लव तेस्तुवानमिति कूष
दारित्य उनन् इत्यनुवर्त्तमाने ञार भूलावेति भूवेणानरते रु नचरस्थ वालत्वं वपसीति ङीष् तरुणी तलुनी वयो
ति पाहि देहेन मिश्रीभवत्ये कीभवति कनिन्युवृषी ति कनि तत्पून स्त्रिं सुवति। स्त्री सामान्यवाची वस्तुवति शब्द्य
मदा वेति विज्ञेयासु वति क्रान्ता स्मृतेति भागुरि प्रागपाव नासुवतिरिति वात्स्यायनः। योतेः कतिरिकि तिप्रत्यये तां
त्यासि के ङीपि सुवती। समेन तुल्यार्थे लिंगो द्वे सुवत्या॥ सेति ज्ञोतिष्पायेणाप ञातस्य भूतेस्तु पसवे ञाभ भूषि द्रष्टि षिस्नुभ्यः
स्नु कृषत्वं स्नुषा। जायतेलजायते लज्जा संततेर्वास्यां जनि घसिभ्यामिरणि वृद्धभावो जनिवध्योश्चेति। जनि ङीष् ज
नी भार्या मात्रे पिजनी सीमंतिनी सीमंतिनी वघोरिति मेस्त्रिनि॥ वधू रूले वा त्रीणि पुत्रादि भार्यायाः॥ वातिपतिकु
लं वेहा स्त्रिरमिट तिगच्छति विरमित्यस्य पदे इटरातताविन्यतरस्य प्रधात केरागो दशादित्वात् तावि ढाकारनाशे इकारस्य
विपर्यये मकारस्य परस्वर्णत्वेवपासि सूयमे ङीपि वित शाटी कुठाश्च नटा वापि हृष्ट हस्थिता शाकात्यु यौवना
विरंटी त्यके॥ स्वाङ्गान्तपश्च सुवक्षं शीलमस्यां णिनि स्ववासिनी सुखेन वसति स्तु वासिनीति ङाकि॥ स्ववासि
न्यां विवाहितस्यां द्वितीयवयास्मि श्रियामिति रुद्रः द्विपितस्य हस्थाया यत्यापाणिग्रहणानाया॥ रहोति धवमीतः नास्त्या द्वाविशपुत्रा
इच्छावती। कामयते भिलषति कामुका कमु कान्तौ लषपत प हत्यादिना कञ् मोहा ञोपदेशस्येत्यादवा नाव मेग

रा॰सु॰ ८०

80

त्यत्रत्वमिकमिवमीत्यमितिनिषेध हृद्धोकामुकाद्विषनार्दीच्छाप्रकायाः। हृषीतिमेश्च नेच्छादतो। वृहृषोतरोगहरुक्कालस
त्यन्येकार्थमञ्जरी। हृष्टं नरं पुमांसं रत्यर्थमिच्छतीत्यादृष्टहृषयोर्मैथुनेच्छायां सकुलहः शवं नतात डीपिड
षसंयतो। कामुकीतिकामुकशब्दाज्जानपदेत्यादिना ङीष्। कामुकी हृमेथुनेच्छावत्याः। केति भर्त्रार्थिनां संकेतं संकेत
स्थानं या गच्छति साभिसरति संकेतस्थानमभिसरतीति एवुल्। अभिसारिका हिल्वाल ज्यां समाकृष्टं मदेन मदनेन वाभि
सारयति कांतं सा मदेनाभिसारिकेति भरतः। बएकं। पुंश्चलीति यस्त्ररन्यत्र मांसं हन्ताञ्चलयति च्यावयति कर्मणापतातृडी
प्पुंश्चली। कर्षीति मनो प्रनां कृषेराट् ख्यध इत्यति। प्रादेशकं धर्षिणी। तिवद्रुसं मतः पाठः। ख्याव स्थकेरिणी निर्धर्षिणी
त्येके। पुरुषान्तरे मनो वधातीति ण्वुल्। बंधकी। गौरादित्वाद् ङीष्। असतीअसाध्वी। कुलात्परं तिष्ठति कुलटा। शकंध्वादि
त्वे छयासवर्णत्रष्णति प्रमातिताच्छील्य इत्यशजी। तिष्करपिदी। पिदात्वपि इत्वरी। येन लज्जणाया स्वेच्छया ईरितं गंतुं
शील मस्या ईरगतौ। णिनि इत्वादिरि णिगोरितिहृद्वि त्वे ऽरिणी। मालिन्य हेतुत्वात् पांसुरजपायं तद्योगात् खमुख
कुंतनागपांडुपाशुलाश्चेति। रा कपिरितिक्वादित्वात्त्वं पांसुलाताल यांता दत्यातावशंवशकरपा शवइति
शलेयातः। अष्टावसत्याः। अश्शीतिशिशुनाहुत्रदुहितः रूपापलेतसंहेताश्रीअशिश्रीसाब्यपिश्रीति ताघायां डी
शस्एकं। अवतीतिवाख्यातिविक्रामयति वीरयतेः पचाद्य जुवीराप्रतिपुत्रवती वीरेति नाममाला तद्विपरीताअ राम
वीरा एकं। वीतिश्चासम्याणेतालव्यादिः ताबेकं। आदितश्चेति चकारादिड् त्वादकंश्चसंजापवत तद्विफलंविरुद्धं ।८०

स्या विश्वस्तनं। विश्वस्ता विगतो धवो भर्त्ता यस्याः विधवा। विश्वस्ता विधवे तुल्ये। विशश्वासायति नी वसेति वा वस्यति। हिंस्यन्ते
न र्दृकायाः आलिरिति आल भूषणे आङ्पूर्वः आलयति भूषयति वा डुलकाञ्जनि घसि भ्यामिण् आलायते वि
श्वासो स्यां आङः पूर्वोल्ली ङ्क्ष्मे घञ् आइत्य तो ली डो इ रिति वा डुलकाञ्जिः टिलोपे वा आलिः पङ्क्ते डी ष्ठन गार्य्यं ता मा
लि किमथ्य वङु रिति कुमाराः। समानाख्यायते जनैः समानेख्याय ते जनैः समानेख्य इति ड्नि टिलोपः सख्य
शिष्वीति डीष् सखी। वयसा तुल्या नौ वयो धर्मेत्यादि ना प त वयस्या। त्रीणि सख्याः। यति पति रस्या अश्नीति
मनुष्यन्तर्वत्न पत्नि वतो नुक् इति ङी श्व कोऽत्र स्मादेव निपातनात्वत्वं पति वत्नी। तत्त्वौ सह वसति सल र्दृकान
घृत श्चेति कृ पुत्रौ जीवद्गर्त्तृकायाः। वृद्धेति वर्द्धते स्म वृद्ध ह थे स्कर्मक त्वात् कर्त्तरि क्तः। वृद्धा पक्वकेशी। जरसा के
शादिः शोक्लं पलि तं तत्योगात् दृवृ पलिता अतित पलितयोः प्रतिषेध कः इत्य क इति क्न आदेशः पलिक्नी पलिता
वा द्वे वृद्धायाः। त्रिति प्रकर्षेण जानाति आतश्चोपसर्ग इति कः टाप् प्रज्ञा ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यणि डीषि प्राज्ञी द्वे
स्वयं ज्ञात्र्याः। प्रेति प्रज्ञा अद्धा र्वेत्यादि ना णोपा ज्ञा। प्रशस्त बुद्धि युक्ता धीमती। द्वे प्रशस्त बुद्धेः। शूद्रा इति शूद्रस्य भार्यी
ति त्रिजाती पापि पु डीङ् यो गादिति डीषि। शूद्रा जाति विवक्षा यां तु शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरिति अजादि पाठा
द्दापि शूद्रा एकाभ्या नीति आभीरी गोपविशेषः स एव महाशूद्रः स्त्रियां अमहत् पूर्वेति निषेधात्न टाप् ततश्चजाति
जाति लक्षणो डीषस्तु पुंयोगे पुंयोगा द्धित्य ङीषि त्याह जाति ज्ञाति पुंयोगः महापार्श्वले दृविरूप त्वस्सा म्यात्तमेनेत्स

रा.सु. केद्वि गोपालिकायाः॥ अर्येति॥ अर्यो वैश्यः तज्जायार्या पुंयोगादित्येव सिद्धायामयं पुंयोगं विना जातिमात्रे एवं पुंयोगेऽत्र
८१ र्यी क्षत्रियी अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति ङीषानुकावत्र न स्तः पुंयोगाविषयत्वात् तत्र थेत्यनेन सत्युक्तपार्थेन पुं
81 योगादित्यनुकृष्यते अयोपधादिति निषेधान्न जातेरिति ङीष् ततश्चायं यथार्या एवं क्षत्रिया पक्षे अर्या क्षत्रिया
भ्यां वा ङीषानुकौ अर्याणी क्षत्रियाणी॥ द्वे वैश्यक्षत्रियजाती॥ उपेति॥ स्वयं या विद्योपदेशिनी॥ उपेत्याधीय
तेऽस्या इत्युपाध्याया इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीषिति कात्यायनवचनादयान्तं नेष्यन्ते ततश्च स्त्रि
यां वा ङीष् सा उपाध्याया उपाध्यायी॥ एकं स्वयं विद्योपदेशिन्याः स्यादिति स्वतो मन्त्रव्याख्याकृत् वाप्यान्त्रा
वयते उपास्यते महलोऽपेत आचार्या॥ एकं स्वयं मन्त्रव्याख्यात्र्याः॥ आचेति॥ आचार्यस्य स्त्री पुंयोगे इत्या
दिना ङीषानुकौ आचार्यादणत्वं चेति णत्वाभावः आचार्यानी॥ एवमुपाध्यायस्य स्त्री पुंयोगे उपाध्यायमातु
लाभ्यामानुकेति ङीषानुकौ उपाध्यायानी उपाध्यायी॥ पोटेति॥ स्त्री पुंसयोर्लक्षणानि विद्यन्ते यस्यां स्त्री पुंसलक्षणा
पोटा पुटतिश्री पुंसलक्षणेन श्लिष्यति पुटसंश्लेषणे अच् पोटा अश्मश्रुरादियुक्तेत्यर्थः॥ द्वे अश्मश्रुः स्त्रि
कायाः॥ स्त्रियाः॥ वीरेति॥ वीरः पतिरस्याः नित्यं सपत्न्यादिष्विति नकारादेशे वीरपत्नी॥ वीरस्य भार्या वीरभार्या॥ द्वे
वीरपत्न्याः॥ वातिवीरं सूतवती सा सूते सूतिरिति क्विप् वीरसूः॥ द्वे वीरमातुः॥ जेति॥ जातमपत्यमस्या जातापत्यास्य
सूर्वोजनिर्गतेप्रोचनेवर्त्तेति गमेश्चकर्मणोधात्वर्थएवप्रदेशादकर्मणोधात्वर्थएवप्रदेशादकर्मकत्वेगत्य राम ८१

र्थंत्वाद्विनाकर्त्तरिकः प्रजाता। एवं प्रवृत्तापि स्वार्थे कतिपय शक्तिकाः चत्वारि प्रभृतिकाया तन्नीति तिन श्रिकोका कूट
कोटिल्ये कूटनं कोटः कोटेन कुटिलितया पुरवादिनमनेन लज्जा वशात् वेति पाति वीणा तिप्रज्ञ नक्लीत्यसनखा
दनेषु किप गोराद्दिः कोटिल्यध्यो गादन्येभ्योपीति वप्रत्यये गोरादिटीषू का कोटवी कूटच्छेदने कुदनं कोट्टः वाडूल
काहुशाः लज्जाता वात्कोवृंच्छेदं वेति कामयते क्विप गोराद्दित्वात् डीषू कोट्टवीति रूपरता करं स वैसु स्वद्यापाठः हि
नग्रापाः इतीति उत्तनिभ्यां दीर्घश्चेति कः दीर्घी इतः गोरादिटीषिइती ति सर्वधरः मकामयोसं देश हरणा इूपते
दूडूपरितापेचाडूलकाहुसेष्ठिः इति श्वाडीषिइ तीति गोवर्द्धनपुरुषोत्तमो। तेवार पतिशायति कामि नःसंदेशं
स्वकुःलप्रवारिकासमेदस्य नेनइ तीवत् संवारिकाया मणियो गइठित्वपुकं।इह त्या। केतिवर्मप्राधान्याद
ईप्रहूत्वंय स्याःसा ईप्र इस्यईनासेन्य कप्रहा वाया अईप्र हावायाश्रईप्रहा काषापवर्गाविध वाचेति विशेष
राश्रयोयेतासाका त्यायनोवकात्याय नोत स्याश्च प्रस्ताव स्थायामृविप न्याकार त्वातशुत्य सिंह पायुक्ता
एकं॥ असीति याह्रइसु वर्तीमहादेवाप्ति स्येष्यतेत पुरे वपुतः पुनश्चरतिसासि कौषिजवेध नुप्रसिद्धमप्यकः
सिताशुक्ककेशादिमभीत जियापितती त्यासिताकृष्णाकेशादिमती असितयलितयोः प्रतिषेधात कस्त्येपक
इत्तिडीप एकं धूमातादेशा एकं॥ वेति त्रिपतेसंलस्यतेवेश्पाज नोनेनकाउल्या दकत्रैरि वित्पादेना घत्रि वारोवेश्पाध्य
हृतः तषतिप्रहा श्री वारश्रीति माधा राश्री त्वात्तकास्य हृंदस्य श्रीकार श्रीति वावारस्य तिवृणीते वुराद्दिएपंता दचिवारा

रामु ८२ नतत्कर्म धारयेवावास्त्री गणिकावेश्यावाले वेश्यागणास्तृत इति नेगमानिधातमिति सुभूतिः। चतुःषष्टिकलाकु
शलतपा रूपशीलादिमत्तया वगणपते आढ्यिनेगणसंख्यानेष्टकुआदिभ्योद्भन गणिकागणोऽल्काधुकसप्तह
तयोगाद्गत इतिठना विति ठलिवा। केशेनेपश्यंतेन शोत्ता तइति कर्म वेशाद्यत वेश्यानात्लब्यातावेवेष्यात्मा
नमनेन वेषोतेपश्यंते न शोत्तते पूर्ववेश्यायाः। अथ्येति सा वेश्या गुणाधिक्याज्ञनेन्सत्कृताद्भरस्कृतास
तीवारराणां वेश्मानं मुख्या वा रम्बख्याण्ए कं॥ कुट्टेति कुट्टयति छिनत्तिद्री पुंसवेतंयं कुट्ट छेदने कुस ल्युखेव
कुलमिति कर्त्रेरिल्यु इकुट्टनी। शंभ्रेयोत लयत्पातं इ्यति पूर्ववे नवक्ति तलया तं इनेपचाद्यचिगौराद्दि
डीषि शंलली शंभ्र तिमुखं लल्लतिपरिलापतेत लल्लतपरिभाषणो पूर्ववन्नशंतलीतालव्यादिरग्ना नुकं शंलली
शल्लालसुखेति शत्ते दाता सम्पच्य लतिपरिभाषतइति सभलीदंत्यादिरितिस्पृन्योद्वेषस्नारी पुंसायो जपित्र्याल्कु
टनीति ख्यातायाः। वीतिपोषित बृत्तना नांशुभाशुभज्ञाना यविधिः। वपञ्चास्या मद्वीतिठनि विपत्रिकाशु
नाशुलति रूपरा मीद्दणां तदत्राज्ञीति पूर्ववद्धृतिर्ई्षणिका। देवं शुभाशुभं जानातिध्यानइतिकिं दैवज्ञा॥ वी
णिल्लक्षणादिना शुभाशुभ तज्ज्ञानवत्या॥ अथेति रजोस्याश्रीतिरजकूष्यादिनावलवृं रजस्वला। रजः स्त्रीधर्मसम्ब
न्धोगात स्त्रीधर्मिणी। अवतिरजाति रज्ञतितलज्जयागोपायतिरजःश्रवरस्नरोच्य विहिद्ध्रतं विसर्दश्चवीर्लज्ञी। राम
वतस्य विं। स्त्रीधर्मिणी विघादितिकात्यायनदर्शनात् डुष्केकागंताषि। अत्रेस्थंतं पस्त्रीइत आत्रिज इति दकिश्च ८२

त्रेयीव आत्रेयी प्रजायति दुहितृत्वात्तस्य अत्रिदुहिता गम्या तया आर्त्तवस्या यामियमपीत्पर्यन्तं अवश्यु त्यक्तशब्दो
यमिति शाब्दिकाः। मलमस्पृश्यत्वजनकमायामस्या आस्त्रीति। निष्क्रमत्रेभ्य इति ङीप् मलिनी। पुष्पं रजस्तस्य यो
गान्मतुप् ङीपि पुष्पवती। ऋतुः स्त्री कुसुमेपि वेति वसतेतद्योगान्मतुपि ङीपि ऋतुमती। वस्त्रं शीङ्कृमा
नार्थं उदकमस्या इति उदकात्संज्ञायां प तउदक्या। अष्टौ रजस्वलायाः। स्येति रजः पुष्पे उक्ते। पुष्पमिव पुष्पं
गर्भस्य फलजनकत्वात्। ऋतुः स्त्री पुष्पं ततः प्रतायणी आर्त्तवं त्रीणि शोणितं पुष्पस्य। श्रद्धेति श्रद्धा स्पृहा तच्छी
लमस्य स्पृहीत्यादिना लुव्। उक्तारूपो अङ्गा मालातिसृगधाद्भिवो श्रद्धालुः। दोहदं गर्भिणीप्रतिलाषस्तद्योगान्मतुप्
दोहदवती। दुष्टमन्नपानादि द्रव्यविशेषे तिलाघवत्या गर्भिणीप्राणिनीति कलं शुक्रे निष्टजीर्णाद इति मेदिनिः। निर्ग
तं कलमस्या निष्कला निष्कली गौरादित्वात् ङीषिति वृ उपाध्याय सर्वसूपाद्यान्तु प्रदापादि रिति सुभूतिः।
विगतार्त्तवा रजोहीना। दूपञ्च पञ्चाशद्वर्षान्त ऊर्ध्वं गतरजस्का पा। आपेति आपन्नः प्राप्तो गर्भरूपः सत्वो जं
तुर्नया आपन्नसत्वा। गर्वेरत उव्वेति किति ऋत उत्वं च गुर्विणी त्सुरणादि ह्रस्वो वरुणोत मत्सरं गर्भस्य सत्वं
इवति पूर्णापत्ति रविःप्राणार्थः विच छांदसो वलोप त्मात्रेभ्यो ङ्गी पूर्ववंप दात्मसंज्ञायापि निरात्वेयः। गर्भिणीत्याव
स्महेहोलस्य गायात्रं अन्तरं तवे निगर्भोस्त्यस्या इति अन्तर्वत्पतिवत्तो नुगिति ङाप् पुत्रकोच्छुतवत्नी। गर्भयोगादिति निग
तिगा। चत्वारि गर्भवत्या। भोतिगाश्रिकादेः कमेणा स्पृहे गणिकायाश्च तिष्य जिगाधिकं। निसादिस्पोगार गर्भिणीं।

रामु० युवतिशब्दान्तस्य समूह इत्याशीर्मसि हेतिज्ञादिष्वबाधनार्थं युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्तस्य पाठे तद्धित इति पुंवद्भावा
८३ भावे युवतीनां समूहो यौवतमिति तिज्ञपाठादित्यः प्रत्ययोत्यत्ते। प्रामो व युवं ज्ञाते न तिप्रत्ययनिर्हसो नास्य युवादाना
दित्वमित्यनो बाधकस्याला वे तस्य समूह इत्येवं सिद्धोऽणीति नार्थो भिज्ञादिषु पाठेन नद्धकं भिज्ञादिषु युवतिश
ब्दपाठोनर्थकः पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्पुंवद्भाव ईदृशस्य पाठे तद्धित इति विषयसप्तमीत्वादिति युवतिशब्दादणि
यौवनमिति। अत एव कलाकुशलयौवनमिति प्रयोग इति भागाहतिः एव चेतन्मते भिज्ञादिषु पाठो नाप्येव।
कृतः पाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावाभावकल्पना। अतः पुंवत्वेऽणि यौवनमेव एवं युवतिशब्दस्य भिज्ञादिषु पाठं
गीकारकृतो मतते दः एके काशनेति अत्र तथोनित्वाद्धिधवा पुनरुह्यते इत्यसाव त्यसमभूत्वान्यस्यत
वतीति क्किप एद्धि रुगा पुनर्भूः। दधाति पापं श्रेयं इत्यादिनाद्धधातिरूपत्ययेऽसुटि धात्वं तस्येत्वे द्धिविष
त्वे वादिविधुः। विषशब्दे षिष्यते निदिं ततपाशब्द्यते पूर्ववद्रूप्रत्यये द्धित्वे ववादिविधुः॥ दीधीङ् दीप्तिदेवन
योः दीध्यं नक्किप दीधादीप्तिः शोभा तां स्याति नाशयति पूर्ववद्रूप्रत्यये ईकास्यो ईद्वत्वे वादिविधुरित्यन्ये।
द्धिरिति द्धित्रिचतुर्भ्यः सुच्। द्धिद्धि द्धरुटायाः ते तितस्यादिविधापतिर्नेकुः केद्भत्वे पत्तिशब्दलोपे वादिविधुः।
एकं। सेति से वद्धि रूटे ववयस्य कुरुं विना कुं वंवपू ववदागादिपोष्यवगति घुञ्ञासनुद्धिजो ग्रे यथा नन्दादिविधु राम
येस्य सा सेदादिविधुः। द्धिजस्यैव प्राधान्यात द्धिज इत्युक्तं श्रविवेकेन सामान्येनोक्तेः केरोषु सामान्येनासो द्धि ८३

यादित्वप्ययं वर्त्ततो दिविविषयराष्ट्रवर्गाग्रि दिविविषुस्ततउरं षष्ठिक इति सामान्येन नामसमालादर्शनात्। एकं केति कन्या
याअनूढायाः अपत्यं कनीन च त्यणाः कनीनादेशश्च कानीनः कन्यकाजातः सुतः। द्वे कन्यायाः पत्रपुत्रस्य। अथेति सु
तगापाः पुमपत्यं कल्याण्यादीनामिनङिति ठक् इनङ् चादेशः। द्वे भन्या द्विनो लयन्ते हे सो भागिनेयः तुपरस्त्रियाः
पुत्रः स्वस्त्रीवत ठगिनङो उश त्तिकादित्वात् कुलस्य यद्दत्तिदीपास्यैरायनए वैकंगापेत्रिति पितृष्वसुः सुतः पितृष्वसु
श्छण्। ठकि जोपइति ठकंचन लोपे मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वे वपैतृष्वसिपः पदे छ एराय पत्वं वा पैतृष्वस्रीयः। द्वे पि
तृष्वसुः पुत्रस्य। मेति एवमिति मातृष्वसेयः मातृष्वस्रीयः इत्यर्थः। मातृष्वसुश्चेति ढक्लोपश्छणां विधानात्।
द्वे मातृष्वसुः पुत्रस्य। वैमेलि विरुद्धा माता शादित्समासे विमाता मातुः सपत्नी तस्या जातः शुभ्रादित्वात्
ठक् वैमात्रेयः। विमातुर्जातः विमातृजः। द्वे मातृसपत्नीपुत्रस्य। अथेति वंधक्याः पुत्रः कल्याण्यादीना
मिनङिति ठकि इनङि वांधकिनेयः। वंधूर्वधूजनं नाल्पाति वंधुलः। असत्याः सुतः असतीसुतः कुलटायाश्च
पत्यं कुलटाया वेति ठक् कौलटेयः। षववरुठक पाक्षिके चेतीनङि कौलटिनेयः पञ्चपञ्चे कुड्डाभ्यो वेति द्वि
यलोपे कौलटेयश्चापं वासतीपुत्रस्य। नीतिसतीयातिश्चार्थं कुलानि गृहान् अटति नवुञ्जाराथे सापि कुलटास्त
त्पुत्रोऽपि पूर्ववत् कौलटिनेयः। कुलं जनपदे गृह इति विश्वः। द्वे लिकुर्की पुत्रस्य। आत्मेति आत्मनो जातः
आत्मजः। पंचम्यामिति ङः तनोति सुखं कुलं वा तनोतेः स्यन् तनयः। अघ्न्यादयश्चेति यक् प्रत्ययो डागमश्चेति पा
न्य

रा मु° तइति तनय इत्यप्योः सूयत इति सूः विशिस्यां किद्दिति नुः सूङ् प्रसवे सूयतेस्य कर्मणि क्तः सुतः पुनाति मा
८४ तापितरौ पुवो रेङ्क ह्रस्वश्चेति इक् पुत्रः पुतो नरकस्तेदात्त्रायत इति वा। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सु
84 तः तस्मात्पुत्र इति ख्यातः स्वयं स्वेति स्मृतेः। पंच पुत्रस्याम्। ङीप्। इति त्र्यमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्त्तमाना दुहि
तरमाहुः तत्राद्यो रजाद्यः तष्टा पुत्रशब्दात् शार्ङ्गरवाद्यन्तर्गते ङीन् पुत्री। सुतात्मजा दुहिता पुत्रीति त्रिकांडशेषो मर
मालावततः कपत्यये केशाद इति ह्रस्वत्वे च स्त्रियामपि सूनुरेवादोश्विपितरावितिपञ्चेइकारस्यात्वं पुत्रका
पुत्रिके त्रिकेति कन्। नृः नोक्तलक्षणात्वात् स्त्रियामपि सूनुरेवादो श्विपितराविति दुहितान हृते इत्यु
हो निपातितात् साधुर्यादिपाठात्त ङीप्। अपेति पुत्र्याः मित्रपतनं पतसंपदादित्वपत्यं अपततत्वमाद्भुरितियत्नस्त्रपेतं।
तनोति कुलं तनोतेर्वा डुल्लकात इरारत्वं केति कं पृषोदरादित्वाद्देत्वं तो कांसमे इति द्वयं अजहल्लिंगमित्य
र्थः। तयोः पुत्र दुहित्रोः। द्वे स्त्री इति प्रजात इत्यपते नक्तं डगोलकादि निरामसास्तेरोवद्रासि च क्लीबश्च इति मेदिनि। उ
रसा औरसे स्तन्धम प्रधानत्वात् इति पुत्रे त्युः औपत्तपानिमितो जनितः निर्मिता अर्थं उरसो णा चक्का घञौ औरसः उ
रस्यः। द्विस वर्णा पाम्नूढायां जनितस्यातेति तितनोतिविम्रास्यत्य पत्यनात पलिनजर्वृ सूरेता इति तितनोतेः कन्नो
पदीर्घोवतातः जनयति जनेरर्थ्वं लज निवध्यो अश्व इतिहद्य भावः। पात्यपत्यां पातेर्नतः नेहृत्त्व ह्रितयादित्वात् राम
चिह्नेपिता निपातितः पित्रादायद इति द्व इत्वं च पिनेति सुभूतिः। त्रीणि पितुः। जनयति जनपतीनि जनेः शर्पेतात टस्वड ८४

स्कन्ने भ्योऽङीप्जननापित्री अंतर्भावितण्यर्थाज्जनेस्तृविजनित्री वश्यानाज्जनित्री त्रिलोक्या इति शाब्दिकः प्रयुज्यते
क्विप् सूः पातीति पित्रादित्वात् तृन् रूपस्य वमः माता मान्यते पूज्यते मान पूजायां नप्तृनेष्टृत्वष्ट्रादिनात् तृचि नलोपश्च
निपातनाद्दीर्घः स्वस्रादित्वान्न ङीप् जनयति कर्त्तरि तृच् जननी चत्वारि मातुः ते तित्तिगं यतः पित्रादित्वो ऽष्टयहयो
स्वसृ स्वस्याः अत्र निः पूर्ववत् ङीप् भगिनी सुष्ठु विवाहानंतरं पितृगोत्रकुलादिकमस्यतीति त्यजतीत्यस्यतेर्ऋन् इति किम्
नस्वस्रादित्वान्न ङीप् स्वसा द्वे तमिन्याः ननेति न नंदति तुष्यति न नंदयति भ्रातृजायामिति वा नञि च नंदेर्दीर्घ
श्चेति ऋन् अकारस्य वदीर्घः स्वस्रादित्वान्निपातनान्नलोपाभावः स्वस्रादित्वादेव न ङीप् ननांदा केचित्तु दीर्घत्वं ने
च्छति अत एव ननांदा तु स्वसा पत्युः ननंदा ननांदिनी वसेति रभसः एकं तर्हेत्तमिन्याः नेति निपतंत्यनपान
स्मित्याहिनापते सूचिनत्रः प्रकृतिवद्भावेन ह्लोपेव स्वस्रादिपाठाभावात् ङी पुनश्चीतिपाठः पठेन नप्ता
नप्तेव नप्ता नप्त्री च पौत्रिकेति रत्नकोशः पुत्र्या अपत्यं पौत्री विदादित्वादञ् अत एव पौत्रोऽपि नप्ता सुतस्य सु
ताव सुतैतयोः रात्मजा दुहिता सुता तात्मजा त्रीणि सुतात्मजायाः इति यरस्यरमन्यो न्यपयुंते ते न्यो न्यस्ते द्वा
पयता यन्त्यते हे द्वे इति क्तिन् हौ द्विःयात रस्वस्रादिः एकं परस्परं भ्रातृवर्गस्य भार्याणां द्वे इति भ्रातृजाया
पत्नी भ्रातृजायाया श्रवकातोयो निविधासंबंधेभ्यः पहृन्तु स्तवति क्तान्तस्य जातिपक्षाश्रयणात् जातौ
हिकामचारादेवलक्षणात् द्वे इति पन्ये अत्र लिंगात्पल्पा ऽर्थेनजित्यन्ये आत्मा वै जायते पुत्र जाया यां द्वे विस्प

रामु
८५
85
पुनः पुनर्जायत इत्युपसर्गे संज्ञायामिति डः प्रजत्यतिष्ठा घोषा आत्मनः पृषोदरादीनावेति दीर्घः प्रजावती इयं वक्ष्येष्व
भ्रातृपत्न्यामेवेत्यन्ये द्वे भ्रातृजायायाः ॥ मेति मातुलस्य पत्नी इंद्रवरुणेति ङीष् उपाध्यायमातुला मातुलेत्या
नुक् मातुलानी ॥ आचार्याणीवत्पक्षे मातुली द्वे मातुलपत्न्याः ॥ पेति पत्युः श्वश्रूर्माता पत्न्याश्च श्वश्रूः पत्न्या माता पत्युः
श्वश्रूः श्वशुरस्य स्त्री श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च वा तद्वत् उकाराकारयोर्लोपे वश्वश्रूः ॥ एकं पतिपत्नी मातुर्द्वेति
तयोः पतिपत्न्योः पितान्योन्यस्य श्वशुरः आशु संबंधानंतरमेवाप्नोति ॥ तिशारशनाद्या वितुष्नश्वशुरः श्वाशु
इति शुः इति च क्षिप्रनामनी इति निरुक्तत्वात् शु शब्द आश्वर्थः शु इति शब्द आश्वर्थवाची ततः शूरादिवद्वेति पृष
घोदरादित्वाद्वाकारलोपः इत्यन्ये श्वशुरो द्वितालव्यः श्वश्रूः शिशुः श्मश्रुः श्वशुरेति शभेदात् ॥ एकं ॥ पीति पितृव्यमा
तुलमातामहपितामहा इति पितृव्यमातुलौ निपातितौ ॥ एकैकं ॥ श्येति पत्न्या भ्रातरः पत्युः स्यालाः तच्छिष्ठ
मधुपर्कवावीशंपालातीत्यात इति कः स्याल स्यालश्चाहिः ॥ स्यालयंति नर्मवादे वितर्कयंति स्यालवित
र्के दंत्यादिः स्याल लालस मे शूरप इति सलेदात ततोनाणं पनात पचाद्यजिति नावार्यना ज्ञेत्यादि श्वसुरस्य
त्रेन्यामः ॥ एकं ॥ स्वेति स्वामिनः पत्युर्भ्राता त्वकनिष्ठ इति स्वाम्यादयः ॥ सदेहृदेवना वितुच्यते दीव्यातिस्नेति
द्विवर्जन देवादेवपति देहृवर्णानेवाकुलकात कमिन्नमिवामितयोरन देवरः देहृदेवानर इति शब्दार्णवः ॥ द्वे राम
पत्युः कनिष्ठभ्रातुः ज्येष्ठस्य श्वशुरस्यैवेति भृत्यादयः ॥ द्वेति स्वसुर्लोन्याः प्रमपतं स्वसुः स्वापः तागिमातु ५८५

मपत्यस्त्रीत्यो ठक्कलागिनेयः स्वपत्ये स्वस्त्रीयात्तागिनेयो द्वितागिनी पुत्रस्यात् जेतितनायामि नोतिस्त्र वेश्मनि षष्ठि
पातिइमित्र पक्षे पणो ज्ञामातान सूने छित्त्वादितानि पातितः विभाषा त्वसूपत्योः शितिवात्तक दुहितुः पतिः ए
कः पातिपितृव्यमातुलेत्यादिना ड्यामहच निपात्यते टित्वोपि पितामहः स्त्रियां मातरि षिद्वेति षित्वात् गौरा
दि ष्ठु पितामहशब्द पाठाड्डीषि पितामही मातामही चा एकः तेतितस्य पितृमह्यस्य पिता प्रकृष्टः पिता
महः च पितामहः एकं मितिए वमिति मातुः पितास्वेवं निपातना ज्ञामह ज्ञादिः मातामहः मातुः पिता प्रमा
तामहः एकं सितिसमानं पिंडदानमेषां सपिंडाः चान्यस्मिन् सपिंड इति निपातनात् समानस्य सपिंडत्वम्
रुषे सप्तमे विनिवर्तते इति स्मृतिः नातिः सप्तमपुरुषावधिक कुलप्रधान मूलपुरुषः समानो नाभिरेषां
ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सनात्वयः हे सप्तपुरुषावधिकज्ञातीनां सितिसमामोदरे शपित इतिपत्
समानोदर्यः सोदराद्यः विलासोदरइति वासभावः सोदर्यः एवं समानो गर्भः सगर्भेति निर्देशात् समानस्य
स्त्रियोगविनागाह्रस्सगर्भेः सगर्भसयूथेत्यादिना यत् छंदसि सगर्भ्यः छांदसोऽथयं संज्ञा शब्दत्वाद्विभाषायामपि
तिवद्धुः सहतुल्य उदरेजातः सहजः अन्येपन्यपीति इसहशब्दः कल्पार्थोप्यस्ति सहसा कल्यसोदरस्य योगपघस्त
सृष्टिक्षितिविस्मृतः सहस्य सोन्यतरस्यामिति पाक्षिके सभावे सोदरः सहोदरो वा त्र आपथा नेत्र गच्छंतं सोदरापि वि
ग्रंचनितां तन्दे शं नयश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः इति प्रयोगात् व स्वार्येकोदर भ्रातुः सितिसमानं गोत्रं कुलमस्य +

रा मु ज्योतिरित्यादिनामसमावः। दंपुरेवप्रज्ञाद्यशिवां। धवः। जानातीति छिः इं कलस्थितिवं किंवूकोवेति किं वज्ञातिः अग्नि
८६ हो न्मनोव प्राप्तिवेष्टपत्ति। सूस्त्वष्टिहिचयामि॰ सहतिनाह्न द्विवं धिम नि म्यष्टोत्क वं बुः स्तवत्यभीष्टे प्रप्रेरणो
86 उत्वादयष्टेति वप्रत्यये उकारलोपे स्वं स्वयात्मीयस्त्रासोज्ञनस्येति स्वजनः। घर् ज्ञातेः ज्ञे तिज्ञातेर्मर्कः कापि
ज्ञातेयं। वं धूनां समूहः ग्रामजनवंधु सहायेभ्यस्तल् वंधुता। एको धवेति धुनोति संतापमव धवकंदधातिपो
षपतिउदित्वाद्धः धात्वाकारस्य कृपत्वं वधवइतिवा। ध्रीणातिइयुपधज्ञेति कः प्रियः। पातिरक्षतिपानेडतिः प
तिः विवसन्निपुंस्त्वा तिल्वत व्री चत्वारित्तद्वे। तीतितीर्यति तेनज्ञानः करणोघञ् रसपितृत्वात् जारपतिः जीर्णाकरो
तितज्ञायो विषयं यत्पत्तुरागामिति जारेराणे नाइारजारो कतेरिशिालुक वेति घ्रिशिालुकि वा जारः पत्या उ
पतिः वाहस्यः कुष्टाद्ययर्थे तृतीयये तिसमासः उपसृष्टो प्रधानी भूतः पति रुपपतिवोद्दिजारस्तद्दुः। अग्नि
तिश्च मृते तस्त्री रिज्ञारो ज्ञातः पुत्रः कुं घत्तेकलमनेन कुडि दाहे घञ् कुं डः मृते तु तरिजारजो गुइर ज्ञायां
गृह्यते लज्जाकरत्वात् गोप्यते घञ् गोलतीत कश गोलकः। एकैकं। भ्रेति भ्रातुरपत्यं भ्रातृ भ्रातृदीयो भ्रस्त्रा
दयइति अन् जस्यपत्ये भ्रातेति वा भ्रातृ ताच तसिनाबसहोकाविलुत्रेयं भ्रातरो भ्रातृ पुत्रौ ब्रह्म इहित्मा
मित्येकशेषः हे तयोरेचामेति माता च पिता च मानापितरो अनतइतोद्वद्वइत्यानङ अभ्यर्हितत्वान्मातृशब्द राम
स्य पूर्वनिपातनः पक्षे पितामात्रेत्येकशेषात् पितरौ। पक्षे मातरपितरौ पितरा उत्तरा चामितिमातुररडतनिपाते ८६

मातरापितराविति मातापितृभ्यां पूर्वोत्तरयोर्ऋकारस्यारस्यारभावो निपात्यते नाहैतत्त्वे मातरापितराभ्यामिति प्र

योगाइति वृद्ध्व्याः संमतत्वे देनैतैद्रूप्यं भाषाहत्तोदर्शिनः। चीणि मातापित्रोः श्वतिश्व श्वश्रूश्वशुरश्वश्रूपत्नेश्वशुरः

श्वश्रेत्येकशेषे श्वश्रुरौ एकं। ज्ञाविनिभ्रातृपुत्रौ भ्रातृदुहितृभ्यामित्येकशेषे पुत्रौ। एकं। दैति जाया च पतिश्च

जायापती जंपतीदंभावश्च निपात्यते राजदंतादिपरनिपाते जंपतीवदंकलत्रेन पुंसकमित्यमरमाला।

पत्न्यां जंदमलिंगत्वे इति नामप्रपंचः। तावित्यनेन पुंस्त्वसुकं प्रख्याचिह्नेशात्व पारा परिणीत्वरापर्यायि शाल्म

ली मैथिली मैत्री दंपजंपती च सत्तिवावस्पति। अतः श्रोत्वमपि दारान्स्त्रे सिवङ्कल्त्वेचं दंकलत्रेन पुंसकमि

त्यमरमाला। पत्न्यां जंदमलिंगत्वे इति नामप्रपंचः। तावित्यनेन पुंस्त्वसुकं प्रख्याचिह्नेशाकेचित्तु जस्पूताविंदस्य

तावूवसांतनिपातं पतितत्र प्रयोगश्च प्रायेणावेदस्य वष्टश्यते। द्विवचनाधान्यात्स्तित्यद्विवचनं। जं दं शब्दाभ्य

व्ययोदारवचनो तपोः पत्यास ह इंहे जंपती दंपती इति चांग्नः शेषस्तु वोधं। चात्वारिता पापत्योः गोत्रिगर्भ

श्चा शेते इति षष्ट्यंत गर्भशयः पुंसि त्रिषु। जपापरिणात्वा काठिन्ये नवशहिरेतिपाति किंजरपोः स्त्रियांइति

जरासर्वादि योत्तरणजरायुः सोहवर्यात पुंसि। उल्लनस्या हृषणोन्नुल्वादयश्च इति निपातत्वा गतो उल्वाद्यश्चेति

कः उल्वादेरस्य उल्वमित्यन्ये उल्लीयते गतेस्या परिसं वध्यते उत पूर्वो भीः उल्वादयश्च इति वत्स पत्य पृवनि

पातनाडुल्वमिति वा। कडमदेहृषादित्वात कन्त्व डलयोरेकात्वे कलश्च केलाति कल्पते गतीयरिक्षिप्यते कल

रा॰मु॰ पिलङ्गे पेहत्वादित्यात कललव्प्रत्यये वा कललं स्के त्तरायोरंजर्वतिलेलक इति विलसति वा लड्विलासि ड्डल
८७ योरेकत्वं कललस्य शुक्रशोणितसन्निपातस्त्रीशोणितरायोः कललकर्कार्थे एकैकमतिः सिद्धत्वादस्य पर्या
87 येशोकइति स्वाम्यादयः व व त्वारियेन वेष्टितो गर्भः कज्ञोतितस्य आद्यलइति ख्यातस्य ।। गर्भाशयादिद्वयं
चर्म पुटे गत्वादिद्वयं शुक्रशोणितसन्निपाते वर्त्ततइत्यन्ये । हृतीतिष्ठते प्रसवस्य मासः । सूतिमासः ।। नवमे
दशमे वापि प्रवलैः सूतिमारुतैः ।। निःसार्यते वाणाइवं तं तुच्छिद्रेण सत्वरइति नवमो दशमो वा मासः ।।
विजननं गर्भमोचनमत्रास्तीति ज्योत्स्नादित्वादण् । वैजननः ।। द्वे प्रसवमासस्य ।। गीति गीर्णो तरी कृतो
तिष्ठभ्यां सन्न गर्भः ।। कृ एपत आशंस्यतइति भ्रूणः आशंसापां बुराहित्यरवभ्रूणः ।। द्वे क्रिंगतसत्व
स्पा ।। द्वतीतिःतृतीया प्रकृतिः तृतीयप्रकारस्स वस्त्रीपुंसावपेक्ष्य प्रथमा प्रकृतिः स्त्री द्वितीया प्रकृतिः
पुमान् तृतीयाप्रकृतिः क्लीवं तृतीयाप्रकृतिरित्यसमासः समासे तु तृतीयप्रकृतिरितिपुंवत्वेन
स्यात् न कोप धायाइति ते स्त्रियोगविभागात् पुंवत्वाभावे समासएव तृतीयाप्रकृतिरित्येके । तृतीयां प्रकृति
गंतइति भारतं वयसमासप्रशेशाम्यतिलिंगाभावात्तशमे ष्यापद्माल्यादिक्लीवे शरएश्व केबुकी तिता
लल्यादेरभसात्र अस्त्रीनपुंसके क्लीबं नपुंलिंगमतिक्रमइतिरुद्रः क्लीवते संमोगे क्लीवं क्लीबं आधार्छ
इगुपधत्वात्कः ण्यन्तात् व्यव हरति पंडयति गमयति रामं वा पंडिगतौ रापंतादेर वृपरोत्रे मंताजयरेः ।। नस्त्री राम ८७

न्पुमात्रपुंसकमितिनश्चाडित्यादि नतिपातनातच्छी पुंसकस्याःशीतिशि शोर्भवः शिशुत्वं शैशवं ताद्वेत्या
दिनाणः शैशवं तच्च षोडशवर्षपर्यंतं आषोडशाद्भवेद्बाल इत्युक्तेः बालस्य भावः बाल्यं ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञ् बाल्यं बालभावस्यातेतिपूर्ववत् ष्यञ् तारुण्यं हायनांतेत्यादिनाणः यौवनं अत्र ति प्रकृतिवद्भावात्
द्विलोपः हे यौवनस्य स्यादिति स्थविरस्य भावः पृथ्वादित्वादणःस्याविरं हद्दस्य तावोहद्बुत्वं हि वृद्धस्य
ः वृद्धानां समूहः वृद्धाद्वेति वुञ् वा ईकं तावकर्मशोक्कमनोज्ञादित्वाद्वुञ् वृद्धत्वे वाईकं वृद्धसमूहे पि ष्यणिश
ष्टात मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वृद्धत्वे पि वा ईकं वाईकं अथ संविवंधनतयेतिशिष्टप्रयोगे वुपाणिधृज्जाति
ववनेत्वादिनाः त्रिष्वार्थेकनितततः ष्यञ् । वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धकर्मणीति विश्वः । वृद्धमनुष्यस्य पलितके
शे आदिना लोम्नि वजरसा कृतं शौक्ल्यं पलितं जर्ततात पलितगर्तलोष्टाइतिनिपातपनेक ‾ लत्वेउमम
वश्च श्वेआघविवुपु वपलितइत्यादिप्रयोगः ए कं । वातिविशेषेराम्रस्यतेश्वपात्यनेनपेतितिदाघडि
विघ्नसाहिर्दंत्या । जार्यत्यनयात्तृ षद्दृषु वयोहानौ षित्वादङिजा दृशोडि गुणाइतिगुणोच जरा । हे जरा
या । स्येति उज्ञानाशेतेउन्नानादिषुकर्तृषित्वत्स्वज्ञानशयामर्वत्रात्र द्वौ त्वमतं त्रे विषुत्तरावराइतिव
द्धमाणात्वात् । डिंतच्छायुकः सिहांहि वर्गे योतनाम पर्यायेपठितस्यापि डित शब्दस्य पुनारेहमनुष्यवर्गे
लिधानंउज्ञानशयस्यमात्रुषाशिशावेवघ्रहर्तिर्नततनः प्रोढेडजानाति ज्ञानशयेतुज्ञानशयेपिप्रवृत्तिरि

रामु॰ तिसूचनार्थपद्यापस्तिप्रक्रमेशोऽस्मिदानीं। तु मानुषप्रक्रमे शोता दोषः पूर्वं सुष्वेन्तू पमुक्तः स्त्रिं पानुयप्रवाडीः स्वेति
८८ संशयमुद्रासाय पुनरिहोक्तमित्यन्ये। सुनोपि वतिसुपीतियोगविताग्गोत कइतिस्याभ्यादयत्वन्नो धपतिनासि
86 कात्तनयोरितिखवधेटाखित्वात ङीप्रत्न नंधयाकेचित सुनंधयात्तनंधयीति तु सूप दृपमिलुत्ति धेटष्टित्वस्यत्ता
पादिकङीप्येव चरितार्थत्वमाङ्गत्व त्वार्येतिवालाय। वेतिवल्यते संव्रियते अतिष्टयोगादितिकर्मणिघञ्वालः वलेति
नित्यं वुद्धिद्रियदेहादिना वृद्धियातित्वलादित्वात णइतिवा। मनोरथमरणमानवः मारा वृचरकास्यामितिनिपातनाम्न
त्वंश्रत्यइतिकः मारणवकः। हा रतेदेमारणावकोवा लेकुपुरुषेपि वेतिरत्तसः। द्विषोडशवर्षपर्यंतस्या। वित्तिवयसितियोव
नेतिषना। स्तिकः वयस्थः। वयः पाशिणावाल्या दौवषोयोवनमात्रक इतिस्थितं। तरतिकेशभवंतरतेर्वरुपावडन
नितरुणावडनन्नितरुणा।। योनिविषयेयोर्मे श्रालवतिस्त्रियावायुमिश्रणो पुष्टपीत्यादिनाकनिन्प्रवात्री णिप्रनः
प्रिप्रगतवयोयोवनमस्येतिप्रवयाः। तिष्ठतिविषयापाचाद्भूत्नः मनतिष्टते स्थिरादय इतिकिरवृङ्गध्वववागमोस्था
विरः। वृद्धतिस्मवृधेःक्तः वृद्धः। ज्यावयोहानौक्तः। ग्रहिज्यादिसूत्रेणासंप्रसारणं संप्रसारणस्येति दीर्घः। ज्वादि
त्यश्रेति निष्ठातकारस्य नत्वं जीनः। जीर्यतिस्मजृष्वधातोः क्तः। ऋतइद्धातोरितीत्वं न त्वं वृ जीर्णः। जीर्यतिजी
यतिरत्तन् जरन्। प्रवृद्धवृद्धस्या। वेति अतिशये नवृद्धोवर्षीयवर्षीयान वृद्धस्येयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिनावर्षादे राम
शः। नवतेरूर्ध्वं दशमीवस्थाविशेषस्यधीगानमत्वर्थेवयसिमत्वरणादित्वानि दशमी। अतिशयेनवृद्धः इतीयसुनि ८८

ह्रस्वत्वे निष्ठह्रस्वस्य ज्यादेशः ज्यादादीयसः इत्यात्वं ज्यायान् ॥ त्रीणि पनिष्ठह्रस्वपूर्वेति पूर्वस्मिन् काले जातः पूर्वजः ज
ने ङः ॥ अग्रे काले जातः अग्रया यविष्ठ जु वर्त्तमाने घ ञ्छौ चेति घच् अग्रियः क्वचिद् ग्रिम इति पाठे अग्रयश्चाग्रिम
त्रितिङिमच् ॥ पूर्ववदस्य जः ॥ त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः ॥ जेति जघन्ये पश्चात्काले जातः जघन्यजः ॥ अत्यर्थं प्रवाहः इष्टनि युवा
ल्पयोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः कनिष्ठः ॥ एवमीयसुनि कनीयान् पि ॥ कतद्दिशाभावपक्षे ईयसुनि स्थूलदू
रेत्यादिना यणादिपरस्य भागलोपः पूर्वस्य च गुणः यवीयान् ॥ अवरस्मिन् पश्चात्काले जातः अवरजः ॥ पूर्ववत् अनुपश्चाज्जा
तः अन्येष्वपीति डः अनुजः ॥ पंचकनिष्ठस्य ॥ अमामिपिचुल्प मांसामांसः ॥ दुर्निंदितं बलमस्य दुर्बलः ॥ छो छेदने व
डुल्पात तदृषिमृषि भ्यांतन् क्तो गा ॥ मांसो छेदात् छातः ॥ शातः इति क्वचित् पाठः ॥ दुर्बले निशिते स्यात् ताशितः शातः
विमो त्रिषितिताल् न्यादेरस्तः ॥ त्रीणि दुर्बलस्य ॥ वेत्ति बलं स्थौल्यं तत्र योगाद् बलवान् ॥ मांसमुपचितमस्यास्ति
मिध्मादित्वात् लच् मांसलः ॥ अंसः स्कंधः सः स्थूलो स्यास्ति वत्सांसाभ्यां कामबले इति लच् अंसलः तत्पमध्यातः त्री
णि स्थूलस्य ॥ तुंदी ति अतिशयितं तुंदमुदरमस्य तुंदादिभ्यो दिलच् तुंदिलः ॥ एवं ब्रीह्यादित्वात् इनि टनौ तुंदिकः
स्वामी तुंदुदिवलिवटेर्लच् इति मत्वर्थे तुंदिलः इत्याह तुंदी ॥ वृहत्कुक्षिः ॥ पिचिंडः उदरमतिशयेन पिचंडादित्वा
दित्वात् वा दिलच् पिचिंडिलः ॥ पंच वृहत्कुक्षेः ॥ अवेति अवनतं नासिकायाः इत्यर्थे अवशब्दात् नतेनासिकायाः इत्यादि
नाटीटच् नाटच् भ्रटच ॥ एतत्त्रयं नतायां नासिकायां वर्त्तित्वात् तद्योगात् अविलद्वितल ह्रशोपावा ततनासिकायाः इत्या

रा-ष्ठु-
८९

८९

दिनाटीटवनाटह्नभ्रटवः ।। एतत्त्रयं नतायां नासिकायां विसिचात घोणाद् विलदि नल ह्याऽऽयाबा नतनासिकेव
न्तेति ।। त्रीणि नतनासिकस्य ।। केशे ति घ शस्त्रकेश योगात् केशाङ्कोन्यतरस्यामिति वः ।। केशवः पक्षे इनिठनौ ।। केशि
कः केशी ।। वङ्कल केशोपि केशस्त्र केशयोगात् केशाङ्कोन्यतरस्यामिति वः ।। केशवः ।। पक्षे इनिठ स्मृतिः ।। त्रीणि
प्रशस्तकेशस्य ।। वेति व तिर्जेरशस्त्रयचर्मत घोगात् पामादित्वान्मत्वर्थे वलिनः ।। एवं तुन्दिवलिविवटेतेः वलिलः ।। द्विज
राश्मयवर्मयुक्तस्य ।। वीतिष्ठ लावृतहीनां गन्धश्च पङ्कं ष्टंग च्छतिगमेर्जमं तातानः एषोदरादित्वादे त्वे अयो गड
क्र शिशुके विकलांगे व भीरुक इति विश्वः ।। पवर्गादि रथयं पोगडो विकलांगक इति रत्नकोषात् ।। पोगंडो विक
लांगः स्यादिति हलायुधः ।। द्वे निसर्गन्यनाधिकांगस्य ।। खेति खर्वीति प्रकृतप्रुरुषप्रमाणात् न्यूनतां ग
च्छति खर्वे गती पचाद्यच् खर्वः ।। ह्रसति ह्रस्पते सघ्यर्यशब्दे तेक्तसशब्दे ब्ल्वादयश्चेति व ह्रस्वः ।। कामयतिप्रा
शं पतत्त्व माणात् विपरीतमाव च्छेनत्करोतीति एपं तातं तं घादित्वात् लघुत्वा मनः ।। स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्
वामनी ।। विशेषयति घ्रवर्गे ह्रस्व सामान्ये खर्वादिकं व ह्रसते रह्वत्र मनुष्य इति विशेषः ।। त्रीणि खर्वपुंसः खेति
खरा नासिका खरस्य गर्दभस्येव द्यूनासिकास्य खर खुराभ्यां नस् वक्तव्य इति नसादेशः पूर्वपदादिति णत्वं
खरणाः ।। प्रत्ञेजु नासिकास्य खरखुराभ्यां नस्व क्तव्य इति नसादेशः पूर्वपदादिति णत्वं खरणाः ।। प्र राम
त्तेज्ञ नासिकाया इति स्त्र वृत्तसादेशश्च पूर्व वसत्त्वे खरणासः ।। द्वे तीक्ष्णा नासिकस्य ।। वीति छेदादिना विगता ८९

नासिकायस्य स वेर्ग्रो वक्तव्य इति नासिकाया ग्रादेशः । विग्रः । वेः खुखग्रा इति शाकटायनसूत्रेण खुरादेशे वि
खुर्विखुरो विग्र इति रूपत्रयं खरणा स्यात् खरणासो विग्रो विखु विनासिक इति रत्नमः । विनसा हनुना वा अध्वा इति
प्रयोगाः । विनसः । हृ छेदे । विपिट नासिकस्य । पेति यस्य नित्यं कादाचित्कं वा जानुनी मध्ये महदन्तरालं सुः प्रगते पर
णा हेन हू शाते जानुनी अस्य प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः प्रज्ञुः व्याकरणान्तरे दंतज्ञादेशे प्रज्ञोपी । तिसृभूत्पादयः । हृ । ऊर्द्ध इति
ऊर्द्ध इति वर्त्तोयस्य दूरोत्पापिनी जानुनी भवतः स ऊर्द्धज्ञुः ऊर्द्धो द्विभाषेति जानु नोर्ज्ञुः । हृ सामि तिनित्यं कदाचिद्वा
संलग्ने जानुनी अस्य प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः संज्ञुः प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात प्रज्ञोऽथ वेवशपतो संहतजानो वभवेत् सं
ज्ञो पितवहि । ऊर्द्धज्ञुः रूर्द्धजानुः स्यात् हूर्द्धज्ञो पूर्द्धज्ञानुक इति साहसोकः । हृ । स्यूतिः । एरङ्गस्फुति शक्ति हीन एरुय
ति स्फवणायां तत्समानं प्रेरयति शालप्रेरयति इति प्रेरणो बुराहिः प्रवाद्य वडलयोरेकत्वं स्मृतः । वध्यते हितस्फव
णाभावात्पीडासि । वध्र वेधने वा डुलकात् इति रुधीत्यादिना किरवूवधिरः । हृ कालइति ख्यातस्य । कुजं कुवे
त्रिरोगादि भ्रंशितत्वात् कुत्सितं करोत्यस्य कुकरः । कुणपते कुत्सितत्वेन शब्द्यते कुणाः शब्दे कुणसंकोचनेवा
इग्गुपधत्वात् किः कुणिर्मनिसर्गतः कुणि गुयोगं राइ जिना ममालापा मायीपाद्या द्वीहेकारवांश्चोहृ कांया इति
ख्यातस्य । पिति वा लेर थय तेन स्मृ स्पतेस्य शासं स्पर्श पूर्णार्थ प्रिपार्ष्णि वर्णाद्वर्णाय इति निप्रत्ययो गणातावंस
लोपश्च निपातनात् प्रिः । प्रच्छत्याप्रधं प्रच्छेवीनिप्रत्यये गुणाभावस्सलोपश्च निपात्यते प्रश्निः । प्रच्छतेनी सं प्रच्छेवा

रा.स्रु. निप्रत्यये क्षेरि निशात्वेवाण क्षिवो। पृक्षेः ष्ट क्षि रित्यन्यइति पुरुषोत्तमः। द्वे खर्व दुर्बलस्याल्पा स्थाम स्यविति शृणोति। राभाद
९० यइति न कप्रत्ययादिः श्रोणाति जंघ पो संहतौ त्त वति श्रो श संघाते वाद्य वि श्रोणा। पनते जी व नार्थे भोति वलेयुक्ते
वा डुलकात् प नेरप्युप्रत्ययो गुणा गमश्च निपात्यते यं युक्षियां पंगोश्च त्सू डपंयुत्। द्वे जंघा विकलस्य। खिति। खुड नंखुड
९० के शोप्यन प नं स्तु डिखंड नेभावे घञ्त घोगा न्मुडः क्षियां मु डा। मुंडितं क्मे णिक्तः। द्वे मुंडित पुरुषादे। वेतिविल
ते ति घत नेमे ष्ट शोना ति ति मित घात्यादिना वाडुलकाद्बुले ऽपि किरचिवलिरः। केमूर्द्धि कि रोत्य क्षिपावलन ह्वारे
णा न तस्प ष्ट रु षे क्तृत्यल्लु कू के करः। टेरवलिर केकरावित भस। द्वे टेरस्य। खवित्ति खुड ति गतौ घतिहतोभवति
खुडुष्प्र ता घाते वृखो डः। खवति गति वैकल्पे चिरखजः पादस्य घो गाद्व खंज अथ खंज के खे तु खोरा विति र लसः। द्वे
खोडस्य। त्रीति जरा शष्वा दश यत्य श्वात् पूक्षिता उन्नान शयाघा। क्षि षु लिंगे षु वर्तत इत्यर्थः। जेतित्त डति डति जेम
त च्छा र स्य संहतो लवति जन्मात्त आस संहतो भवति ज ट द्व सं घते क्षेषे रु लखवा डुलकाद तोप्युल विज डुलः। का
लएव कालकः। इवार्थे कन्न्यायावादित्वा द्वा। अपिप्यपते श्रु भा स्तुभम म ने न भितद्वादित्वात् र डु प्रत्यये व हि भा गुरा त्या
दिना कार लोपे च पिप्लुः। त्रीणि जडुल इति ख्यातस्य। तीति तिल स्यघति क्रु ति क्षिल कइवार्थे कमाति ल एव काल
ततःक न तिल कालकः। द्वे तिला कृति कृष्ण वर्णादि दह स्यात्तिल स्याच्छ नेति आमय स्य रोग स्याभावो ऽप्यये वि तक्ती त्या
दिना यो भावे समासश्च नाम यो ऽरोग स्य भावष्यञ आरोग्यं। द्वे आरोग्यस्य। वाति कि तेर्न प्ति डा कि ज्यर इति स क्ताद्का राम ९०

प्रत्यये चिकित्सा। रुजो रोगस्य प्रतिक्रिया निराकरणं। रुक्प्रतिक्रिया इ रुक्प्रतीकारस्य। भेषजमिति भिषजो वैद्यस्येदं
शेषेण। अनंतावसथेतिहभेषजाड्ड्यिति निर्देशाद्गुणः। औषधे रजातावित्यण् औषधं। भेषजमेव भैषज्यं अनंतेत्यां
दिना ष्यः। गदविरोधी अगदः नास्ति गदोऽस्मादिति वा। जयति रोगानिति कृवापाजीत्यादिना उण् जायुः स्माहक्यति
पुंस्त्वमस्य। पंचौषधस्य। रुजतीति रुजा तिदेहं क्विप् रुक्। रुजा तिदादिः। उपतापयति देहमनसी अव करणे घञ् वा
उपतापः। एवं व्याधिरोगः। विविधा आधयो मनःपीडा अस्माद् व्याधिः। गदति व्यनक्ति व्यथामिव गदः। आसमंता
न्मीनाति हिनस्ति देहं पीञ् हिंसायां पापवाद्यव् आमयः। आमयतीति अमरोगे रोगं पततात्प वाद्य विकारस्य विभाषेत्य
तो विभाषाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् अणि लोपः संज्ञापूर्वकानित्यत्वात् क्षिपन्यः। आमयो दीर्घादिप्स
मरोगमात्रस्य। शेतिक्षयति अवक्षीयते अस्माद्वा पुंसीति घः क्षयः। शोषयति रसादि धातून् अवशोषः। पद्रूप
तेपूज्यते रोगराजत्वात् यक्ष्म पूजायामनिन् यस्याराजयक्ष्म शब्दोऽपि राजसभ शब्दहसनयो रित्यतो मनिनितिज ह्रेत्य
कारति पुरुषोत्तमः। त्रीण्यपि यक्ष्मरोगस्य। प्रेतिश्यति सुहृल्लेश्यापापतेस्मवतीति व्याध्यब्धेति रोग प्रकि बप्रति श्यायः।
आतश्चायसमर्गे इत्यप्ज्ञि प्रतिश्यावा अपिहिता नासिका तेन उपसर्गाश्चेत्यवनमादेशश्च बह्वात्यादिना लोपश्च
नोपमपीति दीर्घः पीनसः। आपीनसोऽपि आपीनसः प्रतिश्यायः स्यादिति रभसः। हिक्कु दुर्नासा जलक्षति ज्ञनकारे
गस्य। क्षुतीति डुरु शब्दे सपदादित्वात् क्विप् दुरुतरा भावे क्तः दुरुतं क्ष्टदोरप्रत्ययः स्त्रियां रुतेहं छिक्केति रभसः। क्षारोऽहा

रा·श्रु· ८१ छीतिख्यातस्य। केतिकास्यते कुत्सितशब्दः क्रियते नेन हलश्चेति घञ्कासः शब्दकुत्सायां कासयतीति पवा घचि
वा कासो वंत्य सं स्वाल ल च्य म श्च शाल्लक का श शब्दक्य इति द्वि शकारे श भेदात् तवाराणस्यां भक्तेरका शीत्व
१ शीनात्वणोश्चियामिति ताल व्यांते षु रत्नसः। स्त्री नै। द्वितोष्ठव ऊवयुः। ह्र कासरोगस्य। शोफा इति शष्यतेता
दोषधिष्ठयोरोगाघञ् शोफः। शोघंस्या वयतिवड्वाकरोतिवा शोफ। पृषोदरादित्वा दंत्यस्य फः। द्वितीय
पक्षेत्स्लोपपसखलो पश्च ड ओश्विधा तोः। द्वि तो यु व श्वय थुः। श्वगतो वृ थादयश्चेति नश्चो भवं वशोथः। त्रीणि
शोथस्य। पे तिस्फुट नंस्पोटास्फुभेदे घञ्पादौस्फोल्यतीत्याणिवा पादस्यस्फोटः पादस्फोटः। विरुद्धंप
द्यते गम्प तेन यारोगाख्यां पांखुनटाप इत्वंविपादिका द्विकृ टइतिख्यातस्या कीति किंकुत्सितंयथास्या
त्तथालस्पते श्लिष्यते ननलस श्लेषणा की ड नयोः किलासं पृषोदरादिः। सिद्धं मतोयामादित्वा न्मनिन्यसि
ध्मापादस्फोटोय त्व कुष्ठपर्यो किलासं सिध्म नीति चेपि रागसः। अर्दंतवमिध्मं शुघ्न कुट्टिमयुग्मं क्रोमनि
तिमां तेषरुराम। द्वि सिद्धल्पा। केतिकषतिहिनस्ति शरीरं कषशिषे तिहिंसा यां। कषेश्छे वेति उपत्ययश्छ
श्चांतादेशः कच्छुः। पांत्यस्मात् त्मानं मानिनपामनं पुंसकं पामपामनायामानि। स्त्रियां वुमन इति डीर भावे
पामा पामानौ पामानः डा बुभाभ्यामिति डापि पामा पामे पामेपामानः। विरुद्धं चर्यौतेश्वातेव चे अध्ययने
पूर्वव तण्बुलि विचर्चिका। चत्वारि खर्जुरोगस्य। केति कंडूयते कि पूर्वनि पलोपः। कडूरखर्जूति सु खरर्ज राम ८१

मात्तनि क्रमिवमीतिकः। खर्जूः। कंड्वादियङंतादप्रत्ययः। कंडूः। पामा। क्तिनि कंडूतिरिति न्यासः। त्रीणि कंडूयायाः। वी
ति विरुद्धः स्फोटो विसरणमस्मात्। स्फुटिर्विसरणे घञ्। विस्फोटः। पिटमिसेहत्तो भवति पिट शब्दसंघातयोः क्त्वा
दिभ्यः इन् स्त्री णादिकत्वाद्गुणाभावः क्रमित्येके। स्त्रियां पिटका क्षिपकादित्वादित्वं। यमादि। विस्फोटा विल्हिका
स्त्रियामित्यमरमालायां वकारादिरपि। स्फोटः इति ख्यातस्य। त्रीणि व्रणस्य। व्रण गात्रविचूर्णने वा पचादित्वादच् व्रू
व्रणो स्त्रियां भिपचयः। ईरयति सुखं ईरपति सुखं ईर पति दुःखं ईर्षेरणे दीर्घो दिवाद्युल्कान्म। कुः ईर्मा। ईयपार्षेत्र
त्रैक्ष्म पूर्वसि व स्निग्धा नितिनिध नित्प उसि त्वस्र अरुः। त्रीणि व्रणमात्रस्य। नेतियो व्रणः सर्वदा गलति सनाडी
व्रणः। नाड्येव व्रणिता येन सहाग्मला ति नाडीव्रणः। एकं। कोठ इति क्रियते शब्द्यते कोठ इति सञ्ज्ञा तिसंगजंप्रति
हंति वा। कोठः। मंडलाकृतित्वादिवार्थे कन् मंडलकं। कोठः। द्वे। किंचित्कुष्ठं। इमं डलाकारकुष्ठस्य। कुष्ठमिति
कुष्ठ स्नकं। श्वेतते श्विता वर्णे। छिद्रादिव दक श्वित्रं। कुष्ठं सामान्य विरोषपदे त्रि। द्वे श्वेतकुष्ठस्य। दुनोतीति दुर्निर्ह्रीतं
नामास्य दुर्नाम कंडूरुभ्यादित्वात् पूर्वपदात् इति षत्वं स्पशात्वं स्याभावः। अर्शसि यथा शुकवत्पशुनश्च दुः नामं
दुःणात् अर्शमि ध्यत्ता लव्यं। द्वे अर्शोरोगस्य। आनेति अ नह्यते ने नयं ज आनाहः। वि बध्नाति वर्त्म वितबंधः। द्वे मू
त्रपुरीष निरोधस्य। ग्रहेतिष्ठ ह्यते नपाच्यते गृह्णातेरति रित्यादि ग्रहणी। गृहणी। ग्रहणी। प्रगुटो वडुलमित्ति वाल्पष्ठ कं। ह
कु रोगः। प्रवाहिकास्यात्। प्रकर्षेण वहति वर्त्म संस्था। इदामिति षहसार्वे प्रवहणं प्रवाहिका वा। रोगाख्या पामि

रा·स्रु·
८४
ति खलु हि ग्रहणी रोगस्य प्रेतिच्छर्दिवमनेऽपूर्वकत्वात् वुल्लसृच्छर्दिका इव मनोद्गिरणोच्छर्द्याद्दित्वात् द्विकवमिर्द्वि
तो पृवृवमथुः समा इत्येकार्थत्वात्॥ त्रीणि शोथं ततरोगस्य व्याध्यतिविदरणाद्विद्रधं गांग द ध्मानातिरघोदगक्रिर्विद्रधिः
स्त्री अपंचोदरां तर्गत मुखे तः पाकोगंडइ तिस्मृतिः गुल्मरपतिच्छ रोगे वृद्धस्तुमेह यति मूत्रपतित्वमेहतामे
हः घजवा मेहो वङ्मूत्रतारोगत्वात्स्यमेहस्यात्र सचरक्तमे हस्मकमेहोम धमेह्यस्येतिवद् विधन भगंदारयति तां
च दारयतिरिवात् भगंदररोगस्य घमेह स्यात्र देशे व हनकेदस्फुटितिमांसरवं डरूपोवशालेदः॥ अश्मानेनात्या
तोऽवपसगर्गैकाःगोरादि अश्मरी सय स्वरय्यत्किो मूत्रविबंधो स्मरी मूत्रविबंधमात्रे॥ मूत्रकृच्छ्रमस्मान्मूत्रकृ
च्छ्रं विवेधाविशेषात्पर्यायपाठः॥ विद्रध्यादिरोगभेदानांप्रत्येकमेकैके॥ अश्मर्या कृच्छ्रे नाम्नी॥ मूर्वरतिरतः
परं शुक्रावबंधेत्मूर्वे शशृ॥ स्त्रियु त्रिषुंगाइत्यर्थः॥ रोगेति पापत्ररोगम वस्यहरति रोगानिः रोगहारी अगदमरो
गप्राणित्मकरोति अरएका रेसन्यागदस्येति सुम्मस्य अगदंकारः॥ एततद्वयं वैद्येऽप्रोषधे सामान्येनवर्तते॥ तिष
ज्यइ तिकंधु दित्वाघमंतातात् किए अतो लोपः वलिपलोपे तिषकतिषग्विषंतिस्मकृशास्त्रं घेत्ति तद्धीते ताद्वे दहृ
त्ययाद्वैद्य॥ चिकित्सति रोगिणां खुलुचिकित्सकः॥ पंचवैद्यस्य वार्ते रितिहृत्तिर्वार्त्रामस्याच्छिप्रज्ञाय हत्याद्दिनारा
वार्तस्त्रियां ततएव वार्तो नाम स्याम योरोगस्यनिरामयः॥ कल्या सु साधुत्वेन सा तु विधतियत्कल्पः त्रीणि नीरुजस्य॥
तुल्ले तिलाघ्टसाम र्थ्ये उत पूर्वाई गस्य को अवपसर्गात्कुल्लेत्यादिनाकं ते निपातितः॥ उल्लाघः॥ चत्वारिरिव राम
८२

पर्याय इत्यत्येकमविरं मेरोगोन्मुक्तस्य । ग्लै इति ग्लायतिस्म क्तः संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इत्यादिना तस्य नत्वं ग्ला
नि शब्दाद् अर्शआद्यचि वा ग्लानः । ग्लानिशील ॥ ग्लाजिस्थश्चेति क्स्नुः ॥ द्वे रोगात् त्तीर्णस्य देहस्य । आमेति आमयो
रोगोस्यास्मिन् आमयस्य दीर्घश्चेति विनि दीर्घो आमयावी ॥ विकृतो रोगेण प्राप्तोन्यथात्वं । व्याधिः संजातोस्य
तारकादित्वादितच् व्याधितः । पटुर्दक्षे स्वनारोग इति मेदिनिः । तद्विपरीतो ऽपटुः । आतुरयति आसुस्थात्वा
दतिचरेतेतुरत्वरगोत्र नङ्गापथक्क आतुरः । अमरोगे अतिपूर्वो तरक्ताः रुष्पमत्वरेति वटि अभ्यमितः । इ
द्रमावे अभ्यांतः अन्तु नासिकस्येति दीर्घः ॥ सप्त रोगिणः ॥ सितिपामास्यास्तीति पामादित्वान्नः पामनः । कच्छु
रोगात् कच्छ्वा दृद्वश्चेति रः कच्छुरः । द्वे विचर्चिकायुक्तस्य । दितिदरिद्राति देहं दुर्गमं करोति दाति दरिद्रातेर्या
लोपश्चेत्यप्रत्यये इकाराकारयोर्लोपे दद्रुः हिरेफात् योगात् दद्रुश्च ऋषश्चेति नप्रत्यये दद्रुस्त्विव दद्रुराः ।
दरिद्रातेर्यलोपश्चेति पाठात् रेफकाराकारे लोपे दद्रुरेकरेफात् तो नप्रत्यये दद्रुराः एकरेफ इत्यन्ये । द
द्रुरोगयोगात् दद्रुघ्नोपतापेत्यादिना इतिः दद्रुरोगी । द्वे दद्रुयुक्तस्य । अर्शः इति अर्शतं अर्शो नाम रो
गः अर्शोरोगस्य योगात् अर्शआद्यच् अर्शसः । द्वे अर्शोयुक्तस्य । वेति वातातिसारयोगात् वातातिसाराभ्यां कुक् चेति
इनि कुकौ अतिसारकी । द्वे अतिसारयुक्तस्य । स्तुरिति श्लिष्मादिना वडुर्गतः । क्लेदात्त योगात् क्लिन्नवडुः । तद्यो
गात् क्लिन्नप्रमान् क्लिन्नाक्षोपि बडेत क्लिन्नवडुः पिडुल्लादयः वडुपिव अतएवाह क्लिन्नेक्षणाति ग्रस्ति । तुन पुंस

कनिश्रमीइ तिसुपुंश्वं शाब्दापेक्षया॥ किन्नस्पलप्रत्यपप्रबल विलासिलादेशाश्च वक्रुघातिलः तुलादय
श्चादेशाः। उन्मेतिउन्मादोवाप्रकृतश्चित्तविभ्रमः तद्युक्तेउन्मत्तः न ध्यायेवेतिनिष्ठानत्वाभावः हिउन्म
त्तस्याग्ने श्मेतिश्मेश्मयोगात सिध्मादिभ्यश्चेतिलवु श्मेष्मलः पामादित्वान्नप्रत्ययेशात्वे वश्मेश्मशात्क
फयोगात हृंडेत्यादिनेनिःकफी॥ नीतिाग्नेश्वस्रुकस्या सुतुइतिरुजा श्रुग्रपृष्ठेश्रुरुपादौ स्नुजावर्तते
सवपृष्ठवक्रत्वकाररोगमेदःश्रुत स्नुज्ञाविल्पादिनानिपातितःसववक्री इतपृष्ठोवोमुखवुरुपादिः।
वृद्देति उत्तानाभिक्ष्ंडिगोंएडाश्रवइरितिइन्तयोगात सिध्मादित्वाल्लचवं डिलंःतुंदिवलिवटेतंडका
खतोथेकदेशविकृतत्वेनाननयचात तुडिभः बंदिलइति पाठेतुंदादिभ्यइलच हिंगोड्रुकस्यकीतिकि
लासंसिध्मायोगादिनिः किलासीश्चतस्यमध्यः॥ सिध्मादित्वाल्लविसिध्मलःवृद्दे सिहलाश्रकस्य। श्रवइति
श्चंवहष्णुपघातेवुरादिःअर्पितःश्रेवयतीतिपवाघवृश्चेधवक्रुसयोगाद र्शश्राघवृश्चेवः। श्रघक्रुश्रवक्रुः
।श्चधस्पद्वोमूर्केति मूर्छायोगात सिध्मादि भुरुडइजंतपूतापावेतिलविमूर्छालः। मूर्छाधातोक्तश्रादित
श्चेतीहप्रतिपेधःराल्लोपइतिछलोपःपूर्ववन्नभावन्नतःमूर्छासजातास्यतारकादित्वादितवूमूर्छितः।
नीतिामूर्छासुक्तपुरुषादेः।सुकामितिशोकतिगच्छतिस्रवतिशोचतिकामपीडयानेनवाक्षुद्रशोकेश्चातेंदे
त्यादिनारकुत्वंश्रुकं नेजपति ज्वेजपतिलिंगातिनिशानेसुन्नेजः। राशातिस्रवतिरोगम्प्रवरोगकरी भ्यांतु

कुवेतय स्नुनरेतः। इज गतिर्हि हे पर्यायोः। एयंताद्धि सर्वीतक मरणेपि रुवबालं। वीरयति विक्रामत्यनेनावीपत्
वीर्यं। इंडस्य प्रस्थात्मनोलिंगमिंद्रियं इंद्रियमिंद्रलिंगमित्यादिना साधु। षइ्मु कस्यामिति मिनो
ति देहकृष्माराणमिति दुःमित्रप्रज्ञेपर्णामीनातिहिनस्ति देहंमात्रहिंसायां पूर्ववद्गुणिवाहुकवापाजिमीत्यादिनो
णमापुः। अपिदत्ताति रोगंवा उलकात्जर्ततातेश्च णपलितलोप्याइति वाउलकात्कर्त्तरि क्रिप्रपकारस्यव
श्रीत्यादिनालोपत्यव उपसर्गात्तइतिदा आद्धितकारादेशः। द्वेपित्रस्याकेति केनजलेन स्फातिर्वृद्धिरस्यकफः।
कंशिरः फणातिगछतिडे वाकफः। क्षिप्यतिनासादिभिःपर्मनिनश्लेष्मा। द्वेश्लेष्मणः। श्रीतित्ववतिसंवृणोति
देहंत्ववसंवरणोक्तिपृत्वकृ। त्ववचोव शदृताः स्त्रुवल्केवमर्णिपवकइति धरणिपवकइति धरणीको
धातोत्रस्तजोरक्तस्यधरा स्नग्धरा। अस्त्रमृणोति अविअस्तत्वरे तिनुसर्वधरः। द्वेवमेणः पीतिपिश
न्यवपवीभवतिपिशश्चवयवेतालव्यातः पिशितंकृ पिशितं पिशितंमदनाग्नेनेतिमाघात्तरति
स्तवतेनेनतरक्ते दिवदस वृत्तरसं। गपचयापवपोमन्यते ज्ञायेते त्र मनज्ञानेमर्नेदीर्घश्चेतिसप्रत्यये
दीर्घचमांसं। पलत्यजेरस्यतेपलरक्षणे च्चमादिलात्कलव पललं। क्रव्यतेनुकं यतेक्रयपक्क प्यायांग
तौ पोरदुपधादितियपतिनेरक्तेपस्यवत्वेक्रव्या। आमिषजितिसमंतादभिव्यक्तीभवति भिषस्पर्द्धायांउ
पसर्गवलादुत्मेष वदभिव्यक्त्यर्थः। इगुपधत्वात्कः। आमिषस्य। उद्ध्वेति उद्धेंसमस्त्रनमांसं कंच तान्मो

संचेति शुष्कमांसं। वल्लते संवृतं भवति वल्लूरं वल संवरणे। खर्जिपिंजादिभ्य ऊरोलचाविति ऊरः। स्त्रियां
टाप् वल्लूरा। त्रीणि उत्तप्तादीनि शुष्कमांसस्य। रुधीति रुध्यते वर्णेन शिरोभिः श्रावतिमिरः बहुधा इति किरच्
रुधिरं। सृजति न त्यजति देहं यावत्तरं वा। क्विप्। पृषोदरादित्वात् पदांते न्यंक्वादित्वात् कुत्वं रा
त्वादौ निपातनस्य बहुफलत्वात् असृक्। अस्या मस्त्वच्छिन्नः स्रजति शोणमित्यस्यमिति शब्दः। लोहितं रक्तं
च रक्तवर्णत्वात्। अस्यते क्षिप्यते रोगोपशमाय बहुलमन्यत्रापीति रक्। क्षतं संदत्तमस्यां। क्षता जाय
ते प्रादुर्भवति प्रकाशते क्षतजं। डः। शोणाति स्म शोणरक्तवर्णता। लब्धादिभ्यः शोणितं। सप्त शोणितस्य।
बुक्केति धात्वनेकार्थत्वात् बुक्क्यते प्रादुर्भवति नश्यते बुक्का भवरोग घ्नः बुक्कानात् पुंलिंगोयं स्त्रीलिंग
इत्येक इति स्वामी। बुक्का स्त्री। बुक्का स्तमानपि। शोणिते स्त्रियां बुक्का बुक्काक्लसमयोर्द्वयोः शितिर न
स्यात् रुड्कलिंगादिलि उक्तं नान्तं क्लीवमप्युत्तप वमिस्त्र क्रान्तरस्यापि वबुक्कापाद्धृदयमानस्यापि वेति
त्रिकांडशेषः बुक्का स्यादग्रं संमुखीभूतं मांसं बुक्काग्रमांसमित्येकं नामेत्यन्ये। आपरे तु बुक्का पृथगे
व हृदयांतर्गतमांसविशेषपर्याकारहृदयादिद्वयमाहुः। उक्तं च पद्मकोषवताकाशं रुचिरे बाध्य
धोमुखा। हृदयं तद्विजानीयादायतनं महदिति। केचित्तु बुक्कादिचतुर्तिरयपर्यायमाहुः। हृदये हृद्धघायुक्
।मिदइतिमघतिस्त्रिहृद्यातित्रिमिदामेहनेषु न मेदः। पत्रतइत्यत्या। वपति शुक्रं तातरप्रमक्तत्वात् वसति प्राणिष

पवाघववपावसादं त्पांता कत्सा हिंसा निपासवसावापसपांसुत्त था भ्रकुंसइति सभे दातात्री शिमांसप्रभ
वस्यधात्वृविशेघ स्या पे तिग्री वाशिरा ग्रीवा शिरायश्चाङ्ग्धे त्वकर्मधारयग्रीवाया पश्चादितिषष्ठीसमासे राज
दंतादिर्वा ग्रीवायाः पश्चाद्भागे या शिरा सा मन्यामन्यते ज्ञायते ग्रुह्यदुःखमनयासं ज्ञायां समनेत्याहिना
कयपृ। एकेग्रीवाया। पश्चातास्थितामिरायाः नेतिनल्यतेवध्यातेनयाएणल वंधनेवाडुलकाडुसिवपीत्या
दिनाइन्ननाडिः पञ्चेडीघिनाडी। नडेर्घञमाडगौरादिडीषुनाडीत्यन्ये। धमति दीपयति जठराग्निं धमेः
सोत्राद्वीस्यर्थीदशनिवदतिः धमति वाडाघिधमनी वामिनोतिकार्यं घित्रवंधने रक्तमिरा दंत्यादित्वं
स्यात्प्रासमसिरासाल्व रकासमसन्नकय इतिदंत्यतालव्यपृष्यभेदाता देहे शेते तिष्ठतिशाडोरकुडुष्चत्वं
चेति शिरा तालव्यादिश्चाशिरो नापियलाघूले स्याद्धमन्यां वयोषितो तितितालव्यादौ रमसः। त्रिवि
धाहिकाय नाडी एकावायुवहा अपरा मूत्रविड्स्थिवंघिनी अपरा लहरेति व्याताअन्याश्चाहास्वाहि
न्यः सामान्येनतासां त्रीणि। तानि तितिलतिस्नितिष्यति ति लभ्रहते इयुपधुत्वात्कः। ततः कनतिल कांक्त
वतेद्वारडुद्वर्धघाय्य वनतितलुडक्षु डह्नु डक्षुडक्षुडत्सुटगतौ कुडह्मात्ये केमतिनक्तो मक्तो वमदंतामपि
सिक्षमपर्याये उक्तं हि कुम्फुसइति ख्यातस्यामेतिमस्नकामिघ्यतियातिमस्तिकंइभगतो पृषोदरादित्वात्
न्यातेन्त्रः शिरावेष्टयतिग्रधपरिवेष्टनेवष्पोदरादिः गोदं हद्दमस्नकस्तवष्टताकारम्रेहस्य। कोतिकेः टनिनि

रा.ख.
८५
९५

गच्छति किं टमतो ऽस्य प धत्वात्काएषोदरादित्वात्स्कारः किंटं । मन्यते धारयति दोर्मध्यं यत्र मल्लः वसा स्त्रक्
मस्तकभङ्गा कर्णौ वि एभृत्र विस्रस्वाः । श्वे भ्रा श्लक्ष्ण इ धिका येदोष्ठ दशैतेऽष्टशां मल्ला इति द्वि मलस्य अंत्रमि
ति अमति लज्जं पाशमन्त्रुभवति अमरोगेऽश्मि यामीमि दे शूक्र अंततति वश्नाति कालखंडादि अतिबंधनेष्ट
निवांत्रा । पुरिशिरा श्वेतनो ति नाहि हृतीत्यादिना क्कि प्रदीर्घश्च अश्रुदातोपदेशेत्यादिनानलोपः तुक् पुरा
तत् खं अंत्र साहवयति क्कौ वत्वं पुरीतद्धियामि ति वावस्यति । द्वे अंत्रस्य गुल्म इति गुल्पते रक्ष्यते र
क्षमते स्मा क्लुड रज्जयां भीमाद्ययो यादा न इति साधुः गुल्मः प्ले हृत्पतं । प्लिविश तिता स्पयोगा श्वरति वा
प्लिह गतौ श्व नत त्र न प्ली हन्निष्पादिना कनि रदीर्घश्च प्लीहा पुंसि टावंतावपक्व प्लीहे क्लसे वहद इति
वाल्काप्य । द्वि कुक्षि वामपार्श्वे मांसखंड स्या श्र यति क्लसोन्यथास्पति नि क्षिपति वम्रसा सुखो घा द
रादि वमे शरीरमाछादयति न किं वस्य चर्म तद सति असगत्यादो मूलविभुजादित्वात्के शकंध्वादि
त्वात् पररूपे तेवा प म्रसो श्राति व पसा वा ङ्कलका टुराय क म्राप । स्त्रियां । द्वे नङ्कनश्च ति ख्यातस्या कि
ति क्लमत्वात् कालेवतत खंड चेति कालखण्डाय मनंततरकरोति क्कि पितुकृत्मोदरादित्वान्मलो
पपक्वत । कर इत्र महाग्रा ङः कालेयं कालखंड इति रभसः । समे क्लो खलि गि । द्वे कुक्षिशिराभागस्थमां राम
स खंडस्य करे त्र इति ख्यातस्य । सरणातिसरति पतति ग्रस्वात् । ते द्वे कृ चेति रकवकिंत्वं तुकवरस्तरा । ८५

दीर्घो दिकीकन्नप स्नेहस्त्री केलिघ्नानी॥ स्पंदे रावशपके णिनिः स्पंदिनी॥ जालपति प्राप्नुमिछति लिनर्ई स्नायो
बुराद्विः अवटापूलाला॥ नीणि लाल इति ख्यातायाः॥ दूषीतिनेवे दूषयति दुषवे कत्ये हेतो शीव खुल्दो
षो णा वितृत्वं दूषिका ण्पताद्वइः क्वदिकारादि तिडाव दूषीचततः॥ आर्घे केवाढ्वत्वेव दूषिका॥ पिंवोडके
नेत्रमले दूषीव दूषिकापिचेतिवा वस्यतिः॥ ए कंएि वो डीति ख्यातायाः॥ मूत्र मितिमूत्रयतिप्रस्रवतिमू
त्रप्रस्रवशोत्तु रादिः॥ अवस्करः॥ पुष्पू यते नेन कवशो पेड्डक्क वइ तिघञ्जप्रभावेः॥ हेमूत्रस्या ऽवेति उच्चार्य
ते त्यजत्यते घञ उच्चारः॥ अवकीर्यते क्षिप्यतेववं क्व च्क्करइति सुइ अवस्करं॥ शमयति सोगं घ्यं शकि श
मिवहिस्योल शमलं॥ शक्नोति निस्सर्तु उणादयो वहलमिति क्वादि तिनञ्त्य यः शकृत्॥ गावते शब्दंक
गे तिश्रूपते अस्मत्पूते वायुडशब्दे गुडरीषोत्सर्गे वातीर्थे दृधधयुधपूथषो या इति यकृ दीर्घत्वं वति
पात्यते गूथं॥ पिपर्ति मलं पाति श्रूपृ भ्यां किद्वेति ईषन् उत्वरपरत्वे पुरीषा॥ शाम्यति उपदासादि
नावावर्वति हाप्यते वाहिः प्रकाशते गुप्तववर्वक्कास्ति तंववर्वकुः स्नायाकन स्वार्थेवाचवर्वकं॥ वि
शति मूमि वाङुलकात रामिकाशीत्यादिना प्यकृपूत्वे कत्वे वविष्ठा विविधप्रकारे णोदरे ति
ष्ठति उपसमीदितिषत्वेवा॥ वेवेष्टि मल नाडी विष्टृव्याप्तौ क्विपविट्॥ नववि ष्ठायाः॥ स्पति विंनाम्न
नकसति व्याप्नोति यत्र वृएषो दराहित्वा म्मलोपदीर्घौ कीकसं॥ कीकसा॥ क्वमिज्ञातो स्यात पुमिकुल्य

रा॰मु॰ ९६

नपुंसकमिति दंत्यांतमेदिनि इत्युक्त [illegible] शारीरे भवं साधु वा कंकालं । सजातीयमरोगी वे देहेपिक

थितं कंकालमिति विश्वः । अस्यते क्षिप्यते [illegible] मिथ्या ह्रस्थि त्रि तिष्ठस्यि । [illegible] मात्रस्य स्थिति

कं किं धातो वा कंकुल कालः कंकालः पोष्यां कालन [illegible] क भित्यपव्य पुंसि शिरः । कोवा पु । कंकावा ताति

कं कालः स्यात इति कः । कं स खं कलति क्षिपति कल एल त्रे पेक मेरुपरीवा । समुदितस्य शरीरास्थि सं

घातस्य चर्मा स रहित कंकालः । एकं । एष्टे ति कोवा स्तुः शेते ति पृष्टं स्यां जन्वादय इति रुः स्वार्थे कन्

नीरंध्रत्वात कं वा पुंस श्रोणोति केशस्य सरइ वा स्ये ति कृ प्रत्यय परडादेशश्च । स्वार्थे कन्ति वा कशेरुका एः

कं एव मध्यास्थि रवं वेंड स्या । शीतिके मस्ते के रोटेनि वोरयत्यात्मानं रुट लुट ऋये इ नक रोः कं वा पुं रोट

ति प्रतिहंति वा सर्वं वटू करोटिः इदयाड् त्यितो वा ड्रस्व त्रप्रतिहन्तयातौ ति । ङीप् । करोटी वक रोटं वे

ति स्वामी । द्वे शिरोस्थ्नः । पतिपृच्छति संघिनष्टु वो पुर इति ण धातोः न प्रत्ययः गुराः । स्वार्थे कन् य पृष्ठु

का । स्पृशति पार्श्वस्थ शेरः । स्तु नपुंगे प्रेते ति र स्व देशे गुरो कति टाप् पिय शुका । द्वे पार्श्वास्थ्नः । अंगमिति

अंगति शीतादिनाचलति अयमित्यर्थः । अबृ अंगं । प्रतायते ज्ञायते वयोवस्थाने न प्रति पूर्वादि गोः किंकि

रणो का त्यश्चेति कीक स्व ञ्जती कः । आवयौ ति मिश्रीत व त्यव । विना व पूर्वा घोते रन्तु अ वयवां अप

हन्यते पघनो गमिति निपातनादुप घनः । स्वनारिहम्राघ वधच स्या अयोति कलेराता स्मि [illegible] पते उपपद्यते

राम ९६

कर्मणा परिणतं तत् प्रकृष्टे कृती त्यल्युक् कलेवरं एति कालो गच्छति इरणा इति वा द्वलसंज्ञाच्छंदसो शितिगात्रे श-
गाङ्गता विन्यस्ते वा गात्रं वपति वा जसु थते त्रादि कमत्र वा वपेः अवपि वाद्धि जाति तन्निधनि भ्य
उ स्त्रे वृत्रु ।। पृथिव्यादि भूतानि संघाति संहननाति भवंत्यत्राधिकरणे ल्युट् संहननं शीर्यते रोगादिना
शृणाति: कृशॄ एकादशिभ्यो टिः ईरः शरीरं वर्षति स्रकादि द्रष्यते वा स्नानपानादिना द्रुसेवने भ्रति
न गुणाः वर्ष्मादि विषोऽग्रहो ज्ञा नमव्यय हव्य हृ इत्यादिना यः ज्ञाते रश विग्रहः ।। चीपरीते संचीयते क
ललादि रूपेणान्नादिनोपचीयते वा निवास वित्त्यादिना घञ् त्र्यादेश्च कः कायः ।। दिह्यते उपचीयते का
लेन दिह उपचये कर्मणि घञ् देहः पुंनपुंसकलिंगः ।। मूर्छत्समुपवपंपा तिकिव राल्लोपः इति छलोपः
दीर्घः मूर्तिः ।। तनोति स्म समर्थ प्रमत्ह वरित्स शितिमङ्गि शाङ्गभ्य उत तनुः ।। यौगिकत्वे नाज्ञातिस्त्री
ङ् कार्व्यादर्शे तु यौगिकादपि प्रयोगानुसारेण त्र्यजाति विवक्षायां ऊङ् तक्रांत त्रः ।। ननु युत तनुम
नुपाल पा नुयातामितिमाघः वरतनु संप्रवदंति कुकुराइति भारविः ।। अवपीत्यादिना तसितनुः
सांतापितन्त्रघेकमिति वा सर्वदन्नाः एकादशदेशस्या इति पोदस्याग्रपादाः ।। प्रयदं पक्षकृपृप
दमिपादिसमासः पृगतं पदमस्मात् प्राग्रपादाग्रस्याप्रतिपद्यते गच्छति पदरुजेत्यादिना घञ् पादः प
घते गम्यते नेन हलश्च इति घञि वा पद्यते गच्छति किप् पदः पद्यते गम्यते तेनेन खलो घञ् वेति घितकर

रा. ख. ९७

97

णादन्यतोपि घ्नः पद्पिसि ध्यासिद्धं च वाङ्नु दात्तं पदमेकवर्जमिति सामान्यज्ञापकं। अद्यते नेन अद्रिग
तो वंक्वादयश्चेति क्विन् अंक्वादयो घकारश्चाति कृतः अंह्रो रंह्रोऽह्रिः। णः संहर्षश्चाङ्घ्रिवधश्चरतः। एचरे न्य
नेन न्यु इ चरणः। चत्वारि पादस्य॥ तद्धितिति स्यचरणस्य ग्रथः घुष्य ते परिवृत्य गोन या घुटः परिवर्त
नेङ्कु न शिल्पि संज्ञयोरिति क्तुन् घुटिके इत्य प्रभृत्वात् केत तं ड्डार्थक नित्यन्ये। शर्यते ग घम्यु ते गुरे
फक्व गुर्फ्लक पिरिकादिः गुल्फो। द्वे पादग्रन्थेः। घमेति तपोर्गुल्फपार ३ पादस्य पश्चाद्भागः पा
र्ष्णिः स्यते पक्षालन काले भूरनेन। एषु सेचने। पा घापी द्यश्चेति निः। द्वे द्वे॥ पार्ष्णिः स्त्रियामेपि पुपा
र्ष्णिः प्रापे सयोः पादमूले स्यात् धाजिनी कृतं विति रति देवः। एक गुल्फाधोभागस्य। जंघेति कोटि
ल्यप इतात जंघन्य घानो रत्ये भ्यापा तिङः पङ्ग विवेति पङ्गेल्कटिलोपः टाप् घं गति गच्छत्य नयाहं
ते जं इ घ वेत्य विजं पारे शेव वाजं इ षा। घ सरति स्म गच्छति स्मगत्य र्थो कमेके तिकर्त क्तिः प्र
कृष्ट स्यतं गमन यावा प्रसृता। द्वे जङ्घायाः। जुति जनयेति गतिं जनं जनने इह सति जाति व रिव
टि भ्यो अन्यनुरीति ति द्य नु वक्ष विधा न सामर्थ्यो जनि वधो श्चेति न इह द्य भावः। अष्टीवदित्वा जानुः।
पुलिंगोपि जानुमस्य मृड्यायादिति सुकृनात ठहु त्व जानु इहो तीति क्के ते श्च अस्त्रियामिति मिस्वी राम
यताऊरुः। सक्थि तस्य पर्व ग्रंथिः। ऊरुपर्वा। अस्थियो गाद ति शय नेमनु प्रत्यासंदीवदादि सूत्रे णाष्ठीभा ९७

वो मतोर्वत्वं व अष्ठीवत उंसि अष्ठीवान ञ्ञ ष्ठी वंतौ अष्ठीवंतः त्रीणि ग्रा वु इति ख्यातस्य मस्थी ति
सज्यते वध्नमनेनेघनूज संगे संज्य सि भ्यां क्थि। अर्यते गम्यते नेनऋ त्र्वेर्वीति कऊरुदेशस्य कृरू ऊरुणी
ते रुफलो पश्चेतिकः ऊरुफलो पश्चं सरुवी। हे जानूपरिभागस्यात दितितस्य ऊरुसंधि मनुरसंधिवा इय
ति आकाङ्ः ज्ञात्पाव रणां कास्निवास्निमास्निकं ज्ञा यो त्सुत वा इल का हुतो ईस्व सुवंक्षणान हर्षयत्वाव
दितिकल्पलताज्ञे ष एकं भाउसीनामाविकारोयत्र जायते तत स्या उदभि सुयप्ति कुंच नाइंवेनाभ्यांक्र
इ तिइग्रुपधत्वात कः। उदं। शूपते हघते नेनत्र हादयइ ति नि पात ना तस्माद्वित्य न्यो हृदि पारोग्यदे यानर
ति स्मृते रपानयोगाद पानः ३ कोहारानेस्मरणापायाति र इति प्राणादिकं कृत्वावपात्रिमीत्यादिना
उरारपा स्नुः। त्रीणि विष्ठा निर्गमभागस्य। वतिवस्ते आच्छादयति मूत्राशयपुटंवस आच्छादने दवसि भ्यां
क्तिनवस्तिः। मूत्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला। एकं नाभिरधोभागस्य के तिकघते आस्रियते कटे
वर्षावरणाद्योः पुंसी तिघः कटः। फलकं वर्मेत दाकारत्वात श्रोणिः फलकमिव श्रोणिफलकं। द्वे कटिम्
या इति ख्यातस्या केति कघते आस्रियते इति तिइः कटि ति ततो ङीपूकटी वा श्रोणति संहती भवति श्रोणास
घाते इति रितिइः ङीपि श्रोणी व श्रोणी भारादूनसंगमनेति मेघदूतः। श्रोणीत टस्पृशति किमि र्ककविप्र
योगः। ककुद्दुहपासत्तत दाकारत्वात मांसपिंडो पिककुद तर्घोमाद्वि यापने मनुप्रत्ययवाबिम्मा इतिप्रतिष

रा॰मु॰ ९८ धा॰ रङ्गद्य इति नवत्वं क कुयती नीतीक ड॰ येति श्रीकघा॰ प श्वाङ्गा गो नित व॰ नि ष्टं तं तम्पते का सुके लम

कां क्षा पां उ त्वाद यश्चेति वतितं व॰ एकं॰ क्षी ति श्रीकघा॰ ३ रो भा गो ज घनं हन्यते हनो त्तघेति कि गंघा

९६ देशा जंघ न्यत घ्न शंहन्यते ह नो यई ता त प चा घ चिने रु के नलो प वा च व मीयद्ध का रा दिकं॰ एकं श्री क

घा॰ स मुख भा गस्य॰ कूपेति कूपा विवति मूत्वात द्वार्थे कन निं तं चह्नयस्था यो कूय कां॰ ए ष्व वंशा

द धो मर्तो स्कु घ ते का मि नाम नु राग रा स्कु दि आ प व रो म कु रद य श्चे ति कु रबू घ त्पूपे स लो पे द्वित्वं

च नि पात्पत्ते॰ क्र कुंद रं कु नि तं व भू मि स्कं दति आ व रो ति व्या प्नो ति पूर्ववित साधने वा॰ एकं॰ श्रीति

अ खि मा गं स्फेटय त घट स्फिट हिंसा पा मि ति स्फेटयते श्चो रा दि कात॰ क्कि पृ स्फिग श्च त्ते त्यादि नानि

पात ना त रका र स्य च का रे स्फि चौ॰ शे थ य ति यया॰ स्त पृ ष्ट भ व त्य त्र शो शु पर्यो सौ ष्ठं सि संज्ञायां

घा॰ प्रो थ॰ क घा प्रो थौ मां स पिंडे कटी प्रो थौ॰ कश्चित्तु क इति प्रो था वि ति वह थौ वा हा स्त्रियां

स्फि चौ कटि प्रो थौ कटी प्रो थौ मां स पिंडे कटि प्रो थौ॰ कश्चित्तु कटी इति प्रो था विति वह थो बाहा

स्त्रियां स्फि चौ कटि प्रो थौ कटी प्रो थौ च एल का विति रभसः॰ द्वे एल कद्वयस्य॰ उपेति व क्ष मा णा योर्न

ग शिश्न योरु पस्थ इति ति उपतिष्ठ ते रे त॰ सेकाय शिश्नो वस्या म्ने ति कः॰ उपस्थ म हं चो दि ता त्क्लीवम राम

पि क्लीवे वा क पा शि पा म स्य स्थ क मे दि घा णी तिय ह क्रू लप यो ग॰ एकं॰ मे ढ्र ति स्न्पत्ते मप्पते का सु के शि ९८

ति खल्लोघवेतिचवो। द्वित्वाङ्गन्नेरपिघः। मसंगो क्सासंवरेत्यादिनाककारात मन्नेरपिघइ तित्वन्ये पियो
ति। शिश्ने नामिश्री भवतियोनेश्यो। शिः वत्रिः योनिः। शी वियो नीवद्दयोरित्यस्योति नाव्ययः। ह्वियो नेध शीति शशतिषु
तेनगछतिशिशस्नुतगतोरामादिनिपातनात्क्क उपधायाद्दत्वंवशिश्नोद्विताालव्यः। शमस्वस्पशाना। शिसूशि
श्नकुशेशयानीति शमेहा। मेहंति मिंवति मूत्ररेतसी श्व नेनमिह सेक्ने हाग्नीत्यादिना हून मेढ्ः। मिहं
करणोल्सुद्रमेहनास्नुक्रुपातेसतिशेतेपतितिहृ अशीङ्भ्यां हूप श्नोगपो। फुइ वेत्य स्नुनिशेफतते पह्नेश
फः सोतं। केविन्नुपृद्ध वेतिपठंतितत्पह्नेशेपः। न्पो सहृताापिवनस्पतीत्यादि स्वरसवेह अशीङ
भ्यां फुइवेत्य स्नुनिफुटिवशेफ इति स्नुत्यादितं। अतु न्पासहृता तुताापिवनस्पतीत्यादि स्वरस्वेह
अशीङः भ्यां फुटे वेत्य स्नुतेनिफुटिवशेफ इति स्नुत्यादितं। अतुन्पामहृता तुतनैव सूत्रे दंतोध्यमि
त्युक्तं। रद्वितेन पिषघाश्राको शड्त्यत्रे स्नुनः शेपो युनिः शेयोदंतो पात्सुक्तं अहंतत्वेष शेपस्तुच्छुलो
ह्लेष्वस्नुतस्संज्ञायामिति पुमाराणा। श्या दोत्तुइराा शाङ्भ्यां वत्रितिवनिशेवोमेढ इत्युक्तं तद्विवंशे
पशेपसा शेफशेफसा शे कृष्टे तिपंवहूपा णिमवृंति। चत्वारि शिश्नस्याख्यक इति षड्मातिगोपयति
ध्वडकहयं श्रुकें वा मुघद्वेय स्नुह स्नुषिम्पक किदिति कः मुका। श्रेडरयो को षो भां डागारं श्रेग डकोषः।
वर्षांति स्नुकें वाड्लकात्कोषः। क्कोपिहृषिमंदिना धाजन्यः वृषुः हषणाः। नारोप ड्कोष स्याएह निदृष्ठस्यवं

रा·म्र ॥ शंस्याधरेखोभागोत्रिभिरस्थिभिर्घटितं संख्यायाः संघेति कन्त्रिकं ॥ एकं ॥ पीतिअपिचिनोतिआहार

८९ ॥ मितिवाङ्कलवातजमंतात्तस्मेघोदरादित्वाद्दुर्गामभल्लोपोपिविडुः ॥ सदापिचं इसंरं भोक्तुपवत्तुन इति

त्ततास्मोघादस्कारमध्योप्ययं ॥ कुरुपाहारेणामंशिम्रिष्यातिकरा ॥ मिङ्कुक्कि ॥ जनयत्यत्रादिनाम्रस्रएं

९५ नेः ॥ कुछेरचितिवाड्लकादरत्नष्टघोदरादित्वाद्रत्पस्पठ ॥ जग ॥ उदरा ॥ तिउक्छतिवाड्रस्मात

क ॥ तोक्म हैरपआहारेणोदराणाति उक्छतीतिपवाद्यविवा ॥ उद ॥ तत्रएपतेवादिनापर्यते त्वेणा ॥

पूरेणोश्रद्धादयइतिनिपातनाद्रूपत्ययेकृत्स्वत्वितत्यस्पवनत्वितुंदं ॥ यंवोदरस्य ॥ स्रेतिस्रनस्राकल्पो

दयंकययत ॥ स्रनशब्दे तन्तुतोविस्तारयत आत्मानंवाभूपारस्करादित्वात स्तुस्रनो ॥ कुवतिसंकु

वतिकुववंसकोचेकुचसंपर्कणाकौटिल्यप्रतिष्टंतस्वविलेखनेछिन्पतोवाइगुपधत्वात्कःकुवो ॥

दूस्रनस्य ॥ चितिकुचाग्रंस्रनदूतंदूचितिअव्यसंकायतिशिशुनापीयमानमितिस्रामी ॥ दूचुको

नाकु ॥ चाननमितिरत्वकोम्र ॥ एकं ॥ नेतिक्रोडतिघनीभवतिक्रुडघनत्वेवक्रोडंस्त्रिपुंक्रोडा ॥ इयतिवल

तिनिश्वासवायुनाम्रेरुस्रत्पस्तुनूउत्वेवउर ॥ वदतिप्रकाशयतिसामर्थ्येकदृवदीत्यादिनासंवत्सो ॥

पुकाद्वोतरोकेवर्षकत्सोवसा ॥ तु वक्षसा ॥ तिरुद्धा ॥ वक्षिसामर्थ्येववंस्सकवत्पसुनिसगाग्मेसत्वेवक्ष राम

स्ववक्षसंघतितोसुनिवक्षःपन्येपंचवक्षस ॥ एघ्रविततिनोर्दहस्यचरमंपस्ता ॥ द्राद्रागण ॥ एष्टेघ्यतेमि ८९

च्यते केशराजत्तेन दृष्टसेवनेति थट्टष्ठ यूथयू थ श्रीपाइ इति दृषिस्य कष्टष्टं॥ एकं॥ स्कैति स्कंद्यते भारेणा स्कंधः॥ एषो
दरादिना घाङ्गलकात् ष्टव दीत्यादिना सः॥ भुंसोदं त्पांतः॥ अंसः॥ स्कंध इति सभेदः॥ त्रीणि स्कंधस्य॥ सेतितस्यैव
स्कंधस्यैव संधी अस्य सवक्ष सोऽस्त्री॥ जायते प्रकाशते वाङ्मात्रात् जत्र्वादपञ्चेति रुः॥ जनेर्नकारस्य तकारः जत्रुणी॥
एकं॥ वेति कष्यते स्पर्शेन हि स्यते कष शिषेति धातुर्हि सार्थः॥ वाङ्गलकात् सः॥ भुटोऽस्क सीति कत्वं कक्षः॥ द्वे बाहु
मूलस्य॥ पिति तयोः कक्षयोरधो भागः पार्श्व पर्शूनां पार्श्वः॥ सम्रा समूहः॥ पर्शोर्णः॥ स्व क्तव्यपदेशिनीः॥ स्यू पार्श्व
तालव्यशं॥ एकं वा॥ मूत्ता अधोभागस्य॥ मतिम ध्येत व मध्यमं मध्यात्मा॥ अवलग्नं वने तेन लग्नं सवङ्गाल
ग्नीत्पत अक्तः॥ अवलटं नामांलग्नीशोभां धत्ते घ्यादय श्चेति निपातनात्॥ माङ्गः॥ मध्यः शरीरे विद्यमानत्वात् त्र
सांप्रतिक इत्यकारे वा मध्यः॥ विलग्नं वपा डे॥ त्रीणि देह मध्यस्य॥ द्वावितिद्वौ पसे भुजबाहू द्वयोः॥ भुज
यो भुज्यते तेनेति भुज भुज न्युब्जावित्यादिना निपातितः॥ टाप्ष्टभुजा पार्श्व निमंवधा कचिद्वाङ् इति
पि॥ भुजवहन्त्यनेने वहिर हित॥ नि पंशि भ्याञ्च्योत्पुरान्वाङ्क॥ व हे हूल श्चेति घत्रित्पिवाहेदं तोपि॥ वा हुः॥
श्व भुजयोः पुमानितिदा मोदूः॥ वा हो वा ड् वितिस्कन इति देशी कोषः॥ स्तुवा हाइति वं भुजः॥ ध्रुजा
मुना वा प्रकर्षेणा वेष्टयति वेष्टतिवेष्टवे ष्टनेकुरे शः दि॥ त्पचोघ॥ वेष्टः॥ दामयत नेन दमेः डोसूः दोः॥ पा
कुत्रो मासित्यादिना दोषन्नादेशे दोभ्यो वलात्म व्रक्नागरीपइति॥ भागुरिमते टापि दोषापि दोर्दैसाच भुजो

रा॰सु॰ वाङ्कूपाणिर्ईस्वकरस्येति घनं जयति धीमदुःनङ्कदोषो गुरुवंसीगो हंतां जनपीडक इति विदग्धमुखसं
१०० डनं। चत्वारि वाहो वाहोः॥ केति केशवन्ते मापूर्णानि प्रसरति फणा गतो वा ङ्कल्पाहिन प्रघोरम द्विवाद्दकारस्यो
100 त्वं कफोणिः कफोणिश्च। कफोणिः कफणिर्द्वयो रिति शब्दार्णवात्रहृदिकारहस्त्रोन इति डी। धिक फोणीकु
फणि च। कुरति छिन्नो भवति कुरच्छेदने वाङ्कुलकात् शीकरवदरन् प्रकृचागम अकुर्यरः॥ ङेभुजम ध्ययूंथे
ःकहिणि इति ख्यातस्य। अस्येति अस्य कुर्परस्योपरि भाग आकुञ्चं प्रकदेशी भवति गडिवदनैक देशः
वृ प्रगंड॥ एकं। प्रेति प्रकृष्यते निष्कृष्यते भुजाभरणमस्मात् कुषेरुघि कुषि गात्यादिभ्यस्थन प्रकोष्ठ
आमणिबंध कफोणेरधः प्रकोष्ठ एकं। मणीति प्रकोष्ठ यामणिः संधिर्मणिबंधः। तमारभ्य कनिष्ठा पर्यंतं
करस्य वाहमीसत्तो भागः कीर्यते प्रक्षिप्यते रनेनकिरतेः क्वप्र मर्दिरसिवल्लिभ्यो मव्करभः। करस्येत्य
वज्ञापक सिंद्वं न सर्वत्रेति वहिःशाह्वयोगेन पंचमी॥ एकं। पंचेति पंच अंगुल्य शाखा इव शाखा इव
शाखा अस्य पंचशाखः। शेति सर्वकमीत्र एव वू। शमशब्दोऽव्ययं त्रा पाणिः। शमः शपो ह स्म इत्यमरस्मा
ला। यशपते व्यवङ्कि पत्ते नेति वाङ्कुलकादुत्पतिभ्यां वेताच् पाणिः॥ त्रीणि। हस्तस्येति तितत्स्पेति नयात जेनि
त्युद्गत जेनी। प्रदिश्यते नयाकरणोल्मुरूपदेशनी प्रदेशिनीत्यन्ये। द्वे। अघ बसमी पांगुल्याः। अंगुष्ठेति आगिर्मा राम
त्पर्थेन्त्रे अग्रे रे अंगुली वर्ज्ञगल क्षप क्रत्यं तरं यवमाने अगुलक्षप वो मनत द्वत्यमरदत्तः। अंगुलो नायवमा १००

नत्ता वितितौ प्रसृतौ युतौ मिलितौ यौ अञ्जलिः अंजेरलिः तन्यजीत्यादिना अलिः। एकं। प्रतिकफोणेरधः प्रकोष्ठस्तत्र वि
स्तृतकरेण सहितो हस्तो वर्त्तते स चतुर्विंशत्यंगुलात्मको विस्तृतकर इति प्रथमान्तोऽपि पाठः। एकं हस्त
स्य। मुष्ट्येति सह हस्तो बद्धया मुष्ट्योपलक्षितो रत्निः स्यात्। ऋकृतनीत्यादिना द्वादशधा त्वस्य मध्ये द्वादशप्र
त्ययाः क्रियन्ते। तत्र अन्त्ये क्तिप्रत्यये ककारः कित्कार्यार्थः। धातोर्यकारादेशः रत्निः। रत्परत्नी। मुष्टिर्हस्तो
बद्धमुष्टितया गुली इत्यमरमाला। नारत्निः कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे वाङ्गुलावितिरुद्रः। अरत्निरिति निर्गताक
निष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिना विस्तृतकनिष्ठेनेत्यर्थः तदुपलक्षितहस्तो रत्निः स्यात्। रत्निसदृशो रत्निः सादृश्यत
त्वात्। अन्ततेः सौत्रात् पार्श्वे दयड इति निः। अरत्निरिति तु मुमूर्तिः। एकं। व्यामेति तिर्यक्कृतयोर्विस्तृतयोः सहस्तयोर्बाह्वो
रन्तरमवकाशो व्यामः। व्यामीयते नेन मानेनेति मूलविभुजादित्वात्कः। एकं। ऊर्द्धेति ऊर्द्धमुपरि विस्तृतौ दोषौ
भुजौ पाणी वा येन वा पुंसा स तथा माद्यशब्दः सोपपत्त्या नं परिमाणं तत्र पौरुषं त्रि पुरुषप्रमाणः पौरुषं तत्र पौरु
षीयमिति पौरुषः स एव पुरुषहस्तिभ्यामण् चेत्यण्। एकं। केतिक ... शब्दाय ते कणो ... कंठः कंठ केठीच स
मीप गल शब्दे त्रि ... कं ठवि ... वाइति शा ... गायते मक्ष्या ... गलः। पुंसीति घञ्च विभाषेति ल
त्वे ... मीवा ... भागस्य ... शिरसेति गिरत्यनया गृणाति ... पूर्वं जिह्वा ... ग्रीवा ... ईकार
गुणो ... मामावेयादेश ... ग्रीवा ... प्रत्यये ... ग्रीवेति वा। शिरो धायते स्याक ...

रा-मु-
१०१
101

रोऽोचेतिकिः। शिरोऽस्थि। करोटिः स्त्री। साहचर्यात्तत्स्त्री। विभाशामायतिमतीमस्तकावि। शिरोऽस्थिमिमाख्याः। कं शिरो धारयति
संज्ञायां भृतॄवृ इत्यादिना खच् ... खच् इति ङ्य इति ... टापि कधरा। नागोग्रीवाया ... केति साग्रीवा रे
खातिक्षिप्यस्येति ईकाः। कं वाकृतिर्ग्रीवा। कंधरादाः ... इति न भिन्नते विभागयुक्तिनजपूर्वान्नखादि विभक्ति
मेइत्यतो वाऽङ्गुलकात् मृतृ इत्यादिना वटेरुः। अवटुः। साहचर्यात्तत्स्त्री। अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटेति वो
पालितः। घटेश्चोरादिकात् कर्तरि वटाप्। घाटा। कृके कं ठमटति राव्वुन्। कृकाटिका। ग्रीवाग्रीवापश्चादङ्ग
गस्य घाड इति ख्यातस्य। वेतिउच्यते नेन वचे ४ष्ट्रन्। वाक्कं। आस्यते क्षिप्यते स्मित्रत्रादिकं कृत्यल्युटौव
टौ वङ्कमिति वाऽङ्कुलमिति वाऽङ्कुलकादधिकरणे ... लोऽपि आस्यमिति वा। आस्यतीति करस्यशा
खा इव कर शाखा। अङ्गुल्यः। पुंसीति अङ्गुरिति अङ्गुली शब्दे कदेशानुकरणं अंगोतिष्ठतीतिस्थपि
स्यइति कस्त्वयंगुवेत्यादिना षत्वं। प्रदेशनी प्राग्रिका ऽङ्गुष्ठपि पादनाय पशुनरुध्यातइत्यपौनरुक्त्यं। म
ध्ये जाता मध्यमा। आख्यनया किल ब्रह्मशिरश्छिन्नमतो ब्रह्मवधित्वादस्या नाम ग्रहरामं पोग्यमित्यनामा
डा ड्डुमाभ्यामिति डाप्। ततःकन्। अनामिका। पूर्वाग्रपेत्ताण ल्पेतिकनिष्ठा। कमेरौ केकं पंचाङ्गुलीनां।
पुनरिन्द्रियोऽपि पुनर्भवति पुनर्नव इत्येके पठंति। केशेऽस्तीति रगुपधत्वात्कः। करुहः। नास्त्रिस्खमिति
पंत्व रूपमवेति नखं नखाङितित्यादिना साधुः। नखं नखनं त्वं धमनेषु धानत्वा च खपदं प्रष्टत्तिनिमित्तं रातिदंदेश राम
१०१

तिप्रतिपादयति नखरनखरं त्रिष्विति अमरमाला स्त्रियां टाप् नखरा । चत्वारि नखा । प्रेतिति तर्जन्यादि सहितेवि
स्तृते अंगुष्ठे यथाक्रमेण प्रादेशादयः । प्रदिश्यते कथ्यमेनेन हलश्चेति घञ् उपसर्गस्येत्यादिना दीर्घः प्रादेशः प्र
देशं शास्त्र प्रदेशो देशमात्रे च तर्जन्यांगुष्ठसंमित इति मेदिनी ॥ मध्यमाङ्गुष्ठे विस्तृते तालः । तलति प्रदेशापू
रणाय प्रकर्षेण गच्छति तिष्ठति पर्वमात्राममत्र तल इ ज्वलतिष्ठायां घञ् तालः । गोकर्णः प्रमाणत्वात् गोकर्णः । तर्जन्यादि क्रमे
ण पृथक् पृथक् । अंगुष्ठ इति कनिष्ठसहिते अंगुष्ठे विस्तृते वितस्तिः । वितस्यते प्रादेशापेक्षया अधिक
मुपक्षिप्यते प्रमाणमनेन तसु उपक्षेपे वा इकलकात् व संज्ञायामिति तिः । वितस्तिः समव्यक्त्वा द्वादशांगुलयः प्रमा
णमस्य तद्धितार्थेत्यादिना समासे द्विगोर्नित्यं लगिति मात्रचो लुकि तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेरि
त्यच् द्वादशांगुलः पुंस्त्वं श्रुतेः इंसि । वितस्ति द्वौ त्रिष्वमरला । मुष्टलिरपि स्त्री त्वमा हाहे वितस्ते । पेतिविस्त
तांगुलिपाणौ चपेट । घाम्सुष्यः चंवनसरनपिटति संहतो भवति चपेटः । पृषोदरादित्वं यते सोऽस्य तेननत शा
कादिभ्यो टन् वा इकुलकादि त्वे चपेट इति मद्ध्वमाधवी । कर्पतोघ्नकर्पतो यत्र वपुटः फाल विपुले चपेटपर्यङ्गे
प्रिचेतिमेदिनिः प्रकर्षेणातलातिप्रतलिवते हस्तविशेषयापवाघवातलस्त रूपा करयो ... मुष्टिचपुट पोशि
विश्वः । सिरुमुमेरुवततलप्रतलो । प्रहतो हस्तः प्रहस्तः प्रहस्तः । द्वावितिद्वे वामदक्षिणौ पृतलं । निविसर्जनी
पपाठ द्वौ वामदक्षिणौ याराणि संहतौ मिलितौ चेत्स्वरहस्तहस्ततलपतलौ वा चेत् । एकं । पेति निशेषरा कुञ्जी हस्तः पा

रा-मु
१०२ शिः प्रसृताख्यः । पृहति रिति विति षामी प्रसर्त्रेऽङ्कः किन्वाए कं । आस्यंतय नेन व शानित्यास्यमिति मधुमाध्वी ।
वद्दिलपिभ्यां करणोऽस्त्रुल्व दनं लपनं तुंडति बडयति हि मदंर्यं तु डितोऽनेपवाघवद्दं आस्मंतादन
तिघ्राणं घ्रात्यनेन ल्युट् इत्येवं नेनातेन । प्रजापतिना खातं शिखनेयुंडुदात छेत्त्पवसव डितटि लोपः घुडागमश्च ॥
मुखपुखर्गप्युक्तं । मुकखनी घुड्डदातो अबसत्पये भवेत । प्रजा सृज्ञायतः खांतं तस्मादाङ्‌ शीखंतु वाइ तिति
रुक्का रा । सममुखविवरे । कक्य क्ष्नत इ फल्ल शितेस मुदाये पुष्पं जा । ता । जीति । तिघ्रात्पनेन ल्युट् इ घ्रा
णं । वहति प्राणेति अव वहां । गंधस्य वहा । घुणाति भ्रमाणि संगतार्थे अव घोणा । नासति शब्दायते नास्थश्च
वृद्धनामा प्रोति अव वहा गंधस्य वहा । घुणाति भ्रमति संगतार्थे अवघोणा । गंधवहा नामानेमा नस्यावना
सिकेति साहसांकः । पंचनासिकायाः । ओष्ठेति उष्यते दह्यते कटं तोष्ठा दौ घाहरेण उषि ऋषीत्यादिना थन्
ओष्ठः उपरिवृत्तर्वेवोवतौ ओष्ठः अधरोप्य वधरति धरत्न धरोधरन किंचिद्धेशक्नोतीत्यर्थः ओष्ठाभ्यास
हितावधरौ ओष्ठाधरौ प्रत्येकं द्वयोरपि ओष्ठादिवनुथंडुपेरापि मां विवक्षुरासिकं चल्दोष्ठ इति अत
घ वड त्न रोष्ठाधरोष्ठ इति प्रयोगः । रदनाद्दंताश्छाद्यंते आभ्यामिति पुंसि तिघ छादेर्घेइति ह्रस्वे रदनच्छदौ ।
दशनानां छादनं साधनभ्यांतवाससी वस्त्रे इव दशनवाससी । चत्वार्योष्ठाधरयोः । अधरति अधरा धो भागश्चि
बुकं वा व्यतेमुखस्येदर्पं वी हआदानसंवरणायो । मिव घातित्वात्कुण् एषोदरादित्वाद्गी विकारत्तः कृत । वि राम
१०२

नोति मुखवसोर्द्धर्यैको मित्रघादित्वात्कुः । नैरुक्तो वर्णागमः ॥ ततः कन् ॥ अघघ्राद्धधरोष्ठस्य चिबुकस्याच्चिबुकं त
थे तिनिमभाख्यन्कोष पू॰ए कं ॥ गेति गंडतोवदनैकदेशं तां गछतोगडि वदनैकदेशः ॥२॥ गंडो पुलमहत्वे
कं मुखं पुनलतोमहत्वतप नत्कर्मनरापरस्यकेनजले नस्वल्पे तेवाघत्रक थेते प्रमाध्येतेवा कपिलसौत्रोधातुः क
पिकं डिकल्लिम्पत्र्यो लवक्कपोलः ॥ अत्र ह्रित्वमसंत त्रकं कुपोलस्य विभ्रमाणामित्यादि दर्शनात् ॥ ह्रकपोलदे
शस्यात दिति ता भ्यां कपोलाभ्यां परो मुखभागो हतिकंठो रमपिंड यंशहमृशिहित्यादिना उन्हग्नुः पत्रनंभा
ख्या दंता जायंते इति सुभूतिः ॥ ततपरे इति पाठे हनौ ह्रीचहनु रीति पठते ह्रपोः कपोलावयव इति मे दिनि ॥
पुंस्यपीति स्वामी पुंयोगे कर्णहन्नु नपुंसके शम स्रजा नुवमुदं चेति वररुचिः ॥ एकं ॥ रेतिरघते विलिख्यते
दश्यते वा मी तिरि तिल्पु इरदनाः ॥ एवं दशनाः ॥ दन्तू शदहशनेइति निर्दे शान्नलोपः ॥ दाम्यतिकवेरद
वंशमयतिदमेरेतस्तोवितणपर्थो क्तेवन्नन दंताः ॥ दंतीत्यवररहा ॥ खित्वारिदंतस्यजेतितितलप्रतिष्ठायां
वा डुलकाडुरणतालु ॥ त्रोरस्यल इतितारते झुरा रेफस्य लइतिवा ॥ तालयते जिह्वया तद्भ्रा घ्रातेबुरादि
॥ मित्र घादित्वाडुलयोरेकत्वस्मरणी हा ॥ ककुदं ॥ निश्चेष्टं ककुदं शिरः ॥ लत्रलवमणः ॥ काकुदं ॥ हे तालुनः ॥
रसेतिरसं ज्ञानाति रसज्ञा रसत्यास्वादयति न घादित्वात्सुः रसना ॥ रसे भौवादिकः ॥ निरुक्तो नाघ्रातीतिबु
त्रिवा रसनं वा रसनं स्वहने घनो जिह्वायां यान्न नपुंसि स्यादिति मेदिनिः ॥ अतएव पितृनेन हूनेर सनं इति नैषध ४ ॥

रामु॰ नालध्याश्चपिदंत्पाद्वेत्यादे।जिह्वायांरसनातथैस्तुकेरिपंतालव्यदंत्यमध्यारसनंतुबनोद्याविन्सज्ञाशरासयोऽस्त्रियामि
१०३ तिरक्तसः।लिहेतिरसाननयालिह्येऽस्वैजिह्वाग्रीवाइतिवन्नुप्रत्ययः।आदेशेत्वंनिपातनात।जिह्वाजिह्वेतिविप्रत्ययेहिविता
103 काररलोपेषुवोजिह्वा।ज्ञी।जिह्वायाः।प्रेतिबोधयितार्थंभदक्षिणोप्रांतावंतोगृह्यकाणः।श्रोष्ठस्यैतिजातावेकत्वस्य
जतोलालास्यिकाडुलकातरश्ववुक्षवित्यादिनानिपातः।सृक्काणी।वइतिसुश्रुतिः।प्रांताबोधस्यसृक्कणीइति
ज्ञीवकांडेमरदत्तश्चमहाहस्रक्कायशोऽतितोष्ठसिहनरवाग्रवदितिलताश्चेषाऽस्कवयं।स्मितस्पसंताकयेस्रक
णाकरणानितिश्रीहर्षप्रयोगादुक्तःसृक्कव।नसयोगाद्वयंत्रादित्पल्लोपोसृक्कणी।इवंताचासृक्कणीपातम
सृक्कशदिश्च्योपलेलिहानोहरिणारिसृक्वेरितिपाणिनिःसृक्काणिरितीदंतमपिलीवेवारिशहृदित्सृक्कैम्हक्किशा
श्वोङ्क्स्वकेनापिक्लीवइत्यपरोसंक्यास्थिदधिसृक्कि।तथावरिस्पादित्यरुणाएकं।लेतितलतिलकादिकमत्र
ललतीमतितिलकादिकंललविलासेल्लुलईसायांवाउणादिरोवडुलमित्याटइतिस्वांगंकवंत्यपर्शुइत्यत्र
स्वरसहत्वेजितेडः।अल्पतेभूष्यतेअलभूषणेवाडुलकातक्रियइक्रियइतिइकनुअलिकं।अलीकमहितेपी
तिकाल्पायनः।अलिकंङ्खदीर्घमध्यमितिराजदेवगावौतेत्वेमभायेधायेते।अस्मिन्निति।किं।गोधिसा
लोमहाशंखइतित्रिकांडशेषात्पुंलिंगः।नीशालनात्स्या।ऊर्द्धइतिनेत्रात्याप्रभृतिभागोऽक्षवोभ्रामतानेचोप
रिभ्रमेडुः।रतिदप्रत्ययः।भ्रूवौ।एकं।कूर्चमितिनासोपरिभ्रुवोर्मध्यंकूर्चंतबकूर्वशीर्षत्यपत्रप्रायुद्धं।एकं। राम
लेतित्रहिपुत्रेलिकोतारकोसाबधाचुकाकनीतिदीथतेकतीदी- वाडुलकाहीनुगौरादित्स्वार्थेकनाकवीनि १०३

काद्दे अद्विग्रत्नलिकायाः।लोचेति लोट्टनी ह्वित्स्पः करशोल्पुर्ल्लोव ननपनमीस्त्रशांव। नीयतेषाथते स्प
मनेनदाम्रा।त्यादिनाष्टु वनेवं।आवएक ययमि विज्ञापपति रूपंव ह्वि उक्त्ट्टवपिच ह्वि जनितनिषतिस
उमवक्रुःवा ड्डल कात्रख्यात्र देशः।अश्रुतेरश्मि तिर्व्याप्तो।तिरूप बहुयथ्रशेः पिवाव ग्रादितावत्वपठोरि
तिकत्वंआदेशप्रत्यययोरितिषत्वअशिअह्नौ।तिअक्रुव्यामोरअह्नौ ति तुस्नामीदृश्पतेनपाक्किपं।क्किनू
प्रत्ययोयस्मात्तद्दृष्टइतिपश्चेकिनुप्रत्ययस्पति कृत्वेट्टका।क्किनि नंदहष्टिः।अष्टोनरुपः।अशि तिअस्पति
अश्नुतेवाकंठेन त्वादित्वाडुः अक्षताल व्यांतंद्दितीयमक्षपदंदंत्यांतेरुद्यतेइदमितिकमीशोल्पुड्
रोदनं।अस्पतेवाडूलकातस्फायीतिरक्अस्रंदंत्पसं।प्रावतेपम्रदीमस्रेद्दिषोतंरुघतेघो।सितांव
सइतिमाघस्लेषाड्का र्थेनसहस्लेषाद्दंत्पसांजगारंवाश्रुमश्रणी।तून्मतेदालाल्लहा।शश्रकरशोके
श्रुतालव्यशमपि।पंचाक्षशा।अपेतिनेत्रयोरंतौषांतौ।अपागौ।अनुष्टुत्वेनापकष्टमंजता।अत्रएकं
नेत्रांतस्पाकेतिकटमसहशमह्विचयत्रकटाक्षः।कटतोवकं।गच्छतोः।विकटेअह्विणाच्चित्रेतिसविक
टाक्षकाह्नावितिस्मसातकाङ्षोपि।एकं।केतिकशेषिशहज्ञानंक्तचल्कहएउत्पाद्विलानरकपाषशद्दोय
द्यतेनेनयहद्दहइत्पएशब्दथ्रवः।सातस्राक्किवितभ्रावस्यानेपुंसीतिपाठः।षरुक्रुयोस्रा।उत्नेतिउत
क्रष्टा।गत्वाउत्तमा।मां।श्रीपतेकेशोल्यथ्रयतेस्वौ।गशिरः।किबन्तपमुत्रशिरादेशः।शीर्ष्हं।श्रितानेतिवाश्ट

रा.मु. रात्तेरूपिरंजिघ्रत्यः । किदित्यसुनहृतश्चेति शिरः इति त्रुस्सुभूत्पादपः । कंठभूषणा । कायाल कार उत्कं ॥ शिरो वा वी शिरो
१०४ दंतोरजोवार्चा । शिरोदंतो रजो वा वीरः । नमधा ॥ निवकृते शिरान द्वौ ॥ अथो ॥ याद्वरजो एजाइति पिंडदघा
105 द्रयाशिरेश्टणाति शक्त्वइदंष्ट्र हिंसायां वा डुल्लकाहतो पिषप्रत्ययो किद्वेति किल्वाकुराणता वेइत्वरत्वदर्घिते
षु शीर्षा । कुकार शीर्षयोरिति निपातनाद्वा छिन्नेनानेनम्रियते इ उच्चनु इति त्यादिनाकनिमूर्द्धतावेमू
र्द्धानिपातिता । मसातेपरिमाय नेमस्यितोवी डुलकात्तघविहद्रूत्यः कः स्वार्थेकन मस्तकः । पंव मस्तकस्या
चीति विश्वयने कुरच्छे दनेचिचनवर्द्धमानाः कूर्यते छिद्यते चिकुरः । इष्टघो दरादिः । कुंतकुंताभ्याकारस्लाति
कः । कुंतलः । वाल प्राग्ग कः । कव्यते वध्यते सा विन्ति कव वेधने । पुंसीति हः । कवः । कवत्यात्मानमित्याति
त्यप्रत्ययः । केम स्तके शेते तिष्ठति अन्येत्यापी ति इः । तत पुरुषे हृत्पलुकू । केशः । शिरसिरो हतिकः ॥ शिरोरुहोष
इकेशस्या । तदिति केशम स्नेहे । विन्ति त्यादिनाठक्केशिकं । केशाश्यास्यां यन्नच्छाविन्ति यत्र केशपाशः । प्रतोति
स्त्रीलिंगएतां । कशाश्यात काः । कईरादिशेष्ट इयात समकुंतलाः । तद्दितनपस्पतइत्यनेपा । प्रलंति भूष
यंति मुखं च अलत्रभूषरोहत्वादिल्पोत्पनाः । की वेपिस्वत्रा वक्कारोपल कानि ता सामिति लारवेः । सकं ॥
नइति अल्लकाएव प्रलं वतया ललाटे वर्तमानाः । काश्पोषि नत्वाष्वभ्रमरप्रातिकृतित्वात् भ्रमरकाः । कस्पि राम
तावेति एकः । केति काकपक्षाकारत्वात् काकपक्षः । शिरसिरवं ध्यते शिखंडकः । एषो दरादि ता ल्व्यादिः ॥ शि १०४

खंडेऽनुशिखावर्हइतितालव्यादौ स्त्रस्तः शिखंडकाशिखंडकावितिवाचस्पतिसुभूती। हे क्षत्रियकुमा
राणां शिखापंचकेस्या शिखावपस्येत्यन्ये उक्तं चवाला तांत्रशिरस्कार्थे विशिखं मुंडमेवचेति। अन्ये तु खंडाया
इत्याहुः। हे क्षत्रियकुमाराणां सुपतपनकालेहूतानानाहूतानामित्यन्ये। केतिकेशानामा तेनावधविशि
षत्वे शः कं शिरोहणात्याच्छादयतितानपतिजावयदेत्यादिनाडाष केवराश्च तए वकव ईरनिर्देशाद्रुष्यं
वाधित्वाव। एकोऽर्थेतिकु सुमगा तौ मौक्तिकपञ्जरा। तिलकादिना वह्निः संपतोवद्धकेशकलापोध
म्मिल्ल इतिसुप्रतीत उर्द्धमिल्लतिइगुपधत्वात केप्रधेरादिः धम्मिल्लः। एकेशीति। शिखापायुक्ता। वु
दसंवोदनेवुरादिः। तिदादिपा ठादडडत्वंदकारस्यादीर्घत्ववह्नुजाः। अल्पः केशकलापः केशपाशी अप
वपेगोरादिङीपात्वाशिशिरामध्यस्थावड़ायाः। व्रतिव्रतिनोजटोस्यातज्जटास्यातज्जन्यतेजत्पाघतेत्र
नेष्टालोपश्चजटतिसंहतत्वात्वतिजट रूटं संघाते। चिवासटतिअवयवइतिवभातिषट अवयवेक्त
ए सटादत्यादिः सटासात्वखसिहा इतिदंत्यादाव स्फविवेकात् व्रतिनइतिसाविकमन्यस्यापि
व्रतिनामितिवपाठः। कोटीरक्ष्कजटामटेतिरभसः। पकां वेण्याशितिवेशपते। पिसार्थेतेवे एटङगीतोइः
वीरातेयसार्यन्ते वाधात्ताहूविस्यानिःनेहकेया त्वेवेणिरितिनुमस्मृतिः। अन्योपसर्गातिहस्यर्थेप्रवेणिः
इह घरणिलेरणिः करणाद्रेणिवेराव इतिश्रीपकरणोनिगमातश्चत्वकृदिकारादिःति वाडीषुवेणाव।

रामु- हे ग्राधित भर्तृकादि धार्यके शरव नाविशेषस्याशीतिविशदे व्यकेम लेनासंपूर्णोकेरोशिरसिलवः शीर्षण्यः शि
१५ रस्यः । शरीरावयवाद्यत् शीर्षन् ये च तद्धितइत्यत्र वा केशेष्विति शीर्षन्नादेशः । हे स्वतः स्वानादितीवानिर्मलस्या
न्योन्या संसक्तस्य केशस्यापेतिकवादित्यर्थे निर्देशः । तेन कचा तकचपूर्य पाशः परेस्थिताः । पाशादयः कलापार्थाः
105 समूहार्थाः शीतनार्थविधा । पशिस्त्रोत्रः किविञ्चुपशवेधनेइति भूवादौ पठन्ति ततो घञि पाशः । केशो पाश्च का
र्थाः तेति तत्वा रोहति मूलविभुजादित्वात्कः तनरुहं रूपालेपपदेऽपि । व्यानशे तनूरुहाणपपि हर्षइति
माघः । योगिकत्वात् विहंगजामरूहेरितिमाघः । व्योमनन्नोमनसामन्त्रि तिनिपातइतिव्यो मादयं श्रुति
रुहे मनिनूरहलोपरोमा कपिरिकादित्वाल्लत्वे लोमा । नीरो लोमन्नः । तदितिपुंमुखे पुरुषास्ये तेषां हस्वो
सत्मांत लोमा निश्मश्रू व्यंते श्मन्सुखं श्रयति श्मनिश्रयते डुंश्चिति डुनिवाश्च श्मश्रु श्म स्मश्रु वशांदं
शनाः । एकं ॥ आकतिश्रा कल्पः वेवेष्टि व्याप्नेममंपवा घञ्वेषो मूर्द्धन्याः । विशंतिनेत्रमंसस्यत्रैति
वाञ्चविकरणा । घलवेश मालव्यांतस्त्र । विशेषामूर्द्धन्यां तस्मा लव्यांतश्चेतिषा । गणपुंके । नपति विवनेनोप
कस्मृस्यपथ्यं कामजननाविप्रवहाराद्नेपेतं धर्मपथ्यर्थत्या । हिनापत्रनेपथ्यंपतातं श्री पुंसयोः ख्यात
कर्मेषतिकर्माचिकर्षणासाध्यते जन्यतेशोनासेनल्युट्प्रसाधनं । पंचालंकारवनादिकृतशोनायाः । दि राम
लिदशेतरत्याघलंक्रियांतस्मादेप घामिकेक चिदेवपुंसके हृश्यतेतन्त्रसुगमाये मेवाञ्चलेतिश्रलंक्रियतेनेन १०५

यत्र अलंकारः एव परिष्कारः संपर्युयेत्यादिना सुदृपरिनिविरत्यत्यादिना यत्वं। शेषेत्यक करणेत्सुइक्तु वि
म त्रार्थे त्यक्ष्वेति कर्त्रीरियुतत्वा। पंच हारके प्रदे॥ ग्रथ्नेति मंकति मंडपतिमकि मंडने मकेरु टनलोपश्चे
ति उनलोपा विति न्यासकारः मकुटमे कोफकरं मुकिलति स्या कुटत्रिति कुटनि मुकु टनि मुकुटमिति
पुरुषोत्तम इति मुकुटद्युका रं वररुचिमते इहापि द्युकारमेव। किरति ह्लि प्रतिरश्मान्ध्वा रागमपत्वात
कृत्ककृपेत्कीटव किरीटो द्वौ शिरोलंकरणे दस्य मकुटे इति ख्यातस्य चूडेति चूडा शिखा तत्र छितस्त्वा
चूडायामणिः चूडामणिः॥ शिरसो रत्नं शिरोरत्नं। द्वौ शिरोरत्नस्येति ति तारस्त्रीति ख्यातइति कः एषोद
रादित्वाद्भ्रस्वत्वं। एकं हारमध्यस्य नायकमणेः॥ विति वालपाशके शट्टे दे माङ्गः। शोभाकारत्वात् प्रा
कृहिनाद्यत। प्राकृहि मोतो यत। वालपाश्यापरितः सर्वतो ज्योतिर्मयत्वात् तथाभूतापरितथ्या। क
मेशिाष्यज। पारितथ्येत थ्योगाद शेखा घावि पासितथ्या॥ द्वे सीमंतस्थिता पाः स्वर्णादिरचिताया। पाटि
काया॥ पितिपाश्यते वध्यते पाशबंधने चुरादिर्णप्यता दवेध्यते पाश्यापाल्पा विस्तृतत्वात् पत्र घिव पाश्या
पत्रपाश्या पत्रपाश्यान ललाटस्यालंकरणा करालि ललाटात् कनलंकार इति कवृत्त पृइत्वंल लाटिका॥ द्वे
सीमंतिकातोन्यस्य सुवर्णादिरचित ललाटास्यरणा सेदस्या केति कगोस्थालंकारः पूर्ववत् कना दि
करणिका। तालस्य यं तालय द्वैतेना पिकराश्च घा जनतेकर्णिका यर्यपितातत्वे स्वर्णादिकृत मपिवले

रा.श्र. पितालपत्राकारत्वात्तालपत्रं स्यातेता इं कोष्णत्राद्गताः स्केतिख्याकर्णाभरणस्य[illegible]ति कुंडतिसंह
१०६ तम्भवति कुं इत्यपशोतांवा कुंडि इडिसंघात इ. डि नुडिसंघात कुंडिहा हेवाहव[illegible] कुंडल
१०८ डलं। डलं। करोकिदेशकर्णा स्रवेष्ट्यते मेनन्तु हकर्णा विष्टनं। द्वे कुंडलस्याथाइति शीवायाः सर्वभूष
यांग्रेवा पांलवे कुलकृशिग्रीवात्यःश्वास्यलंकविष्टि तिटकत्र ग्रिवेपकां थीर्वपात्र्यराखेतितिग्रिवे
य म पि। समेवेवेयेस्व मसिफणि नेनिरात्तशेखरेः कंठा भूष्यते नयाग्रेशेखाहलइत्यकारः कटभूषा।
द्वे कं ठालरामा त्रस्याले तिलंवत इति ल्युः संवनो। ललंत्येव ललतिकालल विलूसे शटकत्रं नाल्ह
न्नवहिवसी तिवाइलका लले रपिफ वृर्पिलं व षिलं वषिला तरुरीषसंज्ञायांक निकेणि इस्व लिवा।
द्वे नाभ्लि ले वि तकरादि। स्वतिद्वे व लंव के ठिकास्वरणा रवितोपालं विका। एकं। ग्रैवेयेतिसे वलंति
तिका मुक्ता लीरविताउरसोवक्षसः सूत्र सुरः सूत्रं सूत्राव लीतत्प तिकृतित्वातकत्र गरस्तू विका एकं।
द्वे तिनि विशेषशेणाहा रशद्दो मुक्तावल्यामिव वर्तते ह्रियते मनोनेनेन मंउनायद्वि यतेवाघ त्रहारः। मु
क्तानामावलीद्वी घर्यिक्षिसा वयथितेवम्भूषराश्च करणातलिदादिपाठात् हारोपि हाराभुक्तावली हार
इति रत्नमा। हुहारस्यादि वतिष्ठ सोहारः शतयष्टिकः शतलरिकाः सन्न देवे रपिछंघते संबिधियते संबि राम
यतेच्छ दसे वरशो छहिवेत्यात्कमेणि घञ् देवच्छदः। पष्टिहरिल नाशग्रसेदयो रितिविद्वा। पष्टिलेना १०६

सरः।सरिरित्यनेकार्थेमोक्षवीश्चिहृ शितिश्च अष्टोत्तरशतलतिकोपमिति के विद्याएकोहारेत्रियष्टिर्मोहारस्याः ८
तेदहारतेदाःस्तुतेच केइत्याहा गुत्स्तेत्यादि हात्रिंशद्यष्टिकोगुत्सार्द्धःअस्मसप्तविंशतिगत्वात पुंस्त्वाचतुर्यष्टि
कोहारःचतुःसंख्यायागोस्तनसमसंख्यत्वातेगोस्तनः।चतुस्त्रिंशद्यष्टिकोगोस्तनः अतिमतरसद्वरशातगोस्त
नइवेत्यत्पाचतुःषष्टियष्टिकोहारोर्द्धएकदेशत्वरुक्तोहारोवेत्यर्द्धहारः।विंशतियष्टिकोहारोविंशतियष्टि
कोहारोमाणवकः।घायुक्तःस्ववकइत्वातशिष्टः।तदपेत्तपाञ्जस्वत्वान्माणवकइवमणावकाः एकयष्टिकाए
कस्रोएकावली।सैवसकावलीसप्तविंशतिमुक्ताभिःकृतानसत्राणांसप्तविंशतित्वातनक्षत्रमालेवन
क्षत्रमालासप्तविंशतीतिपाठेत्येषामपीतिद्विघंइतिसुभूतिःपत्येकनामानि।आवेत्तिआङ्पूर्वोवपिन्या
सार्थइतिस्वामीआउप्पतेकतेरिवेतिकर्मणिघञ्आवापतः।कन्त्रावायकाःपरितोहन्तुशक्यतेएप
तिपरिहार्यः।कटत्याहएणोतिकटंककटतिस्यानातरंगच्छतिककटमतोकृत्रादिस्यौनिवाः।छियामि
त्यस्यकन्ठकेनापिसंवंधात्तद्धेयादकटकइतिवस्तेघञर्थेकःवलयः।चत्वारिस्वर्णाहिरवित्तप्रको
ष्ठात्तरणास्यवालाइतिख्यातस्याकइतिकेकस्फोणिशिरसिप्रांडेपोतिखल्वादित्वाहूस्कंकेयूरः।सम्प
कृकयूरःसप्तमपलुक्केयूरांश्रंगमत्रगडरूपमवपवंदायतिघयूणात्तशोधयतिआतइतिकेअंगदःकेयू
रमंगदमित्यपेतिस्वामीद्विप्रगडभूषणस्याचेयलोतवंविद्यमानंजिह्वामूलांगुलेत्वतःस्वार्थकनर्तार्यु

लीयकंकपिस्थिकाहित्वादङ्गुलीयकं ।पुंलिङ्गमपीदंस्वपंमेधिन्यातिह्यानंकाकुस्थायांगुरीयकइत्तिहिहि
प्रयोगता ऊर्मिकांरंगतेदृष्ट्वावतास्यसारघतिकृतित्वातरकनितुर्मिकात्तुर्मिपंकायतिआतइतिकेवाकेर्मि
श्रीइंसयोवीच्यांप्रकाशेघगतंगयोरितमेदिनिःहुअंगुरीयकस्य ।मितितुर्मिकेवसाहृराष्ट्रश्रुतामाद्य
रवकाम्रुइयात्तिचिह्नयतिमुदंरातिवामुद्रापचाघाविकेचाऊर्मिकायाश्रयुलिस्थुत्वादृग्लेर्मुद्राऽंगुलिमुद्रा
एकं ।कंकेतिमुखापकंमुखवायथास्यात्वथाकणातिशब्दायते ।मितिप्रकृतेमप्रकेचमुखेपिवेतिश्रव्यय
प्रकरयोमेदिनि ।कलमव्यक्तमधुरंवाकरोतिपृषोदरादिःकेरोभूष्यतेनेनकरणोल्युङकरंभूषयतिवाद्व
वमंडनमूवेष्येतता ।क्लीवंस्यान्मंडनेमूलंकंकरांकरस्वभूषणामितिरत्नसःपुंलिंगोपिहस्तमंडनमूत्रेस्यात्कं
करणेनाप्रतिसरइतिरत्नकोषः ।हेकंकरणस्यामुद्रातिमेहनस्यसूत्रस्यपतस्वमिद्धिपतगंतस्यनालामिरव
लाएघोहराद्रिरितिमाधवीमायतेघसिपतेमध्यतांगतुर्मिचःकात्रंवादश्वेतिकलगुणात्वत्पपक
कारस्यस्वत्वंचातिपातनाद्वामेखला ।कचदीप्तिवधनपोःकवीत्पेकेइशितिइः अन्येस्तोपीतिदीर्घः
ह्रूहिकारादितिडीषुकांची ।कांची ।कांचीयुगास्थानमनिदितपाइतिकुमारः ।कांचिदामपिहितेकत
रोरुतिमाघः ।सप्ततिसप्तवेतिमपेर्वाऊलकातहरिमूर्यइतितनस्वार्थेकनगौरादित्सतवेत्यनेको
पलत्तरांसमत्वद्याकिंकिणपकायंतिशब्दायंतेस्यामूलविभुजादित्वात्तकेवाश्रुतेव्यापीतिश्रमूव्यापी

श्रशे रशचेतिपुर शांदे शश्व रशनेति माधवी रसति रसा शष्टिवलन शष्टार्थादिति पुंवस्रसना। रूर्मितत
सिंधुमना रशनैरिनिताखवियमकात्॥ रसनावंधोरशतिकलहेष्टुसदानान्मति ष्टिति वासवदत्ता श्लेषा
त्तता लव्यदंत्यमध्या रसना। सहारसवेनइषद्भुक्तिनावते सारसनं सारसन्नरकृ र्थयथास्यात्तथा सनतिल
त्तनेस नसं तेकोत्र चिवा सास्सनं॥ झुकिद्यंवश्चेग्रंथनमितिस्वामी॥ मेखलायां सारसन सुरक्षेवत्रुत्रि
शाम्मिति दंत्यादेरुत्तसः। सारसं तं हिंदंत्य संसाहसिकः। सारसनं सारसाश्रो तस इति हिंदंत्यसनेहात्।
केचितुएकपष्टिर्नवितत्कांची मेखला त्वष्टयष्टिका॥ रमना घोडशर्स्या॥ कलापः पंचविंशकइति पठंति॥ इह
त्वेदात् पर्यायत्ता। पंक्तिर्थीकघातरशास्या॥ अथ पुंस्केतिसिवकांची पुंसां कांचात रशासन्शृंखलं त्रिलि
गं शृंगेरशा॥ अन्यराः सखलतिश्चेवशृंखलं पुषादेरयादिः शुराशातिरोपि लंच शृंखलं॥ कलं वाद्यश्चेति कलघत
योधातोः श्यवादेशश्च निपात्यते तालव्यादि॥ एकं॥ पेतिपादस्या गदस्मिवपादांगदा नुलादंडाहतेर्ज्या
पाः कोटिर्याम्मिवतुलाकोटिः तुलाग्रहदात्तंबधार्थपाटीकास्याः कोटिरश्रिखितुलाकोटिरित्यन्पामंजः
सोत्रांकुलीराख्यश्चेती रच वा ड़ुलका हि सेरीरत्रितितुमाधवीः मंजुशोतमोपाद्दोक्तरो निगतवि हिलोपेम
ञ्जिः ततः पूर्ववदीरन मंजीरः। नं नंमन हरयति अव्याए पादयादिः नू पुरःमंजीरोश्री सन्पुरइति स्नसाहे
मइव कायतिकरातिशष्टायोमूलविभुजाप्दित्वात कः मधुरध्वनित्वात् रूं सइव इवार्थेकन्निति माधव्यादर्याहं

रा.मु. साक्षात्पादकटकोहं सइवह्ंसकः पादस्यकटको वलयः पादकटकः । एवं नूपुरस्य । किंकोति । किमितिक
१०८ णतिनेरुक्ताइत्वेमेरादिः । किं किणी । हस्व इीकारवती निरिकारवतीनिरिकाराणपिकंकणाति । स्वामीघंटे
108 वघंटिकाकनतत । रुद्रेणसमासः रुद्रघंटिका । केकणास्यात्खत्तिसरखंकेकणीरुद्रघंटिकेतिलागुसि
द्धात्वमितित्वगादीतिनिष्प्रवाणपंतातिदशनिभृति निगानि दकारादेकादशांतं तत्रकमितिसुभूतिः । कल्क
स्यत्ववोविकारोवाल्कंकुंकुमायाविकारः । क्षौ मंदुकूलाविवांवावस्त्रियांक्षौमी । फालेतिफलस्यविकारःस्फा
लंतस्यविकारइतिसर्वेत्रारा कर्पासीबदरात्सांफलेविकारेणतस्यफलेलुक्कता । ततो णकार्पासं । बादरं
क्रमीणामपानिगतसूत्रंकृतंकुद्मलाकाराकोपञ्चतञ्चकोरवाडवञ्चकोरवेयारं कुर्नमतेदस्तेतोजा
ताद्यर्थेरंकारमत्रुबेणण वेन्यराररांकं वांपशनेपिद्वगादितिवस्यतेअतोमेषादिलामतेमपिकंबलाह्नि
राकवां । अनेतिच्छेदःसालनंतोमसाहननंतदुकितमवाह । तंत्रहतंचप्रहृशाप्पासनप्रक्रियांसीमातिरहतेः
प्रियेरितिशाह्निकांश्चनाहतमस्ककतिमित्यन्यप्रायतेस्यपावेनोधिकरणोत्पत्रवाणी । तंत्रवयनाधार
शलाकामानिमितास्मात्ताविष्णुवाणी । निष्प्रवाणीश्चेति । निपातनमात्कवताद । अयंनिष्प्रवाणी
वशाटावितताश्चंत्रमितिन्यासः नतोविरायिहतक्त्यापितंतंत्रादविरापदूतरुतिकनूतंतंकं । कवारि । राम
तद्दितघोतयोः प्र ज्ञालितयोवेष्ठयोर्यं गंशोमशणायोहु मनाहेत्वाडहमनांकेयां । उत्क्षप्यतेतिलपष्कसुइति १०८

तिउमाधवी। एकं। पेति धीतं शुद्धं धीतं वातत्कोषिपं वेति तितत्त्व यावबुगति शुद्धो के। शुद्धं शुद्धं शुद्धे वप्ते
वकेव लेव प्रयुज्यत इति ध स्त्रिया लत्र्च वृत्ती दिपन्ने षुत्क मिति हृ यांमि। कृतत्वात् तप त्रोरांपत्र संबधि
न्यूणांत्रेति प वो रोको षेय ग्रेव धीतं प्रत्ना लिनेप त्रो रांरव्यामिति विशुभ्न त्पादयः वेति वह स्न त्यं यत्व किम
पिक क्क तन्महाधनेन तु वस्तु मेव वस्त्र सुरव सेव श्र तस्व पुराष्टि हृढः। पापनं महाधनमिति ता। श्विः। महा
ति प्रल्य धना न्यस्य महाधनं हि। हो ममिति मो व वश्चा दधिकं होति। इह शहो धर्म वत्मन। हो ममहृद्धा दि
कीवं माचि षति गमिति सु भूतिः ये तद्धन शत मा विकार वा विप्रकृत्यं त तं तहृद्धा विद्यमो त्स्वपता यय त्य विक
यीप्य जतना तत्वा इल का। इने। तेः पिता द्युल्लव क्क गाग मथंड कू लां हि द्यं मीख्य व स्नुस्प हि तु नीति। निवीय
तस्मा व्येज संवरो। को। संप्रसारणादिति वीतं। निवृत्तमिति तु स्वामी। घकर्षे शा व्रियते स्म हृतं संवरोक्तं
प्राहृतं। हि चो ठित व स्वस्य श्रीति। वस्नुस्य संवयातावयवाद शाः स्पुन्स दाक्षी। निगाव इव वंता ताश्च त्पर्यः।
वद्यस्पति वच नाद्वृत्पादा वेकत्व मपि वह शेति सुधूतिः। दशावेत्पमिवस्यायां वंश्नं ते ध्रियं ध्रियो रिति रत
सः। दशपत्ति यरा। छिधीते दा रा। हि दा दि। वस्पते धा शा घते ने न वद्भिः सवपायुक्तो वस्यंते छिघते आद्रि
यंनेव सत्रे ह नच्छेद नाव र शोभ्रव राद स्रते। नित्यारायता त व से ग्नि रिति रावह्नि रेक व चनीते। पिरह द्रुद शा सां।

राम- मानोधिकरणपादृ ऊत्वमिति सुश्रुभूतिः हि दशापाः। दैर्घ्यमिति आपस्यते आलक्ष्य तेनेन निघ्रान् आयाजमत्यासमं
१०९ नाघाति आदूर्पूर्वघातेर्वर्त्रि क्षिद्धत्याः। दनातीवाव शाद्दत्यज्ञाप्तुए चाराहितिस्वामी। अपर स्य तेनेन न हलम्बेति घञ्चूया
रोहः स्वामी त्वारोह स्थाने आनाह इति पठति। नीशिदिर्धे स्यात्पतिपरितो न स्यात् तेन ते स्थ्यते तेन तेनेति पूर्ववत्परिशा।
109 हः। विशङ्कत्वे शालङ्कशंकटाविति शालङ्कविशालङ्कटनाहत्वा। दृ वस्तुस्याविस्तारस्य ... सार इति ख्यातस्यापेति।।
नीशीमहदेवभूपट हितिशाहं तंगेवयति करोति। अनूपटव्र रंपटो भूतपूर्व इति भूतपूर्वे चरट्दिनेरकेन काख
णागमेवाह्वासेति। अयुपते स्मय अन्नाः स्फुटः। न अर्कं कं सुखमसादिति विपदेव दु नीहोशकं ह्यादित्वात्परत्व
पत्येन स्त्रकाः। लक्ष्यते हृति रास्वाद्यते सुश्रूयते स्फलक आस्वादनेवु रादेविकल्पितालपतानक रीत्काः नक्षः। तेतः स्वा
र्थेक नल्लकाक इत्यपि ठः। कल्पते ऊन्मापेक्रपेशाकादित्वाट्ठन्। किरत्पव या वितं विस्वकट्कवसीपटस्य
तिवा कोर्येटः। हि मलिनत्वादिर्घृत्वा गर्वब्रष्वंट्स्वा। वस्रमात्रस्यति केचिदिति वसुभूतिः। वेति वसाते आ
च्छाघते नेन सूनव वस्त्रं। आच्छाद्यते वेन त्वुट् आच्छादनं। वस्यते नेन वसनं वस्यमित्यौ णादित्य सुन् रीत्वाह
हि। वासः। विलेत्प्रा च्छादयनि विलव सतेवविल्यते नेन कर्णाद्यत्रिवा चेलविले शौरादिका शब्द पिवाष्ठ
भूतिः। गोरादिङीषि वेलीवाव स्त्रे च्या च्छादयति स्पुः। कर्णोत्पट्ठवावसनां अंशुतिष्ठि नुप्रसूत्सगे कौशतेका
शदी मौ अन्ये षपी। निडः। टिलोपः। अंशुकं तालमेव मार्थे कन्त्सुवेलव्य शमितिप्रागपुकांपटोङीकपतिस्यात। राम १०९

सिवयप्रोतलक्ष्णा इतिरत्नसः पट्स्वष्टस्य क्षितिशोतनं स्त्रैलं सुवेलं निवष्टार्थेकन् सुचेलकः स्वार्थिकानां
लिंगवचनातिक्रमात् प्रक्ष्वायटनं पटः पट्टनपट्टः पट पिष्टारोयन्त्रर्थेकः। ततः प्रशसायामर्शश्चघविपटः
पटेदी स्वार्थपक्षेपाटयति दीमयति वारकंपचाघचिवा। ह्रस्वबहुस्या वेतिह्रस्वोपि स्मावरणामस्रुते व्याप्नो
ति हिमादिवरणात् इन्वितीन वस्रत्यशो यशिखिशाखिवराशिराशिवे शंतशांतक्रुशकौशिकको शदेश दे
ह त्मूक्ष्मविवेकाद्वुराशि स्त्रा लक्ष्यं शः। वराशिः स्यात खडूवरोवराशिः स्थूलशाटकरतिदंत्यांतेषु रत्नसाहंत्यंतो
पिहिस्थूलवस्त्रस्यानीति त्रुलसप्तछा घेनिचोल्यतेसमुच्छा यतेवगुवतिधानेनघञ्निचोलः। प्रकर्षणाच्छा
द्यते नेनतघञ्छादेर्घेइतिह्रस्वः प्रच्छदः। ततः पटेन सह कर्मधारयः। निचुलइतिह्रिरूपकोषइस्वमध्योपि
निचोलं तु नपुंसकमितिरत्नमाता। नीवेपि। स्त्रियामिचोलात्यपीति राजदेवः। स्यूतेनास्युते नवापेनवस्त्रं
तेरपिधाय तेतस्यहूासेतिरमणांरतक्षिघत्रनासिकलोपेरत्नइकातां जातिाक रल्लस्तनः स्वार्थेकः रल्ल
कः। काम्यते सौकमेणीना हूषादित्वात्कलवत्बुगागश्च कंवलः। रल्लकादन्योपिकंवलइतिसुभूतिम्हु
कंवलस्याच्छतेतिअंतरमध्येलवं विद्यमानं गहीदित्वाच्छः अंतरीयं। उपव्याय संवीपते गमनेन त्व
इउपसंख्यानावरिश्रीयतइहमितिकर्मणिल्युट्परि- नान्त्र्यधोदेहासागस्याधो सुकं। चत्वारिपरिधा
नवस्त्रस्या। ही वितिधावियतेनेनवृणोते राच्छादर इतिघन उपसर्गस्यघजीतिदीर्घः। प्रावारः। उत्तरस्मिन्देहता

रा·मु· गेवामपर्श्वमासज्यतेकर्मणिघञ् उत्तरास्मिन्देहस्यांगेआसज्यतइतिवाउत्तरासंगः उत्तरसङ्गोवामपार्श्व
११० आसज्यतेकर्मणिघञ् उत्तरेदक्षिणस्कंधेशीलंस्वयार्थंतत्विध्यतीतिवव्यर्ध्याणिजन्तपाख्यातेउत्तरेवामइ
110 तिततःस्वीकाकृताविहितंस्त्रहत्याच्छादनइतिकण्वेहतिकादोहतीवसनांतरइतिमेदिनिहत्यंवृहतिका।
संवीयतेनेनस्वदृसंव्यानं। उत्तरस्मिन्देहस्यांगेतवंविषमानंगहादित्वाच्छः उत्तरीयं। पावोपरिधानव
स्त्रस्य। चोलइतिवोल्यतेवगुंठ्यतेबलसमुद्धयेघञ्वोलः गौरादित्वात्ङीष्चोलीवाकूर्परः कफोणिस्त्रि
नवइंपमस्पतेश्लिष्यते। त्रस्वार्थेकन्। कूर्यासकाःपेषोदरादिः कूर्परःस्यात्कफोणिश्चवनानुन्याणिवत्रस्य
पमितिमेदिनिः कूर्यासस्त्रकंचोलकइतिहारावली। स्त्रियाइतिविशेषयोगात्पुंसेप्येतानुपमानादिते
स्तुभूतिःद्वुद्वापुंसकंचुलिकायाः नीतिहिमानिलनिवारणोप्रावारेपटीकंबलादिः नीशारः भूहिंसायां
निःशेषेणाशीयतेहिमवातावनेतिस्त्रुणातेवापुवर्गानिष्ठतेषितिघञ्उपसर्गस्यघञिदीर्घःनीशारो
मध्यतालवृन्तःएकं।अर्धंइतिऊरोरहेमहेतुत्वात्तस्यत्वान्मंवाकोशतातिवत्त्वक्षुमपृथक्।ऊतत्न।
कान्ताऊवोरंहुमहेतुत्वात्वक्षबीह्यादित्वाट्टनिइमुमुक्तांतादितिठस्यकादेशवारहोरुकोवरस्त्रीणा
म्बत्नमत्रशाणापदहेरूरुकमेशकवकंतवडातकंवंटतीबमततिएवुलनुष्टूत्वाच्चअहोरूकवरस्त्री।रणावासम्बंदन्त राम
कःस्पृतइतिपुंस्कांडेकोपालितात्पुंलिंगोपिषकंवरस्त्रीणामहुरूपिधायकस्यवस्त्रनाकारेणापरिहि ११०

तव शुभस्यास्येति प्रथमं मतं ज्ञातं पदमत्र प्रपदं पादाग्रं तत्पर्यन्तं प्राप्नोति आप्रपदं व्याप्नोतीति खः आप्रपदीनो
हि शकटो वधार्थो तदेवाप्रपदीनमित्यर्थः । एकं पादाग्रपर्यन्तलंबमानस्य वस्त्रादेः । अश्वीति विशेषेण विशेषा
पात्तपादिवारणापवातेन्यत इति घञ्चिताः नः उत्कर्षं लोच्यते हस्यते गुल्मच्यते पनीपते आलपादिवमिनघञ्
लोवेश्चोरादिकस्य दीर्घस्य पर्यस्य पदे उत्कर्षलोच एतत्परिहीयते इषवैकृत्यरणं तादर्थ्योपपत्त उपधायाः ऋतत्वं छन्दो
दीर्घमध्यं । आघर्षाद्वात्कुटरथपटकुटीपटवासा हि ग्रहाः एकं । प्रतीति प्रतिसिनोति प्रतिसिनोति प्रतिषघाति
वेष्टपत्याहणोति वा क्षुसि विमातां दीर्घश्चेति रत्नादीर्घत्वं वटापृप्रतिसीरा । कृतञ्ज कुसुतकुसूलो प्रतिसीरा
तस्करासारा इत्युष्मति वेका हृत्यमध्याः । जुसौ जौ धावु जवंत्य वल्सुद्दस्वार्थे कन् जवनिका । जवनिका अ
वनिकाति हृदाततेति कफिणास्सुवृपयमकाटं नस्यरस्कारमध्याव वर्गान्तरीयादिः प्रमनिकां तस्यादिः प
वर्गपंचममध्याचयमपतीति अतस्य मध्यस्य यमपति उपरमपानि त्सुट्कनटापृइत्वं वयमनिकाः । तिरो
तं धर्ने करोति प्रत्नोरित्तिनिरितियोगावलागाहिनित्ति रस्कारिणीति प्रकृपो नमः । तिरस्क्रियेति सुदितिस्कारि
णी तिषु भृतिः । तिरोलधौतिर्यगार्थ्य इत्यमरः । वाणि व्यवधायकपदार्थो काण्डपटस्याप्यपरतिसुनृजिः । पति
अ गानां यत्संस्कारः स्वेदादिकृतदौर्गन्ध्यहरणाय शोतनायैव वदनादिनागावोद्वर्तनानुलेपनादिस्ततपरिक
र्मपरिपूर्वस्करोतिः शरीरशोभाधानेवलंते परिष्कारः परिकर्म करोति शर्मेव स्मानि नाप्रतिकर्मेति च कश्चित

॥।

रा॰सु॰ पाट इति लुप्ततिरोहितोक्तं कुमारिहिलाशरीरशोभाधानरूपसंस्कारस्य ज्ञानोद्दर्शनादिति छात्रीस्येति पुत्रसुहृद्वो वसे
१११ त्त्विरिति वाङ्गलकात ति॥ पृष्ठेहोरीरि भूमार्जिता पृष्ठे घोरादिकाङ्गपता तथ्या सङ्ख्या सुशिरि तिङ्क भूमार्जिता तिदाघ
दि पृष्ठाना पृष्ठे रजा दोसंक्रमइ इति पृष्ठो मार्जा वाघतत्रयैक सादेपि तस्मार्जि द्व्होति कुमार॥ ञोशि घोष्ठ नाहिनोग
तिर्मली करशामानस्य उद्दिष्टिति उद्दत्यैते उत्साघते मलम ने॥ तिल्लुड्ड उद्दृत्रनोत्मादनोद्दे उद्दृत्तेन दुव्येगांगानि
र्मलीकरशास्य उवटरहु इति ख्यातस्या ग्रा सेति आलवतमाल्लावइति वित्ताजाजिरुलुवोरिति वाघजप
देक्रदोरशाल विल्युद्गमानं॥ ञोशि म्ना नस्या तेति चर्व नेवर्वे तेवर्वन्नीमोच व्यतिस्य स्पतिव वेड्रघ्ययनेवावि
तिश्तिकाथिकं विव वेष्ट्रत्पड्डनाङ्गल्पादरोगाख्याया मपिवलेड्ड मितिखुल्लपपृड्ड वि चावर्विकाततत्स्वार्थे
मयत्रवा विकंय॥ विरं विष्टति तिष्टतेर्वायिसव दसवस्थासस्एवस्वार्थेक॥ स्यानं स्या स्थिति तिम्नया ग्रामयति दी
ययति वीप्स्याहानेष्व एणं ता तग वुलिवास्यासकं॥ ञोशि वंदनादिनादेहविलेपनविशेषस्या ज्ञयति
प्रवो धयति स्थित मेवगांजागरपति प्रपूर्वडुलकात्कर्त्तरित्यत्र प्रवोधनं॥ अनुपस्याद्वोधयति॥ अवा
दि मून मर्व गंधस्य स्ययत्वविशेषरागहर्दसौगंध्यापादनस्या घेति पति पत्राशां पत्राकृती नालेखात्रय
त्रले षा॥ कार्यलक्षणायाङ्गुलिव्यायारेयुलितपत्रार्थो ऽङ्गुलित्य चावलीपत्र मंजरीत्पादयोप्यत्र समेइति जङ्घ राम
केपुम्न निवा रशापद्वेम्न कपोलादोकस्तूरिकादिरचितपत्राकृत्या॥ तेति तमालपत्रावृत्ति वान्नमा लपत्राति १११

ल्लपुष्पाकृतित्वात्तिलकं प्रागुक्तं ।नानावर्णाजितत्वाच्चित्रयति चित्रक्रियायां पूर्ववत् क्वुन् चित्रकं ।नानावर्णमाति
शयं द्विशिजन्मविशेषकं ।तिलकस्ते वा एते पर्यायत्वेत्वल्पांतरत्वादिति स्वामी ।तमालो पितमालश्च तिलको
ग्वडूतिविख्यात ।पत्त्रा हि तल्ला टकृतस्पति लूकास्मा एतस्य मध्ये द्विती पत्त्रीपतिलकविशेषकेनाख्यायां तु
सकेइत्यर्थः ।अथेति ।कुमिति कौति शब्दायते वा डुलकृदिपि शुषीत्पादिनामकक्कु मंठघोदरादिः कुशो सौ
चाद्रतीरादपश्चेतीरन् घुङाम मज्ञा कश्मीरं ।कश्मीरावश्यपषोरिस्यमते दान्मध्यतास्त वाह्लकं श्मीर
देशजन्मास्यक श्मीरजन्म ।अग्निशिखा केशरो स्यऋग्निशिखं ।बियते देवादिलिरपिप्रार्थ्यात इ
तियहहहानिश्चीत्पएव गं कश्मीरजं वाह्लि शिखं वाङ्लीकं पीतनं वरमिति वा चेस्यतिः वर्हव लह्मप्राथा
न्पेइगिति इः वाङ्लि ःनाम्निपावादिस्पः कन् वाङ्लीके पश्चिमदेशे तस्वं दवाक छाघण अन्ये तामपीतीका
रस्यवादीर्घः वाङ्लीकं वाङ्लिकं धीरहिंगनोरश्मदेशयोरिति विकांडशेः वदवाङ्लीकमित्येकं पदमि
त्यन्ये ।काश्मीरं चारुवाङ्लीकं संकोचं पिशुनं वरमिति तितं त्रांतरे पाठात् वा वर्ण्यस्य नामा ।पीतन पर्त्यागनघा
दित्वाल्लघुः पीतो वर्णो स्पात्रिधा माद्रित्वान्न प्रत्ययेवापीतनो रंजना इक्को ष्ठतएव कामृकुसंज्ञमिति स्वामी
।संकुचति संकोचयति वावर्णांतरं संकोचं पचाद्यच् ।वापि शब्दश्चापि शब्दश्चयवपिशिबिशेः किंबृत्सुन् न पिशु
नयति व्यनयति मल इवाल रसो रतरापतातप चाधवपि शुनरक्तपर्यायः घवकपर्याय यभास्पना मतिसुध

तिः सको वस्यपि श्रुतं मूवकमिति स्वामी चीरं स्थिरगगमिति वसन्तलो हित्य जन नाल्लो हितवंदन मिव
लो हितवंदनं। एकादशकुंकुमस्या इति मूवदी ति बाडुलकात्तसः राशाकपिति काश्मत्वं ला हेलालस्तेद्दश्य
ते। कयते वालत्तदर्शनो कपोः लिद्दादि पाठादह्र। हि हि स्त्र रलपो रेक वसृ ते वीरास्हालाह्वावालाहा यां रक्तगोर
हेरो रक्ते ति रुद्ररत्तसौ। ज्ञापते बाडुल कात् जेन क्म कृश्या ता तावश्चत्त ह्वाह्यते मिश्रो ह्यते तिन त्र प्य
वः प्रज्ञाघ णि याकवा दुलकात घस्त्रि वा। रक्ते लकर्मणि क्तप्रत्यये रक्तानरक्तो रक्त इत्यर्थः कापिरका
दित्वाल्लत्वे लको जाहि श्र धरे ष लक्क कदति माधात। नलको वुर्णवत्वाचके ना था स्वादितो रक्तलकश्च
स्वादनेक प्रत्ययेवाडुमाणांवदरा घ्नत्यादीनामा मपो रोगः डुमामघः। घइला ह्वायाः। लेनिलूपते
वयने नच्छिद्यते बाडुल कात्पत रेग जित्यंग वलवंगादि श्पो गप कुसुमत्वात् देवकुसुमं श्रीसंज्ञं लह्मी
पर्यायनामकं। वीशिलवंगास्याश्रये ति नपति भ्रष्यातरे त्तमति तवति जितश्च तित वेतद्विसंकाव
तज्जायकं रखुल्। कालो वर्णने दो दश्प ते नशेषइति छः कालीयां ततः स्वार्थे कन्। कालीयकं केति मेन
दृर्थं कुर्वन्ति काले यंगं भइ व्यामिति तोत्तराजः सर्वत्री ग्रिकलिस्यामिति ठक्। कालापक व कालेयं वरा
कं। तिदायकमिति व्याडि रिति माध्वी। कचित्कालपकमिति वपाठः। कालस्य क्रमसङ्घस्यानु राम
साध्यं सदृशीकरणीयस्य जुमू वीगान्यर्थः साहृश्यार्थत्त मचेत्य त्रुवन्का तीन्या दिना साहृश्य सवक सप्रभावे ११२

हंडीत्त्राशिकालियइतिख्यातस्य।। अथेतिवमत्सूद्गिरति निर्यासं सोरलं वाद्रुवम उद्गिरति निर्यासं सोरलं वाद्रुव
म उद्गिरणो द्रुमस्य वमिद्गस्य।। शकृत्तदंतात्कनिष्ठापीत्वे वंशिकाव शो त्राष्ट्रीठन वंशिके वंशइ ववंशकं कली वंइ
वे प्रातिकृतावितिके त्रितिखु स्वामी।। राजार्हं वंशिकं न तं वन तु मत्परमदो वंशाकेलोहनामकमिति वा वस्याति
।लघुनामत्वात् न गुरु अगुरु आगुरु लघुपर्यायं अविघमानं गुरु महत्त्व श्लाघ्यमस्मादिति वा।।कृष्णं ब्रह्मकथ
न्पाकम गुरुर्वा शुंसि लघुनाम वेति वो पालितः राजार्हमित्यर्हति अर्हं इत्यव राजार्हं।। वपते लोहं लूनोहइ तिहा
मिति र्जन्यते न्यस्योपीति इक्ष्कृ पितं तुं मतिव र्तयति दीर्मध्यं तु गिवर्जने वर्गाद्दिः वाङ्कलकौ तु नग्यणोडशाहर
त्वात्का तैरेश्रोपते र्व्यर्त्यतिवातो गकोध टसामा नेपना गुरुकाष्ठस्या केतित देवागुरुकालं कक्षंकाला गुरु अ
गुरुः स्यात्कालागुर्वंपि अगुरु च्यत इति शुक्लति।। द्वे कृष्णा नागुरुरागः तादितियव गुस मल्लिकात्तद्भु वि
तद्भुं वितन्मे गल्पास्यात् मंगलेस्मधुरेति पतत् एकं।। पेतियन्नातन्नू पपतिअरापद्ध धूपः।। सर्जस्य
मालस्य रसो निर्यासः सर्जस्य रसो निर्यासः द्वि इं स्पः सरा तिन ददाति कष्टमिति नत्र पर्वति राते ईषादि
त्वात्कलव च्चरालः राति पीतिरालइ तिस्वामी।। अरालः सर्जवक्रपोरितिर तसः रालः सर्जरसो रालो बृ
पकोबद्दिवल्लतइतिरत सः सर्वधार सो बुरागोन सर्परसः वर्णा ले दाइहू निहूपा पपस्यावडू रूपः।। पं वधूप
स्या।। अथेति शीघ्र संज्ञारिगर्भत्वात तहुक इव धूपवडू ष्ट्वकनत्वात् कृत्रिम श्रीसो धूप इतिक त्रिम धूप कान्हेना

नाखुगंधिकृतस्य दशांगादिधूपस्यास्वामी तुरुष्क तुरुष्कधूपमेवाह॥ पिंडितस्तुर्येति हि नखशिखरोगंधोऽस्य पिंडिग
तुरीत्वरणाहि संयोगत्वङ्गलमन्यवाप्य सिक्थप्रत्यये मंज्ञायां कन् तिरुष्कः पवनदेशजत्वाद्धूपि इति हूयं गच्छ
तिगंधोऽस्य पिंडिगतो अव स्वार्थे कः पृच्यते आवली दिनासंहती क्षिपते पिंडिसंघाते क्रुनि वा पिंडितह
रंगच्छतिगंधोऽस्य पिंडिगतो अव स्वार्थे कः सहनेषु खोपतोगंसिङ्कः एषो दराद्दिनयवनदेशजात्वामतया
वनोत्तस्यादिः पाव्यते इ वांतरणाभिश्रीक्रियते घ मिश्रारोगं पतीति तक्रुत्यत्सूट इति त्वष्टिकावित्वारि
सिहूकाख्य सुगंधि इय स्या। अथेति दुग्धसमानत्वात् यथ एवपायसः स्वार्थे एसरलङ्ग्वद्रूपस्यप
पसः क्षीरस्य विकारः व्याष्टा। सरलङ्ग्बा श्रीपिष्टोदधि क्षीरघृताक्तय इति रत्नसः॥ श्रीणा वासो गृहं श्रीवा
सः वासयति वासः अच् श्रीतासः इति वा। श्रीवेशरवना शोतारतारती सरलद्रवद्रति विष्ठः ल्बकः स्यात्
कृत्रिमेऽनेकधूपेति सरलद्रवः इति रसः। धूप्यते नेन धूपः हृकनामा धूपोदकधूपः श्रीः सरलद्रव खस्य
पिष्टेन धूपेन तन्नितत्वात् श्रीपिष्टः सरलम्यद्रवः सरलद्रवः पं वसरलद्रवस्या मृगेति मृगस्य नाभिर्मृ
गनाभिः साहवर्यात् पुंलिंगः मृगस्य मदो मृगमदः कसति सोगंध्यमस्या त्वा कुलकात् खर्जाघुरवन्तु
कृत्वा गमः गौरादि ङीषि कस्तूरीस्त्रगनाभिर्मृगमदो मृगनाभ कस्तूरिका पिबेति माधवः मृगोषव्यावर्गधारात्
सविये नाक्षिन्तं सिघाणंपगके हूयो वक्रम घ्यप धानेचाष्टि याकस्तूरिका मदइति रत्नसात नाभिरप्यवाम

दारे तसिक शूर्पापितिमेदिनी। त्रीशीका शूर्पाणि अपघाति कुवति संप्याय तिकुलसंघ्याने त्वलितिक
से ति त्योरारा इतिणः ततः स्वार्थे कन् एवं लिवाकोलकं। ककते च संपदादित्वात् क्विप् ककं लोल्यकंकृत
त्कोलं वेति कक्कोलं स्वार्थे कन् कक्कोलकं। कोषात् फलं यस्य कोषफलं। त्रीशीकाकोल इतिख्यात
स्य। अथ इति कल्पते सुखं ताम्बूलादिसौरस्यातिशयकरणाय कं रणाय कपेखं जौ दिदित्वाह् एकार्पूरं।
घनो दृढः सारः स्थिरत्वातिशयकरणाय हृपेखं जौ दित्वा हू रः। कर्पूरं। घनो दृढ स्तारः स्थिरत्वा गोस्य घ
नसारः। घनः सांद्र देहः दृढः इति विश्वः। चंद्र संज्ञः। चंद्र पर्याय नामा सिता भ्रमिव शुक्लत्वात् सिताभ्रः
सिताभ्रकाला युतिरस्येति सिताभ इति च पाठः। हिमा शीता चासौ वालुका चेति हिमवालुका सैव त
था। शिशिरकावर्णा कर्पूरं च तस्य हिमाह्वय मिति त्रिकांडशेषः। पंच कर्पूरस्य। गोतिगंधेन अतिशयवान्
सारः स्थिरत्वा गोस्य गंधसारः। मलं पाति रिति वत्वान्मलजः। सर्पाश्रेष्ठा श्री। शोतास्य तद्भीः। महाद्रि
जात्यंतरे तद्वा नाव्यं तच्छेष्ठ साधुनो गिरीतिति विश्वः। चंघते आह्लादघतेनेन तल्युट् चंद्रयति वा तं घादी। चं
दनः। वे धको मालयजं स्याछी खंडे रौहिणा श्रुमर इति त्रिकांडशेषः। चत्वारि चंदन सामान्य — तैलेतिति
लस्येव पर्णमस्येति तिलपर्णी। पत्रस्त दा। ततो ज्ञातं तैलपर्णिका। गोः शीर्षमिति सुभूतिः। बवलं सु शीत
चंदमै तैलपर्णिकं मलपाद्रिदेशजमेव कालताम्रव्याभिग्रवर्णं सुगन्धं लगं ध गोशीर्षमिति कारा क्वची

रा॰सु॰
२२५ केति माधवीत्यतिसुरभिशीतलतया सदेवसर्येर्विष्टितमिति रसिवनामास्येति सुभूत्यादयः हरि
संज्ञकस्य दाकारे पर्वतभागे जातत्वात् हरिसंज्ञकस्य दाकारे पर्वतभागे जातत्वात् हरिकपिलं तद्वर्णत्वा
द्वा हरेरिदं स्पर्धेव वर्णं वा हरिचंदनाकारं पत्रांगं तेषु एवमेव सूच्यत इति सुभूत्यादयः चंदनविशेषाणां
११५ पृथक् पृथक् ॥ तितिलस्येव पर्णानि यस्यास्तस्या याः ककणात्यादि नाडीषु तिलपर्णी पत्रमेवांगमस्य
पत्रांगं पत्रंगमपि बृहस्पतेरिति शाब्दिकाः स्वामी तु यतंगमाह । शेषास्तु वो धेगंधहीनत्वात् कुत्सितं
चंदनं कुचंदनं वा चारि रक्तचंदनस्य अयेति जाम्याः कोषाज्जाती कोषः जाति इं स्वो मा वा जानीव नामा
स्य जाति जातीफलेऽपि चेति रभसः कोषो मुकुते ये शणं पात्रे जातिकोष इति तु रन्तमः फलमप्यस्य ना
म फलं लातेर्जातिकोषवाणाय फलं लाते जातिकोषवाणाय फलकेऽपि वेति रूढ । गहे जाइफल इति
ख्यातस्या केति कर्पूरादिति त्समसाङ्गौर्यक्ष प्रियः कर्दमो बहुगंधद्रव्यसाधितात् अनुलेपनं ते दः पक्षक
र्दमः । कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्लघुतृणानि वा एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यत इति तु व्याडिः
कुंकुमागुरुकस्तूरीकस्तूरीकर्पूरचंदनैः तथा महासुगंधमित्युक्तं नाम तो यक्षकर्दम इति वचनात् इति ए
के । गेतिगात्रं मत्तुलिप्यते नु पाक शोत्स्तुत्या वाऽनुलेपनार्थवर्तयेति श्लक्ष्णत्वस्मीकृत्वा ति तामिति वाडुबका राम
घुजवाहरणपतातत्क्रिन वर्तिन्यदा नुश्रवर्हातेदाहृदिकारादिति डी विवर्ती चावर्णो करोतीति एपतानरएखुबल २२५

वर्णकं विलेपनं करोत्युद्धर्त्तवर्णकस्यापि ख्युरत्तविलसितानां वर्णकोस्तादिति माघः च चारिगात्रानुलेपनयो
रप्यपि स्पृष्टस्य घृष्टस्पस्तु गंधद्रव्यस्येति माधव्याख्यः । अत्र स्कोपि नुवर्ति विलेपनं लेपनयोरिदं एव गात्रा
नुलेपनी वर्ति विलिंपत्यनया विलेपनं वर्णकं वा अथ विच्छित्तिर्भीक षायोंगरागकः इति एतन्मते खड्गगात्रा
नुलेपनयोरपस्यैव त्रितं विलेपनस्य वर्णकादिद्वयं घृष्टचंदनादिविलेपनमात्रस्येति सुभूत्यादयः । द्वितीय
र्णते प्रेर्यते वर्णा श्रराप्रेरणे घञ् अर्थे कः चूर्णानि वासयुक्तीकरणोपयुज्यते इति वासयोगाः । ध्येय टवास
दि क्षोदस्यात् ते तिलो व्यतेषाप्यते भेल्यते पृष्यादिना वा सितेवा सितमित्येके । हे सुगंधिद्रव्यका सितस्या
समिति । अंधमाल्यधूपादि संस्कृतांबूलादीनां परसंस्कारस्सौरता वानंतदधिवासनेवासनं ष सेवा
पांडुरादि । तिनिव्यत्वेल्पु द्रिति सुश्रुतिः । एकं मितिसू त्विन्नहर्षाधिकरणाकं मध्यानंतत्त्वल्पते धायंते क्र
ह्नेसर्पतमालेव माल्यस्वार्थं ष्यञ्जिवा । माल लक्ष्मीलातीत्याप्तत इति कास्तापि मालास्त्वन्यत्रापुष्प
पवारत्ता सृजतीति तामालिका इति पंकुमतिगादौ सा भ्रसाहवर्यांत स्त्रीत्वं नाशि । मालायांतु के
शेति माल्यमेव केशमध्याधिकरणाके गर्भइ एक गर्भकः । एकं । इति त्रिदेवमाल्य शिखात स्वहा
तोलवमानं भ्रश्यशाताराद्विक भूमिकं श्रेष्ठकं प्रभ्रष्टकम् । एकं । पुरइतिद्वेवमाल्यस्य पुरः सपुष्प
स्वतागे न्यस्तं ललाटपर्यंतमागतं ललामं तिलकमिवइवार्थे कन् ललामकं । इति द्वे माल्यमयी

रामा० स्तकठाद्दृजुलंबमानं प्रालंबं याद् ऋज्वालंबवते रवृप्रालंबं।एकावैकेतिग्रसियष्टुपवीतवत्तिर्यगहृत्सुक्किसंतत
११५ हैकहारकं विशिष्टं कद्दौ भुजमूलेमस्मात्विकस्स्य रसतो लवार्थे।तातास्वार्थेकनवैककहारकं।एकं।शीतिशि
115 खाहितिमंशिखाधिकरणकं वा माल्यं आपीडयति शिखामापीडः अवगाहनेपवावृत्त्या पीडः।शेते शिरसि शेखरोद
रादित्वात्शिकारस्य खकारे सलोपे च शेखरः।द्वे शिखास्थित माल्य सामान्यस्य।रेति रव शतियत्वि चुरादिरयं
तो आसक्तं योवृजितिप्रवृत्तवरवता।परिस्पंदते तेन यत्नमनमनो स्पात्राविकरणोत्सुक उपधाना उपधीयते
उपधानते शिरोऽधिकरणं यत्र ... वनर्हं।हु शीतिशय्यते त्र शीडः संज्ञायां समाजनिषदनिपतमनवु
जविद न शीङ् ३ श्वतिशा इति काप्‍ ... पिकूडिती त्ययरहा सुशय्या कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकर
णेनीयशायनीयं।लुङि शयनं त्राणि शय्यामानस्यामिति मविधारणोपवाद्यत्वं संवाद्यत्न्त्रा उपव
रातः।परिसर्वतो तावेला शक्यते विप्राद्यते यमिति कर्मणि ... परेश्वघ्नां कपोतेहि।ति वाल तं पर्यंकः
पल्यंकः।खट्वाते ... तेराय नार्थिति रसौ खट्वांके श्री शिखारटि विशिष्य ... रतिकप्रत्यय
टाप्खट्वा ... खट्वाशिखट्वापा।।३ इति गच्छ ... त्वा दिंदु प्रतिक्ष तिं कन् गेडुंकः।एषोदरादि।कं घतेद्या
इयते की ड्रार्थति रंपवा दुलूकात् ... इत्यादिना उः।क।डुं।तन स्वार्थे कन् गेंडुकः।कंसुरवदयति दा राम
ति वा मित्रयादित्वाद्गुः।ततः स्वार्थेकनिवा।।वासर हंक्रीडिसया।तंत्रप्रवर्तते।तिसह क्रीडार्थं गेंडुका ११५

दिस्येस्तत इति स्थाप्या प्रज्ञावेस्यातिघातमिति नावक्तोक्ति शंकाहेतुं इकस्य । टीति दीयते नेनेति घनूडी
यतिवा इगुपधत्वात् कप वा घञ् वाञ्छत्ये त्यायू सगौनि वृध्यर्थं प्रपूर्वत्वं मेहसु मित्वद्धात्वर्थान्तुवते को
न शब्दः । दीपक्षमेहा शकज्वालजाः । दशोध नाग्रहमणि दीपातिलक इत्यपि । शिखातरुः दीपहृद्दो
त्पोत्वाद्दह्यो यलोव क इति त्रिकांडशेषः । दुप दीप्तस्यापीति यीयते उपवेशनेनांत धीयते पीडोवा
डुलकम्बुः पीडपिठति हि न स्त्रिग्रमपिठं हिंसायां इगुपधेत्यादिना केतोपि द्दृस्य तइति दीर्घत्वेवा
विष्टरः पीठमास्त्रियामिति त्रिकांडशेषात्पीठ इति च । आस्यते उपविश्यते त्र करणधिकरणयो श्चेत्याधि
करणोल्युट् आसनं द्वि आसनस्यासेति समष्टुह्छ तीत्यन्ये ष्वपीति ड । डितुकरणा सामर्थ्यात् दूत संज्ञ
स्यापि टिलोपः । तनस्वार्थे कः । समुद्गकाः उद्गतेर्दकारोपधपदे समुद्गम्यते आरोप्यते तत्सद्व्यमत्र हल
श्चेत्याधिकरणे घञिवा । संपुटति इवो । संश्लिष्टो भवति इगुपधेत्यादिना कः । ततः स्वार्थे कन् । संपुट
कः । कुनृ शिल्पि । संज्ञपोरिति कुनिवो । द्विसम्पुटस्या । ब्रीहिमिमृद्गाति वार्वितश्च्यं ग्रहोविभाषेतिरान्यति
ग्राहेः । गृह्यते नेनेति ग्रहृष्ट इत्यादिना पि ग्रहः । पततो ग्रहा । पतद्ग्रहः । पतद्ग्रहा । द्वे पडिग्गहइति ख्या
तस्य । प्रतिग्रसाध्यते नयाल्पस्त्र साधना । कंकतिवलति कं किली ल्यवा डुल कात् टं । गातवृकेवकंनांगो
रादि । ततः स्वार्थे कन् केशाइतिकस्त्वत्वे टापि कंकतिका । कस्यापि शिरसो कः केकाकाकेशाः सूर्वेवत्परहः

रा॰मु॰ पत्वं कंकेघ्यतति केशाः इति ह्रस्वत्वे टाप्यत इवाकुनाः कंकतीत्युपसाक्षनीति त्रिकांडेमरमाला। कंकतं त्वपसाध
११६ नमिति क्लीब कांडव। द्वे कांकपीतिख्यातायाः॥ पीतिपिष्टेन कुंकुमादिनाततिपवाद्यं पिष्टातः। पटोवास्य
तेनेन घ्यन्ततः कन्यपटवासकः। द्वे पटवासस्याद्दिति दर्पयतिहर्षयति रूपेदर्पणेमोव नयोंनघादित्वात्स्युन्त्र
116 ह्रकु वादिनाणत्वं दर्पणः॥ आदर्शोदृश्येण्याप्रोकइत्यमरमालांकितदर्पणाभस्यिय त्रसकलमितिधर्मेसेनः। अ
तः क्लीबमपि। मंकतिमंडपति मांकेमंडनेम कुरदर्दुराविति कुरवन्नलोपो ग्रवृत्तमोह्यणोग्रवतिज्योतिष्ठु
कुरोह्युकारश्चामं कुरइति त्रस्वामी। तेनामहूपत्रपं। आहरुपते रूपमत्र आदर्शः हलश्चेत्यधिकरणेघ
त्र। त्रीणि दर्पणस्य। व्येतिव्यंजंतिवाखनायाज्ञयंत्यतेनेतिल्युस्वडुलंसंज्ञाछंदसोरितिवक्तव्यमितिन
वीभावव्यजंतव्यजनं व्यजतेविशेषेण्याचल्यतेवातोनेनेतिवाकरणोल्युट्। तालवृंतविकारत्वान्नालंता
लस्यवृंतघटकधारेवशेत्पत्रनकत्वाना लवृंतेरवार्थेकन्तालवृंतकं। वृंतंप्रसववंधेस्याद्वटधारांकुचा
ययोरितिविश्वः। अल्पत्वाधिव्यजनमुपचारात्। द्वे व्यजनस्य ॥ इतिमनुष्यवर्गविवरणं समाप्तं ॥ सा
मान्यतःसांगानुसोपकरणान्मनुष्यादीनभिधायेदानीं ब्राह्मणादयो विशेषावाच्यास्तेषांकावारंतोत्तेदः
सव कुलतेदस्कुरइति प्रथमंकुलपर्यायवक्तुमास्ते। कुलं च विघयाजन्मनावा प्राणिनमिकलद्यात्सं राम
तानोवंशइतिजनपादित्यः। तत्रजन्मकृतसंतानमाह संततिरिति संतन्यते संतसंततिः कर्मणिक्तिन्संतन्य ११६

ते नयेति वा॥ गवते शब्दयति पूर्वपुरुषान् गुङ् शब्दे सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् गोत्रं॥ जायंते उत्पद्यंतेऽत्र ल्युट् जननं। कोलति
मप्या पति संहती तवर्ती कुलं संस्त्याते इगुपधात्कः कुलं। अभिजायंतेऽत्राधिकरणे हलश्चेति घञ् अभिजनिव
र्योऽश्चेति वृद्धता वः आलितनः॥ अनुयति अन्वयः वृत्तिपरस्परसंबंधं गच्छंत्यत्राधिकरणे एरच् वृश्चयफश्चव
वायः अवाय अमत्युद्गिरति सर्वपुरुषान् हृव मिकृत्यफराकृवंशश्चालव्यातःदं रावं शमशकेशपाशका इति से
दाता संतन्यते संतानः कर्मणि घञ्॥ नृव वंशस्या वेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा वर्णा वर्णशब्दवाच्या इत्य
र्थः॥ वर्ण्यंते वेदवाक्येन स्वाचारेषु प्रेर्यंते वर्णाः विरणो कर्मणि घञ् नृवर्णाः॥ एकं॥ रेति राजवीजमुत्पत्तिहेतुर्
रस्याश्चेति राजवीजी॥ वंशः तद्वान् वंश्यः दिगादित्वाद्यत् राज्ञो वंश्यः राजवंश्यः द्वे राजवंशस्य॥ वीतिय
स्य कस्य वित् कुलं संतत्वो वीगाजः पएषकरणोन्यवापि हृश्यत इति पएएकं॥ माहेति महत्कुलं संपत्त्य
पत्यपहाकुलादजः खञ् जो माहाकुलः॥ महत्कुलमुत्पत्तिस्थानमस्य महाकुलोद्भवा हिरपि॥ कुलस्या
पत्यं कुलाद् खः कुलीनः॥ अपूर्वपंदादन्यतरस्यां यत् ढकञाविति कुल्यः कौलेयः अत्राप्ययति उपजा
व्यत्वेन गम्यते नो हलोपर्यंत आर्यः॥ साधारण्यां साधुसभायां यस्तः समन्प्रशस्त्रो जनः सज्जनः साधुरिति पर्यंका
र्येकृवापाज्जिमीत्पादिना उणः साधुः॥ षड् कुलीनस्य॥ ब्रह्मेति एतद् ब्रह्म ये ब्रह्मवार्यादि चतुष्कस्य वेसमुदायस्य
ब्रह्मो वर्तते प्रथमाश्रमीत्यादि तेषत्वा आश्रमपाति संवसितापश्च रंलत्वश्च घतपामिस्वेदेवत्यतं॥ आद्यूपूर्वो ब्रह्म

ध्येति घञ् ततो दान्तो दैप ध्येत्यादिना हृद्यतावक्। आश्रमः॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं भिक्षाचरणं मेखलादि
धारणं च तदस्यपचारेणावहृ्न्नस्तच्चरितं व्रतं शीलमस्येति णिनि ब्रह्मचारी चतुर्विधः सावित्रः ब्रह्मचारी वेदब्रह्म
चारी प्राजापत्यब्रह्मचारी नैष्ठिकब्रह्मचारी चाश्रत्यकोपं चयज्ञो धर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थ स्कृतेदारपरिग्रहः
इतराश्रमोपजीव्यो गृहाद्दारास्तद्योगादिनिः सोपि वार्तावृत्तिः शिलोञ्छवृत्तिः पायावरो घोरसंन्यासी चावन
वासी जटाजिनवल्कलधारी वन्याहाररतो जीवन्नस्य प्रस्थाय एकदेशस्थत्वेनावस्थितो विद्यमानत्वात्वानप्रस्थः
सोपि सानिस्तार्थो निरग्निरग्निस्तार्थश्चेति चतुर्विधः॥ भिक्षाचर्यमेवोपिताद्यस्तीति यत्नागत्काषायं दण्डधरः
सर्वभूतेषु समो ध्यानधारणाध्ययनाध्यायनपरो भिक्षाशीलः कुटीचरो [illegible] सोपि कुटीच
को बहूदको हंसः परमहंसश्चेति चतुर्विधः॥ एको द्विरिति देहोत्पत्तिलक्षणा द्वितीयोद्भिज्जातीतो [illegible] द्विजा
तिः जातिपरत्वे नाजेभूपरतो ज्ञात्यां ताच्छवंशिनीति छो न भवति॥ अग्रे प्रथमं ब्रह्मणो मुखाज्जन्मास्येत्य
ग्रजन्मा॥ भुवो देवो भूदेवः॥ वाडवः॥ [illegible] विशेषाद्धि जन्मनाति [illegible] वाडवा ब्राह्मणी तच्छ
वः शेषेणस्य वाडवः॥ बलेन्वालः बलसंवरणो [illegible] बालः इन्द्रियाणां विषयेभ्यः संवरणं [illegible] स्मर
णात्वा देवसद्योगादन्यत्रापि [illegible] इति [illegible] विशेषेणावद्द्यकर्माणि [illegible] राम
रपति [illegible] विप्रः [illegible] विपातनं [illegible] ११७

ह्माविप्रःप्रजापतिरितिवत्स्यादिति ब्रह्मवेदःब्रह्मदधातीतिवाब्रह्मवेदमधीतेतिवाब्रह्मणः॥द्विजातिरितियद्ववर्णाज्येष्ठक
वौद्विजन्मेत्रः॥स्तुनरुक्ततन्मावेतित्रिकांडशेषः॥सूत्रकंठः॥पुमान् विप्रइतितेदिनिः॥षट् ब्राह्मणस्य॥अस्माविति अ
सौब्राह्मणोयागोयजनंतदादितिभ्रंशाषट्कर्मास्यातत्र इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापनेतत्याग्रतिग्रह
श्चेतिषट्क्मः॥षट्कर्माविप्रउच्यतेइतिषट्कर्माणिपस्येतिबहुव्रीहिः॥एकं॥वीतिविदंशः बुधसुधीविद्वानविप्रश्चि
द्विनोतिवियश्चित पृषोदरादिः॥दोषंजानातिकदाषज्ञःसर्वेषु शांतिकपौष्टिकादिषु प्रश्नसन्नस्रस्थता
शोत्तनंष्यायामीतिसुधीः॥किनाविमननविद्यिकोविद्वः॥कौतिकधर्माधर्मौशत्द्यापतेकश्चद्रविवक्कवेदित
स्मविदोऽस्ताताकोविदइतिवा॥बुध्यतेकन्बुधः॥धियंसंशयतिवर्ययरहितांधेदिग्रहिणिकः॥धीतीः॥तमीपीजाना
तिसर्वंइगुपधेतिकः॥ज्ञः॥एवंप्रज्ञायोगात्प्रज्ञाश्रद्धेत्यादिनाणइतिवा॥सख्याविकारणात्प्रकृतं
ख्यावान्॥पं॥अतेनयायादिगातौगुरोश्चेत्यकारः॥टाप्॥ततनाप्रयोजनार्थइतिपंडाबुद्धिःसास्जाताद
त्वादितचप्रइतिः॥कवतेकश्वरानेड्ः॥कुविष्ठियोकवी॥धीयोगात्धीमान्॥प्रत्वेनोतिविविधंस्माति
मसंधानवाक्रुतेसुत्रोदीर्घश्चेतिरिदीर्घः॥सालसामसरसरसुरपतिसत्वेदात्॥सूरिः॥इत्याहि॥अहिधा
नमालायांब्रुदस्यंतोपिसुरी॥कृतीकृतकर्मयोगादिनिःकृतमस्यतमनेतइष्टादिस्यश्चेतीनिःकृती॥
करातेः॥किंयासामावाविद्याज्ञानाधृत्वाकर्तःस्त्रानमस्याज्ञोतिकृती॥जानातितुकलिगः॥कर्मतिष्ठटाथनि

रा॰मु॰ तिक्तषेत्संज्ञायां तिक्तं कर्षयति वाङ्नलकात्तकर्त्तरि क्विन् वाक्र्षिः आकर्षणी श्रियां क्विप् तत्वेज्ञा तु विपश्चितौ तिं शति देवा
११८ वर्णानं वर्णाः स्कति घञ् स्कतो वर्णान्वा सुरइति वत्स्प तेलबो वर्णा येनसेल त्वर्णीः ॥ विशिष्टं वेष्टे वञ्छिडे त्वदान्
118 श्वेति सुप्तस्य सनयोः प्रतिषेधोवक्तव्य इति न स्यात् जहि हुः विवक्षणा ॥ दूरान्दर्शी दीर्घदर्शे शकाल विप्रकृष्टानयर्था
न्पशास्त्रदृष्ट्या वाप स्पत्ति सदूरदर्शी दीर्घदर्शीवद्दर्शी तिः ॥ द्वाविंशतिः पं इति स्याके वित्त्व हूरद
र्शा द्वियं दृश्यागिकं तितद त्रकं हूरह शीवो विद्त्सूरितिरत सादाक्केकपर्याय त्वश्चना ॥ दितिश्रोत्रीयच्छंदोधी
तइतिघनिक्षस्पपेछंदत्त सस्य श्रोत्रादेशश्च श्रोत्रियः ॥ छंदो धीते वेत्ति वा तदधीत इत्यादिना एछंदसगद्विवे
दाधो तुर्बी ह्मणास्य ॥ उपेतिपस्माद्वेद्वेदांगवाधीयते स उपाध्यायः उपेत्याधीयते स्मादिति इ श्रेतिघञाय्र
ध्यापयतीति एवुञ् अध्यापकः ॥ द्वि ॥ स्येतिसोध्यापको निषेकोगर्भाधानमादिनासीमंतोन्नयनादिर्मत्रविधा
दानादेस्य ग्रहणं तेल कर्त्तापि त्रा ॥ द्विर्गुरुः स्यात् ॥ गुणानिकययति धर्मादिकं गिरतिनाशयति पधर्मं वा गृतिगर
णा इत्यतोकृग्रोरुश्चेति उः अन्यस्य वाकारः गुरुः ॥ एकामंत्रेति मंत्रो वेदस्तस्य पतनपन पूर्वकं ग्रंथतो र्थतश्च
व्याख्याता प्रतिपाद पिता आचायतिज्ञानौ तत्कर्षाय सेव्यतइति त्रमहलो एपत् आचार्यः ॥ उपनीय तु यः
शिष्यं वेदमध्यापेपु द्विजः ॥ सांगं च सरहस्यं तमतमाचार्यं प्रवक्षतइति मनुः ॥ उप वा तस्तं त्रादी नांप्रे ति
पादयिता या आचार्यः एक याद इति प्रध्वरे यागविषयो मन्मेष्टसर्घादनापस्यक मक्कत्तनेतिम्रत्विजा मा राम ११८

देशकोयायामस्वामी।व्रतमेणाजिनादिधारणांतद्युक्तोव्रती।यष्टायजनशीलोयजमानश्चोच्यतेऽर्थ्रीति।सइ
तिसब्रतासोमपानवत्पध्वरेयजमानः।संन्दीक्षितउच्यतेदीक्षमेणास्यत्योपनपानतियमाब्रजादेशेब्रितप
तक्रुदीक्षाचितत्वात्दीक्षितः।अन्पत्राणुपवाराद्दिनिकालिंगः।एकं।इज्येतिइज्यायागः।नित्यंतत्त्रक
र्त्ताइज्याशीलः।त्रनन्तेनः।स्नुनयीगकर्त्तीयजेर्थइंतात्यजज्ञपदशांयन्डइत्यकः।पाब्रज्रूकः।हेे।येति
।विधिनावेदबोधितविधानेनकृतपागोयज्वाऽपजोइतिपू एकं सइतिसयद्धामीघ्यतीष्याव
हस्पतिसवनताम्नापागोनष्ठवान्सनस्यपतिस्यात्सवीन्वशेस्यापतीतिवशेरतिरिहिवाडुलका
त्स्यापरेप्पतिङ्स्वत्वंचस्यायतिः एकं। सोमेतिसोमस्सोमलतासरसः।सपातोनेनेष्ठाक्विप्
श्चेतीनिः।सोमपातीसोमंपीतवानभूतइतिकः।सोमयज्ञैपीतंतिसोमलतारसस्पा।सर्वेतिसर्वस्य
दक्षिणायचसर्वस्वदक्षिणोविश्वजिन्नामायागःसपेनेष्ट्संयादितखुसंगतीकृतोवासर्वस्वंद
यतिलंतयतिकाविजइतिवालीथस्यविदेणपतादस्तुनसर्ववेदाः एकं अवचेतिसांगोशिक्षाघं
गषट्कोपेतेप्रवचनेवेदेधीतमनेननेष्ठाक्तिप्रवेतीतिःअधीतीकृताध्ययनोनूवानःप्रवचनइतिक्त
स्यून्तविषयस्येकर्मणीतिसममाअनुवचेरुपेपिवानिस्पादिनिपातनादनूवानः।एकं।गुरोध्वितिसा
गवेदाध्ययनानंतरगार्हस्थायगुरुसाशाप्तबोब्रुत्तःत्वमिदानींगृहस्थोभवेतिप्राज्ञन्सेमाहसनसमाड्ः

रा॰ ११९ र्वाहुतेकर्तरिकः। तिलइत्यर्थः। एकांतस्तु खेतिश्रुति प्रवक्तान मात्रं रहस्तु प्रज्ञावाद्या गा गो ख्यानं ततत्कृतकानुय,
११९ सश्रुत्वा सयजोद्भूति ए एकं छा त्रेति गुरु छिद्रा छादनं छत्रं तच्छीलमस्य छत्रादित्वाण्णाच्छात्त्रः प्राठकालेते गुरु
समीपे वक्ष्य शीलमस्य शिति:। श यथा सवासिष्ठकाला दित्य स्तु कृत्यै तेवासी प्रत्ययांतर विषयस्य वति।
119 शिष्ये प्रयुक्तो हृस्पते वमत्रिर्वा तेवित ये तज्जिम्मुरिति सारवि॰ वसिस मानार्थं मातुश्रयो गोयत्र हृस्पते यथा मृगास्य सुपास
ते गुरुभिर्वा तसदङ्गीति वाशिष्यं ते उपदिस्यते सावितिलि स्थित्यादिनाक्यप् शिष्यः। त्री णि शिष्यस्या शैक्षाता मधीयते तदधी
तदधीतइत्यण्। शैक्षाः। प्रथमं कल्पं प्रथमं शिक्षणीयं शास्त्रमध्यायते — कथादित्वात्ठक्। प्राथमकल्पिकाः। इल्पः शास्त्र
विधौ न्याय इति मेदिनिः। वेदप्रथमारब्धवेदाध्ययनानां एकेति ब्रह्मवेदस्तदेकस्मो हुरोरध्ये तु मतित्रं ब्रह्मचर्याख्यं व्रतमाच
रंतिये ते। न्यौन्यां स ब्रह्मचारिण उच्यंते उपचाराद्ब्रह्माध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति व्रत इति णिनिः चरणे ब्रह्मचारीतिये
ते। न्यौन्यो सब्रह्मचारिण उच्यंते उपचाराद्ब्रह्माध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति व्रत इति णिनिः चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्य
सतादः। सेति शीर्षं मृपि जुष्ट जले गुरा विति वसते समानेती र्थे वासीति पतशीर्षे य इति मती थ्यी॥ एको नित्रो गुरुर्येषां ते न्यो न्य स।
तीर्थ्याः। द्वो चीति अग्निं चितवान् गृहीतवान् विविधोग्निर्वृतस्मात् अग्नौ चेर्धिति किप् अग्निचित एकं। पेतिसर्वे चसर्वतरा॰ चेति द्वे द्वे परो राम॰
वरपरंपर पुत्रपौत्रमनुत्तवनीतिनिर्देशात् परंपरादेशो द्वापि परंपरा तत्कृतं विना पिप्रत्यये परंपराशाखो हस्पते यथा विनिष्ठ सद्वक्रा परं ११९
परेण तिरघुः तन॰ ख्यार्थेप्य जिपारपयणो पदेशः पारंपर्योपदेश इत्यर्थः तन्त्रामयमितिह यथेष्विह ह ब्रूहे तत्कमिह वैरयन्त। प्रतिचस

णीति ततोऽनंतावस्थेति हेति स्वार्थे ष्यञ्ः इति द्वन्द्वः। उपेति वितीपादेशेन प्रथमं ज्ञानं तु पज्ञा यथा वाल्मीकेः श्लोकनिर्मा
णे ज्ञानं पर्यायानिरपेक्षत्वेन प्राधीनत्वाद् उपसर्गपञ्ज्ञातमुपज्ञानमुपज्ञानमुपज्ञानमुपज्ञा त्रयं त्रय एकं। द्वैज्ञेति उपाय उद्यमः सउपक्रम
शब्दवाच्यः उपायज्ञानपूर्वक आरंभ उपक्रमः यथा यमस्य पापोनेनैतेन सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथममारंभस्तदुपक्रमं प्रयाणादि
नमुपगतः श्राद्धमुपक्रमः एकापेति इज्यते ह विरीषते यज्ञ यावेतीति इज्यन्ते ह्यन्ते सोमो मन्त्रमुच्चत्र अतिषवे
णदोरणसवल्हू हूर्छनेध्वरं तिकौटिल्यं कुर्वन्तीति धीयते त्रह लक्ष्येत्यधिकरणो घञ्‌ यागः सप्तार्विरित्रि मन्त्रमूलकार
णमस्य समस्तं तत् एषोदराद्दिः मखं वृत्तिस्वर्गतां यह्रीनुमागच्छतीति देवाः पुंसीति घः मखः करोति स्वर्गादिफ
लं इति क्रतुः कृञ्कातुः क्रीयते सोमो यत्र कीणाते इन्त्रतिति इक्रतुक्रतुमित्यन्ये। क्रतुशब्दः सोमके यागे न्यत्र
तपवारात्सप्तपज्ञस्यापिति एते पाठा हि ति ब्रह्मयज्ञः स्तु पाठो वेदस्य विधिनात्मस नशिष्याणाम
ध्यापनं वा पाठः तत्पठेः केवलाध्यापनता ब्रह्मवेधनाद्भुतपन्नेः दैवं तोदेशेन ह विष्णो यो यज्ञपो होमः तु होते ल
वे सोम वदोणादिकोमः। अतिथीनां गृहागतानामसनादिदाने नान्नादिदानेन च सपर्या सेतो पर्णा तर्पणं
पितॄणां कव्यवालादीनां वृ वि विनात त्वात्रदानेतत्र क्षि संपादनाद्विवेत्यो भूतेभ्यः स्वसुखंतरा देवा त्र विधिर्बलिः
वल्यते संक्षिप्यते बलः संवरणाः इत्येतानि बलिः। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं होमो दैवो बलिर्भौतो
नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति मत्तः महत्त्वं वेषां महतः प्रनातवदो वस्थापनपनात्मसेतिस यतिसंगतात्स्वं तपस्यास

ज्ञायां सम जे स्वादिमाकापुसमस्याकापि वप्रतिषिध्यइतिन्वीतावः। परितस्मीदंत्यत्रेतिसदेरव्रतेरितिषत्वपरिष
त्पर्वादितिषध्रुकमपीतितिप्रमयात्स्नुत्पारिषदाइत्यत्रए वेष्वक्कमेषा गावोनानावावाश्वि छंत्यस्यांतिष्ठतेर्घत्र
र्थेकः। अवावेत्यादिनाषत्वं गोरादिङीषु गोष्ठी॥ सहसांत्यत्रअन्येत्योपिदृस्यनइति दृशियहणात्सर्वावापाधिव्य
तिवारार्थी दषिकरणेऽस्मत्तासेर्घतिमिलत्यत्रत्वदूल्यात्किंनसमिति॥ संसीदंत्यत्रसंसत्ता आगत्यपति छंत्य
त्र आस्यानात्युरुत्रास्यातं। मीदंत्यत्रेतिसंपदादित्वात्क्विप्सदेरप्रतेरिति षत्वं परिषत्पर्षदितिद्ध्वंक
मपीतिप्रमयात्सुत्पारिषदाइत्यत्र पूर्वमुक्तमेवा गावोनानावावाश्विछंत्यस्यांतिष्ठतेर्घत्रर्थे कः। अवावेत्या
दिनाषत्वं गोरादिङीषु गोष्ठी॥ सहसांत्यत्र अत्योपि दृस्यत इति दृशिग्रहणात्सर्वावापाधिव्यतिवारार्थो दृषि
करणेऽसत्ता। संपातिमिलंत्यत्रवाडूल्यंतक्किनृसमिति॥ संसीदंत्यत्र संमता आगत्यति छंत्यत्रआस्याना॥
न्युरुत्रास्याता। मीदंत्यत्र अस्त्रुत्रित्यमुनूसदः। तवसत्तायाः। प्रेतिहविषांहामड्व्यायांमा धारेय इहं नतः।
पाति पूर्वदेशेसपत्नीकयजमानसदस्यादीनांस्थित्यर्थं एदु हं तत्रपांवशशब्दोवार्ततेप्राचतिपाकूक्मत्वि
गादित्वात् क्विन्नं वंशपांवशोवेतिविग्रहः। एकं। मेति न्यसनाति। क्विल्तांविपर्यासं चपरिहत्तुंविविवेदां कपञ्च
क्रियाकल्पायंइ हृयेषांपुयाद्या रतोसदसिमावउपकाः। तत्रसान्वशितिपत्सदस्याः। एकं। मेतिसत्तायांसी
दतिसततस्तु हविर्धनयोर्दिने निक्किप्रसभासदः। सत्तामाध्वरांतिमत्रआच्छादनेकर्मेण्यणरसत्तास्वाराः। सत्तायां

साधवत्पतस्य स्याः समासे जनसंघातं समवयंति प्रविश्यैकदेशात्तवंति समवाया न समवैतीति ठगिति पूर्वं
टीकाकृतः नवयतु सः मा जं ख्वतिरक्षतीति स्कू सामाजिकाइत्याव स्महो। चत्वारिस्थाग स्सत्तापाश्वसंस्का णा। अत्र
द्वेतिपत्तु वेदादिविहत्वि ज्ञीकृमेरणा ध्वबाहिनाम क्यं शुध्वः मिछ तिमुषइतिक्वाछंदसीत्सुः कव्यध्वरष्ट तन
स्यलोपइत्यल्लोपः अध्वर्युरध्वरान्नयोतिष्य यष्टुद्दिवी। उध्वैर्गायातिसामानि उद्गातात्वबृ एकं। अग्नीति
अग्निमिधंइतिजिइंधीदी मोस्फायातितिरकनलोपः। अग्नीधः अग्नीधाधनैवी योधनादिदि त्वाय जमाती
न ष्टसंपादनायत्रियंतं शार्थ्यतेये ऋत्विजो याजकाश्चोच्यते ऋतौ यजंति ऋत्विगादिनानिपातितः। ऋत्वादि
नावह्नेसहातहोत्रघ पुंवाह्न णाछं सिअच्छावाकत्रेष्ट प्रभृतयः षोडशर्त्विजः तेवाप्यी इति कहलोर्यतत्स्य
तिष्विकत्पादेसाह पर्यतिपरस्मैपदि नएवतूत्रोग्रहणान्नकथाविदारतिवदयतिनिवासयति इत्यजा
तंविद्वेदनाख्यानेनिवामेष्ठबु राद्दितलोरापतादव इ वे हिः परिस्कृतायज्ञार्थयस्त्रबंधनाय यज्ञयात्रा
सादनाय वाहित संस्कारात्मनि वेदिः सा व जमरुकाघाकारपिंडिकाएकांसेतियंस वाध्वेनति छंत्स्थमि
छिलादय श्वेतीलक्षि धात्व तस्पर्शाडादेशातिपात्यन्ते स्थंडिलः। चात्वरत्वायसंकेडू पज्ञा यंपरिष्कृतायाग्र
मिन्नोग्रा तोयाय ज्ञभूमेः। चेतियज्ञसमासिसं वकुंशुबंधनाय यूप इ भूमोवेत्व खादिरो वा अत्र यंश्लिद
स्त्र स्यारोप्य तेस ह पत्त स्यशिर सि वल्लयाकृति यः काष्ठविकारः सचषालवघतिसमासिसशयपव वत्यया

रामा
१२२

निपात्यते। कुंवेति। अस्त्रस्यस्याद्विदूर्श्च नवारणायथयन्त्रस्थ्यानेघाद्ध गहनानि रंतरा इति र्विष्टनंतरा इति र्वेष्ट
नंसाक्कुवा कु विश्वाछादने विंतिमूर्तित्यादिना ऽकारः अन्य त्रायुपचारात् एकं ह्रस्य इति मूपस्थानं शिरं
तर्मतरति म वतेहू रादतिव्य किंयातो तिमविंतिम नृद्दो। नीति निर्मथ्यते पूर्वं मथ्युत्पादनाये ति शेषः
मथ्यविलोडने एएतेश्वस्त्रु स्था पतायय तत्काष्ठं काष्ठांतरेणाघृष्टते त त्रारणिः स्यात् निर्मन्थ्यति आरणायाद्धि
शोग्निः सर्वं नामगो हन्निमा वे पुव स्रुवेद क्षिणाग्निः आयं वाहवंनीयथेतिः स वित्त वैश्य कुल योनि सुगृ
हपति ईहस्वासी तेन संवक्षो नित्य संयुक्तो गार्हपत्यः गृहपतिना संयुक्ते त्र्य इति ज्य ऽयं वसदा ज्वलणी
यः गार्हपत्यात् उद्धृत्य होमार्थं प्रसक्तियते स आहवनायत्या हूय स्मिन् जुहोते ऽक्तात्य ल्युट इति त्यधिक
रणे नीयर स आहवनमर्हतीति घाकृ ऽक्रीडा छः आहवनीयः एते त्रयो ऽग्नयः उच्यते। राजदेव ब्रह्म दक्षिणा
ग्नि गार्हपत्याहवनीयाः इति त्रयाणां द्वन्द्वः त्रेता। अग्निति अग्नेस्समिधं नसमुद्दीपनं तत्र विनित्रापा
ह्नवस्त्रवायं मन्त्र मिदाधीयते प्रयुक्ते रग्निरनपाय्यः पाथ्यसात्र येत्यादिना णपत् सुगागम स्त्रटाप्त्वा
थ्याः एकं गौतिगायत्रीप्र मुखंगाय आदित्य दः सा वृ वाच्यं गायत्राय ते आत इत्यादिना कः गौरादित्वात्
ङीष् गानं गायत्तावे घत्र सु गा येन त्रा यते मूलविभूजादित्वात्कः गौरादित्वात् ङीष् गायत्रीति व्याख्या
मृतं छंदः प्रस्तुत्वपदेन उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्त्यादि हमग्र इज्ञरुपादागायत्रीससाज्ञरपरणाउष्णिक डतष्ट्रिष रामा
१२१

तिकत्विग्गादिनाक्किनघ्नत्पपस्यकुः गत्मिहेष्मलोपश्चउत्मिकुहांताताःअष्टारपादाउष्टुपुत्तांतांनवाक्षर
यादाष्टहतीदग्गाक्षरापादापंक्तिरित्यादिवोहृत्यंवदयतिदीपयन्तिसंदत्सेवस्त्रिआक्षादनेदीप्तोवक्वदेरा
देञ्छचेत्यसुनस्वस्पकल्दः कर्मसुवेदताग्गानोर्छदोदेवताक्षिप्सवेकोविनियोगइतिछंदसाय्रक्रथत
प्रथमघग्वैरवचोत्तेप्रधानेवप्रकीतितेइत्यज्ञयः।ह्यतिहवंदेवार्थमंत्रपद्यइतिकर्मग्ग्राष्पन्नत्तयोस्केम
धारयःहव्यपाकःकेचित्तुपच्यतेऽत्रेतिहलसैतिघञ्पाकःसुत्तपाद्यहव्यपाकःस्थाल्यादिरुच्यतेन्यत्रौ
पचादिकइत्याहुःसद्सत्तत्रत्रएवततप्रयोगदर्शनात्।हेमणात्रेक्षंतंदोत्यामादहदानःपपस्वरुं।वाच
रोरहंईत्ताग्गत्यामंतामयाज्ञयताम्रुताक्रमेकांडेचसुद्रूतंडुलात्स्यांघपसावचरुःअपघ्नित्वइत्यादौ
मनुस्याल्यादौततप्रघोगोहद्दःमध्रुमध्रुमाध्वव्यामपिपचनोयेहव्येचरुरित्यर्थःयथाष्टाकपालंच
रुंनिवेशयेदितिस्याल्यादौतुतादर्थ्यादुपचारइत्युक्तंवरतितत्संयतिदेवाइमामितिवरेमस्त्वदु
चरुःयामिक्षासाहवयोश्चरोःश्रीत्वाशकोनिहन्तर्थेपुमानितद्युक्तं।य्रामीतिशूतेत्राचेनिनसेवच्
रेदधियोगाघात्तदिलाकाराविह्नतिर्जायतेसामिक्षाआदूक्षवीन्मिहेदीर्घश्चितिसउपधादीर्घत्वंवे
त्यदीर्घमध्येयमितिगावद्वेनाःहविविशेषत्वादस्याग्नवकेयनाप्केत्विरिसइतिरव्यातायाःध्रुवाति
होमाग्येःसंध्रुहराग्गापक्षगचमेरााप्रक्षाचमेरााक्ष्णसारत्ववायइविंतकांतव्यज्ञनंतद्वविर्त्रेध्रुपते

रा·मु नेनेति हेमाद्रेः संपुत्रणाप शृगावर्णेयाय शृगवर्णेयाः कृष्णसारत्ववायइ चितं ल्लाघून नइत्यतोऽर्त्ते नवू
१२२ घू खवनइत्यादिनेव विकृटादित्वात् ङित्वेयणालावे उवशिङि पुचि त्रं निरवुवं धं साहवयति घूविष्ठ ननइत्यत
स्याग्रणामिति वृत्तिः पुष्पचित्र सुकारादिसामान्ये नघूत्रोऽपि ग्रहणादातिदेशिकङित्वे स्यानित्यत्वाद्गुणोऽव
चित्रमित्यपि। एकः। एघोति एषु सेवरोपपर्ति एघत श्रायुक्तः। एघदाज्यमत्रे तिष्ठघवाज्यष्टघघ तदाज्य चेति
वा। सदघि दधामहिते मिश्रीकृते ज्याज्ये घृते एघकज्या। एघोतकं सद्ध्याज्य एघदाज्यातइच्युतइति छिपि
तिदे वपित्रर्थे त्वात् कृष्णमंत्रं परमात्रे सन्महदित्यादिना कर्मधारयः परमाः अह्वाकृष्णा देवानामिदं देवं। चित्व
णामिदं पैत्रं तस्येदमित्यण्। आदिवसंधंध्यां नह्वपतेइदमित्यचोदयत। कथ्यते तस्मिकारकत्वेन कथ्यपेतिकव
वर्षोपि। डुपथादितियत् कृपतिशह्यते वर्षपिते कुशष्ट्वा यत। यथाक्रमं देवतानं हव्यं पित्रं कव्यं। पात्रनि
ति पिबंत्यनेन पाति वा क्रियामाधेयं वादादित्यष्ट्रन्। पात्रं ताज नं तत्र प्रश्ना वाघ ञ संबंधिवं मिदं अत्र
वत्यस्मात् घृताधिकं कं कवं क्रगातो घृतार्थे कं स्वः। आदिना चमसो ह्रस्वल त्रुमल्लाज्ञस्य कपालादि
ग्रहणात् तस्यते दाविशेषाः कवति स्पेर्थे पवाघवकुटादित्वात् ङित्वे उवड्टाप् ध्रुवा इयव व टप त्राकृति
उपाधिकं वितन्निः नेः क्षिपु उप भृतइ पंच व का का राज्ञ हेति अन्यस्यापि हस्य त रति क्षि एहाशन राम
ग्रहणात् हिर्वं वन त्र कृपेते दोह्यते व बुडु रद्धे ब्रह्म नाप्रमा नाः कं वः सवत्यस्मात् घृतादिकं कं वाचिकं १२२

क्वचित्स्त्रियः स्त्रीलिंगाः क्वचित्साहचर्यात्तद्योः स्त्रीत्वमेव स्वादिति वक्तव्यं ननिर्देशाद्द्वन्द्वत्वे एकत्वाद्
वापि क्वचित्स्त्रियप स्त्र्व स्याद्विज्ञेयावेतराज्ञ हृशिति क्व स्यात्सर्वा स्वातद्व्यक्तिसेदाहुद्वन्द्वत्वमिप न्यत्रन्ये
नुक्त वोतेदाक्ववादय इति क्व इति प ध्यन्तं स्त्रियाः इति वप ध्यतमाङ्क्विपिदीर्घे त्वेस्त्रः स्त्रियां क्व इत्यन्ये
प्यज्ञया त्वाणप्रथक्ताउपेति सुतिमंत्रमत्वेणापूतीकृत्यपातिपदिकाहात्वर्थं इति एपतातस्कोल्यशक्तुन्तहि
साधांजावत्यपिप शौहृस्पते यदासाज्ञपाङ्कृतः पलापतइति पापाश्विलोपदेशात इतः शाङ्गेणाहृतइत्यर्थो
तस्यकं पेतिपरमित्पति शपार्थे व्योयंपरन्त्रेष्ट्या केणातिरस्य चक्रटिलायांगतोघनूपहपरआके॥
स्मादितिवद्बीहिव्हनाहिपरावत्परांगतिमवस्पलत्तंत इति स्मृतिः॥ शसुदस्तुदुपरामित्यत्र शमसं॥
तस्मेव नेन्युत्तेप क्रुधंस इति तनक मुहुरशा मस्येति घो हृतां तंपव धार्थकंव धवाचात्र यंयज्ञा
र्थपशुननस्यावेतिएतेयज्ञार्थेपेहताप शव तव्यातेते क्वाच्यलिंगा मीज्वहिंसायां कर्मकत्वेक
निक पकर्षायोक्षितः प्रोक्षितः प्रोक्षितं तिह ने सिक्त इति सिक्त इति रत्नसः चीणा॥ सेतिहविर्हेतव्य
मात्रार्थं संनीयते चक्रिनासंयोज्यते पाप्यसाचथ त्या दिनाणपदापादे शौ समप्रद्दी धैतिप्राप्य नेहपते
हपते हविः जुहोते रविसृवीत्यादिना इति॥ आप्याविति य योऽदृत पक्षि संह विर्द्दह संह विर्द्दवांववहृका
रेणाङ्गतवप हृतंव पडि त्यव्ययंहवने ऊर्धादि त्वाद्गतित्वेगागतिसमासे त्वाभेषवपहृक्ताः सुरोड

रामु शःवषट्कृशायवाःवषट्कृतंतहविःस्वप्रियहरांगब्राह्मणास्तुरवादित्याहतन्नये एकं द्वीतिप्रधानयागोदीक्षा
१२३ तस्यांतेःसमापकोयोऽपूर्णेयज्ञोऽनूतत्वादिदोषनिरासायप्रधानयागस्यस्मरणायप्रतिष्ठार्थंक्रियते सो
वभृथः॥अवहीनविलज्ञिपोषयतिश्रवेत्तत्रइतिकथनम्अवभृशः एकं तदितितछद्देनवज्ञमात्रपरा
123 मर्शीतस्यकर्मक्रियासंपादनंतेनयज्ञसंपादनेयस्यब्राह्मतास्यदेशस्यइव्यस्यवंशाख्योलोकोयेऽपतातद्य
ज्ञकर्मीहतीत्यर्थेज्ञविस्याद्यखण्डावितिद्यःपज्ञियंतत्त्वात्रिपुयज्ञियोब्राह्मणाःयज्ञियाभुःपज्ञिपद्वयं॥अथं
यागेवदानेवचाच्छितेपिप्रसक्त्यतइत्यपजः॥अययेतिकस्मिर्येत्सन्ननकर्मदानादिकंतत्सुकर्मवक्तव्यकर्म
नदिष्टमिष्टइशब्दवाच्यापूर्वमितिखण्डतइतिखजंसुष्कंरिणपादितदाहियतत्कर्मदेवकुलीवितदादि
नाःस्वयतेतत्सुतेतत्सुकृतंतत्रपूर्तमुच्यतेतदुक्तंसुष्करिणपःसत्तावापादिवतनायतनानिचाआरामश्चवि
शेषेणाघूर्तंकर्मवितीदिश्योहितापूर्यतेपाल्यतेतदुक्तंसुष्करिपालनंशरणायोःमध्यारयेतितिनिष्टानना
त्रावः॥अग्निरितियज्ञस्ययष्टेवंघृतादितइकंपुष्करिणपःसत्तावापायमृत्सुहरत्वादष्टतमिवापूर्तादिव
पित्रृतिथियज्ञवीदिसूक्तस्ययष्ठेघृतंत्रविषयःविशेषेणावतेसस्मृतइति उपसदिति कर्मणएषधर्म
योऽर्थेतिघस्मादेशः॥त्येतित्यजेतीवेघत्रित्यागाविपूर्वाज्जिहातेरार्पितातउंकितिष्ठापयांविहापितांहाजः राम
गद्दुपर्वतिसूजः॥विसूर्वतिवितावेल्याद्दिनादिपदाति॥हंतिइनिम्रित्रमननयाहंतेरंहवेतिम्रतिःश्रहतिर्म १२३

ध्यान्काख्यतीति हत्नंचंद्रादयः अहि गतावनेकार्थत्वाद्दानार्थात् क्विन् तिद्भुत्रमत यथेत्यत्र अयहादीनामि
तिः अहितिहि जवंड्रादकारवनीति तुकालि गादयः । त्रयोदशदानस्पा भृतेति हृना थंहृतापात् दहमेराग
द्विमंतेद हः प्रभृतिदानेतद्दहर्दांत शकपार्थिवादित्वात् प्रभृतिपदलोपः । देहो पलक्षणादेहधारणा इ
ईपरत्वक हृदेः राजदर्शनादिः । तेन तत्वं ऊर्ध्वद मावो ऽर्धदेहाद्येति । त्र ओर्द्धदेहिकमिति पूर्ववटीकाकाराः
वयं अपितृदानं निवायइति क्यपते वो त्रप्रदं प्रेत परेतु तपेत स्यस पिंडोकरणात् पूर्वयद्दहः प्रभृ
तियन्मृतार्थं प्रेतस्सिहे तुकुं दानंत मोर्द्ध देहिकं ऊर्ध्व शब्दो लकारवानर्थ्यं मातावयमिति त्रुह
त्रुवंड्ः । वकाररहितं ऊर्ध्व शब्दोत्थिये यालिगाइ तितुदेशमायव क्षिप्तस्य दहः प्रभृतिदीयमानस्य
पिंडजलादेः । एकापोतिपितृग्रहणामात्रदेरूपलक्षणात् तेनमात्रादेरपि ग्रहणां निवापः सहकार
मंत्ररीति कुमारः । नमु वीवापिरुपसर्गवलाद्दानार्थो निर्वपिरि प्रादेशतनिर्वपणामि त्वक्ते रन्यत्रा
पितत्प्रयोगादर्शनान्निवाय इति लावेघत्रा हे पिता घु दृ शेनान्नवक्षस्नुवर्णादिदा । नस्य प्रीतिशास्त्र
शब्दोत्र लक्षणापा शास्त्रोक्त विधौ वर्त्तते शास्त्रोक्त विधौ वर्त्तते शास्त्रोक्त विधानेन तन्मावापितृदानं त
स्पयेतकर्मक्रिया संपादनकालयात्रादि नियमेन यद्दानं हरणातोजनादि तच्छा प्रशास्त्र हृत्याहिनाणाः
सकाश्चेति पदलम त्र शेषदेयत्वादस्तु पश्चाद्दाक्षिप्यते क्रमहलोपतिप्रचाहार्थमास्तिकोपतिमासदेयत्वात्

रा.सू. मासितवकालात्तत्र मासिकं पार्वणश्राद्धं तत्रवर्तते पिंडान्वाहार्यं मासिके प्रतिमासदे पत्वात मासितवका
१२५ ते पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासान्मासिकमितिमचादे।।ठे।। अंशरा इति पुंवद्भसमुद्भुतोत्सकस्यं ज्ञोदिन
मस्मा ष्टमो शांतागः कुनपः कुपायंतप्रीतीत्य वृकुक्षमि मध्यादिनेतपत्यकौत्र कुतपः दिवसस्याष्टमेला
124 गेमंदीत्वतिलाश्च कस्वसकालः कुमपोते यपितृणांदत्तमक्षयमितिसातातयात्।। एकोपरीति इ घेर
तिच्छ र्थस्येति प्रुवश्चस्त्र वेषणाय रे वेति प्रवक्तिनोपर्येषण्याः परी श्रिंग वेषमार्गो वुराद्दिशं पता प्रवत्य
वेषणा चत्वारितर्को दिनाय यष्य वाधितधर्मी घवेषण्याः सेतिषराफ़ दावेसापने दीयते पुष्पादिकम
न्यत्रो एणादिक इमतिः धर्मनी वत्तसतीवाश्र वेषणावद्ध्येषणा।हियुर्विदिगघनस्पसनू कार एवं कंक
चिदर्थनियोजनस्य। येतिय ज्याावेति नडिया वनंपापू जा।शन सुक्ष्मतोया वश्चाले क्लिः श्रेति श्रु
स्त्रिः।पावित्र्यं पूताद र्थया नुज्ञायामतोपि शंपता प्रवश्चर्थना।चत्वाशितिद्वामान्नस्या।।घट्टितित्र घ्रो
दयश्चामं नुर्ये येतापवद्विलिंगः।। अर्घार्थका शिरात्तले घ्यो पादार्थे वारि शापार्य पादार्घा स्तांवेति
यत।प्रेत्ये कोकेतित्रितिष्य र्थवक्षति श्रति येर्ताश्रति र्थ्य श्रतिथो सा श्रुवित्यर्थय प्युतितिथिवसति
स्वपते र्तत्र याति यप तिश्रा वेशनमावेशोतः श्राय शांतदर्हापशो पृच्छइ तितिठकु विश्रामावि स्यते
स्थीयते वावेशा वेशः स्थानं अधिकरणाघञ्स प्रयोतनमस्पप्रयाजनमितिठश्च विशिका।।त्रिपा राम १२५

मावेशिकौ। आगतोऽहमित्यागं त्वगागमे दीर्घत्वे आगांतुः । पितिहं जवन्नुः । अविरास्थिरत्वाद् इति त्पास्थिति
रस्य एषोदराद्दिरत्वाद् इति थिः अततीति आतन्यचीत्यादिना इथिन् । वा । पाथुणा ह्व तिथिर्ऊर्द्धयोरितित्रिको
ड शेषात् क्रियामितिथिः रतिर्थी च क्तौ वेत्वतिथ्यकौ। णिः। पूजेति पूजस्यांचितेत्यादिना पूज्ञानमोव
रिवस्तीति क्यचि अप्रत्ययादिकारलोपेन मस्य चाः एपूज्ञानिशा म न योः क्किनितिं चितां वोवक्कवारति विना
वे पचिति। कं इत्यादिषु पूजार्थः सपरः शब्दः प्रयुज्यते यकि यप्रत्यमादित्यकारेरु पर्यायः अर्चपूजायां गुरो
श्च हलइत्याकारे अर्चा। अर्हं ते श्चुगादिणेऽपे ताषु व अर्हणा समाः अतिव्रतिगाः। सद्दसज्ञायाः वरिवस
शब्दात् पूजार्थात् नमः आदिना क्यच् प्रत्यये टापि वरिवस्या। शुश्रूणोतेः सेवार्थात् सन्प्रत्यये शुश्रू
षा परिष्टुवेश्च रिः सेवार्थे परिचर्या परिसर्येत्यादिना शप्रत्यये यकि च परिचर्या निपात्यते। उपासि
रपि सेवार्थः तितोऽल्यु युपासनं क्रियायां युपासना उपासना उपास्तिः। क्वचारिसेव्यानुकाला चरणास्या वे
ति व त्यय ज्ञोऽनयिक्यप वस्या। अहाघापरिवपीवता ह यथा घास्वल्लु मातस्याद् इति प्रयोगादर्शनाद् घा
वा अन्ना पर्यटनं भ्रमः इति त्वक्को घोदला पित्रीणि। आत्वशब्दः भ्रमणास्य भ्रमणा मात्रस्य। वेति
इयिते गुरोः शाश्चापासनपाज्ञायते ईरगतौ घावले वणप ततस्यां पंथा उपयत्कक्क ह्व मरेत्यादिना समा
साताकारः ईर्यापथस्म त्र ध्यानधारणाद्युपाय परिव्राजकादीनां पास्थितिः स्वस्यानेतस्या आरित्यादि

नासमासांतकारईर्थायथयत्नव्यानधारणागुपपिपरिव्राकादीनांयास्थितिरवस्थानंतस्याश्चपरि
त्मागश्चर्यापरिवृर्यंत्यान्वाड्लकातपरिशाविनपिंचर्यानियानातएकं।तुपेत्ति उपर्हुविधे घञ्उ
पस्पर्शः आङ्पूर्वाच्च स्त्रअदनेड्त्यातोन्मुल्यिश्राच्चमनंहेश्राचमनस्याश्चथेतिष्ठनेतद्धिःकर्मवाङ्गंता
वैत्यरारमौनंश्रेत्मावराहमौनस्याश्चाविविति सर्वं सर्वमनुसर्वंज्ञासायायामव्ययीसा वःकर्मवाह्हादिवा
त्वातष्यञ्चषित्वातडीषुहलश्चद्धितस्येतिपलोपश्चानुसंर्वधिया वेतिश्रतापयासाहचर्यादानुपूर्व्ये
वाश्राचार्तितेव्यापारेस्यासेयदादित्वातक्विपश्राहतःपरितीवृतागेनपाटनंगातिर्नियोगोस्यापबत
तोणपताल्वाइःपरिपाटिःश्रवेपश्चीसाहचर्यातश्राहतान्नाहतपरिपाटिःश्रियोर्ईहदे हिबवनमि
तिप्रयुक्तत्वान्नतयागादेशःकृदिकारादिक्तिःपक्षेडीषिपरिपाटीव।कृताल्लंकातर्नुर्विदनपरिपा
टी.श्रुघटनेतिपूर्वप्रयोगाःश्रनुगताक्रमानुक्रमः।पादिसमासःपरिस्रवीदियाःपरावनुपात्य
यइणइतिघञ्पर्यायश्च।क्रमस्यापिशाच्चाथीभूतत्वेनक्रुकथंमपवानुक्रमस्य।श्रतीतिः
श्रतीत्यपपतेनमानिरतिपातातावघञ्परावानुपात्ययइत्तिघञपरावनुपात्ययइति घञन्ताव
वृपर्ययक्रउपमस्यातिक्रमपगमनमुपात्ययइतिघञ्परावनुपात्यायइतिघञ्ताक्यपर्ययक्रउ
पगतस्यातिक्रमय्यमनमुपात्ययमस्यामीतिशाश्चबोधितसप्लाकल्पवह्नराबसामस्थार्थस्य

रितित्पागस्यानीतिनियमर्न नियमः समुपरि। विष्णुवेत्यपूर्वशोत्याकांक्षां दर्पतिरेवातंत्र्यं क्रियते वा तोष्या
यव्रतं तदेवं रक्षितस्यां किंदिति तिवा उल्कान्ह्नो यत्र वृक्ति त्वयणादेशः कस्मविन्मलिनात्मनो पि नियि
मोत्तव तिथ्या यापवत्संभवा हर्तव्यं प्राणिनो हंतव्या इति तन्नैरासापोहा। तन्नेति वक्तरो वध्या रणोवधा रणा
यमर्थः शास्त्र प्राप्तत्वे न विशेन कर्तव्य दृष्टोपित मुपदासादि तमेव व्रतं न त्वयं को पि नियमः व्रतं वशास्त्रो
क्तनियमः पुण्यप्राप्त्युक्तं ततः संज्ञायां कर्तत देव व्रतमुपवासनक्तैजनादि ल्पकालावच्छिन्नं पुण्यक
मितेवातग्रेत्पाहिस्वरूपकथनमित्यान्या आदिनानक्तं तो जनाद्यारल्पवशास्नानाशनादि महत्या
णि। उपेति वस्तुमंत्वे तेन पञ्चविंशाद्वेकत उपवक्ता। उपोषितम पिवसते येजि रुपवासः। उपोषणादि
वुट्षदाहेपमथतोजनेवर्जनम इति माधवी। निषिद्धविहितनोजनद्वयनिवृत्तिर्द्वेनाम्नो। वीहिविवे
वनं विवेच्यत्रि विवेकः। एथ लिश्रामास्मतावा यस्पतथात ज्ञावस्थानाहि परस्पर स्या हत्याव ल्कस्व
रूपनिश्चय यस्या प्रकृतिपुरुषतेदज्ञानस्येत्यन्ये। समस्तिहते वेदवोधितस्यचारस्य परिपालनं। अध्य
ध्ययनं व्रतयग्रपूर्वकं हरणा गुरुमुखेना वेदास्य सनं तयोक्तो हि व्रतपरिपात्वत तत्कृत तम्मे तउपायो ब्रह्म
चर्यसमुच्यते ब्रह्म हस्तितत्त्वां वर्वस इत्यत्र समासांतः। अथवेति त्रयध्ययनस्यादावंते षड्डुरवेणावो
वारणा पूर्वकाया। नलिः किंयतेस ब्रह्मा जलिरुच्यते तत्र षष्ठगर्भावा तत्र व्हस्ता ज्ञालिर्मत्सना जलिः। सान

रा॰सु॰ वेदपाठे स्वरवितानागार्थयोः ज्ञलि स ब्रह्मांजलिरिति तु माधव्याद्यपलेपेति पा वेवेदपाठे विफलो मुखनिःसृ
१२६ तज्ञेल विद्वो ब्रह्मविंदुरुच्यते। एकाग्ध्येति ध्यानं निरालंबनज्ञानं योगः सालंबनध्यानप्रमात्मवित
126 न योगाष्टिनष्टत्तिनिरोधता त्रतपो यज्ञमः स्वस्तिकाद्युपादयः स नादिकं तत्र ब्रह्मासनस्यात् एकं।
केतिसोपायेतिकर्तव्यतोपदेशः कल्पः कल्प्यते फलं जननायसमर्थो भवतितात् कृपे स्वकल्प्यम्
त्र विधिक्रमो स्याता विधीपते संपाद्यते फलार्थितिरिति किं स्वधिः क्रम्यते श्रौतस्य ज्ञ इति क्रमे घोनि
कर्मः स्वोशि वैदिकविधानस्याम्नु ख्याइ तियागादि षु शृङ्खुपि हितः प्रयमो थो मुखः कल्मः ज्ञतक्कुप
त्वात् सुखमिव सखादित्यो या मुख्याच्य यात्रीहि लियर्थे ज्ञे तत्पादिस्कंाक्षचिततते मध्यमो हीवो
गौणोऽनुकल्पः हीनार्थेनाज्ञुना प्रादि समासः यथा व्रीह्यतावेनी वीरेयंजेति तिहीनइति कर्मवप
वचनापत्त्वेकर्मप्रवनायानं। (प्रतिषेधोक्त्वा व्योनतिधाना) दिति निषेधानादि ति निषेधातक थं
समास इति नदेसंज्ञ नतिधान वीज्ञो हि तिवे धइहत्वन मष्टेवय था प्रतिष्क्रतमतिष्कृति रित्यादि
एकं। समिति संस्कारो वस्कृ रणं ततिप्रवेक्ष्य ते वेदस्य ग्रहया श्रुपाकरणो उपाक्रियते धिकृ संघाघ
तेनेन करणोऽत्युइ उपाश्निके उपाकर्म उपसंग्रहणं वात्र एकं। सतियाद्यग्रहणं पादयोऽन्य शेष्यलिङ्ग राम
स्वीकृत्य संवोध्य वादना शिषोवाचनेम ह्यमाशिषो दे हीतियया क्रियते गति वदे तर्पनात ड्डी। न्याविव ह्रायां १२६

ल्युट् अलिवादनं छिनामो वाषरायापूर्वकस्य नमस्कारस्य नातीति तितिक्षते नित्यं स नाशं स मितिस्तः । भिक्षुः । प
रितो व्रजति परिव्रजेत् षष्ठ्युपादान्तस्व षियद हशादीर्घत्वं परिव्राट् । च पाराशर्यं तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते
वा पाराशर्याशिलालिभ्यां मिति णिनिः पाराशरी । मा कर्तुं काकर्तुं काम्यकर्मनिन्मिमोधकर्तुं शीलमस्य मस्करम
स्करिणो वेणुपरिव्राजकयोरिति सुद्धद्य तावत् उपपदस्य सुट् स्वत्वं मस्करी । पंच वनं तु यस्कि निराणातेति
तपो योगात् तपः सहस्राभ्यां विनीनी इत्यण् वेति विनिप्रत्यये तपस्वी तापसः । पारमर्त्राक्षी विप्रारिब्राह्मज्ञानेन
तत्काङ्क्षतितांक्षी भ्यो णिनिः परं ब्रह्म न मव श्यं कांक्षतिणिनिः पृषोदरादित्वादादेर्दीर्घः पारिकांक्षी । वि
णीतपस्विनः । वितिव्रतमेव शाड्वा वं यच्छत्युपरतो करोति वाचिंयमो व्रत इति खश्वा वंयमश्रु रंद शेवु
ति निपातितः वाचंयमः । मनुते जानाति मनेरुच्चेति । क्तिन् उपधाया उत्वं च मुनिः द्वे मौन व्रति न ब्रतिन
इत्संन्ये । तेति त्रितितपमा यल्के शश्शरीरशोषादिं तपः सहते तस्मिन् तपस्विनो द्विजते संहातां द्वे वेति
वर्णान्क्षतिम्र घो गोव रा इत्यलचारिणी तिइतिपत्यये वर्णिनः । ब्रह्मचारी बाग्रु कां द्वे यमाश्रमिणः ।
ऋषति कर्षति ज्ञानं संसारस्य पारं गच्छति ऋषागतो इगुपधत्वात किन् ऋषयः । सत्यवचमन्त्रे वस
त्वविधाः महर्षिर्देवर्षिपरमर्षयः कांडर्षिश्रुकमावराइतिरत्नकोषः । विविधं ज्ञानादृष्टं विद्या विश्वमत
यो विषयः प्रवृद्धाद् इति वालपंडितज्ञानकान्तश्रियां ऋषयो वाहुकेषः । शितिब्रह्मवर्यं गत्यल्कापोषहाश्रम

गतस्स्नातकः स्नातद्दिदस्समासावितिकनस्नातकस्त्रिविधः ब्रह्मचार्यविद्यास्य यः शास्त्रबोधिधीवधिश्चावदृ
तस्त्रपास्यापाद्यावेदस्यायुमंतरंगतो ऽसव्रतस्नातकः। आल्पकमानंततवब्रवीनित्यमायीसमाप्यवेदाध्य
यनोयत्राश्रमांतरे न गतः स स्नातकः। कचिद्दाप्लुतव्रतीतिपाठस्तत्र व्रतेतर्विकः। द्वा य इतितिनिर्जिनस्वशोधा
पितद्इतियांशांश्रामगाशोथ्येष्वयातमिंद्रियसंयमोऽस्यपांमितिनित्ययोगेइनिःपतीषपन्नेरवितिषाइति
पमेश्चिगितितिक्रियतिरित्यथ्या। नीणिवसिष्ठहिः। यस्तुव्रतेनियमव्रतसंपादनाय स्थंडिले तृणाघना
यस्थंडिलोत्वशाघनाछादितश्तागेशतेसस्थंडिलशायिस्थाण्डिलशायील्पासुच्यतेव्रततइतिशानिःस्थंडिल
छयितखितइत्यरारहु। च्चथेतिविगतेरजस्तमसीयेषांतेविरजस्तमसः। उच्यंहेतमतिक्रम्यगछतिञ्जत्ये
त्सापीतिगमेईश्वयतिगारजस्तमःसूत्राःसत्वैकनिष्ठाःसात्वांलक्षतब्रह्मणोऽजीवन्मुक्ताव्यासादयोऽपि
विरजस्तमसोद्दयातिमापृच्छेते। द्वे। पेतियवंतेस्मिन्नादित्यइत्रेपावितिस्त्रच्युविनुःविशेष्यतितुरधिगो
मयादिसामानंपपविंत्रस्वत्वावृपविंत्रचावहयते। वर्कर्षणायतःपमेरकर्मकाञ्चेकर्मरिक्तम्बरूढहंयततइ
तिबाशापवतेःक्रपत्ययेषूरःश्चेतिहक्लेपहतः। बीणिपवित्रस्यापेतित्रपाकाव्यविपरीतव्यवहाराःस
र्वकर्तव्यतयालिंगितुवोधपिनुशीलंयेषांतेतयातेववाद्दहपाणाकादयाप्राणमिंवतिदहातीतिपा राम
षंडाःसववरंडाद्देषांवृहन्यमध्योनिपातितः। सर्वेषांवर्णाश्रमाणांकिंचितलिंगांतेपाषंडाइत्येकोसर्वोत्र १२७

मिशांलिंगानि सज्जंते सर्वलिंगिनः इति रुद्रः ॥ द्वोपेति ब्रह्मवर्यव्रतिनां पलाशकाष्ठकृतो दंडः आषाढी मूर्ति
मा प्रयोजनमस्य विशाखाषाढादण्यामं थं दंड्यो रित्यण आषाढः पालाश इति पलाशो द्वितीयो वेति विष्का
रार्थे ञः एकावेति व्रतेपेत विषये वा वेराद्धकृतो दंडो रालः स्यात् स्तो वेणु द्रुतकृतो दंडो रालः स्वक शादि स्था
पनार्थः पालाशवदन्तः ताकट्टल्यस्पर सीनविशेषो वा नरात रइति मेदिनिः व्रतो दन्त त्रवैणाव एवमु के।
अष्टी। इति मंडनमंडः तत्र विघ्नककस्य जलस्य मंडा। तं लातिकमंडलुः कस्य शिरसो मंडो भूषणं तं लातिवाकु
डिवाहे कुंडइति पिपासादिकं परवाघवत् कुंडजानपदा हिनाडीष् कुंडी है कमंडलो वेति व्रतितामा
स नंन्दषीब्रवं तत्सी दंत्यस्यामिति पृषोदरादित्वात् अवर्षेत्पास नात्सुखं ददाति दस्रु सेवनेद युणवेति
कः गौरादित्वात् डीष् विचाष्टषास्रं ईत्यां तातां गङ्गाष्टाषीति मूर्द्धन्यांते त्रिलिंगकारिका। वहंत्यस्यामिति
पृषोदरादित्वं दंत्यांतोपि अतसीह सीमामसीति दंत्यांते पुंवद्गोमी॥ अजिनमित्ति व्रतार्थिभिरिज्यते गम्यते
प्राप्यते अजेर जिन्त्रता नवीलावालावाप धातोरजादेश श्च अजिनं। चर्मत्ताद्धिति घेर्भ तिपिष्डा थते अ
जेरज्ज्वता नवीलावेति दृष्यते याच्यते तिझा।सहार्थेति णाद्धिपोराट्। लिखा स्वेति सुमूहत्ताय प्रयु
ह त्याधीति इह अधीतिय जस्वाध्याये जपयन्तः जपमानः सेवव्यध जपो रित्यय सूजेयाः वादू लकाद्धुःसा
पइति रक्षितः तेनश्च द्रस्य मंत्रत्वाय प्रत्ययनधिकारादिसिद्धिः द्विआह त्यावेदाध्ययनस्यास्थिति सर्वस्

रा०स्मृ०
१२८

त्याधुजू अत्ति पर्वेशं स्नायां समज्जेत्यादिना क्यप्। अतिप्रवीत्सुनोतेः क्रदीरश्उपसर्गाद्दित्यादिना घत्वे।
त्तिष्वोष्मर्हून्यमध्यः। त्युटिसवनी सेतिसुत्पापरः। मशेवकी शीयज्ञश्वानस्याः सोमलतासंबीनस्ययो
गपताकुरशास्यासेतिसवनसोमानसाहि सर्वपापानामपध्वंसेति विघातिज्जलगोडू घनासामायेथयोवे
दावयवीजप्यतउवारयतितदघंमर्षनिहतेतितवतिसृपुसहनेसहनमतितवाः पेनएवाष्टष्टा स्विलका
रुवइति माघः। यद्दाग्दष्यातिसहतेशक्तोत्तिमर्षणः प्रतिपत्स्ना घहष्टहशकार्थेकतरिल्यु स्कारशोवा
अघेनघष्टी समासः त्रिष्वाब्धियामेघमर्षणाक्तगितिादितिपज्ञांतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्वा गोदृ
र्शत्तवत्वात्पो - र्णमासीत्तवच्च दर्शपौर्णमासौ दर्शः पौग्रकः पौर्णमास्यास्याः संधिवेलादोपाठाद्
र्णपौर्णमासी। आदिपदसाध्यायागः कार्थकारणातेदोपवाराहश्रीदिपदवाच्यः। एष्यस्मितोन
नुपर्यायः। पज्ञांतेः ग्निहोत्रिणां प्रतिमासंसयाघपोः घयाज्ञादीनां प्रकृतिर्यज्ञयोः क्रमेणोकेकं।
शतिउपायां तरनिरयेक्षेणाशरीरेणौवपतसाध्यन्नित्यंयांवज्जीवमवस्यकार्यसत्याक्षेयाहिं
सात्विकयत्नकर्मतघमः यमः समुपतिविप्रुवेत्यपशाग्रहिंसासत्यवचनंब्रह्मचर्यमकल्कताश्रस्ते
यमितियंवैतेपृमाक्षेवब्रतानिवतिंमनुः। एकं। नातियत्कर्मानित्यकामिकर्तव्यनतुयावज्जीवंश्रामं राम
नुतिःकाहाचितकेः क्रामनयासमयाविशेषादितिः सहकारित्तिः साध्यघुपवासादितन्नियमउच्यतेसर्व १२८

वदप्। व्रतं कृतं काम्यं दद्यात्यकरणे व्रतमत्यवायः इहत्वक्रियमाणो प्रत्यवायोऽपि यथाह। हि यात्रा तु काले
च रत्यादिवर्जनमिति सर्वत्र यमादस्य तेदा। उपेतिदि। हिसो करे पोहृते वहिष्कृते सति वा मस्कं धापितं य
ज्ञसूत्रमुपवीतमुच्यते यज्ञविधिष्टं तस्य यज्ञसूत्रं शाकपार्थिवादिः। उपाधिकं अधिकं वेति शोलवे वीमतिप
जनकान्त्यादि युर्कत शिकः। उपवीतं। प्रेति श्राद्धादावत्यस्मिन् वामे करे पोहृते सति तदेव प्राचीनं पदद्धि। रामा
चेति वीधातोः सर्ववत्कः। प्राचीनावीती। नीति करद्वये वहिष्कृते कण्ठेनाव लम्बके गल्ले विते तत्र निकां गाद
धोसावेनवीतं गमनन मम्यनि वातं निइति प्रकृते रास्य धोतावविन्यासः इति मेदिनि। श्रद्धितिश्रयुली
नाममे प्रहृष्टि देवं देव संवंविती। र्थंसे व्रतव्रते पास भिधितः तत्पात् तलेकिं चिज्जलादिक देवं दैवे नेव तीर्थे
नदेयमिति स्मृतेः। स्वेति स्वल्पांगुल्योः कनिष्ठानामिकयोर्मूले धोलाग्रक प्रजापतिर्दैवतास्य तस्ये
दमित्य एग श्रेगुलिरत्र सामीप्यात् तत्प्रदेशे तत् वक्ष्यते। कन्नइति हिस्त्रव धारणो त्विष्टस्य मूलस्य व ब्रा
ह्मा हं नतीर्थमित्य व पः पूर्ववदा। गो। ढिलोपे ब्राह्मा। स्येति ब्रह्मणो लवं नेता दुर्यं गुप्तबोला वइति क्यप ब्रह्मशु
र्यं ब्रह्मत्वं योतनेषुक्क तत्सहितं स पकृत भ्राव। साध्यमततः समाप्य। भोपसर्जनस्येति सस्ताव। ब्र
ह्म संज्ञनक्रिया त्मनामेव ध्यातिमतत्यपृष्ठेति। किप्र संपु कतहानावा सा पुष्पादे वेति तहक्ष्य ह्लश्यादि
वरत्रिरूपमित्यर्थः। कृच्छ्रमिति सांतपनचांद्रायणप्राजापत्यादिके प्रायश्चित्ते कृच्छ्र पदवाच्यं कृच्छ

राम
१२९
129

यतितत्करोतीतिण्यंतात्क्विप् यथा गोष्ठे गोमयद्वारं दिवसरविकृशोदकं मासकं रात्रोपवासमुक्तं सांतपनं
स्मृतं ॥ एकमन्यत्रापि समितिसत्यन्यासस्तपरामात्यं निकृष्याभ्यासस्त्यासः घृतेन शनैः तीव्रनेषा योव
र्ततिसवादंतः प्रसर्वादिशाए स्वश्चयेतो ॥ पूर्वाह्णे ग्रयः पुमानित्युक्ते रद तं सांतातावेषाया इतिस्यात् प्रा
यो पवेशनमतिर्हपतिर्वेत्रवेति स्त्रः ॥ अयेति प्रमादादिना कारशांतरेणावा यस्याग्निहोत्रिणोग्निर्नष्टो
ति वीराः स्यात् सत्त्वी रो ग्निं सं हतवान् क्विप् वीरहा व्यते वीरयति प्रतावेवं तं करोति वा रं पूर्वो क्तो यिहं
हतवान् क्विप् वीरहा शूरवीरविक्रांतो वराद्विप्तो रांपताहेत्रुमक्षिचिवारयति विक्रांतं करोति पवा
द्य चिवारं हर्वो क्तोग्निं हतवान् क्विप् वीरहा ॥ कुहेति लोतादविहितपरास्वग्रहणाशावशाद्यमिथ्या
तत्त्विईर्याय यस्या वारसेदस्यकल्पना संपादना सक्तो कुहनाशब्दवाच्या कुह विस्मायने तु रा दावदे
तम्रतो ग्रवू विस्मापं तं घत्रर्थे कातंन यतिप्रायप्रतिमा न्नो न्ये त्योपि दाः ॥ दंतमात्रकृतं ध्याननौना
दिकं कुहनादिः कुहनात्र्थादितस्य यामि ध्याधर्मोश्रयणामिन्यनेयाः कुहता त्रा माजालं स्यादिति र
त्नकोषः ॥ व्रिति अष्टवत्वा रिंशत् संख्या रहीनः षोडशवर्षाद्दूर्द्धं मकृतव्रतं वधोत्र ष्टा गायत्री कोदानाघक
र्ताद्विजोव्रात्यः व्रात्येव्याधादिस्स द्वर्शा रवादित्यायन्त्र हंत्ये थेंदं दादि त्वा द्भायाः ॥ अस्वेति व्रतग्रहणात्सर्व
कग्रसेवेदात्यसनं स्वाध्यायप्रत्ययः ॥ निर्गतात्र्याकृतिरध्ययनं वेषा स्मादिति निराकृतिः ॥ द्वाधेति लिंगे नज्ञय राम १२९

द्विधारशोनब्रह्मचर्येजीवनमस्यास्तिंगृहस्थितःधर्मस्यब्रजत्यिद्वृंतयोगादिनिःधर्मस्तब्रज्ञो।ब्रह्मचारीब्राह्मणार्थंजटादिधार
कस्याश्रवेतिस्यारब्रह्मस्यनियमस्यब्रह्मीमरणादिनाध्वस्तब्रतोवकीर्णी।क्षतंहिंसायांतावेकेःवकीर्णीहिंसानयो
गान्मत्वर्थेइष्टादित्वाद्वेतिवाइतिग्नेवकीर्णी।द्वौसुप्तसइतियत्रसूर्येतिइरारोस्तुमानकेसिन्मस्तावलंगच्छ
तिसोतितिनिर्मुक्तः।सर्वतोतावेनसायंतनेनकर्मणानितिसृयेनसुक्तो।तिनिर्मुक्तः।पत्रैवसुप्तेःकेउ
देसुदयाद्विमोलियातिसोस्युदितः।अस्युदितमस्युदयःस्यपस्यतद्योगादशेत्याघवस्युक्तो।ब्राह्मणाइत्या
दिवत्कसेराद्वेनामनी।येतिस्येष्टत्रदेकृतविवाहसतिअनुजःकनिष्ठोदारपरिग्रहाद्धेतोःपरिवेत्तोच्यतेहे
तौविताघातुराइतिपंचमीपरिवृज्जेने।क्रमनिष्ठोदारपरिग्रहाद्धेतोःपरिवेत्तोच्यतेहेतोविताघातुराऍाइ
तिपंचमीपरिवृज्जेनोक्रप्रविधित्यागेनज्ञापांविंदतिविद्लृलाभेतृच्एकंप्येतिजस्यपरिवेत्तुर्ज्योपात्
ज्येष्ठःपारिविर्तंतंविंदतिलसतेसंज्ञापांकिवसकारवांछापरिविविन्निरितिहंसः।एकं।वोतिविशि
ष्टोग्निमाह्निकोवाहोवहनंस्वीकारोविवाहः।उपयमोपयमिःस्वीकारेतिपवमदसुपयमः।तथा
समुच्चये।परिणयंनंपरिणयःएस्वाहृबीबाइद्वाहःपाणिःपीडमेमवगाहृग्रहणंकच्चोगवि
तिसमासःपाणिपीडनंदारसंकर्मकरग्रहोवात्राषविवाहस्याद्येतिव्यामायःग्राम्यपार्गायासलेवा
नांजनानांधर्मोग्राम्यधर्मःरतरमणाद्युवनंचालनेनिनिद्दितेहस्तपादादिवालनंतद्योगाद्बनिधु

रा॰बु
१३०
130

वनां रति युरतसे युनमर्षित संप्रयोगाद्योयना वत्वारि स्तेऽत्री तिधर्मः प्राकुकः यथा विधिनिज्ञी लेवनं
तयोगादद्वू निधवना... मे यु नधर्षित संप्रयोगाद्यो यत्रा वत्वारिस्तेऽत्री तिधर्मः प्रा यु...यथा
विधिनिज्ञी सेवनं काम... र्थाधमं ह्रतेः प्रकृयस्य...र्व्य नवोपदिष्टे स्थितिरवय वैरूपवे...लक्षि
तो वर्गस्त्रिवर्गः स्यात्त्रयाणां वर्गः मूहे त्रिवर्गः त्रिणोपि नवा धतेस्त्रिव...परस्य रामितिति लि
वेः एकं वेति मोऽस्त हि तेर्धकोनार्थे रूपलक्षितो वर्गं स्य त्रयाणां वर्गश्चतुर्णां वर्गः चतुर्वर्गः एकं सतिक्ल
शक्तिः समानवलेरन्यूनाधिकशक्तित्ति सोर्धमोदितिलत्वारित द्वा गिाश्रेष्ठानि समाना कृता निवतुल
इंपात्रादित्वान्नकीवत्वात डेपकृते वाच्यवद्धेष्टसाधुनेरिति तद्वा गिाश्रेष्ठानि समानाकृतानिव
तुर्तदंपात्रादित्वात्क्लीवत्वात् डेपकृतेवाच्यवद्धेष्टसाधुनेरिति विश्वः समानस्येतियोग विताग
तसमानस्य सत्तावेस्य वलेरितिएकं तेति वरस्य तामानुर्यभिधा सतपञ्चावयस्यादय मेजनीवहं
वहं तातिसंज्ञायां ज्ञत्याइतियदंते नतिपातनं ज्ञत्पावरवधू ज्ञातिप्रियपत्य ह्रिरेषु वेति विश्वः इति
त्रिवर्गादिवर्गाणां सामान्यं मूर्द्वीति मूर्द्धन्यासिषि कोमूर्द्धा तिषिक्तः राज्या रोपणासमयेप्रथमत्तः ज्ञत्रि
यो मूर्द्धी तिषिक्त मतपुतवत यावियोयत धामूर्द्धी तिषिक्तः यथा व्रत्वाबाड्जस्यव स्यावाडुनागप्रती
रानापुणाकेरतियेष्व पद्यभिवत्यतेतनं ज्ञत्रिपार्थो द्वातरा ह्रानारात्र शस्त्र राघात यथा तावकमेणारित राम
१३०

प्रकृतिलावात्रटिलोपः राजन्यः वाहुल्यां जातः पंचम्याम जाता वितिड्ल्वाङ्क्वः इतदेश्वम्रक्षः इति कात्याय
नेन वा बुत्वेनोपादानात् ततः सौत्रधातोः इति सूत्रे क्विप् तकारः ततो यत्यार्थं क्षत्रिय इतात्यायः ते आत
इति केनैतत्केकृतशाङ्गात्पाकारलोपि सन्नततोघ इति वा। ङ्गांतं सलोपधामितिक्लीवत्वमपि ज्ञतस्यसत्रघ
घतामिति न्यवेदपामिति रघुः अतितेजा स्वितयाविशेषेण राजते सत्रघ्नक्विपेति क्विप् विराट् राजन्याक्विन्नालं
गिन इति लसः पंचक्षत्रियस्य नारेतिते नसाप्रस्तावेन वराजते दीप्तो ततिराजेोकतिन्द्रवृक्षी स्यादिनाकृति
नृराजा सम्राट् सक्विपेति समराट्। एधिव्याईश्वरः सर्वभूमि पृथिवी स्यामराज्ञाचित्यग्रहनीतस्ये श्वरः इत्यगण्पा
र्थिवः स्यांभुवं भुनक्ति पालुपति क्ष्माक्। त्रिन पा सि रत्ति स्त्रा तइति कः न्वयः। एवं भूयः। महीक्षितावास्म
तवा नपासः क्षिन्विसगात्यः क्षिपतक्रुनज्ञी क्षितिः। समराज्ञः रेति संसक्तः संलग्नोत एकादशायस्या
सा समंता। स्वविषयांतंतराष्ट्र मिः ग्रादिस्योधा बुतस्येत्यादिना समासान्त रयदलोपो तस्यारो ज्ञानुइमे
तस्ये दमित्याण सां मंताः। स्वविषयानंतरराजाः शाताव शी भूवाः प्रणामकारिणो यासेषां सर्वसा
मंताधस्य सो ध्यधिक ईश्वरो धीश्वरः स्यात्। एकाचे तिचक्रे भूमंडले हादशरात्तमंडलेववर्तिनु प्रभुत्वल
क्षणां नि विष्ठोकइति विद्या सर्वभूमेगीश्वरः समुद्रपरिवृत्ताया भूमेरीश्वरः सर्वभूमीत्याघनुष्टुनीतस्य
देशस्येश्वरो मंडलस्य देशस्येश्वरो मंडलेश्वरोदेशाधिपत्यर्थः। स्यान्मंडलं द्वादशराजकचदेशनबिनेवकव्हं

रा॰स्व॰ वकेवेति विश्वः एको येनेति वक्रवर्त्तिसाध्यो यागविशेषो राजसूयस्तेन येनेष्टं स यागकर्त्ता स सम्राट् पाद
१३१ शाश्च राजसूयाधिकारविशेषणाद्ध्येन तमाहमंडलस्यद्वादशराजमंडलस्येश्वरश्च यश्च सकलभूपा
लानशास्ति भृत्यवद्व्यापारेषु नियोजयति सम्प्रेत्य देवेषु इह वा राजसूयमध्ये सम्यग्याजते स सम्राट् स्या
131 द् शश्चात्र सूयाधिकारीविशेषणाद्ध्येन तमाहमंडलस्यद्वादशराजमंडलस्येश्वरश्च यश्च सकलभूपा
नशास्ति भृत्यवद्व्यापारेषु नियोजयति सम्प्रेत्य देवेषु इह वा राजसूयमध्ये सम्यग्याजते स सम्राड् भो
राजि समः कावित्य नुस्वा स्वाधको मकुराः एके सार्वभौमविशेषस्याके चिनुसस्वयेन न त्रीरोपतात्या
ङ्गराजसूययाजी यत्स सम्राट् च तु विधसीमावच्छिन्नाया भूमेः ईश्वरः सोपि पश्चात्क्रियत परिमाणाया
भूमेः पतीनाज्ञया शास्ति सोपि सम्राडित्येके इति राज्ञां राजन्यानां क्षत्रियाणां च समूहो राजकं राजन्यकं च गो
त्रोक्षोष्ट्रोरथेत्यादिना समूहार्थे वुञ्। मेतिकर्त्तव्यानिश्चयो मंत्रः तावेद्युत्रत्तु यो गान्मंत्री मंत्रयते
कर्त्तव्यतिश्चयमवश्यं करोति मन्त्रिणः मतावपरोत्तरादि स्तत्स्या वस्यके। णिनिर्ब्बास वनंस विः समवा
यः सवसमकार्ये इक्रूष्या दिनयरति। कस विं वाति गच्छति अतत इति कः सविवत्सवि शब्दा देव वाव
प्रकरणोत्पत्यो पातिवः। धी प्रधानः सवि वः सवि वः धियाबुध्या वा सविवः सहायः मंत्रः सहायः सचिवा
वितिवत्स्यते। अमासहार्थे समीपार्थे च मन्त्रे राज्ञा सह वर्त्तितत्वार्थेऽपात्यत्यप्रत्यये अमात्यः अमेतिक सहा राम
१३१

र्थपीरिति मेदिनी ॥ त्रीणि मंत्रिणः ॥ अन्यइति ततस्त्वधीमान्विवादत्वेकर्मणि प्रयुक्तः ॥ सविवाकः अक्षपटलाध्यक्षाद
योधांते महामात्रा कर्णविक्षयघायांवि देमानेपरिच्छेद इति मेदिनी ॥ ध्यायतेः देत्याधिकरणे ल्युट् प्रधानपदेष
कृष्टे धानंपदं योग्य सेवा एषामिति प्रधानानि हूयते दातरश्च ॥ तत्त्वमेवाम हामात्रः प्रधानस्थादि ति ष्टस्कांडे बो
पालितात प्रधानः पुंलिंगो विप्र कर्षणावाधायेत इति कर्मणि ल्युट् ॥ हितिपुरोग्ये दृष्टादृष्टफलेषु कर्म
सु धीयते आरोप्यते पुरोसि वेति धात्रोगसि पुरोधाः सांतः ॥ पुरोधा त्वं के प्रोहितः दृष्टरोहितस्य ॥ इतिकर्णाद्य
नादीन्यष्टादशव्यार्थि प्रत्यार्थिविवादस्थानानि तिव्यवहाराः ते षां द्रष्टरि निर्णेतरि प्रेष्ठ ति वादिप्रतिवादिवाक्यंप
च्छेदि पृच्छति प्रश्नीत्यादिनाच्छि प्रदीर्घत्वं संप्रसारणाभावश्च प्राड्विप्रश्नो वाक्चि विवाक वड् लक्ष्वनारीफट्
घञ् प्राड्वा सो विवाकश्चेति प्राड्विवाकः ॥ विवादानुगतं दृष्ट्वा सर्वं वाक्यं प्रयत्नतः ॥ विचारयति येनासौ
प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः इति ॥ एव्याततइतिपाश्वादि प्रतिवाक्यं प्रछेः कर्मणि अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
शित्रह रास्यसर्वेपाधिश्यानिवारार्थत्वात् कृत्स्यल्युटे बहुलमिति वड्लक्ष्वनाड्वा कर्मणि क्विप् प्राड्
विवेवपतिविचारयति कर्मणापराणं त्यक्त्वादित्वात् कंतवं प्राड्विवाक इत्यन्ये ॥ अ ज्ञान्व्यवहारान्नृपस्य तिष्ठ
ल्यं अक्ष दर्शकः ॥ अक्षः कर्षत्रुषवके शकटव्यवहारयोरितिविश्वः ॥ ह्व मौ व्याप्त स्याद्यक्ति शक्ति द्रियते
नायतेतेननघ जत्रप संगविस्यतिवादार्थे प्रति राति स्थेरा ज्ञोतिष्ठ खंजनानुप्रति हरति बहिः ॥ ष्टीयय

रा॰ श्र॰ निष्कान्तिति कसं नेस्योणाइतिणः प्रत्ययः ए ततपक्षे ऽप्रतिहारो द्वास्थाः इत्यन्येषामपीति दीर्घौ हिरपीत्यन्येष
१३२ नीहारो द्वारमधिकारविषयत्वेनास्यास्तीत्यर्शआद्यच् प्रतीहारः इत्यन्ये। द्वारं पालयतीति कर्मण्यण् द्वारपालः।
द्वाःस्थः। द्वारि स्थितः तद्दर्शकः इत्येकं नाम द्वाःस्थितो दर्शको येनितामहूपमित्यन्यपसहद्वाःशीकोदर्शयिता स्ती
हारपिदर्शकः इति रुद्रः। द्वारपाः द्वाःस्थिताः दर्शीति रक्षसः। पंच द्वाराधिकृतस्य। रीति॥ रक्षवसंपरक्षांनीतिरक्षिणां
वर्गो गणो रक्षिवर्गः। अस्य परत्वकरवेनानीकेन समूहे नतिष्ठतीति अनीकस्थः। सर्वे वनत्कहे। अस्य थेतिअ
धिगतः प्रासो द्योव्यवहारोऽनेनेत्यध्यक्षः। अध्यक्षस्यासोव्यवाद्यच्। अधिक्रियते स्माधिकृतः। द्वे अधिकृतमा
त्रस्य। स्थेतिरक ग्रामेऽधिकृतो नियोगीति। नियोगाल्लाघववात् स्थानुशील महेत्यल्पघपतपदस्थाभृ इत्या
दिना उकत्र स्थायुकः। एकं। गोप इति भूरिषु ग्रामेष्वधिकृतो गोपायतीति पवाद्यच् गोपः। एकं। तौ
रीति भूरिशिसुवर्णेनि तिष्ठ कोतौरिकः। तत्रनियुक्त इति ठक् स्वर्णेपि भूरिवंद्रोद्या वितिवक्ष्यते कनका
ध्यक्ष इति षष्ठीसमासः। द्वे। रूप्येति रूप्यं इत्यनंतदेव निष्कं पर्ववत् ठक्। नैष्किकः। टंकपति नैष्किकोरजता
ध्यात्यक्ष इति रत्नसादृश्यः। द्वे टंककाटिशालायां नियुक्तस्य। अन्तरितातस्थालक्षरायां। तरसंतरस्या
वंशो गृहं अन्तर्वंशः तत्र नित्वा अधिकृतत्वात् विधमानान्तःपुरे तद्रूपदात् इतिठक्। जसंज्ञात् पूर्वेक त्वात् अध्यक्षा राम
कमत्वथेननूवाग्रंतरवंशिका। जतंतिजायतेवाजननेत्यु होत्पादोजनीप्रादतो केवादिवाहोपवाघवूजेनासो १३२

वीति सुविदं तंबोटार्वेशिकः तिसुविदल्लाऽस्यस्त्रियः तत्रत्तवाविघमा नाथ्राणा रोत नंविदं तिसुविद्ल्यं उिताः
क्किपूर्वेतिक्कि, प्रतानयततिसातापेनगच्छतिसुविदज्ञपालः तंलातिसुविदल्लूमेऽस्पुरं आकारां तल ज्ञशाल्क
ःतोल्ल्लीति लत्वंतत्रत्तवाय्रणसौविदल्लाइतिवा। कबूक ह्यो लकः विनालवे शायमस्येषामितिठरकंवु किनःति
ह्रत्यस्मिन्निति घ न्नर्थकस्यास्यस्त्रामोपरिश्वेतिस्यपरिः त स्यामी द्वित्येत्याविनाराप: स्थापत्या हृहस्यती ह्याप
इष्टवान्मनृपःस्य पतिःत स्येमेपूर्ववरापे स्या यव्यास्य पारितरेवस्यार्थे घ्यात्रित्य न्यस्यायेमः। प्रशोत
नंवेतिड्गुपधत्वात्कसुविदो राजा तस्यामी पार्थी व्यतोरासौविदाः। वहिंसवरंतीनामंतत्वरस्त्रीशांप्रेव
कुत्रुरुषांतरवारगायवेत्रधरारा ज्ञाष्ठागारेनियुक्तावहिर्मेहल्लूकाम्रेषानामचतुष्कं। शंट इतिशाप्प
तिशिक्षाभावात् शमेठंटवर्गचतुर्थीपधा ञ्जालव्यादिल्शो ठल्लोवक्षकंतुकीतिमालव्यादेरत्तसः।
वृन्चृश्याद्दृषाद्वेतिशीजसावपद्देवरति त्तिराकरोतिप वाघ वृवर्षस्यदेरातः सेकस्यवरोवर्षेवरंतयेत्व
ल्यमत्वाः प्रथमाःकावाश्वञ्चास्वलाविनः। तात्यानडुष्टःकार्येषुतेवेवर्षवराःस्मृताइति। एषामत्यंतातमे
हस्वकानां। ह्या। तुल्याद्इतिश्चर्याधाःसग्निहितइतिश्च यो वा सन्निहितइता निर्वा उपसाक्लातत्वनःप्त नरतुती
वतिसिवतिसेवतेतीति निःपलोरतुपद्याजी वतिवातिनिःश्च नुत्वावात्रीशीसेवकस्यावीतिविषयःस्वदे
श व्रस्माटनंतरव्यवहितएकविषयातिनि वेशीशातपती। तिश दतेषादयस्वेतिरूःद्दृस्वस्व शत्रुः। मित्रं

र०सु० इति। अत्र तस्य शत्रोरुपरमवस्थिता राज्ञा मे घातिष्यतीति न मित्रं स्वयमकारित्वात् उदेतीति विजिगीषोः शत्रुमित्र अ
१३३ मितो व्यवहितत्वादेव नोपकारापकारी केवलं मूढं मासानङ उदासः शांतवदुदासीनाएकं आपेति शत्रुजयायो
घतस्य विजिगीषो स्वच्छ त्रुपक्षपातेनयः पार्ष्णिं गृह्णाति पदं गृह्णाति याती ति कर्मणा परा सैन्यपृष्ठे चेत्र मान् पा
133 र्ष्णिः पश्चात् यद् विजिगीषयोरिति विष्णुनाएकं शत्रुविशेषस्यारीतिरपतिदोषुव्यक्ताकरोतिरएव्यक्तायांवाचिरय
रिष्वोपधापा इति कुप्रत्यये उपधायाइत्वेवूरिङुःवीरस्यकर्मविरं विरोधःस्वैरमे पुनि क्यारिष्वोपधायाइति कु
प्रत्यये उपधायाइत्वंवारिङः वीरस्य कर्म वैरं विरोधः वैरमे पुनिकयोरिति निर्देशाद्यायावादिपाठाद्दीर्घा
त्यन्यः तद्युक्तं तत्र तत्पाठादर्शनात् तद्योगाद्दे रामत्वर्थे इतिः सपत्नीव संतापहेतुत्वात् सपत्न्यास्स
पत्न्यन्सपत्न इति निर्देशात् निर्देशात्काराः इति पन्निविरोधमितिस्त्रबद्धरीतिः इनः द्विष्टीति द्विषन् द्विषो
मित्र इति शत्रुः द्वेषः शीलमस्य द्वेषयाः कु घमर्षार्थस्य इति पुत्रः क्रोधे ताप चिकीर्षयाहृदाकृष्टत्
त्वात् स्रद्विषेति क्किवविद्रपक्षः साध्यमस्येति विपक्षाः। पक्षो मासाई केपार्श्वेया हेसाध्यविरोधयोरि
ति मेदिनि विविधावविरोधः पक्षो स्येतिवा विपक्षाः। हिताकरणाद्धितः नाहितो ऽहितः न विघते हित मस्मा
दितिवा। अमतिगच्छति वैरं अमनत्यां अमतिरुत ति अमरो गेवामित्रः अर्थमेहिषतीति इवन् मित्रवि राम
रुद्धकर्मा परस्मादमित्रः लोकाश्रयत्वात् इत्यमित्यन्यो सातामामित्रो मित्रं घतिमाघः इत्याति ख्याति मतार्थे १३३

सुतद्विपतिदस्युः तस्करुत द्वेषणो ऽहितः सुवेतिगणपाठात् त्रनिमन्निद्व सित्योः सुरितिसुल्वाङ्ल्या घोरनादे शान्तावत्र
त्रुनासिकत्वप्रतिज्ञानाद्व। शत्रुरुक्तस्वाराशत्रुरेव शात्रवः प्रज्ञादित्वाल्या घोरनादे शान्ता वः अत्रुनासिकत्वप्र
तिज्ञानाद्व। शत्रुरुक्तस्वा। शत्रुरेव शात्रवः प्रज्ञादित्वादण्। अतिसर्वतोऽहंत्रे शीलमस्येत्यत्ति घातगणितिनिया
तियातिरितिसर्वाख्यहेष्यतियातिरमिन्नइतिरत्नकोषाः स्मरणतिपालयति वारोषमितिपरः पवाघवृइत्वो
त्वात्यांसुराष्ट्रहीप्रविविश्वमिषे वेमीतित्रत्वाप वादेगुरातानराति सुखमितिस्त्रराति वाङ्लकातहृवस्ति
त्यांतिसिधातोरपितिः सर्वापतिशक्तिस्वर्गवेर्गो। प्रतिकूलमवस्यमर्थेपतेप्रत्यर्थी अर्थपाचत्रायामीवस्या
केशिनिः प्रतिकूलमर्थितुं शीलमस्य ताच्छील्ये णिनिः। परिहो घपरिखा नेप यपतिगाच्छतिति परिप
यापथिमतावितिधातोः शुरादिगणपतात्म ह्यादित्वाणिनिः परिशद्वेप्रकृतेदीपारख्या नेतिरस्तने एतत्ख्या
त्ये। अक्षूधणा इतिमेदिनिः। ऊनविंशतिः शक्तेः वेतिवयसा तुल्यो वयस्य नौ वयइत्यादिना यत् तत्राद
शक्तिस्वातात्याष तुल्यवयस्कप्रियवा वकस्त्रि ह्यातिति स्निग्ध लिह शीता विस्ते मतिवु हितुप्तार्थे
त्यवे तिचकाराद्वहृत्मानेकः। समानं वयो स्येतिसवयाः समानस्यसो तिर्निनपदेत्यादिना नित्यसत्ताद्वा।
त्रीणितुल्यवयसः। अप्येति मित्र सुकमेव मित्रमा चि ह्मलिंग समानः ख्याप नेत नेः समानं स्यातीति
वा समानेरव्यः सवोदात्ताइतिशसवडितः। वेजोडि दितिपत्रहः। डित्वान्तिलोपः यलोपश्च समानस्यस

रा-मु
१३४

134

तावः ष्वनङ्गसाक्त्यनङ्गस्त्वाप्तदेवोपक्रिकार्थ्याभिष्यत्वात् रोलनं हृदयमस्य स्वहृद्दृष्टु हृदि । वितिसाष्टु । अत्री
णि मित्रस्या सेति सख्युरवि: कर्मवास ख्या । सख्या स्पृह ति प्रदेस्वा यते । साप्तपदीनं सख्यमिति साधुहि
सुख्यस्या स्वज गम्यते धनमाव रणा मनस्त्रु गम्यवर्ने नविन्ना रधनैश्रुतवने मांहेश्वाराध्यादेरिष्टसंपादनस्याच्छे
ति । अर्हतीत्यर्हः । पचाद्यच् । यो ऽर्हे यथार्हवर्णाः अंघ्रकारोस्यायत्रयेनघकारेणांतस्थस्वं तात्तुं शक्यते तत्र वतथा
भूतः प्रकारोस्य त्यर्थे । वर्णाः स्यादेर्हरूपेयोरिति धरणीभ्रकं घे गाति धाय्यते अरो येना तेयमत्रे ति उपसर्ग
ष्ठो: किरिति किः घणि । धिः । तत्त्व ज्ञाना र्थमपसर्य हतस्वामी । वसति ज्ञानाति प ज्ञरत्वमत्र । आज्ञाघणि चार:
स्पशति पर तत्त्वं स्ह शति पर तत्त्व ज्ञा नाय अवृस्यशाल्वा धतेवापरान् स्य शवाधनस्य र्श नणो: अवृताल व्यांतो
रेफ स्व न्या । घूट आहत: ब्रुरुघाष्ट ब्रुरुघ: सप्तवरमात्रस्या अत्राघो वर्णा वृक्षपीवतन ति द्वथ्या पकादिक्ते
ननित्यस्यायिनश्वरस्य । पेंवस्वदेशभ्रमणा शील स्येति कलिंगादय: । आप्त इतिवा गद्रे घविनिर्देक आमइत्य
ङात्यासिधीयते । आपोते: कर्मणि क्त: । आप्त: प्रत्ययो विश्वासः संज्ञातोस्यता रकादित्वादितच् प्रत्ययितापि
त्यय: शयथेरघे विश्वासावारहेव घ्रिति विश्व: । श्रेष्ठ विसंवादिवाक्यवेष्टितविश्वासाधारस्य । सेतिसवेत्सरंको
लोपलक्षणां तुंभ्रहूर्तवेहितदधीतांतो हेतु इत्यप्राप्तः साधंसरापवं मौहूर्त: । ज्योतिर्ग्रह नक्षत्रादितदधिकृत्य
कृते ग्रंथो धिकृत्य कृते ग्रंथ इत्यसे रापवं मौ हूर्त: । ज्योतिर्ग्रहनक्षत्रादितेष्वधिकृत्य कृतो ग्रंथ: महादिसं चारगणाद्ये

राम
१३४

निखुल्लगणाकस्त्रियंयत्रयोगादिति हीषिगणांको। ज्ञानं विज्ञानं तथा योगात् ज्ञायी। कृतांतो यमसिद्धांतदैवाकुश
लकर्मस्विति वक्ष्यते कृतांतं दैवं वेत्तिपूर्वं वेत्त कृ का ग्नीति का। अदृष्टो दैवलस्य। तेतितं तं सिद्धांवेत्ति उक्थादिः। तत्र
प्रधाने सिद्धांत इति वक्ष्यते। ज्ञातः सिद्धांतः स्थिर इत्यो ये मसत तथाहि तत्त्वार्थज्ञानं सेतिसदादानं यज्ञेष्ट संवृत घोगा
त सत्री। सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वने केतवइति विश्वः। गृहयति गृहस्थः। हे सवा ज्ञादि दान कुर्वं गृहस्थस्यापली
ति लिपिं करोति दिवा विभेति तिस्कृजो हेत्वादिता वा लिपिकारः। अक्षरे रालदत्रणाया तरलिखने नख्याततंतेनवि
त्र इति विशाखः अक्षरसवर्णः। एवपत्र रवं। शिल्पितिक्षु न लेखकः। वृत्वा रिं ने खि कस्यालिति नी स्यते कर्म
णि क्तः। लिपिः सौत्रो धातुर्त्ता स्यामिगुपधात्केरपो दरादिरिति माधवीइगुपधात् किरित्यख्यातं। वत्वा
र्थेव नामानि कोचित्तु लिखितमिति विशेषणं व्यर्थं स्यात्। नहि लिखितं विनाक्षरसंस्थानं तत्वतिति व्या
ख्यातं। तात्र न्ये च च प्रकादौ लिखिते क्षर संस्थानेइति व्याचख्युर्लिये।स्येति संतिहि स्यातेलियेरास्येति
संपदिस्यते सौ कर्मणि घञ्। संदेशो निवेदने नया हिता वाग्निश संदेशहरः। पापकः। संदेशहरः हन्तेन स्थघ
मने वृ इवतिग छति हुगतौ। ताति त्यां ही घंश्येति का दीर्घ श्येतिका दीर्घ त्वं वस्तुनः हृदूपरिताप्य था कवादि
त्वात हयते परितो यया ति वा हर्वं वत्। कृद्व्हत्य मिति तस्य हृत् स्यता वः प्रहर्षिनि मितं कर्मणिकिपा यतेहे
पिहत्य शहवा वो इत्यर्थः। हृतवचोस्या वैतिधः शेतिप क्ष्यिकय हेरोलिंगार्थ शिषस्यापि ग्रहणामिनि हती ना

तावंकर्मणोश्च हृत्यां ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति । तं कात्र्त्स्न्येनेति अध्वानमलंगच्छतीत्यध्वनो यत्खाविति खयतोऽध्वा
त्माध्वानौ खे यचेत्यात्मावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । अध्वानं गच्छतीति वृत्ते पथकस्त्रियांयथकांपवपथि
कस्य । स्वेति स्वाम्यादयः सप्त प्रकृतयः परस्परोपकारित्वाद् राज्याङ्गानि राज्यस्य परांगकर्मणोङ्गानि रूपाणां साध
नानीत्यर्थः । तत्र स्वामी राजा अमात्यो मंत्री सुहृन्मित्रं सुवर्णादि सुकातां डाराद्यारं कोशः राष्ट्रं जनपदः व
नीम्नमिः पर्वतादिरिति दुर्गमं पुरं दुर्गं बलं सैन्यं राष्ट्रग्रहणेन पौरश्रेणीग्रहणं सिद्धे पुनर्दवनं धान्य
ख्यापनार्थं । एकोनः स्वः सजातीय सम्बन्धः श्रेणिः । एतानि सप्त प्रकृतिशब्दवाच्यानि । एतानि परस्परा
नुकूलान्येव राज्यसाधकानीति वृत्तिपादेऽपि तु राज्यांगानीति विशेषणं राधकत्वं कुर्वतिराज्यमिति
क्वि वृत्कृतौ वेति क्वि वृत्सप्तैतानि राज्यांगपदे प्रकृतिपदवाच्यानि । अङ्गानि राज्यामिति कस्यचिन्मतेमा
श्रित्याह पौराणामित्यादि । कामन्दकीये स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्तां
गं राज्यमुच्यते । पौरश्रेणिभिः सहाष्टांगमपि राज्यमिति हि दर्शिता प्रकृतिः स्त्रियामिति प्रागुक्तमेवात्र्वे स्वाम्य
मात्यादीनां संचिरिति । एते संख्यादयः षड्गुणाः गुणशब्दवाच्या इत्यर्थः । तत्र स्वर्णादिदानेन च वज्रसंधि
त्युत पादनामिवीकरणं संधिः संदधातोरुपसर्गे घोः किरिति किः । अयवबद्धविधो ग्रन्थविस्तरस्तियानलि
खितः । विग्रहं च ग्रहणं परमं डले हाहद्मुरा नच्छेदादि विग्रहः । तंत्र प्रकाश क्रूटं लक्ष्मोत्तेदेन त्रिविधमाहात

पवित शक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कंदनाय यात्रामात्रं तत्त्वविग्रह्य यानं संधाय यानं उपेक्ष्य यामेवे
ति पंचविधप्रस्थानस्यापि न शत्रोर्वलहृत्यत्ता न पश्चात्सारादिकं दूत्याप्रेरवश्लिनि शत्रोरपाया त्रात हि विगृह्य या
नं शून्यराज्यग्रहणासमर्थेन शत्रुणा संधिं संधाय रेःस सुखमभ्यन्नं संधाय यानं बलवदरेरासंधाय सं
मित्य तेन सहकात रेरो यथा नं तत्सभूयप्पनाए कथकृतयानस्यातेरोपस्थितेनुद्देस्यपि पद्या न शत्रोः शत्रो
र्वलाधानाय यथाधिप्राप्ते शत्रु मित्रे प्रवलि शत्रुमुपेक्ष्य यघानं तदपि विगृह्य यानं नाहतिदानीयोद्धुंस
वे मर्थ इति कालादिप्रतीक्ष्या विति गीवोई र्गादीन्स्वेष्टप्रलः स्थितिरासनं तदपि विगृह्यासनं संधायासनं
दिप्र र्वकतं पंचविधं। विग्रहे यायाशत्रोरवकशंपवावधं। विग्रहे याशत्रो रवस्कंदे शक्तस्यतदृष्टा दिकं विना
श्यावस्थाने विगृह्यासनं। तुल्य कलत्वात्वाघुदे द्रायमारायोःसंधिकत्वावस्थानं संधायासनं। बलिनं
शत्रोर्तयेः शक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वामितिलावस्थानमभ्युया
सनं शत्रुं मतिगछतो मित्रागमनादरुत्सवस्य वप्रसंगो मातगस्थितिः प्रसंगासनं। बलिनमपि शत्रुं
दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपाव यायेह्नयास्थितिरुपेक्ष्यासनं। बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये
काकाक्षिवदलक्षितस्योतय त्र्वकावास्वसमर्पणादे धा। बलिना सह संधिःखले न सह विग्रह इत्यपरे शत्रोर्वा
मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रह इति तृतीयं शत्रुनैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतो द्वैगोध्य

रा॰वु॰ यस्य व्यापार इति तु चतुर्थमिति वक्तुं विधेहि धांव ळक्तारिणो छिद्यमानस्य हीनशक्तेयद्धत्वकद्दुर्गं विजिगीषुमा
१३६ श्रयणं तदाश्रयन्ते स्येच्छा वलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्रय इति द्विविधमाश्रयः ॥ उक्तं
च ॥ उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः ॥ शक्तिहीनः संश्रयते वलिनं धार्मिकं नृपमिति ॥ शोतीति सन्ध्य
का शाड्गुण्याख्या इत्यर्थः ॥ शक्यते तेनेति मनयाशक्तिः ॥ शक्तेः किं च ॥ तत्र प्रभुत्वसाधककृत्वात्त कोषदंडौ प्रभुशक्तिः ॥
शुक्रं च ॥ कोषदंडवलं प्रभुशक्तिरिति ॥ शक्तेः किं च ॥ तत्र प्रभुत्वसाधककत्वात्कोषदंडौ प्रभुशक्तिः ॥ उक्तं च कोष
दंडवलं प्रभुशक्तिरिति ॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावत्स्थापनेन तत्त्वज्ञानं वलं मन्त्रशक्तिः ॥ एवं आगमेत्रो
मन्त्रशक्तिरिति तु माधवः ॥ शेषं सुगमं ॥ द्वेति ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां चापादिति छिद्रं वर्गान्येषां यत्तक्षम
कामार्थैरिति वा धर्षयितुं नीतितिवेदिनामित्युक्तं वेदिनामि त्युक्तं वेदिनामित्युक्तं अष्टवर्गाणामपचयः ॥ क्ष
यः ॥ तेषामेवापचयो वृद्धिः सेषां तेोपचयः ॥ स्थानमष्टवर्गे ॥ कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरवंधनं खन्या
करखलादानं शून्यानां वनिदेशनमिति ॥ स इत्थं कोषोव नं दंडो दमसहं दृष्ट्वा तत्सैन्यं भूपिंडं इति ॥ स्थापयति
यत्ने सप्रतापपतन्नेन तत्परं तत्सीविलरापथोऽहत्ल श्चेति घर्म प्रताप ॥ एवं प्रभवत्यनेन प्रसवतेोऽकृत्य
त्सुटो वङ्कुलमिति वाङ्कल्यात्वश्रेणी स्ववरतिवन्नप्रसावः ॥ अधिष्ठेपावमानादेः प्रक्तकस्य परेरायमः ॥ प्रागा राम
न्ययेप्रसहं न तत्तेजः सममुहाहृतमिति सरत्तः ॥ द्विलिदइति स्वार्थं संपादनकारणसुपापं उपेत्य नेनेति करणो घञिः ॥ १३६

136

रत्निकरणां तेषादीनामर्थे परत्ताघोतने शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणं तेद लिदं
सौ वेधद्वासत्रिविधः। तदुक्तं। भेद हरणगायनयनं स हर्षोत्पादनं तथा। संतर्जनं च वर्लेद द्भैसेदश्च त्रिविधस्मृ
तः॥ राज्ञोङ्गोहायश यथपूर्वकमनमेषामेकमत्वं जातमित्यस्यार्थस्य कपल्लेखादीनां राजसदृ मिषद्वेपात्। राज्ञो
मुया पिशुन्बेह स्पयरिजनवक्तौलतकेरपतयन्नमित्यकां। अत्रुयापि नामेव परस्पे गतिलेबू संजननं सेहर्षोत्पा
दनमिति द्वितीयः। दमं तं दण्डः। शान्तिस्ममत्ताडः। सोपि त्रिविधः। तडक्तं वधोर्थस्य हयांर्वैव परिक्लेशस्तथैव च। वौइ ति दं
डविधानज्ञैर्दण्डोपि त्रिविधः स्मृत इति। परिक्लेशो बंधनताडनादिः। प्रियवाक्यैः प्रदानसंवंधादिभिः क्रो
धोशमनं सांत्वं न साम स्यति विरोधं घातकमीति। सामः सांत्वप्रयोगे साम सांत्वने वा साम अनूदाम अनू
हेमवित्यादिनानि पात्यतस्यमदत्त्यादिः। शमयति विरोधमिति चा। शाम नाम च दानलव्यादिरेपितश्च
पंचधा। परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनं। संवंधस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनं। वावा
पेशलया साध्रुत वाहमिति वार्पणं। इति साम विधानज्ञैः साम पंचविधं स्मृतं। धनस्य परस्य प्रतिया
दनेदानं। यत्र समासंधनोत्सर्गस्तु त्तमाधममध्यमात। प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनं। द्रव्यादा
नेयाप्रतमपूर्वं व स्वयंग्राहप्रवर्तनं। देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पंचविधं स्मृतं। अन्ये तु मायोपेक्षामिंद्रजालं
वससोपापाच्च कार्त्तिताइतिइति। तत्र मायोपेक्षेदंडप्रवांतर्तवतः इंद्रजालं च भेद इति ग्रंथकर्तुरभिप्रायः

एतत्पाठक्रमेणैव चतुर्थोपापसाध्येत्र शत्रौ सांत्वनयोक्तिः येऽनिमाद्ये दंडस्य चतुर्थोपायत्वेनोक्तन्यायमात्र
योक्तानां सर्वपायानां पर्यायमाहासेतिसहोऽवलंबन्तत्र लवं तत्र निर्दिष्टं वाराणसीआहलसा दमनं दंडमत्र घर्च्चमोहात्रो
पदेशस्येति हृदयं तावत् चौरीदस्यात्र थाइतिसेद उक्त एवा शर्पांशुद्धजयन सुपंजापाद्य जहौ उपेति राज्ञा ध
र्मी घेर्धर्मेक्य मार्थेन येरमामा त्याहः परीक्षां लावनतालनि रूपणात्सुपधा उपधायते शुद्धिज्ञानाय उपस्थ
सम्मापेधायते त्रारोपथत इत्यात स्वेतदूसा वध मर्दिमिदेनव त्र विधायराज्ञा धमेतोते राघुपाधे नलावत
त्वं ज्ञानं तु प्रहितेनात्य पुरुषे याथा धार्मिको यं राज्ञा वदेव सुतः स्वत्पान्यं राजा न मतिषे वधामो न्यं ना धात
थाको पयग्रहो वद्भ्व नो त्पनि विषये वर्णितायो ज्योपेक्षायां कृताया यथा खुद्यः स्यान्न दातस्या थेशुचिता।
ज्ञानेनार्थोपधा। राज्ञः। राजा परिकाश्यते वशिको वालत्व विश्वासय लोतयेत् रूपयौवन वैदग्ध्याद्विक
लाना मेकायत नव्यात्त्वः प्रस्तवंती। तिमहिषी त्वां कामयते सुलस्वपळ्ळ नका रसंगनो राज्यश्रीरेव त्वद
धीनेत्युक्ते। स्यकामनि हन्ति निश्चयकामोपधा। अर्थधार्मिको यं राजा तव द्रोह यतेनोपतस्य वरज्ञास्या
तत्रान्यराजनि त्वां शहित्य समर्पयामी त्युक्तो यदि न सम्मते तदा तस्य लयनि वृन्नि श्वियो लपोपधा। प
वेति त्रथवा द्वीराघाति श्शालाकांतां क्रिबलिं गोष्ठवर्तेता। अर्थेति योद्धापो मेव क्लियते नत्तती यादीनां राम
गोवरोत्तानविपयत्राअविद्यमाना। निषद्व द्वीरापव वड बीहौ सकथ्य ह्योः स्वाता तथव अपे दंतनोऽस्य १३७

उद्राशितरुग्वलं कर्मेत्यादिनास्वार्थेस्वव्यपदेशाशाः।वीतिविविंवंतिस्यसवंतिजनाश्चत्रेतपकर्मकत्वाद्दक्षिकरणो
क्तःविविक्तोदेशोविवक्तामूमिःविधिकंस्यानमितिविविक्तारिवत्तर्फपित्रिलिंगतोह्यविगतोत्तनोस्मातविजन
जनःछत्रघतस्याप्रियतइतिछघमत्राप्रियतइतिछदनपवारणोवादांतशांतेतिनिपा
ततात्तेछन्नःशलाकाशास्त्रिकामदनशारिकेतिपर्यायःशल्यश्चाविद्धलाकास्याछवोमदनशांतरिकेनितालाद्यादे
रतमत्रत्रतियुक्तवाछिर्गताशलाकायस्मादितिनिश्शलाकःतथासमुद्धयोरहितेमत्रेरहेमृतःसुनरमतेव
त्रेति।मध्येत्यनुवयंद्वितीयंतव्ययमित्याहुचलिंगइति।विजनत्वादुपगतांश्रंशवेकिरणाश्रत्रउपंशुरतान
व्यशंमत्यविजनस्य।रितिरहोतवेरहास्यदिगादित्वाघत्।सेतिमनुविश्वामेदंत्याद्विरोदेशनायंदघ्रिंतः
ष्णसमपशानेतानव्यादिःहस्यांघञ्विश्रंतःविश्वासस्या।धेषइतिनश्रेषोम्रेषःनियतप्रीयतेसोपरिन्यो
नोगोर्घजन्यायः।कल्पेतकल्पःकृपघेत्रिलतवेकल्पः।धमेशास्त्रपरैर्दिसप्तेकर्तव्यतयाकथ्यतेदेशा
त्र्यकर्तारिवेतिघञ्देशोरूपमस्यदेशरूपंदिस्यमानस्यावितस्यरूपंपशस्रदेशातंवासम्यक्संगतंवा
।त्तमातत्वमन्त्रद्वस्वोतपुसकस्येतिद्विस्वांवंसरतावसमंतसवंति।द्विदंस्पेषुमस्तेदातसमंजसद्विदंत्य
पंवोवितस्या।युक्तमितिद्विरुज्यतेउपापेःसवध्यतेयुक्तेकमीणिकायुक्तं।उपपंत्यात्यमेनोपायःउपायघ्रवचो
पविकंविनयादिषुउपापाद्ध्रसश्रेसिठकृडघ्रत्वंचश्रोपयिकं।त्नश्रुराकात्नभूपोस्युपधादितिषत।तात्नेते

रा·सु· फलमत्रु बाहुमिति तजेष्ठाद्धीलयकयोवच नेत्यादिनावानश शाननित्यनेयाफलातिप्रुच्यंअमितीतंसंहृत्यंतव
१३८ न्यायेवामघर्णानिश्चितिरुद्धान्यायाद्दानयेतंधर्मपधेत्यादिनायतन्याथेपुक्तादपत्वद्दविष्ठाघद्न्यायागत्त
इवादेः।समितिइदद्दंविनंनवेतिनिश्चयःसंधुधारणासम्र्दपूर्वाद्युत्रधारणेइत्यतोणपताघुवानिर्दृशका
थोद्येघत्राएवानिर्देशनाशासेत्युटिभासनं।किंतावादित्यद्दतिशस्तेःकिन्तउपधायाइत्वंवशिष्टिः।वाड्
लकाहूसेष्ठिरितिप्रत्ययेशा।ष्ठिरित्यपीतिमाधवी।अातश्चोपसर्गेइत्यङ्अा।ज्ञाघद्अाज्ञायाः।समिति
मंतिष्ठतेनयासम्यगवस्थानंबासस्यापूर्ववदङ।न्यायेपिमध्यइतिवद्यतेतमादवाड्ल्यातकर्तर्थ
इष्टसोदराद्यिपथोदनीह्याजोइनेरुक्तवर्णोविपेर्ययेमर्यादाव्यर्थेस्वामिनमादत्तेतत्रावस्थितत्वात्पूर्व
वदङ्नेरुक्तआदेर्मकाराग्मइतिकामिर्थेतिसीमार्थःपर्यंतवर्द्धायतेमर्यादेतिस्वामी।धारयतिधर्मधा
रणानेघाद्दित्वाह्रस्वर्इत्वाभितिएत्यत्राधिकरणोक्तिमास्थितिः।चत्वारिन्पायपथस्थितेः।अागइतिएति
गच्छतिइर्द्दतंइणाअागोपराधइत्यमुनूधातोरागादेशश्च।अागःअतिगच्छतिवस्पागित्यांयोदित्यसुनशि
त्वाद्दिः।अागइतिसुन्नंत्यादयन्धवृकमसिसुसवंतमितिकावत्वंसांतमागःसोहाद्दोशतमागासीतमाघ
ता।अपराधवमपराधःघत्र।ममन्येतेनिश्चितोनातिव्याप्तस्यापयत्यकार्थतंनुवन्नुनूमंतुः।त्राणपपराधस्यासे
तिहोअवरवंइनेनावेल्पुद्दानंवेदन्तदृष्टदानमस्मातःदद्दीयतेनेनतिवाउद्दानंविश्रातेर्ल्युट्रवधनाद्दुवंधम राम १८

स्याद्वीतिस्त्वयपरावेशाश्चेरमबोधिताहंनाहि ग्रीवोदं डोर्थ ग्रहणादित्रिपाघंद्वोपाहोपरिमाणामस्यपणापा
दमाशताघतपादस्यावाघाणंगत्वात्पघत्पत्तदर्थ इति नपक्षावतःएकं।लेतितागवेयफ्यागवोकः।कीयंते
प्रत्येकं विग्रियते कि रतएकरम्भज्ञाघाणीकारम्भाकारोवधेनिश्चये ववलोरत्वेयतावयी।तिविश्व नवत्रिःप्रश्न
कः।वाणिकर्षकादिना राजयाह्यतागस्याघेतिघहस्वल्भेयदने।त्रिघन्नघहोराजमाह्ययहणास्थाना
दिःघदेवत्संतत्ररक्षार्थराजदेयस्तागःशुल्क इति माध्वी।आदितायुल्मप्रतोल्यादिग्रहः शलतिवतिवधेन
ननशुल्कःशुल्कवच्चोल्का इति नियातः।घट्टादेर्देयं घट्टादिदेयमिति समासः।शकुश्चकाणिस्वं हेशस्या
श्रमणाःशय थ शुल्का वि ति शकारे तेहान्नाल्व्यादिःएकं घट्टे पथिगुल्यादौ वरक्षार्थं दायमानस्य राजता
मस्य।त्रेति प्राभियत इति प्राभृतं प्रकृष्टायदिस्यते दीयते कर्मणिल्युट्स्वदेशन्तं।छे देवता त्योतक्याभिवा
दिभ्यस्य प्रीत्याघ शब्दं दीपनेत स्य पाडुड इति व्यो नस्या प्राभृता दि घट्टकमेव पाडुड स्येति शुभृत्या
दयात था वउपायनम् उपग्राह्यमा भृतं वो यदाक्षिया मित्यमरमाला।उपेति उपसमीपमीयते अथते प्रा
यते उपपूर्वादिणो पतेर्वे कर्मणिल्युट् उपायनं उपग्राह्यते उपपाह्यं रूपतृ। उपाङ्कि येनेकर्मणिघञ् उपहोस।
उपदा पतइति उपदा आतश्चेति कर्मणापट्ट।वन्वादिःपादेरूपढौकनीयस्यायेति तिसृतकंयोनिसं वंधश्च नलवड
नयोर्वभूव रयोर्वेदमरणायोगात्कं।उत्तकं आश्रतेके उपगम्नेसु कोसंशयेपिवेतिरतसः।आदिनाप्रतलिसादिग्रहः।अक

रा॰घु॰ त्तेरिवेतिकर्मणिघञ्सुष्टु दीपते स्वदायरतिपाठ इत्यन्ये। क्लियत इति कर्तरि णिः स्वर्दहरणां पौत्तकसुकारमध्य
१३९ मपि पीतकं यो नुकं च तकं यो नु कं वत्तदिति वा वक्ष्यते। क्रिकन्पादानकाले जामात्रा दिश्यो वृत्तलिङ्गाद्वो वर्द्धिप
मानद्रव्यस्यात दिति स वासोकाल इत्येतित कालो वर्त्तमानकालः। तद्देत्यस्य ताव ऋद्धात्वाद्वेवर्त्तमान कालस्य
139 उत्तेति उत्तरस्यागामिकालस्यायास्यस्यार्थे पातेईति रिति वा ऊलकाद्यातेरपि इति। आपतिकक्रियादेर्घ्येप्र
त्तावागामिकालस्यायास्यंत्यर्थेयातेईति रिति वा ऊलकाद्यतेरपि इति। आपतिकक्रियादेर्घ्ये प्रत्ता वागा
मिकालयोरिति मे विति। एकं सामितितघञ् तत्कालं व्यापारानंतरमव्यत्तफलं तत्तत्संदृष्टो ब्रुत्पद्येन
व सां दृष्टिश्च ध्यात्मा द्विला इत्यनुपेति उदर्क्यते स्रयते उदर्कः घञ्। तावितत्कर्मफलस्यात्रादिति तयमि
तिवक्ष्यमाणेन प्रत्येकेसंबंधात पीडाकरत्वक्लितोयादिति पदेहेतुत्वाहयं। अग्निः पीडाकरो स्तुतपालयं तोय
मिट्टद्धनाह ह्विद्दूपक्ष्यादिनाघ्याधिमरुकमूषकशलभडुलिहाभ्रकपोल्कादित्यह। देवकृतमस्रुत तत्
पे इति वक्लितोयादिरिदैवकृतत्वाद्दृष्टमुच्यते तदुक्तं। ऊता शनोत्ततं व्याधिरेईतिरुंम खकस्र थात्रति दृष्टि
मूषकाः शलभा द्व्य। दृष्टमिति वर्कं सैन्यं राष्ट्रं च स्वबलात्परबलाच्च परराष्ट्रजा ह्यचौराटवेकादेः परचक्रा
च्चप दृष्टादविलेपादित्ति यं तद्दृष्टमुच्यते। अस्तत्कारस्थ्वदंड स्वपरचक्राणितस्करा राजा नीक प्रायो तस राम
र्गो दृष्टत्तन्मानुषं विडुरित्यर्थे सार्धं असत्कारो इति तत्कं दृष्ट उग्रान्या घञ् राजसैन्यराजवल्लभ तयोरुतसर्गो १३९

नियमनामेति स्वपक्षात् स्वसहायाज्जातेन तेन महितत्वं ग्रहीनां गृहस्थत्वात् गृहताकारत्वाच्च साधर्म्यात् हिरि
वाहिंस्सातो त्वयमहित्वस्य युज्यते अहितयैनैव महीभुजां संबंधी न दृष्टा दृष्टतया त्वां ते त्वन्यस्यापि तत्व
तः पक्षः सप्तविधः ॥ निजां यमेत्र श्वसमाश्रितस्य संबंध तत्कार्थस मुकुट्वस्य । भृत्यागृहीतो विविधोपचाररूपं दत्
भुवाः सप्तविधं वदंतीति । प्रेतिराजादीनां चामरधूनन छत्रधारणादि व्यापारः प्रकर्षायक्रियते प्रक्रिया
कृत्तः शब्दरित्यूशयगितिरिडादेशः टाशञ्चाधिक्रियते आधिक्यायक्रियपक्रिते संपाघते घञ्चधिका रंजो
।वेति च मरो दृष्टगसेदस्य समेद मणात्वा मरंवमरः प्रायुक्तः घ जाद्य शिवावासरः चमराटावंतावि चामर
मरंवाल व्यजनं तेरेमगुच्छकमिति रतसात् । प्रकीर्यते विक्षिप्यते स्वार्थे कन् प्रकीर्णकं । हि चामरस्यात्र
पति नृपस्यासतं नृपासनं तदुश्रेष्ठं वतादासमेवेति तदुद्भासनं । हेमणपादिकृत राजासनस्यासितितन्नृप
सनं हेमं सुवर्णघटितं सत्तमिहेस्याकारः सिंहस्तत प्रधानमासनं सिंहासनं साध्वसजगाण कत्वात् सिंह
इवासनं सिंहासनं सिंहासनमित्यन्योपकांछेति छादयति इदं नछत्रं इसमरत्नमाक्रिश्वेति हृत्वात्वं नेद्व
शिक्ष्नतीवावः छत्रं । आतपात्त्रायते सुपातिकन्यात्तपत्रं द्विछत्रस्य । तछत्रं यद्दरात्तस्य लक्ष्रुपामो । वि
त्यातस्थत्वं कनकशुक्लं चदृपस्पलक्ष्याविदूषणयते तथा वसुवर्णादिरज्जैकसितातपत्रितद्वलतस्ताया
त्यातस्थलं कनकशुक्लं चपस्पलक्ष्यविदूषसूज्यते तथावसुवर्णादरज्ञैकासितातपत्रितद्वलनतस्ताएव
वलिकास्मिंदलइति नैषधः ॥ सितिलइापमं गलार्पितः कुंतः । भद्राश्रेष्ठ ध्यासोकुलस्य तिवाताद्वकुंतताएव

रा-मु- वमूर्णा कुंभगह्वे राज्याभिषेकार्थनानातीर्थादिजलपूर्णा कनककुंभस्यापि भृंगेति वितर्ने द्वकं भृंगारः भृंगारस्वंगा
१४० रोचतीति भृंगः अस्यारस्तु मागामभृंगागमास्त्रमित्याहुः। कनकस्यालुकाककर्टीकनकाककर्ण्योलुर्गलंतिकेतिवस
140 तोस्य घेर्कनद्वे सुवर्णघटितजलपात्रस्यानीतिनिर्विपस्याते सच्चिवेशेन स्याथतेनिवेशंते स्त्रेतिवा घन्निवेश
शवगतो अजिरवत् किरवअत रूवंव शेषते वशीडो परिखतः किरत्वा शिविमस्पलव्यादिषि विस्मतः पुरपत्यन्या
शरण्ड् तिक्ती वलिंगमित्यर्थः॥ स्कंधावारो यद्वाहुः आगंतुकसैन्यवसते॥ ससंयद्वलोयस्तु नाम्रु रितिद्रस्यजाम्रज
नंचमेराणां। उपरह्यते नेनात्रवा उपरक्षणं। गुल्मो यत्रेहि सैन्य रक्षणायनियुक्तः प्रहरिकाहिन्यासस्य। हेतिह स्या
द्विचत्रक्षके सेनांग स्यात्। पदातीनां समूहो पत्तिः स्याद्विवादणपादातंततोह्रं ह्वेह्रं ह्र श्वेत्या द्विनेकव श्वत्वेकीवल्तं
नाविकाटविकादानं सिनांमत्वे नपक्षाताव ततंव॥ लोकानामल्पसंवार्यत्वाइ थे ष्टतत्वाविः। महिषादीनां वन्न
प्यहत्वा द्रजाश्वे तत्त्वा व वावत एध्य गजुल्लो स्वः॥ एकं॥ देतिप शम्रस्वंदं घोगा द्रति शायते इ त्ति द्रतीएवं काशि
खात्रसे ज्ञायामिति वत्न वु वल्न इतिद्री घंत्तं ताव लः॥ हस्त्र कार्यकरणात् स्तं डापि हस्त्र स्वकेरः। त घोगा ह् स्ताज्ञा
ताविती तिन्हाता॥ एवं करी व योगा ह ठित्वात्र स्पेवत थोच्यते नान्य॥ द्वो रदो दंताव स्य द्विरदः॥ करेण सुखेन
चपिवति सुपीतिकः॥ स्थिनेक पद्धात्यां पिबतीति द्विपाः सर्वव त्तकः॥ मतंमात्दषे जातः पं व म्याम ज्ञाता चिति ड
म तंगजः॥ गजनति माघति श्वग जमदे गतः॥ नगोह ह स्सेइ वृक्षस्य ते शेषेणनागः पर्वतजत्वाद्वा॥ कुंभो दंतोह राम १४०

त्वम्स्वतद्योगादतिशायनेखग्नुरुख नाकुंज्येत्यादिनारंकुंवरकोतीर्यतिकं जरताम्पोदराद्विर्वीवारपतिपरवलं तु
वारणा॥एतिपाकला तिग्नुरखङ्गणाःकिंदितिततः इत्यलःस्वं वेतष्टणाद्विकुछेरमतेष्वं वकर्णयोरतिजपोरि तिश्रव
हृत्तदंताहित्यत्नुकृस्त्रंवेरम॥पद्मं विंदुजालकातद्योगातत्त्वमार्थेशतिपङ्गीपंचदशहस्ति॥प्रथेतिवनकरि
णाःप्रथतिस्यशहृस्ययोनाथःईश्वरःमहावलत्वात्सद्यूथंपातिश्रातश्चेतिकाप्रथपाः।हेयूथमुख्याकरिणा
णाप्रथतिस्यशहृस्ययोनाथः ईश्वरःमहावलत्वात्सद्यूथपातिश्रातश्चेतिकाःप्रथपाः।हेयूथपमुख्याकरिणां
मेतिमन्त्रेशोएडोतत्कृटद्वीवाइतिवस्यतेमदेन दानांवुना अकटोमत्तःमदोत्कटःमदंकलयतिसंप्रत्येवक्व
काशयिष्यतिकमेणपरारमदकलाहूश्रातमेदस्पहास्तिग्राःकितिकरिणाःशावकाःपोतःकल्यते विनेववंध
नंक्षिप्यतेकलातिलक्षेपेकयेतेक्षिप्यतेवाहूविक्षेपेत्वतःश्राग्मुलाःसवपंचविंशत्यव्दपर्यंताःवारतउच्यते॥
द्वाघेतिप्रकर्षेणालिङ्गोमदेनसंगतःप्रतिःत्व॥गतेशद्वेमकोजेतिस्मगार्जितःएवंमहा॥त्रीणिक्षरन्मदस्य ह
स्विनः॥सेतिउद्गमतिस्ममदउद्धतोगलितमदः॥हेतिहस्तिनाहृदन्न विचरहस्तिधेवोष्टगितिठकहास्तिकं।
गजाद्वेतिसमजेतत्नमजनताद्धे।केतिकस्योगात्करिणा॥धेमुरिवसुखसाधनोतस्वेशतिकृतोकनधेनुका॥
उस्यतेकाम्यतेवशिककरिणापाश्चेत्यपुवहिकामयतेविववशातालव्यशावंध्यासतानुर्यावाद्योगवाकरिणीपुवे
तितानवांलेप्रविख्यातात्रीणिहस्तिन्याःगतिगंडःप्राशुकरटकटतिवर्षतिकटेवर्षावरणायोःअत्रकटःद्विग
डकपोलयोःमेतिमाघात्यनेनमदहोहर्षे महा॥उपसर्गाःइत्यप्रमदयमिवा॥वृमदःघतिखंडयत्यमेनदोवत्येउने

ल्युटदानं है। वेतिवस्यतेन हीर्थते कर्मणि हिताेयु वत्वमशुक्कुरिकराज्ञिमतोजलकरोावमशुशाहवाच्याद्धि
क्विति। के रिशि रसोावपयोातिशादिवोन्नततागौ कुंतशाह्व वाचीकेन वह्नलेनउपते स्थितिउन्न हराोकर्मणि
यन्त्रशाकंवादित्वात् पररुपत्वं। पिं डतेसंहतोनवतिनिदिविद्धि संघातेप वाघकुंता ते तिनियोः कुतयोर्मध्यना
र्गमर्मस्यानत्वात् वेस्मंकुश घातम त्रविघर्तेकुशाघातननति घतेविदघेदनइत्यत्र योगादिकंकुं। विङः
एकं। अवेतिअवयह्यते कुशेनअवग्रहन्त्र हव्ह द्वत्प पदीर्घश्च्यः। गजालिके ष्ट्ठ रा वेशत्ति वं धेण्यवग्रह
इ तिरुद्रः। अ वग्रह्यते अस्वत त्रञ्चकुशादिनागजोत्र हलेश्वेति घञ अवग्रहो हस्तिगानिति व्याख्यामृतंरए
क। इषीति अहित्रि कूटकं वल्लगोलकं ईष्यते महतिदेहे निमयत्वं वइषीकाङ्क्षादिदीर्घमण्याइषालां गलका
लिका सेवइवार्थेकनई षिके तिस्वामी। इषगतौ त्यादिधातो रावुलितिशाद्धिकः। सेवेस्वेपिइषीकाङ्क्षादि
दीर्घमङ्गस्पिकृत्यतदा तमवर्गतिसुरा रिः। स्मित्रस्य हूषीकाङ्गु रामोरामा वबोधित इतिरघुः। एकं। अपे
तिकरिणामपांगदेशो निर्यारा शहवाच्यतिर्यात्यनेनामदजलंवाल्युहिनियोराोकृत्यवइनिरात्वं ए के
केति तूलस्थूलमसृक्ष्छाद्ये सज्ञायामि तिरावुतूतू लिकाएकं। अ धइ तिकुं तोत्रवातकु तः वा हि त्थं वात कुं ना
घइतितायुरिसव नालाटाधो ता गशतिसुभूत्पादयः तस्याधोतागोवाहित्यहिएपहा वकरायोतावघन्नेहि
त्योविलासः नैरुक्कस्थलोपः स्वदंवावस्पवइति रिानिव्वाहीत त्रति ष्ट ति तिरुक्केः सस्पत वीहितयइतिमाघः

प्रतिच्छायायां गजदंतांतरालयोरिति रुद्रः। आसेति। आस्यते अत्रासनं गजस्कंधदेशः ह्ये। पेति भ्रस्वादिस्यो विंडं सम्
हृ। शोणावर्णत्वात् पद्ममिव कृ नृप द्मके ह्ये पेहितिहस्तिनां पाकृतांगः सहितोभ्रस्वस्यता गोरङ्कितताताःशा
कपार्थिवादिः भ्रस्वतः स्कंधपर्यंतो यो मस्तागः स दंतसन्निहितत्वात् दंतास्यतागो दंततागं इति विग्रहः
पूर्वावितिगजस्य पूर्वे अग्रिमे जंघे आदिदेशो यस्य तत्पूर्वा। पश्चात् पश्चिमे जंघे आदिदेशो यस्य गद्वरेस्तूर्वे
जंघाभागो गात्रं मध्याज्जंघाधाता गोवरमित्यर्थः। यद्वा पूर्वे जंघयो रादिदेशो गात्रं पश्चाज्जंघपोरादिदेशो
वरं गात्रा। वरां पूर्वं पश्चात् यादृयोः पारिस्ता पिते इति ताग रि। कश्चित्त्वाह अर्ध्वी वह्नागा दूर्द्धं मव रमध्यक्क
गात्रमिति। गतौतत्प जंघादि देशे वरस्पाद्य रमेत्रिष्टिति रुद्रः। हेमपूर्वपश्चाज्जंघादिदेशो गात्रावरे नने
ति रत्नमः। अतो गात्रावरे टो वेते वरूपते दाक्षात योऽश्ची नपुंसकत्वमिति सुभूतिः। अपरापवर्गा
दि मध्या वत यावमाघ स्रेवः वह्नापराशिपरितोति। ज्ञात्यलावीदिति। अपरत्वं गरार्थस्यात पश्चा
द्गोगेवदंति नामिति विविश्वः तोत्रमिति नु घतेते न तु द्रव्यथने नाश्री त्यादिनाक्तूनतो अग्रे वेशाकना
तिर्हन्नाद्ध द्धताद्दित्य इति ठक्कु वेराफकाकेचि तु वेराफकमिति त्वपाठे संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यताव।
हेतोदनं ह डस्यात्यालेति वंधस्तंभ इति समाहारे द्वंद्वः ते न न वंधतस्तंते आलानं नालानं करिणांस
म्रइतिरुद्रः। तद्वाली नताघ्रासे सह कोलागुरु डमिरिति वापं नवंधत ईर्ष्यस्तो वंशं धत त्त्स्य त्योश्रा

लांतिवध्नं त्वलिंगानालाम्रह आलानं हृद्ध्य थेति शिवनंना स्खलं भने नशितान स्खलतिवाए घोहशादिःश्रं
स्खलाघ्रंस्वाटीवंधेवलिग्नादेविष्वितिमेत्यमेग्नालब्धादिः॥श्रंघतेवध्यतेनेनश्रद्विवंधनेश्रंहृहृश्रकेध्रं
द्द विपृ्रितिक्तप्रत्ययःपिनयादि व्यातवकिका देशे केशा इतिहृग्धवेवश्राकितिश्रंकपतेगम्यते श्र
नेवघ्रातेनश्रकगतौश्रकिल हृणांवा सानास्तिपर्णातीत्यादिना उसल्काशाका शकशाकुशा इतिश
तेदान्नालब्धांतः॥सरतिमर्मस्थानंगच्छति हृशिः॥मृविशित्यां किदितिमिः॥ श्रृहिंस्पपाश्रुशिविशिहिस्ति
पाहिभिष्टस्त्य इतिनिरग्रणात्वं वेति श्रृशिग्नालब्धादिश्रुश्रृशिरंकुशवावीवकाशश्वदशावा
वक इति शतेदाश्चे पांमित्येकदेशेनश्नांउं सशहृ॥ससृदायोलभ्यतेनेन श्या रञ्ज मम मवघृत्या
हृशिशिता श्रमितिसरशा॥ड्रस्वमापतिसुभ्रूत्यादेयःसूियांमितिपाधिकत्वाडुंकेमितित्रुवधंद्वि
श्रंकुशस्यात्वपेतिहूप्यतेपीयतेष्टब मांसेनाहस्यतानीपतेवपश्रमांसेनाहस्यतांनीयतेवप
यानेकर्मणिघञ् थ्रकः॥वक्षयालनेवासवस्वाधवघयावनइत्यक्तो॥कहांपाग्रत्कः॥कश्नेतवा
विघमाताकस्याशरीरावयवाघतकत्वा सांतस्याकोघांत्तरेनुक्तांतेयुक्ता॥त्रियतेहस्नोत्रवृवेरत्रा
त्रीणिकाछदडीतिख्यातायाः॥कतिकल्प्यतेश्चारोहणासामर्थ्यंयथतेनयारूपेणताडुबलवै
वाकब्धेनासेवंसञ्ज्ञनाचाद्देनायकस्यारोहणायगतसञ्ज्ञाकाणस्याप्रेतिप्रवायतेषकर्षयास्यते

142

पवे शनाणच्छिपयतेवी।गातिप्रज्ञाकांत्य समखादनेभ्र पूर्वोक्तिवेत्तावतांआशीर्पतेयाछाछघतेगजपृष्ठ
च्य स्मरणां व्रियते सोमेवन्मनउपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परे तोपसर्गादित्यादिनायत्वपरिस्रेसमच्छूतेविव
कावलेत्वे तनशान्यतेऊशद्वेपवितुदिसिविभ्यस्यकूवाड लकादन्यतोपि यकूयकुयप्रजिए यस्यावेकु
यति गज पृष्ठात पृपा। तवति इत्युपधवातकेकु यस्लोवेति। छीघ्रवेणी। कुयंत्रिष्टितिवापालितः। पवगजवि
त्रकंवलस्य। वीतित्रसा रघुह्वाघ दृमंहस्यशृंवीत मुच्यतेवेत्पयोगपतांगछतिसमकरिकागवि रुड्डा। मितं
गमस्यवावी तंसकौ। वेतिवारपातिगाता नवाद्यतेवागज्ञाश्रतयावसिर्वापयजिब्रजिसदितनिवसि वादि
वारित्यइच्छवारिक्षादिकारादिति ईपिवारीवारी स्यात्तवधनयां कालस्यामपियोषिति।वारिकागाउव
धनीति। हो। घोटेतिघोटतिभूमोपरीवत्यलुठति घुटपरिवर्तनेपकाघवृघोटः ततः स्वार्थेकन् घोट
से धवगंधर्वाहपवाति तुरगमाइति रतसःराबुलिवापिवतेः क्विवहृतेवितिकिवृपीतिः पीतिनोश्विस्त्रिपां
पांनइतिमोदिनिः पीतंपातंघृंतादि इत्यात्पवहा गंतघोगादिनोपातिनात्रोवा। तुरस्वरसो इत्युपधेति
कः तु रस्वराखान् गछतितुरगाः धुतरावजाः। तुरंगोश्च गवताश्रुतेवगावत्वारश्चुतेवड्बला गव्यापोति
अश्वव्यातेोअसबुविललिकणारवटिवित्वछन् अश्वातिघाघादिकामित्यन्यो तुरंगमो मुजंमभवता।
वजतिगाछतिवाजीबाजःपक्षस्सघोगाह्वाजी सर्वमश्वास्सपक्षाआसनततोदेवात्यायिनेतशालिहो

त्रस्तुनिनादैरिति नेंडेरापन्नाश्चिन्नाइत्याभमइतिवा वाह्यतेवहेशंर्पितादे स्वन्नह्यते नाहेशपं तादे रवम्नह्यतेवा
नितघनि वाहृन्वाहृश्चयनेवा हूचिलोउनेवाकर्मतिा घत्र्चपवाघत्र्ववावाहः क्रन्छतिक्रस्हगतौ श्चायद्दिपस्यार्श्चे
ह्नसकिस्यावति श्रूक्रवंतिद्धतिश्रर्वंगत्तौ वाङ्गलकाहुलिघुरालोपल्श्चवेतिद्धनिगच्छतिहयगतोहिनोत्तिवा।
ह्रियतोपचाघवृहपांक्षि याह्यतवयेत्यादिनाडीषिहृवीासिधोरहरतवावाहे शेगिामिश्रुन्त्र हूरसवक्षेत्यशो
वरशाा हिन्त्पक्षे तिबुघततक्षत्र तवइत्यराा से धवःाासिंघ्रातेतोतवार्थकच्छादिभ्र स्त्रेकल्पाराासेधवइतिस
टाकाकारातसपीति सेनायासमवेतिसपसमवायेवाङ्गलकात्श्चवमिस्यांनिस्साग्निात्रयोदनसद्योत्क
स्याच्याज्ञोतिकुसीराानाश्चघानाद्यश्चमितवासुजातयोऽविकाराायुक्तलीना ह्युरुशाङ्गप्रहारस्तताश्च
पिसंत्राामिसादिनेयोनजहहतितेविस्रस्ववाघत्वात्स्वजावत्रेयत्वातपृषोदरादिरितिमाधवात्रज
नमाज्ञोगतिश्चजातिद्देपराापौःघत्रज्ञेनज्ञेपेशानेयाःप्रायशीयाश्चन्येषामपोतिदीर्घत्वेदाघादि
राजानेयइतिसर्वस्वादयःश्चाश्चति व्यास्यातवेतवोपंरपंथानयाति प्रापपतिपृषोदरादिवीश्चश्वक
वली नमाजानेयंशावंकिशोरन्नुवजइतिनामभालापामार्यापा ठाबदीर्घादिःाशक्तिरितिच हृदयाःसव
लंतथ्रपदृपदोश्चाजानंतिपतःसंज्ञामाजानेपाद्मतन्स्मृताइत्पश्चशाङ्खं।ह्रै। वातिविनापतेस्माविना
ताःस्रशिक्षिताःसुखवाह्याःसाधुशीलनंवहंतिसाधुकारिणावेतितााानिस्साध्रुवाहिनःह्रवेतिविनायुवर्णा

प्रसंज्ञो देशनेदो तत्र जाता स्तस्यां जनेऽस्व नाम जाः प्रज्ञा घरीवावानाम जाः निर्द्धां विहाय यवनजा स
व नाम जा म्नइति पंचमसर्गे रघुः आज्ञानेयः कुलजो वनायुज जः पारसीक उक्तः इतिरन्तेको विविक्त्वा
दिग्ग यरसीकदेशेत वाल्को पाधावेत्यणए पारसीकानयारसीक नाम्निदेशेत वाइत्यापरेके वोजेभुत नप
देतवाल्कच्छाघणए कंवोजात्तु गीतिवानंतर्यात्जनपद शब्दात क्षत्रियादञित्यञ एववलगीतिकांवोजोर्दा
घोदिरेवाएकं वड्किके भुज नपदेभुतवाल्कोपधाबोल्यणए वाल्हिकात वाल्हीकवाल्हिकधीर हिग्नु नोर्ता ध्र
देशयोरिति त्रिकांडशेषात हैद्धेसध्यश्च धाल्हीकनएते ह्याहयति शेषाः प्रत्येकं तिस्रा इत्येवाहूपो हे
योः पर्यय इत्यापरिशिष्टता रव्य कर्का रव्यश्व नां पुंजमपि पारसीकं त्विषि तामालायां वनायुजपा रामो
कपोरसोदो पवारात पर्यापता। पारसीकोदंत्य मध्य सगए षांमते दोपगाराहेकल्वव्यक्तिर्द्वयहृ
वांपोते न्ध्रश्वसे धापहित उपयु को श्वमेधस्य लक्षणादतो श्वो निरुद्धो यातिस्वेच्छयेति योह्वे वेति कं प्र
त्ययो हि र्वं वनं वय युद्धीतस्य। अश्वमेधाछय अश्वमेधीयाः हे अश्वमेधी पाश्व स्याज्ञेतितवे नवेगेना
धिका श्रेष्ठोऽश्वो जव नोमृगादितानुइतिसोत्र धानु र्वेगवहत्यथेऽजुवं क्रमेपेतिपुन्नश्व नेरिनिः प्रजवी वा
त्रसकं। पथ्य इति प्रष्ठ स्थलमपि धाह्य पवारात प्रष्ठांत घो गात पपूज्र करणो नेत्यापिहृस्याज्ञ इति
पप्रष्ठ्यः स्थूल्यते सविपतेछष्टम नेनेति गरोश्वहल इत्यकार स्वयोरेकत्र स्मृतेः स्थूरापर्यय एतस्य

रा.सु. १५५

144

दृमित्यपिस्थोरं दृष्ट्वारोपितत्वरादिकं तथोगादिनो स्थौरी स्थूली वा स्थूराणां यश्चाज्ञायात्तवानामिदं स्थौरं स्थ
त्वं तद्योगादिनो स्थौरीति नु स्वामी। स्थौरी पृष्ठ्यप्रष्ठ्व इइ इति वो पालितां छू स्व रष्ठपत्तवा। पृष्ठे न तार
का हिनोश्व स्यासीतिसितशुक्लवर्णोश्वः कर्क उच्यते करोतिशोलां कुदाधाराश्चर्तिकालिस्यः कुइति
कल्कर्क एकारेतिरथस्य वोढारथ्यस्तदुहतिरथ्यप्रष्ठपार्श्वं गमितिपत्तावेति किंस्यात्ते किं स्वर्बोदश्चाते
वीकठिवकिस्यानोरइत्योरं नैरुक्तवर्णालोपेकिशोरः स्मा शते शोत ते किशोरादयइत्यो रजुप स्पयेनप
धायाइत्येवतिपात्यत इत्यपतइत्यन्ये। वेति वाम्पते गर्त्तं तत्त्वमशुद्धिरशोणं पतालाजगौरादिङी। खिवाम।
वमत्सुङ्किरतिगर्तद्वलीत्यादिना शापताये गौरादिङीषि वा। अजादि पाठाच्च प्रव्र श्वाङ्गीत्वेपि। वलं सा
मर्थ्यमतिशयितमस्त्यस्मिन्नित्यज्ञीतिवप्रकरणोत्याम्पोपीतिहृश्यपत इति वः। डुलयोरेकत्वस्मृतेः वडवा। वलमेन्त्य
वातिगच्छतिवा आनइतिके पूर्ववत्तवडवा। वलेनसामर्थ्यनाब्धीतिपृषोदरादिर्वा। त्रीणि पश्वायानःवेतिव
उवानंमशोसप्तहेर्खंवडिकादिभ्यष्टेत्यत्रवाडवा त्रीतियत्तुसप्तेकेनाश्वनेक हिनेनगम्यते। गतिकम्पातेत
त्र अश्वस्येकाहागम इति खत्र आश्वीनं। त्रिष्ठिति आश्वीनो ध्वाय्वश्वीत वर्त्म आश्वीनमापदवीकेतिना
ग्र श्वश्वमनसुष्ठनसुकरापतय इस्वंदामित्यत्र कशिः सौत्रो धातुः श्राल व्यांत। कश्यतिगमयत्यश्वंपवा राम
घरगश्कशा वमेम प्यरश्वतास्मी। कर्कशा निर्दिशास्पृशपेशिकशाश्वालव्यांता। लद्वरायातांडनावा १५५

कशाताम् अर्हतीति दंडादिभ्यो यत् कशयमश्वानां मध्यभागः हेषेति अश्वानां निस्वनः शब्दः हेषृ अव्यक्ते शब्दे हेषृ
गतौ गुरोश्च हल इत्यकारे हेषा ह्रेषावो व्यते हेषा कण्ठाद् ह्रिगिम शतद्वो नीक्षि निम्न अश्वानां गलो देशा गल्ले समी
प भागो निगिरित्य नेन गल ग्राणो ग्न्यो र्येइ ति घृत्र निगलत्पनेन वा गलत्र्यादने हलश्चेति घत्र निगालः पणा
बंधन समीप स्थानि गालः कीर्तिते ते वृधे तस्मिन्नेव मरोमजन्तु तक्ष्म तइत्य ह्यतं त्रा अश्वानमितिघो
णांतम नुषत्यते द्विति अश्वानां दंदेश्चीयं के शश्वाभ्यां घन्नञ्छावन्यतरस्यामिति छः अश्वीयापदे अन्दाला देश
त्र आश्वं देश्च आस्केति आस्कंदिताघा अश्वानां पंचगतयो धारा वृत्ता व्याइत्यर्थः धार्यते श्वा अत्रेति इत्रोणप तानति
दाघउ ताय विधारात त्रइय्यास माव गति रास्कंदिति स्कंदि रगतिशोषणायो लभावे कृतः तिनाधिकाव तुरंगति धौरि
तकं धोत्य गतिश्वानुर्ये कः स्वार्थेकन् रा कंतुश्च वहनं धौरितकमिति सर्वत्र अथ धौरितक धौर्य धारणां धौरित
तकं धोत्य गतिश्चानुर्ये कः स्वार्थे कन् रा व्यास्यमिहेरं रवित्तहे श्रु इति स्वाता शिविरवरे वमेकः वेगो नवित्तिमो वि
वत्तादितिवावस्पतिः मण्डलिकया गमनं रेचितं हे श्रु इति व्याततं शिचि रवरेवमेकः वेगो न विस्त्रिमो वि
वल्गनं वल्गानं वल्गितं मा इति व्यातां तावत्या रूपे नगति कृइगतो कः गति र्थ गाति स्कतमिति कलिंगः
वल्गनं वल्गानं वल्गितं मा इति सुब्रुत्पाद घोरणाति च अश्वानां घोरणाते श्वा सेन वल्गाति अत्र टाप् घोरणा घोरणाना सायां मध्ये स्त्रै भागा इति सुब्रुत्पाद
घोरणाति च अश्वाना घोरणाते श्वा सेन वल्गाति अत्र टाप घोरणा घोरणाना सायां मध्यं स्त्रै भागा इति सुब्रुत्पाद
यंत्रुड्गतावाडूतकाड्डपि कुषी सादिना यन्त्रप्रा थः प्रोक्तं पर्याणोप वाघव प्रो थइत्यन्ये पृषो थोदहनोना
साधू लेपेट श इति स्वामी केतिकवतेदंतवल्लनातरा दृष्ट्वापते कुडशद्वे अवरः इ स्या थेकन् कृष्टिकाः रादिषि
सापूलेपेट शइति स्वामी केतिकवतेदंत

रा॰सु॰ डीविकविःकवीद्वि। खरवविवक्षेलीनःस्वलीलपोदरादित्वाद्भ्वेकारेखलिनद्दःपपिकर्षयीवाक्द्वेकडित्यालीभि
१४९ ख्यातायाः। शेतिशमयतियाद्घाघातव्ययापचाघवनेरुक्तोमकारस्यफकारःस्फुरस्कुरणेफरइत्येके। शंखुर्ध
ययापकत्पतेनघननर्थेकाःशवोदृशदित्वातःशफःशफस्तूर्य्यंशीदधीतिशमेदानालब्यादिःखुरतिछिनत्ति खुवंखु
रछेदनेइगुपधत्वातकःखुरः। भजेयाः पश्चान्मावरतनुपुरमान्मृगःखुरःरुरुस्पद्यानेखस्थप्रहितविभागा
वनभुवइतिकवर्गद्विती पादिद्वेखुरस्याधितिपुछःप्रमादेवृइगुपधत्वानूकोवालूपतेर्ह्रस्वमकूलमुमद
न्तःलंगतिवलतिरवजिपिंजादिभ्यःकरोलवावन्येपामपीतिदीर्घत्वंलोमूलंत्रीरोपुछमात्रस्यावेतिवालयोगा
द्वालःमएवह्रस्वकायदिशादिवारशोहस्तइवंहस्तःवालहस्तपोहस्तत्वालहस्तःरूपाशःपरास्वहस्तस्वकलाप
र्याइत्यकः। वालहस्तोवालसमूहोवावालधीयंतेत्रेतिकर्माण्यधिकरणेवेतिकिःवालधिः। द्वेकेशव
स्त्रसूलमात्रस्यःत्रातिरूपाङस्पृर्वोह्वतेर्लोचनातालुठेस्वकर्त्रेरिक्त्वः लुठउपघाते। द्वेश्रमशात्यर्थेपुन
र्मौलुठितस्यरवस्यायेतिपुष्टार्थेपृद्धप्रयोजनेक्कूवतियानेशतमतेकोपलद्वाणाशतमंगान्यवय
वाञ्जस्यशतांगः। स्यदंतेस्रवतिवलतिवलनशाद्यार्थोटकाघञ्चस्यंदनः। रमतेसमवक्रीडांकुर्वत्यनेन
रमेःहतिङ्कापिनीरमिकाशिप्यव्ययनत्रनुनासिकलोपःरथः। त्रीणिचक्रपुत्रस्यरथमात्रस्यःत्रसा राम
वितियघानेइह्रार्थेनभवतिकिं बपात्रासेवादोमुखवधमणापवयमंगल्ययांनमसोपुष्पर्थःमग्नाल्प १४९

त्वेनय थाप्रष्यर्द्ध स्वरवसाधनंतत थारयोमीति प्रष्परथंरथांगीति न स्त्र्यर्थे तन्नेषसक्वरदव धूर्वि हारापीति रत्न
कोषादि प्रष्परथोतं स्पन्दध्य एकं केतिकर्णसाध्याक्रियाक्रातिरुपश्वा रेशाक र्णान्त दोगातकर्णामत्वर्थ इनः वि
शेषणास मासेन्येषामपीति दीर्घः रथरूप मक्रस्पति मात्रं हितरन नत्वपरमार्थे तोरणाकर्णान्त घोगातकर्णामत्वर्थ इनिः
विशेषणासमासेन्येषामपीति दीर्घः रथस्य अक्रतिमात्रं हितरन नत्री विकोपायत्वात् अनित्यनेन अनघा
णानेस्तु नित्यसुरन्न नवश क्रोतितु नीव पिंडं शकटि ष्पोटन्तु शकटः ३ कं वा शकटः शाकि नागा वोपान मस्कं
दं न स्वतां अन्नपः प्रवतो राज्ञा इति क्षेत वहन्न यइति। हेशकटस्याशीति शिवक्क रोति ततकेरो नीतिपंता
तरएवुल्पि प्रन्यय स्याहितिः शिविका॥ शिविका श्रेयस्करी संज्ञा यां कन् वा शिविका रेफपाप्यवमाधमा
इतिवद्दस्ते पाप्परधर्मे थी ज्पते नीयते ल्युट पाप्पया नाद्वेद्वंण नदृतिरव्यातस्याः दोलेति दोलयतु तज्ञि
पति दुल उत्क्षेपे युरादि ज्ञनोवहोलाप्रे रव्यते प्रेयतेह रिवर्गत्पर्थे घञ्प्रे क्व संहिता सम्पात गुरो
श्च हल इत्यकावे प्रेत्यदोला प्रेंखः प्रमानेषैरवानि प्रेगिरषि रोहणीति रत्नकोषः अद्दिनरवद्ध
वाह्यादि दोला। इयं विविधापान दोलाप्रेंखादोलाचेति। उभानाद्विकोडार्थ रज्जु मयी स्थानीतरसंव
रणायदारुदंडिकापटादि सम्बद्धापारहा मन्न प्रवाह्या वयातन्न दोला प्रवर्तते प्रेंखादि कादोले। यातदृति
योग्ननाउभाविति। द्वीपिनो व्याघ्रस्य विकारः स्त्रमे द्वैपं वासिा रजनाद्विप्यो तरएवं वैयाघ्रेनतन्नाभ्याप

रा॰ग्र
१४७
147

रिहृतो रथः इत्यर्थे ह्रे पर्वे याघ्राः रवहे पोरथः त्वे पाद्योरथ इति यथाक्रमं एकैकं पि ति पांडु माद्युलेन कंबलेन
रसंवीतः परिहृतो रथः पांडुकंबली हि नि पांडुकंबली रेति कंबलेनावृतः परिवृतो रथः कांबलः एवं वस्त्रैः
परिवृतो रथ इत्यणा आदिना चर्मशौमदुकलादि यह न्वीति ह्रे पादयो वाञ्छांता श्रिष त्रिलिंगा इत्यर्थः रे
तिरथानां वृंदे समूहे रथ्या रवल गोरथा घ्राः इति त्र कघ घ्रेति क घ त्रिरथ कथा द्विग्रिरि ति पूर्वति हि
नश्चि वाङ्लकात् तत्र ते षां वंधना तङ्गर्व हिंसार्थ भाज भामेत्यादिना ङ्किश वीरित्यादिना दीर्घे नाल्ले
पः पूःभाग्र रिमि ते टापिश्चरा वा पानङ एव पुरो भा गा हे स्ये ति सामान्ये न रथ्यस्या गमश्च युगाचक्रादि
कमपस्करं तत्र पकाद्येति यथाहेष व स्याने शिष्यते क्त्वा द रथ आपस्करो रथांगमिति माश्च हि वेति र
यांगत्वे वगतार्थः स्यापि चक्रमिति वि शषत्ते नामा तरस्य ति यावनाय तस्यां तो नेमि रित्युक्तो पि वरथ
गस्यानु वादः क्रियते गतिर ने नेति घञ् र्थे कः चक्र नादी नां के द्वे इति द्वित्वं चक्रं द्वेति क्लितस्य चक्रस्यां तो
न्न स्यार्थे भागनपतिर यंतिघो मि नेमि स्त्रवे तो क्लिद्य र्यादि ति रा षि नेमि चा प्रधीयते ते नो पसर्गे घोः कि
रा घः हे पी ति पि ध्यं ते का धान्य त्रपि ड्सि घाते घञ् गोरादित्वा त् ङीषु पिंडी सा च रा य चक्रमध्ये मंडला
कारा यस्यां सर्वा शि का धान्या स त्य ते ष्वा र्थे कनिङ्ष्य श्रपि ड्रिका मध्ये ते प रे च प वा स्त्र न तहोम इति पु
हस्व लत् उपधाव हो नात्ति साह वर्यात् रवा डीपि नालीवहे च द्वे ति अक्षस्य एकत्स्याग्र परो वर्तिकालवे

यम
१४७

अभ्रमतिशस्त्रापतेयशोश म्रार्थो दशोरिति त्योणादिकः हृच्छ्रियामशीवदी घोदिश्चाअणि राशिकस्याक्री
लाश्रि सीमसुद्ध योरिति मदिनिःहोरेतिकांडादिभ्योरस्यार्थेर यस्यपुत्रिराचरखाकारिङ्खंतस्यहुंा कुवे
ति रयस्या श्वयत्रवंधयेते त घ ग कांडंतदुा रयतियः सस्कुवते शङ्काय तेकुंद शान्द्रेहं हृ शृहृत्वज्ञयति भ्योवर
त्रिति वटूलववनाद्हूरवडुकटादितावातद्रिलेद्रशाभा वःपहत्वात्ऋमूमिंहशोत्यांछादयतिपवाघवत्र
न्येषामपीति दीर्घःकृवरदत्प न्येयुगंधास्यति संज्ञायांभ्रहहट्टजीत्यादिनाद्वरव वनु मनुगंधरः तत्र वितिस्य
स्याधस्फूल भागे सहा रुधारणकाबंति बति यतोधश्चकसुपरि पहक मंयत्र वक्रतद नुकर्धशहवाच्ये।
अवुगतेन सुसंवहुनवक्रेयाक्रुष्पतइतिघञानकारांतोप्ययात्रवंकर्षाना शतलदार्विति वोपालिताम।
प्रेतिश्र नसःशकटस्यसंबंधिश्रनसि सेवहंवायत्रंगात ततोन्यहृहुत्मा नादम नकालेंकध आसज्यतेतच्छ
गप्रासंगआडःपूर्वातपडेःकर्मणिघञ्वजोरितिकुवंधासंगःस्मेतिस वेंहस श्वादिवाहनं यानादि
वनुधकवाच्यमित्यचयःवहंतिदेशांतरंप्रापयतिद्व्यमनेनेतिल्युटि वाहनश्राहिताग्नितिनिईशाहो
र्घत्ववाह्यंतिवावहे र्णितान्युटिवाहनंयांत्यनेनयानंःकरणाद्युट्यानेप्रयुज्यतेउपयुज्यतेइदंगम
नइतिसुगंपुग्रधवघव इतिकापितिनिपातःप तत्पनेनदाम्नीत्यादिनाष्ट्रनपत्रंधारयतिगतियानवर्यम
रोतिधोकर्मगतिवा वर्ग्यनेघादिना ल्युःधारणंपवहश्वेश्वरथदोलादेरोपितित्रान्तदंवाह्यपनमासाने

राम्ु
१४८
148

वहतीति परंपरयै क्वहतीति ... यथा दोलां वहन् दोलावाहकः रथ्यवहंतोऽश्वा इति संज्ञायां कन् क्रीत
कं च ज्ञाघराशि वैनीतकं। आह इति आधोरयंति हस्त्यं वल्गुः आधोरणात् हस्तिनं पाति आधोरणाः इति ... हस्तिपा
नत स्वार्थे कन् हस्तिपकाः हस्तिनमारोहंतीति कर्मण्यण् हस्त्यारोहाः। निषादंत्य ति हस्तिनमुपवेशनमिति ग
णप्यायश्वानं प्रासेन्न्न व्रजाजिती। वल्गादिपाठे धातुकेवि कल्पइत्यकेत्यत्र तेर्वेधघत्रयोगितिम्बीभावरा
धतिधेरयत्य श्वानं शूद्रेणो। गात्यर्थत्वाद्दौ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कर्तरि क्तः शतः। इह दिसे
नातन दनेष्टत्वष्टेत्याहिता त्यव्रश्वनि दलंव त्वं वेतिश्च दस्थैर्ये हि सायावेत्पतस्त्र च तन्वासरयस्याप
त्यं सारथिरिति स्वामी। सगतो हेतुमति वमारयति गमयत्यश्वान् मारेरण्यन्तूसारथिः। सव्येवामस्पा
र्श्वे तिष्ठति दिवे नोन्नित धिकृत्य नयते इष्टित्य ऊष्ट नो सव्ये स्था संदर्सो। तिन्त्र नज्जिवचि लोयस्तु
षामादिषु वेति षत्वं तत्पुरुषे कृती त्यलुक् सव्येष्ठा सव्ये ष्ठा दत्तोपि। प्राजिता दक्षिणास्थ श्वस्वादी सा
रथिरुच्यते। सूत नृत्यानि यंता नयतासव्येष्टस्व वेत्यमरमाला। दक्षिणो तिष्ठति सुपीति कः दक्षिण
स्थः। केचित्तु सव्येष्ठादित्रयं रथवाहकाश्वस्येत्याहुः प्रभृद पकं यथेतोमरमालादौ सारथेरेवतयो के
एते अष्टौ रथकुटेविनः सारये। रथद्यामिन ... रथिरो रथी च रूपतया वरिति रथपोगादिनि रथिनः
संपदून मारोहतीति कर्मण्यण् स्यंदनारोहाः। रथमारुह्य यो युध्यते अश्वेतिरर्वे वदराम अश्वारोहाः। सा राम
१४८

दयं तिष्ठ भयं ति ग्रह्यादि रिणो सादिनः। हे अश्वारोहस्य भेति भटं ति युध्यंते भटः कृतो वहु भटपरिभा
षतो वापचापवन घंते विपत्त्र रणाय धनादिनातिघंते पुष्यंते इति वा पुष्यंतइति योधान्श्रवाप्त वियोद्धा स्वत्रीशि
यो धस्यासे नेति सेनां रक्षंति अणः सेनां रक्षा। रक्षतीत्यर्थे प्रायूह नीय प्रकु सेनिकाः। हे सेना रक्षक प्रहस्ति
देः से नेति सम वेताः एकदेशी भूताये हथ्यश्वादयस्ते समवेत्यर्थे परिषद्गण इत्यत्र हस्त्रो सेनायां वेति गएल्से
न्यात ठकि सेनिकाः। हे विति सहस्रेणासे हस्र संख्य नगता रिना येवलिन से न्यवंत स्ते सहस्र बलात संत्येषानि
ति सत्वर्थे तपः सहस्राभ्यां विनीनी अणावेत्यणा माहस्राः सहस्रिणा हे ये ति पारिषोसे नां ते ति षति सुपि स्थ
इति कः परिधिस्थः परितिष्ठति अत्र परि व लहेश्च कालि पर प्रहारा हृस्थ रक्षकस्य त्येके। पूयाशो सामतस्याप
न कारिणाइत्यन्ये। सेनायां राज्ञो दंड नायकस्य त्यपर इति प्रभृत्यादयो वहु टीकाकाराः। सेनेति सेनां नयति
पाययति णी ञः सत्त्रु हिंषति किप् सेनानीः। वाहिन्याः सेनायाः पति र्वाहिनीपतिः। द्वौ केतिक प्यते वध्यते सै
क चिह्नार्थो वंधते व सा धृतं भागे वो कं। वाणां वास्यातिक र्मणणणः मस्तवं सका हित्वात् णानिपात कांण्वा
णा वारश्चाद्वे नोट काद्विलकाक्षति सत्रा हस्यापि ति सकं व कांस सत्राहा। मध्ये दीर्घो र्थ्य यह वंति
तत सारं वलमाद्दीपते दीप्यते वानेन अस गति हीप्सादा ने पुक रणो ल्युद्धतशकं ध्वादित्वात्प अहत्पत्वेसा
रसनं। युधिषद्धध्यते ग रक्षं तत समारसनमित्य न्ये प्रसारसनं नरखलाया ग समेव कब्ज त्रिराणा निति वि स्वः। अवि

149

कांगेसारसर्नमित्यमरमालापामार्घयापाठाद्दर्वि कांगंङ्कवादि॥ द्देकं डकन्दाघार्थिमध्यकायेनि अहस्पय्यद्दिका
दिः॥ अथेति शीर्षप्रतिकृतिः॥ चास्कश्शार्षकं शीर्षकं सुस्वमस्माद्वा शीर्षमारोहति प्राप्ति परिकात्॥ द्वावर्थे
इति शि॥ ज्ञांताएवुल्शीर्षोपरिवर्तित्वात्शीर्षकमिवङ्स्वेति वा॥ शिरसोहितं शरीरावेद्य वाघत् शीर्षन्न तद्धित
इति शिरस शीर्षन्नादेशः येवाभावक्कर्मणोरितिप्रकृतिवत्त्वं शीर्षणं॥ शिरस्त्रा॥ ध्रियते आते इति कं शिरस्त्रं॥
त्रीणि शिरोपर इति ख्यातस्य॥ अथेति तनुं वायत इति का तनुत्रं॥ वृणोति देहं हुजो मनि वितिम निवर्म॥ दंशय
ते आव्रियते नेन दशिदृशन स्पर्शनयोरिति ब्रादिः सुत्विंदंशनो उरच्छावतेनेन पुंसि संज्ञायामिति घञ्॥ छा
देर्घइतिह्रस्वः॥ उरश्छदः॥ कं कयति परचहरणाव्यर्थेनांतयति का किरकीत्तिकंकगे तराणंताछकादित्वा
ट नू स्वार्थे कः कंकटकः कं वा इंकटत्यागं रोतिट घोदरादित्वान्मकरो वा॥ जागर्ति शश्वादिवा र रोजारेगर्ति
रवू पृषोदरादित्वाइ स्वत्वमिति स्वामी॥ जागरः ष्वमादिः॥ जगरस्कंकटो युगस्त्राहः स्यादुरछ्दइति वोपा
लितः॥ कं वातं वं वपति शरीरसंवंधं गमपतिवन्नुगतो घलविभतादित्वातक्कः कवचः॥ सस सन्नाहस्य
आविति आमुच्यते आर्द्ध सर्वान्नु वेलकमीत्या कः॥ आमुक्तः इति मुक्तच्या॥ अपिनयतेन हाथं वष्ठीत्यादिना
घेकारलोपे वा॥ पिनद्धः॥ तारकाहितवा हितविकानिर्लरः शत्रोगलितरखसस्त तिताकृति घमागतो अव्रुसद्धः॥ राम
उरस्त्रोदहं शानस्पर्शनयोरित्यतः क्तेदृशितइति मैत्रेयः॥ दंशनेदशः॥ लाबे घञ्जततमसतकरोतीति॥ विजितातके २४८

शिलोपे दंशित इति वा। ऊढः कंकयेयेनेति बहुव्रीहिः पंचकृज्जस नाहस्यानीति श्री स्वकादयकरठकं कवचो।
ताभ्रिरुपिलिगा इत्यर्थः। वितिवर्म श्रुतां श्रुतसन्नाहानामलोकवचिनां स प्रह ह। व्यक्तवविनश्चेति लज्जा। का वचि
कोहि। पेति पद्यामत तिव्रत्त तिकाव्रतसाततयगामनेन व्रजितिर्गत्यर्थः इन्नजादित्य इति। पदाजीत्याद्दिमादंतः प
दादेः शब्द अस्मादेव निपातनाचवीतावपदाति। पदाति पदाति श्वप घते गच्छतिक्वि बृह ताविति किच्व वाहुल्का
तद्व शिप्यां क्विन्वाप न्निः पादाभ्यां गच्छति अन्ये स्योतिः पूर्वत्क पदादेशः पद्ग पदातिरेव विनया हित्य ष्ट
कपादातेः स्वार्थे कन्न वा पादातिकः पावा विक इति पाठे श्रवा रक्षणा गात्यादेश इणत्वा कापशब्द विल्किकन
कन्इकु वाम स्मापा विकः अवन माव पादे नावीर क्षणां पादावन्त तत्त्वेत्व न स्वक्त यति टगित्य न्यापाद स
मानाथी विपक्ष व्हो स्विपद्य गब्छति दः पद्ग पादाभ्यांव गति पादादित्यष्टन द्ध के चराता वितिपद्दा कपवि
कः। ग्र लावि भ्रजादित्वात के पादात शब्दो श्व त्रापदाति पत्ति पादात पाविक पदाजय इत्यमरमाला स
मपदातिकस्याश्रर्थेति पत्तीनां पदातीनां संहतिः समूहः तिव्रादित्वा पोण पादातद्वे शेति आतोवर्तते आ
गाध्यायेति नेनकर शोघत्र शब्दमाजीवोस्य शस्त्राजीवजीविकायामिति शेषः स्पष्ट है जीतस्य शः पूर्व कल्व
द्वहयास्य धातुनामनेकार्थो त्वा हुस्मेः शिवर्तनी पाप वर इति श्रा हिताप्यादिवात परमे पातनकांड इत्याद्य
व मात्रैल हरा। कांडा निपृष्ठोस्य कांडपृष्ठ इति स्वामी। आयुधजीवति आयुधजीविन्या युध्वा ह्वेति क्वः

क्कारावदभ्भूत्याभ्रसिका:वत्वादिशब्दजीविना क्वेतेति क्तोस्य बोहस्रोयस्य सकृत हृ:गमाध्य साध्वनन्मम त्वात्तशो
सन:प्रयोगोविसेयोपस्य सस्तु प्रयोगस्यादृस्याहशोविशिरव:रारोयस्य सत थाक्कत:स्वार्थसाध्यने निष्यन्नोर्थश्राघ
विशुद्धस्य सुखयुक्तःल्करोस्य सत थाग्रोशिशिस्तानुरूपक्रियाहम वारास्य श्रपे।निसार्थासिपादूनेना परस्त्र:
क्तत्वापराधइस्व स्वतन्त्र क:शो यास्य सत थात्लं हंवेध्यांशोघ सु गमां।धेति ध्वनानुमरुद्र शेना की वचापेस्यामे
वति मेदि नि।तघोगाद्वीस्यादित्वादितिध धीनस्य हितइ ति स्लिोपाध नृयो मासुस्तुष्मान्नसो मत्वंर्थं इति
तत्वान्नरुत्वं।धनुःप्रहरणामस्य प्रहरणामितिठकूर सुक्ताता त्क:धानुष्का।निषंगस्तूराप्स घोगात निषंगी
धन्विनएवनिषंगयोगइतिधानुष्कपर्यायेकृयनो श्रस्वप्रहरणोवापइतिविश्वा:त घांगादश्री।धनुर्धरति
पचादिपाठसामर्थ्यात्त्व धनुर्धर:।षि ट्‌ध नुर्धरस्य।स्येति कोंडशस्य योगान्मतुपि कुंडवान।एवं कोंडा
दादीरत्नीरवौका दोरःउपाधि नेदाद्ध्रे धरत्तोति न:केवलकांडवान्‌ वात थो व्यतेहू।शेति मुख्यात याश
क्तिहेतिरस्त्रयस्य रवे रविस्त्र शक्केवह्निज्वालावहेत यइति वक्ष्यते।शक्तिपघोरा कक्कुशाक्तीक:।येति मुख्या
तयायष्टि:प्रहरणामस्य पाष्टीक:पूर्ववदीककृ।परश्वधःपरशुस्सएवहेर्यस्यस पारश्वधिक:परश्वधा:स्त्र
चेतिठन्नएके।नैस्त्रिमि तिश्वासि:खड्गोहेति:शंर्यस्यसा नित्रिंशइ।प्रहरणामस्य पूर्ववत्रवकूनेस्त्रिशंक: राम
द्वै।सैतिप्रास कुंतश्चप्रहरणामस्य पूर्वेद तरठकूपासिकांकौतिक:प्रत्ययेकां।चेतिफलकोश्रीफलंवर्मेतिवक्ष्य १५०

तेवर्मी वीत्यादित्वात्तशािति॥ स्वं पताकी वाच कपाणिवत्फलकपाणिह्यपि तिवरती। तिठक्विवेत पंक्ति।
हे॥ अविति अनुपश्चात्प्लवते गच्छति अनुप्लवः अनुलवः॥ एवमनुवरवरेषुः॥ सहअयते स सहायः॥ अभितःसारयति अभि
वअभितःसरत्वाभिसरः॥ हुपस्यातुरःपुरःसरः॥ पुरोग्रे गच्छति अन्ये स्तो पीति इ पुरोग॥ अग्रे सरति पुरोग्रतः इत्या
दिनाटः॥ अग्रेसरः प्रतिष्ठते गच्छति आत शोपसर्गे इति कः। पृच्छोअग्रगामिनी तिघत्वे प्रवः॥ पूर्वं वर्तते अग्रतः
सरपुरो अग्रे गच्छति गमश्चेति खच्। अव्ययत्वात् मुमभावः पुरोगमः॥ ततो पुरोगामी तिसमा अग्रगामिनः मे
तितात्त्वे णिनिः मंदगामी मंथति सहगामिनः केशं जनयति मंथ विलोडने सं के रोव अवरवद मंथ
रः॥ द्वौ जघे तिपुशस्त्र जंघ्याद्वक त्वात् तस्येधमादित्वाल् वृजह्वालनः॥ पिच्छादित्वाद्दिलाविजंघिलप्रज्ञालप्रज्ञा
लप्रज्ञिलौ तुल्यौ जंघालजंघिलादय इति वा व सप्तति॥ अति शायितो जवो वेगो अस्य अतिजवः॥ द्वे अतिवेग
गामिनः॥ जंघासाध्यत्वाद्ध्याते तेंघेव करोरात्तदेयो शो य स्याभिति निजंघाकरिकः॥ जंघे वकरीह स्वीयस्य
तिकश्चितः। जंघात्तया जीवति वेतनादित्वात्षीव तिवेतनादित्वात् जीवता। तिट... जंघाजीविना
ते॥ तितरो वेगा समाये त्याहिना निशायने विनिगतरवी॥ जीवरा मंथ मतो ... कारका दित्वाद
तः॥ त॥ अतिवेगया गयो गाद्वेगी॥ तुइतिसो चे वा वुः जवति गच्छति जोरिनिः पूतवी॥ जु वेके मध्ये तिपुवत्
वनः पवाघचित वाच इत्वे राव नय यो गपता मवेरा जयनी यो अपन्थ अवोयत्नोयः॥ जेकइतियोलंपयामियये

विद्धिव[illegible]त्रा[illegible]यधेन्न्ध[illegible]हि[illegible]स्य शं[illegible]इल्लका[illegible]तिरत्वं
तात्स्व ज्ञाय[illegible]भीत[illegible]जशीलं ऊनेना जि[illegible]दि याइ[illegible]रुस्व
त्पमि[illegible]ल[illegible]नातो[illegible]त्य[illegible]र्थ[illegible]वेति[illegible]त्पमि
त्रीयः स्त्रत्पमिवान्स्त्रत्प[illegible]तिमुरवेस म यो[illegible]स्वी। ऊर्त्ते
ति गुरोस्तु हलइत्य कारः। ३।४। ऊर्ज्जद्धि[illegible]तिपद्युत्वात्प्र शस्तु मुरोस्पा क्षिम नु[illegible]त्वनुरस्मान्नपिह्यि
ह्लिविउ रमिलः उरसान्नूाल्ले लत्नात् इति स्वामी[illegible]रेति रथपोगाद्दत्त इति ठनोरथिकः। रिथं नवरतिप बौदि
त्पाद्दनुशित्वात् ङीषि रथिकी[illegible]मेचार यात्पा मिरत्रिरवोवक व्याविती रन्नरथि रःमे धारथ्यात्पा मिरत्रि
ववाविति पठित्वा रथिर इति पाठःरपिन इपय पाठ इतिस्वामी रथस्येनःप्र उरिति श केशादित्वात् प
रूपत्वे रथिन इति त्वन्ये। त्रीणि रथस्वामिनः। केतिकामयुथेष्टंगमनशीलः कामगमि ति ग्रांताव्ययं
कामंगामी कामसदृशमनुकामं यथार्थेव्ययी तावताः ततो वारपारात्यंता उकामीनः। हि शब्दो विशेष
ह्लिपर्येष्टंगमनशील स्य। अन्ये तु स्वेच्छा प्रवृत्ति रउकामीन इत्यर्थते द माउः। अत्ये तित्तु येनगामिस्त्रनु
व्याप्यास्त्र तस्यात्पयोतिक्रमोव्ययीतावसमासश्च तमतिक्रांतं वाषा रिसमासः। पूर्ववत् खः। अत्पांतगमन
शील स्पैकं। सूर इति शूरपतिविक्रमतेशूरवी रविक्रांतो उराद्दिपवाधवृ शूरः स्यात्त्व्यादित्वा विशेषा क्रामति

दिनां स्वः शुक्रः त्वन्द्रस्य शुक्रद्वारेण निर्गतत्वात् शुक्र इति स्वामी। दैत्यानां गुरुः दैत्यगुरुः। कविरेव काव्यस्त्वा
त्वर्थे एषो दित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। कवेरपत्यं काव्यः कुर्वादिभ्यो ण्य इति स्वामी। उष्यतीत्युशना उशना। वश कांतौ वशेः कन
सि रिकनसिच्च ह्यादित्वात् संप्रसारणं ऋदुशनस् इत्यादिना नङ् उशना। संबोधने तु शनसखे इति पक्षे सांतं नांतं
थाप्यदंतमिति विशेषः। भृगोरपत्यं भार्गवः बहुत्वे लुकि भृगवः कौतीति कः शब्दे अवइ कविः कविः कविः क्विप् मेदादि
ति स्वामी। घटः शुक्रस्य। अंगतीति अंगिर्गत्यर्थः मखाखदारनङ्गारः अंगार इति वा अंगारा स्कन्कन स्त्रे
गानी यगन्निपीनत्वादिति स्वामी। कुः पृथ्वी ततो जातः कुजः भौम इति शिवाद्यण्। लोहितवर्णत्वं मा
न्यस्य लोहितांगः। मह्याः सुतो महीसुतः। पंच मंगलस्य। रौहिणीति रोहिण्या अपत्यं रौहिणेयः
बुध्यते बुधः। सोमः पितृत्वाद्देवतास्य सोमा तद्धित सौम्यः। गर्गादित्वाद् यञ् पत्ये त्रिलिङ्गि श्री
धरोग्मलः गर्गादि ह्राव स्यपाठाभावान् नाशिष्ठ बुधस्य। सेति। सूरस्यार्कस्यापत्यं सौरिः दैत्यादिः सौरश्च
नस्येदमशीति स्वामी। अयं गत्वात् शनैश्चर इति अव शनैश्चरः पती कल्लसाताया शनैरपि शनैश्चरे मद्दु
इति वाचस्पतिः शनि सौरिः शनैश्चरः इति रभसात् शनिरेपि दृ शनैर्गत मन्दगित्वा मन्यतीतितस्तु कोणः

ए.सु
५२
यासर्वेषा तु भ्योसु नतमःसांतंक्षीवेतमल्वांतित्वाल मइ तिस्वामीवस्यातिनाम्नोथे राहो ध्मांतेग्रोतमइति
तमांसिग्रुणातिमिरसैहिकेयाइतिविकोडंस्वर्भानुकृतमोराडुरितिसंक्रां ... कोषामरमालयो स्तुलिंगे
५२ पिरहयति सूर्यचंद्रमसासोर्य्यरहयतिरहीत्वात्यजतिचंद्राकौविति वाराद्धनेरहत्पागेरहस्वेत्फराख्व
राकाशेभातिस्वर्भानुरितिरुः आदित्वात्रपूर्वपदादितिरणत्वं सिंहिकायाअपत्यंसैंहिकेयःविधुंतुदः
विध्वरुषो ... दइतिखशाबुमःपवराहोऽपाासमेत्यादि॥मरीच्यत्रिमुखाःसप्तर्षयःप्रत्येकंचित्राशिखं
डिनउच्यंतेसप्तर्षयःदिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासवयथ शब्दप्राद्यथीमरीचिरंगिराअत्रिःपु
लस्त्यःपुलहःक्रतुः॥वसिष्ठश्चेतिसप्तैतेज्ञेयाश्चित्रशिखंडिनइति॥चित्रो विचित्रःशिखंडउच्चूडाविशे
षो ह्येषामितिचित्रशिखंडिनः॥सप्तर्षीणामेकं॥१॥ राशीनामित्यादि॥राति ददातिफलमितिराशिः
... राशयोह्यहोरात्रमध्ये द्वादशोदयंतेनमितिसाध्येतिजेलग्नं ओलग्नं ... आेलम्नो बीजेकःछिदितो ...
काल्यामितीक्षाश्वि ओदितश्वेतिनिष्ठानत्वंनत्वस्यासिद्धत्वात् चोक्तरिति कृत्वं राशयएवक इत्यादि॥एकं राम
राश्युदयस्य॥१॥ तेत्वित्यादि॥तेराशयोमेषवृषादयोवादीयंतेतयामूरत्यादि॥मूतेधेरपत्यंध्का रंसूर्धरो ५२
राश्युदयस्य॥१॥

प्रद्युम्नायरुद्धिष्यः करभ्रूरोदंत्यादिः ॥ वारुणीवारुणीभूत सौरभो सौरभास्पदमिति हं ऽपि पमका रथ्याशिवि
भि मांद्दीवृष्टितिक्रान्तिशूर स्वालव्याख्येति त्रुकलिंगः सूरतिशूरः शूरश्चेति स्वाम्यपिताल व्यादिः सुभटे शूरः
सूर्यो वदंत्येपात्मम्भविवेकः ऋमुदाकाराइवासीट शूरभासइ तिवा सन्नाज्ञपादपि तालव्यत्वमाया
निसरति सूयति प्रेरयति कर्मणि वा लोकानिति तन्नोदितो लोकानां कर्मणि प्रवृत्ति इति वा सूर्य राजसूयसू
र्यमृषो द्योत्यादिना निपातितः ईपत्यर्यमाणं तञ्चैत रणाश्च एला ह त्रिति निपातितत्वं अदितेरपत्यं
आदित्य द्वादशमूर्तित्वाच्च द्वादशात्मा दिवा दिनं करोति दिवाकरः दिवा कर आदिपंचसु दिवा विभेत्यादिनाट्
भू भास्कर इति त्यस्मादेव निर्देशान्नुमत्वे भास्करः अतः कृकमीत्यादिना अहस्करः भास्करा हस्कर गैक्ष्का
दिवान्तत्वं मिति भट्टस्वामी तिमिरं प्रध्नतीति ब्रध्नः वंधे र्वधिस्तु धी चेति नक् ब्र ओरेफवा इरु इने द्म
लयो सूकारवान्भासं संसत्य स्य भास्वान् मतुप्मा उ पधायाश्चेत्यादिना वत्वं विवस्वे विविधप्रकारेणाच्छा
दयति वस आच्छादने विप् सर्वान् क्षिपति विवो रवि किरणाशुद्धो गाहि वस्वान् सूर्य वन्म त्रुवाक्षिरेरसिरतिक्र
मे रो विवा सौस्याक्षी तिपृ घोदरादित्वाद्धु वस्वान् रा आप्रोति क्रमन्वानि त्य र्क इतिको सुदी सप्त अश्वा स्य सप्ता

रा॰धु॰ ५२ स्वल्पहरितोनीलाअश्वाअस्य हरिदश्वः उष्णारश्मयोस्य उष्णरश्मिः स्वदुहितुः छायायै विश्वकर्मणादेवैस्त्व
५२ विकर्त्तितइति विकर्त्तनः कृतीछेदने विपूर्वकृत्यल्युटोवहुलमिति कर्म्मणिल्युट् देवैरयर्त्तितइ क
ःस्वत्रवत्तोरित्यादिनाक्रत्वंककृदाधानार्थकनिम्यत्कनिश्चर्कइति तुकोमुद्रीअंडेद्विधाकृतेवामृतेस्थिताचित
वसंभवान्। आर्त्तस्वंभवमांडइति मार्त्तंडस्तेनसंस्मृतः इतिमृतंडस्यापत्यं मार्त्तंडइतित्रस्वामी वेदेषुत्वमा
र्त्तंडइत्येवपाठान्। आर्त्तिस्वंमाभवांडइति तंमाताप्रत्युवाचेदेति व्युत्पत्तेर्मार्त्तंडादीर्घनष्यइतिश्रीनाराय
णसर्वज्ञचरणाः। अथमार्त्तंडमार्त्तंडाविति नामनिधाने गताभ्रागतिकत्वादित्याहुः शब्दार्णवेपि
मार्त्तंडोपि मेघवतिमिंवतिमेघरूपत्वान्मिहिरः आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिश्रुतेः तथाचशांव
पुराणं मिहेतिसेचनेधातुर्मेहनान्मिहिरस्तस्मा चंद्रस्यचमाहि परिठित्वामहिरइति पठन्मिहेरणारणा
यतयामिहिरोसावित्याहवपंचत्रिंशकोउशेषे महिरमिहिरगाथाचकालकृन्नरपन्नपाशाशितिद
र्शनान्क्षीरस्वाम्यादिभिर्मिहिरइत्येवव्याख्यातत्वान्नामिहिरस्तथापीत्याचक्षते तच्छतीत्यपरे। आर्त्ति राम
मेषुनन्नश्रमणोभ्यस्य इत्यपरेणा इतिस्वामी। वर्षेण लोकान्पुष्णातिस्नपास्थनस्यन्त्रणामृषिमित्यादि ५२

नानियातिनः द्विवचनादौ इ नह नेति। सो चेति नियमाद्दीर्घाभावः शिरोमाणी। स्विद्युनघीादि विमाणी रिति स्वामी

तरत्यनेन संसारं तरणिः। तरतेरनिः घ्न ष्टुवम्पम्प स्त्र विहृ मोभिरित्यानेनमेद्यतिति मिदामेह नेरमि चिशंसिम्यः क्र

निमित्रो दृष्टि तकारः चित्रभानुः स्फूर्त्या दित्वात्रयात्वं चित्रभानुविभावसुश्चाग्निवर्याये क्तत्याल्किो वि शेषणाये व

ते रूपदासौम्यनुदात्तेतस्यतिपुव विरोचनः त्विषांपतिरिति दिवस्पतिवत्तु किकालिंगावाक्यमेवं षष्ठुरक्ष्योणि

त्वानू नुमेव नित्वं घमिति नश्री धरन्यत्रक्षिपामिहम होप धयकन त्रमितिमाबगीर्पति वदुह्र्यतिः भाती तिभा

नुःहंति तमोगच्छतिवाहंसः हृ दृवादिहृतिकमीत्यादिनासः। तपतीति तपनः ल्युः वड्ल मन्यत्रापीति पुजि

तिसर्वं वरः तापयते तपनोपि हितिर्हे सः सहस्रांशुः सपनो रविशति संसारावर्त्तीन ध्न तेसवि ताद जंतः रू

पते शब्दतेस्म यते रवित्य वइः स मत्रि शब्दूर्य्यस्य। ३७। माठर इत्यादि॥ सूर्यस्य कारुणिकाः ख्याता दे

वानां यथेष्टं वरं ददाति निधियात्र ग्रहा दशचंडादयो विकृदेवता नामांतरेणास्थापिताः तथावा

गमन्त नश्कोवामयार्थे दं डारख्यो दंडनायक वङ्किन्कः दक्षिणपार्श्वेपिंगलो नाम तस्य सन्यमोपिद

क्षिणोपार्श्वे रख्यातो माठर संज्ञया। पूर्वेद्वारे रक्षहृदरौक्रमा त्कन्माषदक्षिणो। राज्ञ खरोगजश्रोषो क्रमेणाक्

रा·कु·
५३
53

थितावितित्यत्र प्रधानात्रयएवोक्तात्परिपार्श्वे वर्त्तत इति परिसुखं चेति चकारादन्त्र कौमुदीकारोथाद
पारिपार्श्विका इति चङ्कचंनादित्यादि चङ्कवनाग्राणस्य सूचका भवंति इत्येतेपि ग्राह्याः ते नवाङ्कःरव
रपस्त्री द्वारिको जोगकारकःपिं गोगत्तःपातश्चपातको अश्विनेयोत थादंडी कुल्माषःपार्श्वगा रवेरि
तिमठ इति वसति सूर्य्यसमीप इति मठ त्रिवामेत्र - कस्त्रवनवाङ्कलकाद्धीर्वःमठस्यापत्यंमाठर इति
स्वामी पिंगलवर्णत्वात्पिंगलःदंडकारत्वाद्दंडःदंडो स्यास्तीति दंड इति स्वामाध्मा ठरादित्रिकमेकैकं
त्रयाणां ॥१॥ सूरेत्यादि सूरस्य सूतस्सारथिः अरुणावर्णत्वादरुणः अविद्यमानावरू अस्य अनूरुः काश्य
पिरिति वा ङ्कादित्वाद्विनतागरुडाग्रजः - व्यक्तस्वापं च सूर्य्यस्य सारथेः ॥ परिवेशा इति चेत्यादि परि
तो विस्यते व्याप्यते नेनेति परिवेशः स्वज्ञत्वात्तथावत्पुलिंगः परिवेशस्यान् परिधीपरिवेशा इति
मूर्द्धन्यां ते रुद्रुवे ष्ठ नेपरिवेशस्याज्ञानोत्स विधमंडल इति तालव्यान्तेरभसःगविशति वैवेस्पो बंजिति
कौमुदीपरितो धीयते परिधिः कहीरि किरिति तु सर्वानंदः ॥ उप सूर्य्यमंडले हूनाम्नी ॥ तथा च प - राम
धिर्यपततेः शाखायां तु उप सूर्य्यक इति नानार्थ वस्य तेमंडलं परिवेश परिधिश्चोप सूर्य्यक इति त्रिकां ५३

ऽ भागुरिः सूर्य्यस्य गतं तत्पश्यर्थ्यकं पादिम मासस्त्वार्थे कर मंडलं सू र्वसुकं संशब्दितो रवे रिंदोश्च कि
रणान्ययनेन मंडली कृतात्मदर्श्रे वोन्निपस्थि शइति वराहः । चत्वारि वेंद्रसूर्य्ययोरुत्यादि रश्मिमंडलस्याधु
किरणा इत्यादि कीर्य्यंते सोकिरतेः कृप् हृजिमं दिनि धात्रः क्वु रिति क्वुः वसंति रसा अस्मिन्निति कुत्र अः
वत्सः स्फायितं वीत्यादिना रकु संप्रसारणं मपरत्यादिना प्रतिषेधाच्छाशासि वशीति निपत्वं मायय नप्र
मारायन्नगगराणां श्रो रवति म सख्यमामाने उरव नरवेति दंडकेगत्यर्थे अवृष्ट पोदरादि अश्नुते अंशुमन्
नगत्या देशुग धात्यक्षेति कः कचसतालव्यः अयोद्वे धुश्च भयं करेक रेम हृोघ धो नष्ट कराशु भेशु
भइ ति जानकीहृ रणायमकानगगराणि सति हाप्यते भसमर्स नदीस्पेवसे मिन्निरितिवाड्लका
त्तिप्रत्ययः पृषोदरादित्वात् कुल भागान्तोपेगमस्थि ज्विर्व र्शितलमिति हृ स्वरणादी प्यारित्यतो हृशिए
श्रियाक्षिन्हृशि निपागितहृष्टोति प्रगल्भते निहृवोद्व दिशि भ्यां कि दिति तिः किंच हृ छिदि धीय तेदी
थते दिधाउ दीक्षि देवनयो क्लि नदा शितिः तितु न त थेत्यादिना मितिइ सिधेधा भावादि दन्ती वर्णयोदि
धी वेव्या रितिकारलो पः कौमुदी कारः ध्याह गभस्ति श्रिया नपीति जानो क एव य घ पि दी धिति मेका मुक्ता

54

रम्यमभिधानं प्रस्येवेति चरुरुविस्तथापि मरीविष्टी पुंसयोरितीयवाम नाद्य आश्रिता रतिस्त्रियामिति
काकाक्षिन्यायेन सदीधितिरित्यत्रापृथ्वीयते। एकादश चंद्रसूर्यारश्मेन॥ रश्मयुरित्यादित्रभाद्यः
स्त्रियांस्युरिति संबंधः प्रभेदादेवज्ञीत्वमित्यन्यपक्षे रणाभात्यनया प्रभा श्रीतश्री पसर्ग इत्यडस्यकावि
ड्भासत्सं पदादिक्विवताः भाष्यंताज्ञीसोध्यस्ते प्रविष्टे र्भाभिर्भानो रिति त्रुवेणी संहारे भावे केहेतौ
तृतीयायां वैयधिकरण्येन यो ज्योत्स्नास्य स्वतएव प्रस्यमेवेत्युतिरुविदयुग्यधत्वान्नाकिनः क्विप्कती शो
भायपर्याये साधितेदाप्तिरितभिन्नवादिम्यवक्तव्यमितिक्विन्नरोचिरितत्र विश्व विश्वविपिच्छादिभ्य
इसिन् श्रोचश्चीशरुविहारकत्वान्नस्य व्यतेश्राप धामि रतेन सूर्येव हिशिः शोचिः। एकादश सामान्य
शोभायाः॥ ११॥ प्रकाश इत्यादि   प्रकाशो द्योतो वरुतेतो आद्ये त्योऽतः त्रीणि रोदस्याति कोष्ठकटः॥ ३॥
अत्रकोष्युघात्वयं विवेकः किरणाद्येकादशकं चंद्रसूर्याग्न्यादेरुपमाद्येकादशकं च सामान्येन दी
सोः प्रकाशादित्रिकस्यद्रुतस्य शर्मारो। किरयाद्याप्यादौ तु शब्दाणां वस त्रिवेशोकस्य सामान्यावराति।
पद्यापिशब्दांतरे दीधितिरालोकपर्यायः तथापि दीधितिमकांसुकोरस्यमभिधानं तु पुंस्येवेतिवर

रुचि वचनान्नमपूर्वेपपन्नित्तिहापातितेत्य दोषः किरणादयः शोचिरंता रत्नाविति तु स्तवीनं दादीनां प्रमाद इहैव
नानार्थमपूर्वस्त्विड्रकरज्वाला स्विति तिग्मांतरेषु नानुरूक्ष विश्विडूना भाड्विघ्नतिदीप्यय इति त्रुशश्हेनव्यवछे
दाद्य अत्र तस्येह नानार्थे अभिप्रायो स्य एहायां च प्रभायां वरुविश्रिपामिति आर्षपाठे हित्वा गमन्नो वरुविश्रिपामिति
पाठांतरं कलिंगादि जनितन्नुवास नैः कृतस्य पेतृणीयं उपमानत्वागमपिङ्ड्यरुविदां मोचशोभायामभिप्र
गाभिलास्ययेत्यरिति प्रराराणाः एवं चान्यत्राप्यप्रु नाते नकोपेयत्रकचिद्य थाव्यवस्थापि कुत्र मन्त्र हमेश्चिका
माकाभारतवड्ड मविर्ज्जमितत्वाद्रूपमेव ऋ नाकरस्यानादेयत्वाच्च यदावसाहसांकतस्माद्देवैकमात्रायस्व
वर्त्तं व्यग्रुत्रमे॥ मार्गस्तस्य च कस्मान्न को गच्छति दुरध्व नेति। केचित्तु किरणाग्रि तापभेतिष्टयत्रुपादान
मित्याडुः प्रभादीनामादृत्यारश्मित्वाभावान्नूष्टयकुपाठं ध्वनि तिष्ठ व्यौरिंडप्रभायामि त्रुत्के प्रतरिहोपाद
नेसामान्यार्थे दीप्यादयोप्यसाधारणा अपि कविभिः साधारणीकृताः॥ यथादीप्तिश्चंड्रातयश्तिस्वामीको
ष्णमित्यादि। ईषदुष्णमित्यर्थे कोष्णं कवोष्णं कदुष्णमिति कवंचोष्णमिति कोः कवङ्कादेशः मंदोष्णमिति
कर्मधारयः एते गुणोक्तौ क्लीबलिंगाश्चरणावतिद्रव्ये वर्तमानास्त्रिलिंगाः॥ चत्वारोपि उष्णस्या ४ जेजयतिजिगमंति

रा॰मु॰ जनिष्पाने अन्ति रुति ति जां कु श्चेति मकूकवर्गाश्चां तादेशः एवं ति जेदीर्घश्चेति स्वकू प्रत्ययःदीर्घत्वं कुत्वंच
५६ तस्यांरवमिद्धियं रातिखवंरुला द्वानेकरवडरवडिभेदे हृषो दशादित्वान्न डस्यारत्वरमित्यन्यत्र तहृदितिप
55 या उष्णादयो गुणो कीवलिंगा तद्वति तु त्रिलिंगा स्युः यातिग्मादयो पीत्यर्थः ॥ त्री एषु अस्य ॥३॥ अन्यत्रत्तूप
वा रा इति शोभि ॥ मृगेत्यादि ॥ जलाभासत्वान्मृगानां तृष्णास्य स्यां अर्श आद्य विषृगतृष्णाम रीचिरिवमरी
44 चिका ॥ इवे प्रकृतोकन् ग्रीष्मे मरुदेशे सिकताद्यावर्क करादयः कृतिफलिताङ्कुरं स्थानी जलत्वेना
भांति ॥ लहा विमृगतृष्णादिद्वयं ॥ ॥श॥ कालइत्यादि ॥ कल्यते कलसंख्याने शब्देवक मीणावन्तुकालःका
लपति सर्वमिति एपं तात्प चायति तिन्तुस्त्रा मीदित्यं ते स्माद्धि शश्वति मर्जने ताक्तः सत्वहत्वादिदिद्दं
नांह ति नागच्छति न जीत न वेत्य सुनसत्य यान्श्रोह्नतःएहादेशःत स्मात्बुडवीति त्रइदन्ताड शन इण
दिनासोरन उच्च नेहासांत च्या नेह सो उच्च नेहस त्स मेत्य नेने ति सपूर्वादिशाए स्व सम याचत्वा
रिद्दाणादिकाल स्या ४ अथेत्यादि एदस्य इर्लप द्वाविनाप इति इषिप दत्ती कृषतिपच्यते स्यां राम
वंद्द्त्य य उदयो वेति ष ति प द्दांता संपादित्वा ॥ क्लि शपति पद्यते उपकम्प्यते मासादिरनयेतित्तु स्वामी ॥ दृष ५६

तिपन्नि थेः। शात हा घ्यास्त्यादि ॥ अतसातस्यगामनेस्त तव्यं चेत्यादिना आत्मश एघोदरादिना दकारलोपः
कल्प्यते तिथिः तेनैवार्थे इति त्रुसोमनंदीह्र योरिति क्रतत्वान्निथिशब्द एव । एकं सामान्येन तिथेः । १ ब्रम
इत्यादि घ्वसति अत्ति अधकारवं मबमनश्रदनेस्फापितं चीत्यादिना रकदी ऊह्नयेइणा सिद्धस्य धिभ्योनक
वाऊलकालकिद्रूस्वः दिनं घतितमोनिर्व्यापारं स्थितिर्वा घतेः क्विदिनमिति स्मृतिः । नजहातिकालेनन
जहातेरितिकनिन् अहश्चिति नकारस्यरुत्वं अह दीव्यतिदिक्षादिभ्यः क्विदित्यसवर्कित्वाद्दिवसः काम
यतरति वसेर्णता त्रश्रत्नि कमि रमि भ्रयिवासिभ्य श्चिदिति अरघ्रत्पयरः विर्तनामादर्शितवासरस
वद्धतिज्ञानकीहरणांवद्धोवासरसंगमहिमाधासमावे शन्क विडणादि ह्वनेव । सीतिवासशब्द इ
तिपद्यते अतोवासवइतितालव्यमध्यमाद्वसदर्शनार्थपंचपासरस्य ५ घतूप्रइत्यादि । घत्र
घतिरजति रात्रिंघतूषः रूपरुत्रायामित्यतः इग्रप्रधान्केदीर्घमध्योदंतः घतूषे घस्फुटितकमला
मोदयैत्रीकषायइतिमिद्यान् अह्नोघुरवं कलयति चे [illegible] ह्याद्यस्वेति कलेर्यकः कल्पं त्राघतपर्क
करेरितिउषदाहे उसाकदित्यसि उषःएवं प्रत्यूषः प्रतिरन्योपसर्गोनिहंतये उषः प्रत्यूषसीसद्कस्वेसांतेउ

रा॰ शु॰ ५६ 56 सक्तिसयावकसव्यपादले रेखेति मारविः अधिगत रत्त शोभैः जोषितः प्रत्युषः श्रीरिति माघभातं प्रत्युषं प्रभातं अहि
कर्मशीलः प्रत्यूषो ज्ञाते वा ड्डलकान्नितित सर्व शरः प्रत्यूषप्रभातस्य ६ दिनान्ते निर्त्यादि स्यति ने दिनं सायः
श्याघ्वेत्यादिनान्येदं तत्कर्मशीलः विजिसायइति कौमुदी मातान्ययं तव्ययमेवं स्यति अतः सायमिति ह्यं
एकं दिनान्तस्य ४ सन्ध्येत्यादि सम्यक् ध्यायन्ति तस्यां ध्येविता यां अधिकरणो अतश्चेत्यङ संध्यापि प्रसू
संध्येति शब्दाः एवितिनिय मकारापि हि संधामात्रस्य २ अहरवयवे ह शब्दो यामोदय इति विनस्य थमं वत
दहश्चेति प्राह्ने राज्ञा सखिभ्य इत्र अह्नो ह्न इत्यह्नादेशः रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं अह्नो परं अपराह्नः सर्वा
परेत्येकदेशि समासः अह्नो दन्तादिति ह्यो रपि पात्वं अह्नो मध्यं मध्याह्नः संख्याविसाय पूर्वस्येति ज्ञा
पकात्समासः विशेषणसमासो वा एताश्चित्रः संध्याः समाहृतो त्रिसंध्यं आवंतो वेति क्लीवत्वं गोस्त्रि
योरिति ह्रस्वत्वं पक्षे त्रिसंधी ॥ एकं दिनस्यादि मध्यानां १ अथेत्यादि शृणोति वेष्टान्त हिंसायां इति
शृत्र भ्यश्चेति क्लुवच् शर्वरी तालव्यादिः पृषोदरादित्वात् दीर्घोपि शर्वरा शर्वरी शय्येति शब्दार्णवः एशो राम
दरादित्वात् दीर्घोपि निशानां निशा सर्वव्यापारणां तन्नकरणं निम्नवीत्सो तन्न करो इत्यत श्चेति भावे नङ् ५६

तद्योगाद्धर्श्याद्यच्च निशाता लव्यादिः प्रघोदरादित्वाद्धलं तोपि ग्रयानः संधी त्रंसिलिदृस्यामा खं मीतमात मीति
नामन्तिधा नोति शीयो स्य स्यां निशी यि नी तालव्या शप यनिशीय छत्या वृक्ष्णा शोम इति श मेदा उराति सुख
राद्दानेसदि म्यंग्रात्रिः रात्रिन्कद्दिति डीपिरात्रारात्रि मम मस्विनीश द्दोसर्वः श्रंघंतपोरई या मयेष्टा काल
त्वेनदिन वत्वात् दिनव्यवहाराद्वत्रियामाहूणा मव्यापा रस्तु खंदद्दातिदृ राव सरंद दामीति स्वामी छप
यति वेष्टाः स्वपा अव हत्त्वश्राछादनेप वाद्य जं तानूपिपत्यादयश्चेति विका राउडापवरी प्रमे ति वनवि भा
विभापावरी विभा वरी आच्छादिका विभा वरी नक्ष त्रादिति विशेषेणा भाती ति अतो मनि उक तिबनिपश्चे
ति क्विपं ताद्दनो रवेति ङपविभावरी ति उ स्वामी त मोयोगात्तम स्विनी अत्र समायेत्यादिना विनिः डीप् रंजं
तिरागिणोत्र रंजयति तमसा वा रजनी कृदिकारादिति ङा एश्च तो रजनिरपि किंये ः किंचे निव कारादं
निः कित्वान्न लोपः कार्य्यीन - तत्वाननिंदिता मायायः सत स्थं निदा यामि नि न्यामिनी तामयं तस्यास्यां त
माते रिन्तत मि डि षित मीप वाद्य विटापात मेत्यपि त थावद्विदग्ध मुख मंडलं हा रमहादे वरतातमात
इतितमात्य प्र्लतमेत्येव पाठ इति जानो कादयः तद्दप्रकं सन्त मीत मो मिश्रभिग मपततामिनिमाद्बेद शेना

रा·मु न्नमनिधाने द्वयोरुपादानान्पाठद्वयमेवन्याय्यमितिकौमुदीवर्यन्तु सीरस्वामिसर्वधरादिभिस्कृतमितीका
५७ रोतः पाठएवस्वीकृतः इतितमीतीकाङ्गंतएवमूलपाठ इत्याच त्वमहेह्वादशरात्रिमात्रस्य १२ तमिस्रे
57 त्यादि तमोबहुलारात्रिस्तमिस्राः तमांस्यत्रसंतीति ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिनानिपातितातामसीज्योत्स्ना
दित्वान्मत्वर्थीयोणाइनाश्री तमोबहुलयोरात्रेस्तमिस्रात्तु दर्शरात्र्यांत्रिज्योत्स्नीस्यात्सर्गाउमतिचेतिशब्द
र्णवदर्शनान्तामसीरात्रिमात्रेत्तुकौमुदी १ ज्योत्स्नीत्यादि रात्रिरितिकाद्दिन्पायेनइहाप्यन्वीयतेव
द्धिकयात्ज्योत्स्नयायुक्तारात्रिज्योत्स्नीपूर्ववदणापकेज्योत्स्नायुक्तायारात्रेः १ आगामीत्यादि पू
र्वापरादिनयोः पक्षयोस्थ्वरवमध्येवर्तमानत्वान्पक्षावत्रस्तः पक्षिणीअतइनिः निशात्युपलक्षणं
तेनागामिवर्त्तमाननिशायुक्तेदिनेपिपक्षिणीअहर्युक्तायामितिसरेफपाठेआगामिवर्त्तमानाभ्या
महोभ्यांयुक्तंयोगोस्याइतिबहुव्रीहौटत्तभावस्तद्धितार्थोतत्पुरुषात्तुदष्टेः समासांतविधेरनित्यत्वाद्वा
णकेदिनद्वयमध्यवर्तीत्यारात्रेः १ गणरात्रमित्यादि इहगणशब्दएकवचनातोबहुत्वसंख्यावक्ता राम
इतिबह्वर्णोत्पत्रंङमित्रारात्रीणांगणोगणरात्रंरात्रदंतादित्वात्परनिपातः बहुगणोनुसंख्यात्वेत्रअहः ५७

सर्वैकदेश इत्यादिना च क्लीबत्वमत्र प्रमादः। रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्तिरित्येके। प्राप्तमपि पुंस्त्वं लोका
श्रयत्वान्न भवतीति सर्वानंदः। तन्न देशकाशीवलेवाय सा वा भवति न पुंसकत्वे मान्संख्याशब्दस्य रात्रि
शब्दस्येति वररुचिवचनात् गणाशब्दस्य संख्यात्वान्न क्लीबत्वस्य संभवात् तथा च नपुंसके यमेव वक्ष्य
ते रात्रं प्राक् संख्यायाविति मिति केचित्। अन्ये तु अह्नः गणानां रात्रीणां समाहार इति द्विगौ कृते समासा
वयवात् समासांता इति अकारांतोन्नरस्य दत्वाभावादकारांतोन्नस्य दोह्नि गुः द्विरात्रं भाष्य इति शीला
भावे स नपुंसकमिति क्लीबत्वं प्राप्तं बाधित्वा नेन पुंस्त्वे प्राप्ते यात्रादित्वात् क्लीबत्वमिति। एकं १ प्र
दोष इत्यादि ॥ इषवैकृत्ये वृत्प प्रारंभो दोषायात्व दोषः स्या आदि समास स्यात् प्रारंभो दोषावाय त्रेति ए
कविभक्तिवेत्सुपसर्जनत्वे गोस्त्रियोरित्यादिना ह्रस्वत्वं न तु च दोषाशब्दो यमव्ययं तथा वाय
मेव वक्ष्यति नक्तंदोषावरजनाविति तदस्य प्रत्ययांतत्वेऽह्नस्वत्वं सत्यं दावं तोपि दोषाशब्दो स्ति तथा
च महि ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं तु इति द्वे २ अर्धरात्रं अर्धरात्रे स्त्रीर
त्रः निशेरते स्मिन् शेते निशीथ गोपी वा यथावसथाद इति चकि निशीथ इति निपातितं सिंहावलोकित

न्याय्येन समाहितयत्तु वर्त्तमानं ... यस्या २ यातियाधामंन्याते र्मणीति मकयष्टायस्थ तिउपरम
तिरात्रि रहस्थाने नेतियम उपरमे यत्र प्रसर्वाद्धरतेः प्रक्षियते टकाद्दि रस्मिन्त्रह रः पुंसीति घः द्वैप्रहरस्य
२ सपर्वैत्यादि प्रतिपत्पंचदश्योर्मध्यं पर्वसंधिः पंचदश्यानां मरणात स्यमरणो ऽ इत्यंचदशीति द्वयोरपि
पूर्णिमामावास्ययोर्ग्रहणं उक्तं तिथिसंधिकानकाच एकं १ पक्षांतावित्यादि द्वे पंचदश्यौ पूर्णिमावा
वस्यपक्षस्यांतौ पक्षांतौ एकं १ पौर्णमासीत्यादि मीयतेति थी नांस्तयोरहद्विस्थाने न मातेर्गणाद्दिको
सि प्रत्यय मासं दसंपूर्णो यस्यां सा पौर्णमासी तिथिः सास्मिन पौर्णमासीति निपातनादण् अ
थवा पूर्णो मासः पूर्णिमान्तस्ये यं तिथिस्त त्र भवा वेत्यणि पौर्णमासीयद्वा पूर्णो मासो वर्त्ततेस्यां पूर्ण
मासादण् पौर्णमासी पूर्णिमेति पूरी आप्यायने भावे क्तः भाव्व नां तादिमल्लुष्टक्त व्यइति मपिरा
प्रसूरणां पूर्णोः त्वादिभ्यः क्तित्रिष्ठा वदिति क्तिनित त्वेव पूर्णिमी मात पूर्णिमा आत इतित्युखाभा द्वे
२ कलेत्यादि सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात् कलाहीनेवं दृश्यमन्यत इति क्तिनि अनुमतिः रान
स्यान्नाम एकं १ मूर्णेत्यादि सेत्येव सा पौर्णमासी पूर्णचंद्रेण राकास्यान्न राति शुभमिति राद्दाने कृदाराव त्रिर्धः ५८

कटाप्रवाङ्कुलकान्तके राा इतिनङ्क्षस्वा।एकं २ अमावास्येत्यादि अमानामरवेरश्मिचंद्रलोकेप्रतिष्ठिता। तत्र सो
मो वसत्यस्याममावास्या। तत्स्मृते।। यद्वा अमासह वसतोस्यां चंद्रार्काविति अमावस्यदन्यतरस्यामिति
णपत्यमावास्याय द्वेत्वद्धभावो निपातनात् अमावास्या दर्शः माावसीवेति २ भसत्र यमावास्या मावासावा
मा माप्य मामसी तिशद्वार्णविवानेकरूपतयादृश्यतेयाज्ञिकैर्दर्शः पुंसि बन्ध्यद्वा नदृश्यते चंद्रोत्रमंगलवद्
दर्शएव दर्शः दृश्यते उपलक्ष्येत्ते चंद्रार्कावत्रेति दर्श इत्यन्यः सूर्यचंद्रोः संगमोत्रेति व्याधिकरणो बहुव्रीहिः चत्वा
रि दर्शस्य ४ सेत्यादि सा अमावास्या चतुर्दशीयोगात् दृष्टचंद्रा सती सिनीवाली सहरएनविष्णुनावर्त्ततेसा
लक्ष्मी तद्योगाद्वी ह्याादित्वीदिति सिनी चंद्रकला सावालास्त्या अत्र गौरादिपाठान्ङीष सिनीवलति धा
रयति वा कर्मण्यण् सिनीवाली स्त्रियां संवदितिन पुंवत्वं संज्ञापूरण्योश्चेति निषेधात् सिनासितावालाः
स्यास्यामिति तु स्वामी एकं १ सेत्यादि उदयेमावास्यायोगान्नष्टचंद्रकला अमावास्या कुहूः कुहूय
ति विस्मापयति कुह विस्मापने उणादित्वात् कुक मितमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः रिति वाङ्कुलकीनिष्क्रे
रपिधानुप्रदीपस्तु गाघादित्वान कुहरतयावधेत्तरुरजकुङ्कस रघुतनुकरे यावः स्त्रियामिति वंध्यावासातद्

तान्संक्षेपाप्तेपवादमाह। एकं २ उपेत्यादि रंजेरुपसर्गान्भावेऽबन्त्यस्य विभावकरणायोरिति नलो
पञ्चह्रिः। उपरागः उपरज्यतेऽनेनेत्युपरागः इति क्षीरस्वामी। ग्रहणं ग्रहः ग्रहवृदृ इत्यप् शब्दे राहुग्रासावेन्द्वर्कया
सस्य २ सोपप्लवेत्यादि सोपप्लवः सोपसर्जनस्येति समासः उपरक्तः कर्त्तरि क्तः। द्वे प्रत्येकं राहुग्रस्ते
न्द्वर्कयोः २ अग्नीत्यादि अग्नेरुत्पातो वैकृत्यं उपसर्गः समानमाहितमर्पितं फलमस्येत्युपाहितः। द्वे आ
काशादिवपग्नेर्वैकृत्यस्य २ एकयोक्त्येत्यादि एकयोक्त्या पृथग्वचनेन रोदसी इतिवच्चंद्रार्कौ पुष्प
वन्तावित्युच्यते एकैकाभिधाने एकवचनान्तोऽपि पुष्पवंताविति मनुवंतस्थायमिति सवितरि केचिन्नवि
त्त शशिनौ पुष्पवंतावेकोक्त्याविति नाममालायां प्राक्प्रत्यक्धरणीधरशिखरस्थित पुष्पवंताभ्यामि
त्याश्चर्यमंत्रपर्यावादंतत्वदर्शनान्नित्यद्विवचनान्त स्थायं मिलितयोरेवाभिधायकत्वान्न तथैव सर्व
त्र दर्शनाच्चेति दिवाकरनिशाकरावितिदेवद्वंद्वे चेति नानङ् तत्राङ्। तो द्वंद्वे इत्यतो द्वंद्वग्रहणेऽनुवर्तमा
ने पुनर्द्वंद्वग्रहणान्न देवलोकसाहचरितद्वंद्वग्रहणान्न अस्य सुद्वंद्वस्यात्तथा नक्षत्रतएवरविचंद्रावपिनो
पलक्षितावितिविरक्तयर्थः। एकं १ अभ्रेत्यादि पुंसो यावन्कालं मरुत्रिमनेत्रविकाशानंतरं पस्या

कुं वनं ज्ञायते स निमेषः तेष्टादश काष्ठा सा च दिक्पर्याये साधिता समुदायवाचित्वात् काष्ठेत्येकवचनं ए
व मन्यत्रापि बोद्धव्यं एकं अष्टादशनिमेषावच्छिन्नकालस्य १ तास्काष्ठास्त्रिंशत् कला कलसंख्याने कलय
ति कालः अच् टाप् एकं १ ताः कलास्त्रिंशत् क्षणः क्षणु हिंसायां अच् एकं १ ते तु क्षणा द्वादश मुहूर्तः मुहूर्त्त
कौटिल्ये वा डुलकादंत्नित्त्वपतिकः स्वडागमल्लालोपइतिच्छकारलोपः एकं १ ते तु मुहूर्तास्त्रिंशत् अहोरात्र
अह्ना सहिता रात्रिरिति समासः द्वंद्वो वा गणा रात्रवद्बहुत्र ङीरु विशेषरूपरात्रिस्थते रेफसंख्यानमितिरु
त एकं १ ते पंचदश अहोरात्राः पक्षः पच्यते तिथ्यस्तातिप क्षेत्रद्वादिहनिकमिकमिभ्यः स इति वाहुलकान्स
पक्ष इत्यव एषो दरादित्वाद् एविपर्यये यक्षइत्यन्ये एकं १ पक्षौ वित्यादि शुक्लपक्षः पूर्वस
नः कृष्णपक्षः अपरं सङ्ख्यमेतौ केकं १ तौ पक्षौ मासः अच्युत्स्यायं मासः एतच्चान्द्रेणमानेन सौरा
दिमाने तु मासस्यतिपरिमाणं तेने नासोऽव मसीपारमाणो हल श्चेतिघञ्र एषोदरादित्वाद्दन्तोपायं तौ द्वौ
वर्षा शक्ः अमो वर्षागमामस्त्र ह गणाः इति नामनिधानानारास एकं १ द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतु इयर्ति
अवैक्षितिते च कारे राफिकावादृगुणाभावः माघफाल्गुनौ शिशिरस्तु एवं द्वाभ्यां द्वाभ्यामपरेऽपरे वसन्तश्च

रा॰ ख इमीकृतवः पुंसि मार्गादीनां प्रयोगःक्रमादिति वक्ष्यति तत्कथं द्वेद्वे माघादिमासा विख्यायते उच्यते एतदय
६० नप्रदर्शनार्थमुक्तं मार्गादिमासाविख्यायमाने हेमंतशिशिरवसंतैस्त्रिभिरयनमुक्तं स्यात् नवर्तैरयनेनकिं
60 न्तु शिशिरवसंतग्रीष्मैः स्यात् वर्षाशरद्धेमंतैश्चेति अतः प्रक्रान्तोपयुक्तमिदमुक्तमथ तु वक्ष्यते मार्गादीनां प्रयो
ग इति अनुवादश्चायं न विधिरित्यतो वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यं एकं । तैस्त्रिभिर्ऋतुभिः एकमयनं स्त्रयते
कोऽनेनेत्यागतोऽस्तु २ एकं । अयनेत्यादि द्वे अयने के ते कस्योत्तरागतिर्दक्षिणा च उत्तरागति
र्माघादारभ्याषाढपर्यन्तं उत्तरायणं दक्षिणागतिः श्रावणादारभ्य पौषपर्यंतं दक्षिणायनं अपन
हूयस्य एकं २ समेत्यादि रात्रिदिवं अवतुरेत्यादिना साधुस्समरात्रिंदिवं यत्र विषुमाप्येव्ययंत
द्विद्यते स्यमनुपसंज्ञायामिति वत्त्वं विषुवत् विषुवमिति प्रकरणोऽन्यत्रापीति चः वाक्ष्यबाच समा
रात्रिवासरः काल इति पुंस्कांडे वोपालितः विषुयोऽप्यत्र लोमादि सूत्रेणाराक्षितः द्वे विषुवस्य २ मार्ग
त्यादि मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणाश्च विशीर्ष इति शीर्षादेशः मार्गशी राम
र्षी पौर्णपौर्णमासी अस्मिन्निति साऽस्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्यण् मार्गशीर्षो मासः एवं पौषादि ६०

रपि मार्गपौषयोः प्राणिनां बलमवाप्यत इति विग्रहः कांत ततः सहो बलं तद्युक्त परितमस्मिन्नस्तीति सहाः सहः शब्दान्मत्वे
मासतन्नोरिति परतः तस्य तु गकारेकार रेफाष्ठवक्तव्या इति लुक् उत्तु लुक् पक्षेत्तु सहस्यः पौषे द्वे तत्र मार्गस
हः सहा इति शब्दार्णवाद् तोपि सहः शब्दात् यावसहस्य प्रथमे मासि वाहयेदोषसंचयमिति कांत मृगशिरा
एवमृगं तथा मृगशिरा मृगाइति रूढकोषान्तरतद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी ततः सर्ववहुत्र्याहिम्मार्गशीर्षाग्रहाय
णीयोगात् ग्रहायणी कश्च अग्रहायणिकश्चेत्यादि कुट्योत्वादि त्वाद्दीर्घ आग्रहायणोपीति द्वयमतः च
त्वारि मार्गमासस्य ४ पौष इत्यादि पौषं तैषी पुर्विकपुष्यतिष्ययोर्नक्षत्रागीय लोपो वक्तव्य इति
तत्र साधु रिति पन्नात्रीशी पौषस्य ३ तपते वसि तपः ऋण्यमासत्वात् तपो त्रास्ति तपाः स्यांत सहो वत्साधने
मार्गवत् भावः द्वे माघस्य २ अथेत्यादि फल्ले ईर्कच तस्य ननफल्गुन्यौ द्वस्वादी फल्गुन्यो ल्कालेजात
इति फल्गुन्यां चाम्यां होनाविति टाप्रत्यये अर्जुनेपि द्वस्वादितिरूपं रंता करः फल्गुनक्षत्रेर्जुनेमासेमृत
क्षत्रे फल्गुनीस्त्र तेति गोवर्द्धना नंदकांत नोग्गादौ तृयिश्च नफाल्गुनाविति द्विद्विर्निपात्य फाल्गुनोर्ज्जुन
एक्के फाल्गुन नक्षत्र र्ज्जुने मासे फाल्गुनी वास्य पुरिमितिवचरति फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी त्व भा

रा.मु. षाफाल्गुनीत्यादिना ढगागौ फाल्गुनिकः फाल्गुनश्च पसिसा तपस्यः ।।१।। फाल्गुनस्य ३ स्यादिति ।
६१ चैत्रिकः फाल्गुनि कवन्मन्यते सर्वत्र कामदेवोत्र मनसानेफलिपाटिनमिमनिनाम्न पाटिना किंम्यो
61 धड श्चेति डध स्यांतादेशः मधुः पद्मा मधु वसंतं त्रास्त्रीति मत्वर्थमधोर्जवेति जस्य वालुकि मधु ।।३।। शिवे
त्रस्य ३ वैशाख इत्यादि ।तं मध्व त्रास्मिन् धोत्रि वेति त्रे माधवः ।वयाश्च कम्योर्रामासी राधो तनाः सर्वव
द्राराधः ।।३।। वैशाखस्य २ ज्येष्ठ इत्यादि ज्येष्ठ इत्याराहृये नस्रर्ववन् संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभा
वे ज्येष्ठोपि ज्येष्ठे मावि शाषा ।।मासिव ष्टङ्चेत्यष्ठा वरूहगोधिके ति त्रिकांडशेषः ।।३।। शोमित्रस्य प्रस
भमन्त्र ति ज्येष्ठेवि रहइति कुमारदास द्ध्यर्थसिद्ध श्च शुक शोवनसस्यात्र शुकश छालुगकारेकारे
फाश्च वर्क्कव्यं इति शुक्रा ।।३।। ज्येष्ठस्या २ शुचिरित्यादि अग्नौ शुचिरुक्त आषाढाल स्णांततः स
र्ववद्राहये न आषाढः अपमितश्च वेः पुंस्त्वार्थेन स्त्रे आषाढेत्य त्युत्यनं स्त्रई न्या मध्यो वद्धस्वाद्री तिश्र
वि षादि स्त्रे रस्तिलः मङ्गो हिरणी योगफलं तदेव शुतावषाढा साहि तेच चंद्र इति वराहः मासे त्रुम षाढस्य राम
दित्वा न्द्वेद्रूपं स्यादाषाढे त्वषाढकः इति शब्दाराविः अषाढादिशो वो कपती ति आशाढ सालव्यवान ६२

ज्ञातो वचनमस्थलकं द्वे आषाढस्य २ श्रावणस्त्वित्यादि श्रुणोति वर्ण्ञ्जलवचनादन्यत्रापीति पुंस्त्रश्रवणास
र्ववदणिः श्रावण्याः मध्यवकारवान्स्त्रीपुंसयोर्नस्त्रभेदेश्रवणांश्रुतिन्कर्णयोरिति रभसान्नभसो मे बान्नस
त्यत्र नभाः सहो वन्वधनुर्ह्रेरत्रिषु नभःकी वंड्पोत्सिपुमान इवंद्वाराः श्रावणावर्षासुविसहश्चोपतङ्गे हइति
मेदिनी तिनभासं तं मे वक्ष्यन्नत्वादस्य नभा इति त्रुस्वामी श्रावणिक इति विभाषाज्जुनीत्यादि नाठकात्रीणि
श्रावणस्य स्युरित्यादि तपस्यवन्नभस्यः प्रौष्ठपदापौर्णमासीजतः सर्ववदणभाद्रपदं भाद्रपदश्चं
त्वारि भाद्रस्य ४ स्यादित्यादि आश्विनः पूर्ववनद्इषुगतोऽप्यश्वपान्वमास्त्रमासेजिगीषुरामद्भिश्च अवि
इषत्युमहर्इन्य निमिषेवराम भूतः इतिमाधवपमकान्य पुकृ आश्विनीतत आ युक्त जी पौर्णमासीत
तो मासे पूर्ववदणाश्वयुजत्वहषोदरादित्वाद्ध स्वपित्राश्विनोऽश्वयुक्तश्च इति त्र्यमरमाला आश्विनादि
त्रीण्याश्विनस्य ३ स्यात्कार्तिकादि कार्तिकः पूर्ववच्छवड्लाकृत्तिकास्पर्ववद्धणोवा इत्युक्तं स्वसोहमाद्भु र
तिनाममाला तदत्रमासे जिगीषतामश्चिन्नश्वचिकुर्तेन्कार्त्तिक इति श्रावणिकवत ठकु चत्वारि कार्त्तिकस्य।
४ हेमंत इत्यादि हंति इति हेमंतः हंतेर्झच्‌ हिवेति मध्वहिराद्देशो ... मार्गपौषाभ्यां हिमश्चन्ध्रस्य कः २

 शिशिरो हितालब्धप्रायुक्तः एकं माघफाल्गुनाभ्यां स्मृतो: १ वसंत इत्यादि वसतिकामोऽत्र वसंतः भृङ्ग्वहीत्यादी
 नामव्वाखुमधुरमंते रमसंप्रक्राम वंतीति सुरभिः सुमूर्वा नरमेः सर्वधात्रम्यइतीत्र: ॥ व पंचेत्र्वे शाखाद्वतोर्वसं
तस्य २ ग्रीष्म इत्यादि गिरतिग्रे र्मसीमग्रीष्मधर्मा इतिगिरतेर्मकप्रत्ययः ग्रीष्मादेशो ग्रुङागमनिपात्यते
 ग्रीष्मः उष्मेवोष्मकः उपदाहेवाद्गुलकारमनिन्दी ब्रंपा वादिपाठान् कनकनमाक ग्रदंतोपि ग्रीष्मोश्वरिरी
तथा ज्यैष्ठत्रस्मान्त्रिपां द्विषातितावपालान्निता तं दह्यतेत्र निसर्वोह्वाहल्ह लश्चेति व जन्पवाटित्वात्कुत्वं
निदाघः उष्मा नाम्रुपरा मोत्रे तुषमोपा मः उपति उपवदाहे इणा ससाति दिनित्प्रख्यादि भ्योन कउष्म: उष्मा ग
मउत्य न्योपसर्गानियमार्थं तपति तपः श्रचि श्रदंतं तपेन वर्षा शरद्धाहिमागमइतिमाघ: ॥ ससग्रीष्मर्ब्रीः स
च ज्यैष्ठाषाढाभ्यां ७ स्त्रियामित्यादि प्रकृष्टं वर्षमत्र प्रावृट् संतोप्रषुहः ष्मु ष्टु सेवने संपदादित्वान्क्विप्
नहिष्ठतीत्यादिना दीर्घः वर्षणां वर्षतेरति शपितस्यात्र स्त्रित्रचिटा शावर्षानीति श्रवृटाष्ट वर्षाभूस्त्री तिवङ्
त्वाहूयं वर्षास्त्वे सेः ससवश्रावणाभाद्राभ्यां १ श्रथेत्यादि शीर्य्यति स्पांपाके नोषधयः स्प्रुणातिहिनस्तिता
पेनवा श्रृहमसोऽदि शरद्धांताः मार्गशीर्षटापि शरदापि तथाव शरभवेच्छरदयाशाहह्पाद्धृषोसहेतिविश्वः

एकमाश्विनकार्त्तिकाभ्यामृतोः १ षष्ठमीत्यादि अमी हेमंतादयः षड्मार्गादीनां मासानां द्वयेनर्त्तवः

ऊर्मिभवंतिसांतो कत्वादयइतिब्रन्ना हेमंतादीनांपर्यायप्रत्येकमेकं १ संवत्सरइत्यादि संवत्सरएतवो

वसंसूर्वादिसेत्वसोश्वेतिसरनसस्याईधातुकसस्यतकारःवापदांतस्यपदेसाबुनासिकोवकारःपदे

नुस्वारःसव्वत्सरसंवत्सरः अनुस्वारपक्षेपिवकारस्यवकारेदंत्योष्ठत्वान्नमतोनएवंवत्सरःसंवत्सराबुप

रिवत्सरवत्सराइतिआप्यतेसौआएव्यासौअ्यस्यश्वेतिरन्ञ्वस्वत्वेवअइजहीत्यतन्नुजिहीतेवा

हश्ववीहिकालयोरितिल्युइहायनःअब्दीतिसंवधःहायनःश्रीनिपारेब्वीशरदित्यव पःप्रत्तादित्वा

त्शरद्दोपिसमायोचितिशारदइतिरत्नकोषःसमतीतिसमथमवेक्तुल्पेदंत्यादिपवाद्यवटापस

मासमस्त्रिसमतिवर्त्तंतेसत्वोयस्यासामाइतित्रुस्वामीसमाइत्यवहुवचनांतइत्येकेतथावचाम

नःसमासिकतावर्षाप्रसमानोजलोकसइतिसमांविजयतइतिनिर्देशात्समासमायामिनिद

र्शनाघेकत्वमपिदृश्यतेअतएवायंकुशलोम्नीतिनश्चितवान्वहुक्वनेनडवहुवचनांतत्व

म्चवयतिस्म।षइत्वत्सरस्य ६ मासेनत्यादिमासेनापिद्दर्शाकच्चवालादीनामहोरात्रत्मा

रा॰ श्रु॰ ६३ त्रिंशता वर्षैर्शा देवानामहोरात्रः पित्र्यश्चैवं यथा तत्र पितॄणां कृष्णपक्षो दिनं शुक्लपक्षो रात्रिः उत्तरायणं देवा
नां दिनं दक्षिणायनं रात्रिः देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽहोरात्रः ब्राह्म इति सर्वं वदताम्ब्राह्मणोऽ
63 ज्ञातो शितिटिलो पः मात्र पशवत्तु पुंगि न देवानां नेकं युगं लोके युग मानं यथा । पूर्वं कृतयुगं नाम
ततस्त्रेता विधीयते । द्वापरश्च कलिश्चैव युगान्येतानि सुव्रताः । सहस्राणां शतान्यासं चतुर्दश च संख्यया ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि तथान्यानि कृतं युगं । तथा दश सहस्राणि वर्षाणां शतसंख्यया । अशीतिश्च सहस्रा
णि कले त्रेता युगस्य वा । सप्तैव नियुतान्याहुर्वर्षाणां मानुषाणि च । विंशतिश्च सहस्राणि वर्षाणां श
तसंख्यया । षष्टिश्चैव सहस्राणि कालः कलियुगस्य तु । एवं चतुर्युगः कालः सतु संध्यांशकः स्मृतः ।
ज्योतिषे तु वक्ष्याम्यहमेवाखं तुरंश्च मासा वेदा रसाष्टौ भुजत्वक्षिवेदाः । एतानि शून्यत्रपभाञ्जि तानि युगाव
संख्या पारिकीर्तितानि । एतत्र मानुषमानेन सत्यादीनां मानं तत्संख्ये नापि । यथा सत्यस्य । १७२८०००
त्रेतायाः १२९६००० द्वापरस्य ८६४००० कलेः ४३२००० इदानीं च शकाब्द ६३५३ द्वात्रिंशदधिकपंच राम
वर्षोत्तरचतुःसहस्रवर्षाणि कलिसंध्यागतानि ४५३२ तथा च गणितं तद्ब्राह्मणो । महिंतापनापराज ६३

पंडितश्रीनिवासः कलिसंख्यायाः स्वरसकरकृतवर्षाणि श्रुतानि ४३२॥ तच्च ब्रह्मणो दिनं हरांहे क
ल्पोऽत्रापि स्थितिकालो भूतानां प्रलयकालश्च भूतानां ब्रह्मणो रात्रिस्तथा वै लिंगे चतुर्युगसहस्रं वै कल्प
श्चैको द्विजोत्तमाः निशेषं तेस्य जते लोका नश्यंत्येते निमिजंत वल्कोटीनां द्वे सहस्रे च त्र्यष्टौ कोटिशता
नि च द्विपाधिश्च यथा कोघो निपतानि वसमति॥ कल्पस्य संख्या कथिता कल्पशेषं तु कल्पयेनाः कल्पा
नां वै सहस्रेषु वर्षमिकमत्रस्य तु कल्पांता मष्टसाहस्रं ब्राह्मणो ब्रह्मणोऽयुगमिति॥ मन्वंतरमित्या
दि॥ दिव्यानां युगानामेकसप्ततिर्मन्वंतरं मनोत्तरमेव काशा वधिर्वा प्रसिद्धि त्रितिमन्वंतरं॥ सुस्काये ति
समासः॥ तदुक्तं लिंगपुराणे एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः॥ कृतत्रेतादियुक्तानां मनो
रंतरमुच्यते॥ मन्वंतरस्यास्य संख्या च वर्षाग्रेणेह कीर्तिता॥ त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तम
ः सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु॥ विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकं विना॥ मन्वंत
रस्य संख्येयालिंगे समिकथिता हि जाः मानवेन च ब्रह्मश्रुता च तु दशैवा तथा च विष्णुपुराणे स्वायंभुवो म
नुश्चाद्यो स्वारोचिषस्तथा॥ औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतं तु मनोः सुतः॥

रा·स्तु· वैवस्वातोयं यस्यैतत्सप्तमो वर्त्तते युगानिति ॥ एकसप्ततिरिति ॥ यद्यपि गताः न यास्मोई युगो नाधिकाना सा यया
६५ कृत्नमिति निधाने सर्वज्ञश्रीनारायणाचरणाः दैविकानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनं नामन्वंतरं तथैवैवंकृत
64 स्वभावाश्चतुर्दश ॥ तत्किंचिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति ॥ तथाप्युत्पत्तावालदिहनोत्कं अपरेच
सप्तमन्वः सावर्णि — त्रसावर्णो ब्रह्मसावर्णा इत्यपि ॥ धर्मसावर्णाश्च रुद्रसावर्णो विबुधभोत्यवाना ॥ एते
चतुर्दश मनवः ॥ एकं मन्वंतरं यस्य १ संवर्त्तइत्यादि संवर्त्तते उपरमते जगदत्रेति संवर्त्तः हलश्चेति घञ्
वृत्तिरत्रावसानार्थः यथा लोके यमतिवर्त्तउपरमतस्तस्य र्थः प्रलीयते त्रेति लिङ्ग्ह्ले घञो एरच् प्रत्यय
:क ल्पांतविरुद्ध लत्वराः लीपंते त्रं एं सिसंज्ञायामिति कः ॥ कृपेरोलइति लत्वं कल्पः सर्वचक्षु ॥ तस्य
कल्पस्य ब्राह्मदिनस्यांतो अवधिः ॥ एकः कल्पोऽत्र तस्यार्थेऽल्पप्लक्ष ब्राह्मणो दिनार्थे कल्पः शास्त्रविधौ त्या
पेवृत्तेवब्रह्मणो दिन इति शाश्वतः पंचपल्लयस्य ५ अक्षीत्यादि पंच्यते ने तिपचीव्यक्तीकरणोप
वीवि स्तारेवाद्यकर्त्तरि चेति घञ् कुत्वं पंकः ॥ पाप्नोति व्याप्नोति पाप्मा नामन सामचा दिसूत्रेति पातितः पा राम
त्यस्मादात्मानं पारक्षेति पाणी विशिष्यत्य पापं किलति शिति क्लिष्टिं करोति किलशैत्यक्रीडनयोः किले ६५

ऊँ कृ वेति टिघव् ङगागम कित्विघं कर्मस्त्र मंस्यपति तन्न् करोति कल्मषं प्र मोदराह्निकल्पयति एह् ति कलिम्प
उपच क्नाघ्रैत्री राघापि मूर्ड न्य घाणिव ड्यतिहेतुः क्विवे तिइ नेवह् ह त्तिनं मंत्य धो ने नइ शागतौ इ रा ञागसीतिञ
सुन लुटवए नःसांतं न हंति घन्यामि तिञ न्ये भ्यो पीतिइ मंक्वादित्वा त्कृतंञ बं ञमंति यांत्य नेनाधइतिञ
मगात्यादि घुञमेड्क कोति ञ ड व्डङगागमःञ ह उम्मोयां तसांतेशी घंमेहोविघ्वातंइ तिञ ञ स्वारपरोहका
रो घकारड् वच्चूयत इत्पद्धर मेरोपा कृ त्वेनागारात्रपा स समात्रंत इकंए कृ त्वंह ढ्विकल्पेव मे देपित त्वेक
त्वेपितिङ्क कंजाप वर्णाना मञ्च आसंत्य हि गताविस्यतोसु नाहंहइ तिसिद्धेयविरवि मवीत्यतोसुवच्यो
तित्विरासार्यममेत्वकेति सून्नमि ती हिभी मन्त्रपाध्याय सर्वस्वे त्रुञ्जे वाते रप्यसुन्मतभे दादितिकोञ
दीकसुदत मस्माड्र सर्वदिरोभावेक्तः ड्रि तंदुनिदिंतं कृतं करणा मस्यइ ष्कृतं इड डघधेत्यादिनाघ
त्वां द्वादशपापस्य १२ स्यादित्यादि धरति विघ्नं आर्तिक्षसुड्क ष्टेष्टे ह्रीति मन्त्र् आस्त्रियां पुनातिधर्मोलुड्क
स्वश्वेति पन्लुङागमङ्क स्वत्वानि उणांपइ दमन पो रतिशयेनप्र शस्तंइय संइयसु ति ग्रादेशश्चये यः मांतेसु
क्तं तेड क्त तवन् वर्घंतो ह्वं नत्र पधेति कह्व घतःपंचपापस्य ५ सुहित्यादि मोदनं पुन ह्रीता धातिः धीत्रः कि

रा॰सु नप्रीतिसाहर्ष्यानस्पदः प्रीत्वं प्रमदः समदोनिपातितोऽर्हर्षप्रमोदानंदावजंताहुतोपुत्र आनंदथुस्थशणाति
६५ अ शुभं सर्वधातुभ्योमनित्रुशर्मनांतशिवोत्य शुभंमातंसेरु प्रेहसि मशिरावामिदमिरूष धर्वभ्यांत
65 नितिवाइलकाहनरथपंवइत्यादितथाचदेवीशातकेअनुलोमसतिलोमप्रमकंपातंवर्मानस्थान
नर्मावतंसाइतिस्पतेः मोत्रा सालव्यादिइत्यपरइतिकोमोदकी।सोंऽतकर्मणीतिस्वामी।शोनाति
खानीदिर्याशिाश्रनेनसुखुरवनत्यसुभमितिवासुखंजातिकालसुखादिभ्यानच्छादनादितिस्वरस्
वेशासुमवीतवशोईद्भादशप्रीते। १२ शेपंतु सुखस्याप्रीतिःसुखजोविकारइत्यन्यइतितुकोसु
दी १२ श्वःश्रेयसमित्यादि श्वआगामिश्रेयोवश्वःश्रेयसं श्वसोवसीयःश्रेयसइत्यवसमासांतःआ
दौतालव्योत्यस्यशुभंधन्यंभवंशीलंत्वसपतेत्युकत्रु।माञुकंभवोभद्राश्विसत्वमोनित्यजयांभवा
भद्राशिरवाशिटिवनृभविकंधन्यंभवतिभव्यंभव्येगेयेतिसाधुःस्वरादेराकृतिगणात्वान्नूकुषेसोत्रत्वा
दूभी द्विवाववकलचकुशलंतालव्यमध्यंकुशलुवहितयेइतिविद्याःघंकुशल्वपोइपोछ्ययइतिवास राम
वरत्वास्येघःकुपनिष्कर्षइत्यतोऽहन्यमध्योपीत्यतदलंकारोमूलासिरोगात्यशुभंहितश्रेयःआशिष्विविति ६५

मनुष्ये ममाश्रिपामिति र्भवं वच्यस्यते शास्यं शस्कृत्ये तो भाविकः ॥ इष्टदृश कल्याणस्य ११ अयेत्यादि पाप
पुण्यपशब्दौ सुखादयश्च शब्दां नाना गौण्य धोक्ताः लिंगाः उपचारात् इतिद्वे विशेष्यवर्तमानास्त्रिलिंगातत्र स्त्रि
यां कल्याणी अन्येतु टावंताः सुकृते सुष्टु कृतो दुष्कृत इति क्रियानिबंधनवाच्यलिंगत्वं न्यूनानिवं धनं
कल्मषो यमभ्यारोप इति शिष्टप्रयोगाः ननु कथं हारिद्रेपिधनि त्वे पि वशात्पुण्य न सुखमिति उच्यते
अभेदोपचारेपि द्रव्यं प्रति विशेषणत्वेन सुखादि द्रव्य लिंगदह्य स्वार्थप्रधानं द्रव्यं प्रति विशेष्यत्व
तं विविक्षितमिति स्वलिंगमेव केचित्तु पापपुण्यसुखादि वेति समस्तं पठित्वा आदि शब्दं प्रत्येकम
भिसंबध्नंती ति कौ षट्टीमतल्लिके ति। ननु शस्त्र प्रशस्तयोः को भेदः येन मतल्लिकादयः शस्त्रपर्या
यान् पृथग्गुच्यंते उच्यते शस्त्रमंगलं प्रशस्तमन्यर्थं श्रेष्ठं किं च शस्त्रवचनाः शिवादयो पि गुणो पि व
र्तंते द्व्योपि मतल्लिकादय स्त्वाश्रयविशेष्यलिंगाद्व्यएकवर्तं तेरवक्षादिवन्न आविष्टलिंगश्चान्यलिंग्यानां सा
मानाधिकरण्येपि निजलिंगं न जहाति यथाश्च मतल्लिका गोपकांड कुमारी तल्लजोतियाव मां ब्राह्मणश्रेष्ठि
वो रेहत गोमतल्लिका अश्वापकांडो वि टिपेतरु स्क चपशस्त्रयो रिति मोदिनिः कोप्रकाशवतनः कलि ह्रस्का

रा॰सु॰ नव्यवातांयोवीरस्तबकांस्कोइतिभट्टिः अत एव मतल्लिकादीनां दृढिशब्दत्वात् प्रशंसावचने श्वेते नित्यसमा
९९ ससंबोनत्वाधिविति निपातनाद् इह [illegible] शस्य ध्यं च ५ [illegible] पमित्यादि शुभकारि देवं स्वयं इत्यागतैापवा
66 द्यदुक्तं याल्लिरपावितइतिस्वस्तुसुलभेः सदा [illegible] तहपरतेतिकिरातः एकं १ दैवमित्यादि दे
वादात्मन आगतं दैवं पूर्वकर्म दिश्यते स्मादिष्टं दिशश्चेति सिद्धं नेत्राः भागपेकदेशयोर्भाग इति रूढको
क्भागं भागधेयभागधेयं स्वार्थे भागरूपनामभ्यो धेय इ भागं भजसेवायां सह लोपे नह्वद्रुवजोरि
त्यादिना कुत्वं भाग्यपाद्यले ति यति भाग्यमिति तु स्वामी नियम्यते न्यातियतिः किंतु बाध्यते तेन न विधिः।
घर्स्पाक्तन शुभाशुभकर्मणः ६ हेतुरित्यादि हिनोति वा प्रोतिकार्ये हि गतौ कमिमनिजनिगमोत्रा
दिभ्यश्चेति तुत्वहेतुकरोति ल्लु इ वेति वकारानुल्लु इकरणाविशेषणाज्जायतेतेन तु उपसर्गविसंज्ञाया
मितिरं अन्यषमपीति दीर्घः । वीजंत्रीतीकारणमात्रेस्य २ निदानमित्यादि निदानं वडुलमन्य
त्रापीति ष्ट्र आदिश्च प्रथमं वत्कारणं वेति आदिकारणं एतत्त्वैशेषिकादिभिस्समवायिकारणमु राम
च्यते अन्ये तूपादानकारणं वै [illegible] कारणमिति [illegible] यमकारणात्स्या २ क्षेत्रज्ञ इत्यादि तथाच गीता ९९

इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते। एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः॥ क्षेत्रेशरीरेजानातिक्षेत्रज्ञः
ज्ञानस्याशरीरात्मसंयोगासमवायिकारणाकत्वादितिठक्कोऽप्यदः॥ अततितिसंचरतिअतसातत्यगमने
सातिभ्यांमन्मनिणौ। वितिमनिणौ। आत्माअव्यक्तंमनइत्याद्यःशरीरंपरंसुव्यते। अव्यक्तकेपुरिशेते
पुरुषप्रेनवोच्याइति पुरुषःपृषोदरादित्वात्पुनातिनेनपुनातेपुरुषइत्यन्ये। त्रीण्यात्मनः ३ प्रधानमि
त्यादि। प्रधीयतेऽनन्तरदिप्रधानंयारंभान्विक्रियतेनयाप्रकृतिःक्लिन्नन्द्विसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था
याः २ विशेषइत्यादि कालकृतोवस्थाविशेषोपिवनादिष्वविशेषोऽवस्थाअद्व्यवस्थापामितितिनिर्दृशा
नस्याणापायवोभावइतिनक्किन्कालिकनिर्दृष्टेऽप्यत्रपूताद्विम्यइतिठक्कः। एकं १ गुणाइत्यादि
सत्वादयस्त्रयःप्रकृतेर्गुणाःसत्वंलघुप्रकाशकंज्ञानसुखहेतुःरजोरागात्मकंचलंलोभजनकंदुःख
हेतुःतमस्त्वावरकंप्रमादमोहजनकंगुरुइतिसांख्यशास्त्रंसतोभावःसत्वंरंजयतिरञ्जिरञ्जिभ्यांकि
दित्यसुन्रजःरजत्यतम्यत्यतेनेनअसुनितमःपृषोदरादित्वादहंतशंलिगावपीनो। ३ छ्येरगौगुणावे
वर्तोपरजसामसहेत्नुत्पालिनी। पुष्पइतिश्रीपुष्पेतमइत्यपिच्छिद्रदंतोपिमतपर्थंदतितेकस्मादसत्य

रघु ६७ निरन्तरमाइतिरजदांकीशीख्वनामप्रसिद्धानि पृथक्पृथक् ग्रामाशब्दवाच्यानि तन्तुरित्यादि त
नेन तन्तुञ्जनेरुमिः जननन ननेभावेल्यु इत्तनन्नंम निन् जन्मइति सुधीतिमसिजन्ममदं तमपास्तृणा
67 दौ तन्तिव्वसिभ्यामित्यातनिः हृद्यो श्रेतिहृद्यभावः जनिष्ठु ष्ठी उत्पत्तिसाहचर्यान् जनिनाजं तोर्हपाज
न्मनइति चित्रप्रयोगा न तु ङ्क्षवउत्पत्तिकिन उद्भवःथ पाचहृ जन्मनः ६ प्राणीत्यादि प्राणिशरी
रिणोरत इनित्वेतनो ह्याद्विः जन्मीव्रीह्यादिभ्यत सद्धि तइति टिलोपश्च दंताह्या अत इति ‐ नोजाय
ते जनो हेतुवन तु जंतुः एवं प्रमिमति श्रुचिद्दशिजनिभ्यो प्रचू जन्तुः । षट्प्राणिनः ६ चित्तमित्या
दि चितीसंज्ञाने ता वेक्तुः वे ततेः स्तुनि चेतः क्रियते विषयेष्विदयं शुरव इकोवेति ‐ नुडुगागमः हृ
दयं यद्यपि वाह्यविषये षुविहिसम नाकुलेमनः स्वांतं स्फुब्दुस्वांते पि निपातितं यथाथमेदोस्त्प
तइतिइहापि तथाक्षिपते हस्तेः क्षिपत्तुको वर्णव्यत्ययात्त्व कारेदकारः तथाव हृदि प्राराइति प्रयोगः
दं तस्य कृत्यं तमशीतिवमसए वमानसं पज्ञा ह्यरामन्य तइस्यसु निमनोरहृद्वादित्रपाध्यायसर्वे राम
स्व सतमनसः ७५ बुद्धिरित्यादि । बुध्यतेनया कि तवुद्धिश्चेरषगाति हिं साद्रानेषु गुरो ह्येत्पाकार्र्या ६७

मनस ईषा एषोदरादि हिलोपः मूर्द्धन्यषा दृष्टश्च वंति प्रागल्भे तेनयेति धृष्टधिषव संस्त्यायामिति प्र विधिषणा
णाकारांतत्वान्मूर्द्धन्यषा अन्यथा त्वाभावात् धिषणा धिषशब्दे इति स्वामी ध्यायतेर्निध्यायते: संप्रसार
णं क्विप् एवेति क्विप् हलश्चेति दीर्घः धीः प्रज्ञा अङश्च इत्यापि प्रज्ञा श्रद्धा धराज्ञप्तिः पं उ संवेदनं विदेति श
मूर्छावान् शेतः इति शोर्मोहः संशयः विचार्यते सुक्ष्मातिस्थूलविमुक्तादित्वान्के गौरवादिङीषि शेमुषी ताल
व्यादि मूर्द्धन्या ताशमेकसौ यत्वाभ्यासलोपे शेमुषीति कौमुदी मन्यते न याक्तिचमतिः प्रकर्षेणाईक्षते
ज्ञायते नया प्रेक्षोत्याकारे प्रेक्षा उपलब्धिः चितवाद उपाते वा तुलकारः क्तिन्चितादिक्षु त्रिषुकारणे सं
पदादित्वान् क्विप् चिन्तं ता ताज्ञपामिब गौरादित्वान्क्ति तिवित्तत थेती सिद्धिप्रेषां ज्ञप्तिः चेतनाचेत
नं संचेतने चुरादिर्युवत ककौमुद्यां स्त्रीः स्वामिनिर्वाचयं विवेकः बुद्ध्यादयचतुर्दश बुद्धेरिति वे शेषि
काः सत्वसंबदानंमस्त्रुदारव्यमतः कसांबुद्धिः विषयाकारोपयहृतायां बुद्धोपति विविताया छिद्धके बु
द्धिवृत्तप ज्ञकार उपलब्धिरिति सांख्यदर्शमानं बुद्ध्यादिसप्तकं बुद्धोपेज्ञादिसप्तकमुपलब्धिरित्यपरे
सांख्येतु द्धिर्धर्मस्य ज्ञानस्पेतिपर्यायाइति भट्टोपि। ज्जद्वे श्रुत ईश्या १४ धीरित्यादि धारणा शक्तियुक्ता धी

रा०भु० मेधा मेधते संगच्छते स्यां सर्वं स्पृष्टं संगमे गुरो ष्टेत्यकाराः एकं १ ऊहः महं कुर्यामिति मनसो व्यापारः
६८ संकल्पः भावे घञ् एकं १ चित्तेत्यादि पूर्वस्य चित्तस्य संतानद्वारेणास्थैर्यमाभोगा इति भ हिश्चा
68 भोगस्मात्यर्थमिति सर्वानंदः व्याप स्वइति मधु माध्व्या दीक्षनागेत चिंता रूप चित्ताभोगो मनस्कार इ
ति त्रकोषु द्वौ एकस्मिन्विषये प्रवृत्तस्य नश्चित्त वृत्तिराभोगः इति तु पंजिका मनस्कारो निश्चय इ
ति षष्ठी समासे अतत्क कमीत्यादि नाघत्वं मनसि करणं मनसिकार इत्यपि दृश्यते तत्र वा इलका
न्स सम्पत्तुक्तादि मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य २ वर्चं अध्ययने चुरादिः रूपं तावृद्वावेविं तिए जीत्या
दि नाउ चर्व संख्या नं सं ख्यो अड् च रत्या शंस पेत्र रादिः एपासेति चुरादि किंवा रशात्रयं च मारोरर्थ
परीक्षाइत्येके विमर्श मात्रस्येत्यन्ये ३ अध्याहार इत्यादि अध्याहरणं अध्याहारः न्यूनस्य
र्थमधिक पदोदाहरणामति सर्वधरः तर्कणं तर्कः तर्क ऊहे भाषार्थ इति चुरादिः दंट कात्रघञ् ऊह
वितर्कः वृत्ति ऊहः वितर्कस्य ठ तर्क ऊहो द्वयोः स्पृष्टं विनाशं का द्वा शंकि वा शंकाभ्रमस्य न्यायग्रि राम
म इति शब्दार्णवः अत्र पञ्च हनस्य २ उभय कोटिस्पृक् ज्ञानं विचिकित्सा एकचानरुद्धे कितनि वा तेस्वार्थे ६८

शुपतिज्ञेति सन्प्रत्ययः संह्वयोर्थानार्थयोः शयितं संशयः समोनानार्थताशीङ् एरच् इहि उपचये अत्रापिना
नार्थसंशब्दः उपचयदेव ञिसंदेहः द्वौपक्षौ स्थाणुपुरुषेवनिपातः पृषोदरादित्वात्सर्वस्यात्वं चत्वारि संदेहस्य
४ अथेत्यादि नि पूर्वान्नयतेरच् उपसर्गादसमासेपीति णत्वं यदात्वनिस उपसर्गोऽपि तिरूपकत्वेनि
र्णयः निश्चिनोतेः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च अप् स्थाणुरेवायमित्यादेः निर्णयस्य द्वयं २ मिथ्येत्या
दि मिथ्यावासौ दृष्टिश्चेति कर्मधारयः यथा नास्तिकत्वं नास्तिस्वर्ग इत्यादिना नास्तिकतेति नास्ति परलो
क इति मतिर्यस्येति अनास्तिदिष्टं मतिरिति ठक् तौ तोभावे तत्ल् द्वे परलोके नास्तीत्यादिबुद्धेः २ व्या
पादनं व्यापादो णिपतात् घञ् द्रोहस्य चिंतनं द्रोहचिंतनं वा कुलकाशल्यं द्वे परद्रोहचिंतायाः २
समावित्यादि सम्यक्तो निश्चयो येन न सिद्धांतः स्वं राद्धं तंत्र राद्धोऽतोनेन राद्धातः द्वे सिद्धांतस्य २ भ्र
न्तस्त्वत्रिमिति निश्चयोतिभ्रान्तिः भ्रमेः क्तिन् अनुनासिकस्येति दीर्घः सास्मिन्नस्तीति मन्यते मन्यतेऽपः हृत्वं
वमिथ्येत्यव्ययं तथा मतिः मिथ्यामतिः वज भ्रमः नोदात्तोपदेशेत्यादिना वृद्धिनिषेधः त्रीणि भ्रांतेः।
३ संविदित्यादि संवेदनं संवित् विदेः संपदादित्वात् क्विप् आगमनमागः भ्रमे भ्रमरिति भः चकारो मने

रा मु ईरित्यतो गमेरित्यकर्षणार्थः पदात्वेउणुगमादीनामिति किपू उवतदाखवलपूवर्ज संक्षिप्साह्व चर्य्या
६९ न्त्रिया मायः प्रतिज्ञानं त्पु इति नियमयमः न मुपनिविष्टचेत्यपूः आश्रवः समाः पूर्वेशृणोति नियमु
69 पगमे एवं प्रतिश्रवः अंगीकार इति च्यते तानः प्रकाबहः भोमादेः नु मह्वद्वृइत्यादिनाअपि अनु
पगमः कि समाधिः दश अंगीकारस्य २ मोक्ष इत्यादि मोक्षेमोक्षविषये यज्ज्ञानं तद्धीरुच्यते
अन्यत्रज्ञानं शिल्पि शास्त्र विषयेतु विज्ञानमतिशीलकल्लिंगो अन्ये तु मोक्षविषये धीज्ञानं अन्यत्र
मोक्षप्रतिपादकशास्त्रशिल्पादौ विज्ञादौ विज्ञानमिति वदंति मोक्ष इति कुस्वामी। मोक्षमिति
तु शिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानमुच्यते तद्भिन्नोन्यनिमित्तं पातयो र्द्वीत्सा विज्ञानमिति तु व पंव्या
वक्ष्महे अत्र मोक्षे धीरेवोच्यते। मंके १ अन्यत्र शिल्पे चित्रादौ शास्त्रमृत्यादौ धीर्विज्ञानं विरूपं ज्ञा
नं विज्ञानं। एकं शिल्पशास्त्र माहित्रपात्वेह १ मुक्ति इत्यादि शरीरेंद्रियाभ्यामात्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः कि
रणतम्पो स्ववक्ता त्मनः कैवल्यं केवलत्वं निर्व्वेत्यत्र निर्वाणं निर्वाणोवातः इति निपातितं धर्मपर्य्यायेश्रे राम
य उक्तं निःश्रितं श्रेयो निःश्रेयसं अच्च चतुरादिनाअवतनिः श्रेयसं कि बेति मृतं अविघमानं मृतमत्र अमृतं ६९

मोक्षश्रवमानेचुरादिः ए स्वच्चात् अमुविभ्यां घइतिघे मोक्षइति तु कौमुदी। अपवर्जनमपवर्गः वृजीवर्जने
ब्वत्रअष्टौमोक्षस्य ८ अथेत्यादि ज्ञानमज्ञानंविरुद्धं वेदनं म विद्या अधर्मानर्थवत् विपर्यासेन अस
ज्ञायांसम ज्ञेत्यादिनाक्यप् अहमिति निपातोहंकारे तत्प्रधाना मतिरहंमतिः त्रीणि अविद्यायाः ३ रूप
मित्यादि अमीएव्यकूपयकूपमिद्धाचक्षुरादिग्राह्या अंत्र विषयादिशब्द त्रयवाच्याः। अथ रवल्प शि
ल्पोवास्य रूपंतर्पतेल्या इति शेते रूपं निपातितं। शब्द इति शपथे आक्रोशे शापिभ्यां दन् नाविति दत् शब्दः
गंधअर्दने अचं गंधः रस आस्वादने चुरादिः एरच् रसः अर्थ कर्त्तरि विचेति च स्पर्शः विषिणांवंति निवंधंती
न्द्रियाणि विषयाः षिञ् बंधने अच् परीति विभ्योः से रसितस्य सप्रयासितु समरस्य दक्ष संज्ञामिति घत्वं गा
व इंद्रियाणि चरंत्येषु गोचरः संचरे इत्यादिना निपातनं इंद्रियैरर्थ्यंते अभिलस्यंते इंद्रियार्थाः अर्थ पाव
त्रायांस्य शवद्वत्र हृषीकमित्यादि हृष्यंत्यनेन हृषु अलीके मूर्द्धन्यषः अनिक्षुविभ्यां कि दिति कर
णे ईकन् हृषीके विषयो ग्राह्यत्वेनास्यास्ति विषयि इनिः इंद्रियस्यात्मनो लिंगमिति निपा हृषंष हृषंवा इंद्रियं इं
द्रियमिंद्रलिंगमिति वचनिपात्यते नव ममिंद्रियस्य ३ कर्मेंद्रियं त्वित्यादि पाय्वादिकं कर्मेंद्रियमुच्यते कर्मसाध

रा॰म॰ ७० नमिंद्रियं कर्मेंद्रियं पायुरुपस्थं आदिना उपस्थादि ग्रहः तथा च कामंदकीये पायूपस्थं पाणिपादं वाक्चेन्द्रि-
द्रियसंग्रहः उत्सर्गानंदनत्यागगत्यालापाया स्मृता क्रिया इति । एकं गुदादींद्रियस्य १ मनोनेत्रादीनि
७० धीन्द्रियाणि धीर्ज्ञानं तन्निमित्तमिंद्रियं तथा मनःकर्णौ तथा नेत्रे रसनावत्त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि
धीन्द्रियाणि प्रचक्षते इति । एकं बुद्धीन्द्रियस्य १ तुवरस्त्वित्यादि तुवरतीति सौत्रो धातुः संवरणार्थः ततः क्षौ-
रणात्स्कि छिटु स्वछ डुर इत्यादिना उरच्छ स्वादिः दीर्घादिश्च तथा च ववे स्म सूरिणोष्णगाम्भीर्यरहितेन गा-
वित्वरन्काले प्राप्ते कषाये च वा सयुंश्चं जनेषु तः इति उत्पलिनी नाम्नि कषायस्तु वरः इति क्षोपा-
लिता च स्त्र हीर्वेचार्थीभंगः स्यान् पुंसि कषाय स्तुवरमिति तु क्लीबकांडे रत्नकोषाच्च क्रुत्स्वादि रेवा
पाठे च इस्वस्वकदर्शनान्नकुत्सितो वरः कुवरो क्रुस्वादिः । वर्गादिश्चेति कुवरस्तु कषायो ग्रीत्येके पठंतीति
सर्वानंदादयः । कषति कंठमिति कषायो स्युर्हन्यः । एकं कषायरसस्य २ मधुर इत्यादि । मधु माधुर्य-
त्वेयोगान् उपगुविगुरुकमधोरहति गुलुनानिता न्य स्वरच्छेदने ह्मुल वराल्लवणात्स्कु गिति निपात- राम
नात् मत्वं कटत्याहरणोतिति तीक्ष्णत्वेन सुखमिति कडुः कटेवर्णावरणायोः रटिकटिभ्यां विस्मुःतिल निशाने ७०

वाङुलकान्स्त्रं त्रिषु भिम्प्यक्लीबं भवतीति लवित्र्यरवि शब्दे शुक्ल कषायं विम्प्यक्लीम वल संयोगावास्त्रे
लरसा इति रस्यंत इति रसाः गुणमात्रं वर्त्तमाने वर्त्तमानाः पुंसि मधुरादयः। पंच प्रत्येकं मधुरादि
रसस्य ५ तद्वत्सु कषायादिरसवत्सु वर्त्तमाना अमी रसा रसशब्दवाच्या अर्था इति अर्थे लिंगवा
र्थस्य बहुत्वस्य संभवात् यद्रसवद्विनःशब्दात्त्रिषु लिंगेषु वर्त्तन्त इति अर्थो लभ्यते तुवरः शब्दात्तदादेश्या
वरस्य चेत्स्त्रिपंतस्यान तुवरो विभीतकः तुवरं जलं तुवरी हरीतकीति कटुशब्दस्य स्त्रियां कटुः कटु
क्लीवा विमर्देत्यादि सुरतादि विमर्दोत्थे माल्यादिगंधे द्रव्याणां च परिमलो हृत मनोहरो
परिमलो वर्त्तते मल मल्लवारणो बत्र संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः जनग्रहणात् किं मल्लिकादेर्मनो
हरे माभूत्। एकं १ स परिमलो ऽतिनिर्हारी अति दूरगामी अति मनोहारी वा आमोदः आ समंता
न्मोदंते नेन इति मुद हर्षे बत्र पाच्येत्यादि आमुगाणान गुणो शुक्लादयः पुंसि । तियावन्त्र
तःपरं वक्ष्यालिंगतेत्यधिकारोयं। समाकर्षी त्वित्यादि समाकर्षत्यवत्यत्रावशेषके णेति। एवं
निर्हारी हे दूरगामिगंधस्य २ सुरभिर्वसंत उक्तः घ्राणाघ्राणोन्द्रियं घ्राणतर्पणो गंधः इष्टो गंधे

रा॰सु॰ ७१ स्यइष्टगंधः स्यंसुगंधिः गंधस्येदुत्वसुकृत्यादिनासमासांते देकांतत्व इहरांाकर्तव्यमित्यनौपादिकस्यैवे
दितिशाब्दा यिवाद्गंधवद्दः सुगंधइतिमद्दोनसमासांतइतिचत्वारि सुगंधेः इष्टगंधादिद्वयंव्यक्त्य
७) न्यंतरेणासुरभिगंधयुक्तद्रव्यस्येतिकोप्यादयः ४ आमोदप्युक्तः कर्पूरादिरामोदीत्यजंतइति
सुखंवासयति सुखवासनो नंद्यादित्सु भवासन इतिक्वचित्पाठः तत्र सुभं मनोहरं वासनं वासो
यस्येतिबहुव्रीहीति तिरिति सर्वधरः। हे सुखवासवटिकादेः २ पूतिगंधस्त्वित्यादि पूतिर्विश्रः
पूतिर्विश्रः पूतेरिवगंधोस्येतिपूतिगंधिः सुगंधिवदिकारः दुष्टोगंधोस्य दुर्गंधिः गंधस्येत्त्वे तीत्या
द्वेहरोमवोस्येत्यात्वं अतएवकाव्यादर्शे वामनः दुर्गंधादिपदे षु इत्समासांतो द्विलेम इत्युक्तौ
त्यादिपुरुः श्रहूस्यापाठाद्क्वचित्केचित्त्वमत्वर्थीयमिनिं कृत्वा सुगंधीति नांतमाहुः तद्दर्शनान्
कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहेरेव प्रैलाघवादिति कात्यायनोक्तेः केचित्तुलाघवमनादृत्यैवं
त्वेव मत्वर्थीयं विसाकिसलयच्छेदपाथेयवंतः इति वन्प्रयोगश्चायं दुर्गंधिमदाविलंमलसैतैर्यतिस्र राम
तीनारीमध्यमिति शृंगारप्रकाशे दुर्गंधस्य २ विस्रमित्यादि विस्रंविसच्छेरोगादत्यातः बाडुलकान् ७१

स्फापितं वीत्यादिना स्कुवि सउत्सर्गइति वृभद्दः आमगंधीति आमोपक्कोमलस्य स्येव गंधोस्येति उपमा
नाच्चेतीत्समासांतः ॥ विश्राद्गिद्गुयमपक्वमांसादिगंधेः २ शङ्कारीवेक्रुःकस्तूरिकाया आमोदः कस्तरसु
खवासनः ॥ वकुले स्यात्परिमलः ध्रुपके सुरभिस्सयाः गंधादि घ्राष्टिरप्येते ग्रगाहृतौ त्रिलिंगकाः इ
ति सुरभ्यादिम्यक्लहि कारानुक्तिन सर्वतो किंनर्थाद्दित्ये कइति स्वामीप द्दे डोपसुरभिः सुरभीसुगं
धिःसुगंधीति कौमुदी शुक्लेरभ्यादि शोकति मनोऽस्मिन् शुक गतो शुक्लः स्रुते द्रत्यादौ निपाति
तः शोभते शुभ्रः शुभ्न शुभ्न शोभार्थी स्फापितं वीत्यादिना रक् शुविरघ्यात् शुक्लः श्वितावर्णोत्र कर्त्रेश्वित्या
द्दिना कर्त्रे रक्विजिश्च्वेतः शतालव्यः श्वेतो धावतीति स्नेपानवि शीयते विशदः शद्र मा तनेत्र वृवि
शद्दामत सारसे सारसेत्नलइत्ति दंडिप मकं श्पायते स्पेड गतो क्तश्पा म्पामत वत्येत पंडतेयाति
मनोऽस्मिन् पांडरः पाडिगतो पंडरो विश्वुतिरः अवदायते शोध्यंते अवदातः दैप शोधने कः सितो तिमनः
सितं वंधते अज्ञितु सिम्यकः सितो दंत्पादि सितो ... सितमिति काक्कयमक्कान्गोरतिमनोऽस्मिन्
गुडीगद्यमेरुते ड्राग्रेति गोरो निपातितः गुड गमा चस्य निपात इति सर्वधवल्न्च्वल्नृतइतिवल्न्

रा.मु सर्ववनत्र्यवरूस्त्वन्नित्योवाष्टिमागुरीत्यकारलोपइतिस्वाम्यादयः वल्लीतिक्वि शबलस्ययत्पस्मिन्सर्व
२२ वनत्र्यवलस्वइतिकप्रसंयोगवान् अथवलन्तेभानांपतिविकर्त्तविवभानोत्स्वामित्वंदृवनादि
72 कोमुघादयः धावतिमनोत्रधातुगतिशुद्ध्योः धाव्यादित्वाल्ककलवधवल्कवकूलच वनान्द्रक्ष्वत्वंधा
वोन्द्रस्वश्चेतिकन्द्रस्यावितिभोजराजः अर्ज्यतमितिक्य ऊर्जसर्ज अर्जने ऊर्जर्जरीलि कूवेत्युनन् अ
र्जुनः अत्र यद्यपि शब्दार्णवेभेदः श्वेतंतुसमयीतौमौरक्तोत्तरज- शुचिः वलक्षक्षितिशिखावल्क
द्लीकुसुमोपमानत्र्जुनस्क्षिशितः कृष्णोल्लेशवान् कृष्णुदत्त्वविरिति तथाप्यएकभेदानादरणा
दिह पर्यायिता त्रयोदशकं शुक्लवर्णस्य १३ हरिणाइत्यादि हरतिमनोहरिणाः श्यायाप्या
हूनूविभ्यइनत्र पांडुरश्च्युरायोगावनगायांपांडुपंश्रुभ्योरइतिरज्ञ अस्यानोधत्वात्पांडुरोसाकुशति
भागवृत्तिस्त्रनोत्वज्ञानंजयादित्यंप्रतिवाम्यमात्रज्ञानितंभाष्यविरुद्धंहिचेदंनत्वपूक्तंहृष्टपांतरो
क्तानामन्येषामपिग्रह्यत्वान् भाष्याद्युक्तानांभट्टिकोक्तानामन्यथाहस्वामाराणायत्नेः अयंवशब्दर्णो राम
वकारादिभिरपिपरमशिष्टेस्त्रशिष्टः यथापांडुरक्तपीतवर्णाभागापस्तुपवद्वनः पांडुद्वीपीतवे २२

भोगार्द्धं केतकीधूलिसंनिभः पांडुरः पांडुरेकैश्चिन्न पांडोश्च वैशितः पांडुरः स्पर्शभेदादिव स्याच्छुक्ले
पि प्रयुंजत इति शुक्लपर्यायेनिबंध इति तु विशेषात्तपं पांडुरस्यासीतेपीत समायोगात्पांडुवर्णः
प्रकीर्त्तितः ३ ईषद्धूम्रोव्यक्तरूपः खुनोतिचेतो धूसरः धूविधूनने कृधूमदिभ्यः सरन् वाड्लकाद
सत्वं महिषध्रूसरितः सरितसट जानकी हरणा । धूसरधूषितः पीतलेशवान् क्कवलद्धविविशितिशब्दा
र्णवः ॥ एकं १ कर्षतिमनः कृष्णः कृषविलेखने कृषेर्वर्णाइति नक्. नीलवर्णो ह्युपधत्वात्कालो
लः सितविरुद्धोसितः श्यायते मनोस्मान् श्यामः श्यैङ्गतौ इषुपृथ्वीत्यि श्यामधूम्रः श्यामकः कालक
कोपमेश्यामोस्योस्ति श्यामलः सिध्मादित्वाल्लच् नघतमिश्री भवति शङ्करार्णवे श्यामेवकः मेचकु
विकल्कनेक्रुन् नागमिमविपवांनाञ्जीसेकंमेवकः कृष्णनीलः स्यात् तमोलुष्य संतिमः इति नुश
ब्दार्णवभेदास तत्कृष्णवर्णस्य ७ पीयतेवर्णान् पातेर्वाडिलका दज्ञि कपिभ्यः तः बुमास्थागे
त्यादिनाइत्वं गौरउक्तः हरिद्राया इवाभा दीप्तिरस्य हरिद्राभः तत्पीतस्य ३ पलाशपत्रंतत्तुल्य
वर्णतिपायलाशः पत्रं पलाशमवे ज्ञः शटाहरितकिंशुकइतितालव्यांतेरुद्रभसोघ्रसोनोस्वाहि

राम ७३ ष्ठलिंगः पालाश इति दीर्घपाठे तु शेष इत्यस्य विधिवंमीकारादलेत्पाड्गत्रीशीहरित्तवर्णस्य ३
७३ लोहित इत्यादि रुह जन्मनि रुहेइश्चलोवेति इतन् लोहितः अङ्गेरोहितः रञ्ज रागे रक्तः रंगरक्त
वर्णस्य ३ कोकनदच्छवीरक्तोत्पलाभेला भेः शोरा शोभा वरोहितो रातिपचाद्यच्वा एकं १ अव्यक्ते
त्यादि अव्यक्तरागः किंचिद्रक्तो लोहितो रुणः यथादरमत्तस्य चक्षुरागः अरुणः कृष्णलोहित इ
त्यमरमाला एकं १ श्वेतोरक्तमिश्रः स्यात् टलाकुसुमाभः पाटलः पट गतौ णपातान्ह बादिः
कल्वप्पटेरन् चूवाङ्गलकादित्तुमहः द्वे २ श्यायत इति श्यावः श्यै गतौ बाहुलकात् ह्रस्वः
इ श्यावः कपिवर्णसादृश्याल्लोमादित्वाच्छः कपिशः शालव्यांतत्तथा च कपिशितं पिशितं मद
नाग्निनेति माधवः द्वे कृष्णपीतमिश्रवर्णस्य २ धूम्रं रातीति धूम्रः रा दाने पृषोदरादित्वादका
रलोपः धूमं वलातीति धूम्रलः कृष्णमिश्रो लोहित इति शाकपार्थिवादिः त्रयं कृष्णलोहितमि
श्रवर्णस्य ३ कडार इत्यादि गडतीति गड सेचने गडेः कडश्चेत्यारन् कडादेशः कडारः कपिलक राम
हवर्णोकवेः पश्चेतिइलच् पश्चांतादेशः कपिवर्णलातीति कपिलः इति तुस्वामी पिंज्ञानि पिञ्जवर्णो ७३

पिंगपेशति पिशश्च अवयवे विडाहि स्वाकदित्यंगव पिशंगता लब्धमध्यपक्षे थाव माघे परिपाकपिशं
गलतारजसारोधश्चकास्ति कपिशंगलतेति कस्तुकां तौ पिंडादयं श्वेत्यनेन उनरूडागमः क्लिलोपा
भावश्च निपात्यते दकारस्यांतादेशः कडुःस्मज्जिवरीं धपादित्वात्कलवत्न्यक्कादीनां चेतिकत्वं पिंगलः
। पिंगलाताति तु स्वामी शघारावित्तु भेदः सीतपीतहरिद्रक्तकडास्फूरावड्ढिबनश्रपंत इक्कपीतांस्क
पिलो गोवि श्रूपराः हरितांशो हितो सोपि शंगः पमधूलिवशपिशंगत्वशितावेशाच्यपि गोदीपाश्च
स्वाविषपिंगल स्कपरछायः पिंगे शुक्लाहरिवं डवादिति घट् कपिलवर्णस्य ६ चीयते चित्रंश्राम
चित्रिमिगामिभ्यश्च इति त्रः चुरो शुक्लादयः पुंसीति वक्ष्यते तेनानमोनंतु स्क्रोडेनि बंधनाच्चवित्रमि
ति पाठो लिपिदोषस्स्याच्चित्रस्कर्मीरीतिसमस्तंपाठं मित्यके क्लीवनिर्देशश्च इति यरास्लिंगेन
कामचारादित्यन्ये प्रक्रांते समासं विहाय पवित्रमिति पृथग्रूपभेदप्रदर्शनंयत्रयुरोश्चक्रोत्स्य उ
सीत्यं पुंस्यवाचनार्थं इति वयं तथा च शत्रुघ्नं वेल्लीवत्लेहृष्यात मे हि तिकारोपिस्यष्टमेव ति
ल कालेरक्लयोल्लीविं कडेरांडु तयोरपातिः एवं चेतल्कार्थं चित्रे चित्रं वेदेकताकृतः इति धर्मकीर्त्ति

रा.श्र वास्ति कंचनामात्र शासत्तेत्र पुरुषमिति नाविम... ते किर्मीरकर्मा शद्यश्चेति ... तेरीरन्नु सुडागमः
७५ कल्पति वर्णानिति कल्माषः कल संख्या न कल्मा... क्विप् ... इति सू ई न्यांते भसः शपत्याक्रो
75 शति वर्णानि शपे वैश्चेति कलः वत्वं च शबल... त्यादित्य कनि पताकाशबलं ... नहं दर्चे ... पापतकं
शबलमिति हुंदावना तु एति वर्णां ... ते वर्णात नु एतः क... उक्ते सो गच्छ्र सोघद्गुनानावर्णस्य ६ गुणाइत्या
दि गुणो वर्णाभावे वर्तमानाः शुक्लादयः कर्तुराताः पुंसि यथापटस्य शुक्लो गुणः त इति द्रव्ये वर्तमा
नाः अभेदोपचारात् गुणिलिंगा वाच्यलिंगाः तत्तः स्त्रियां शुचि शुचीवर्णादित्यादिना ङीन्नकारो वर्णे
तात्येनी हरिता हरिणी लोहिता लोहिनी रोहिता रोहिणी एता एनी ङीष् गौरा अन्यतो ङीष् इत्यै ङ्गौनी
हरिणी क्षेत्रसरी पलाशी कटारा किमिर कल्मा वीशवली खरु संयोगोपध प्रतिषेधो वक्तव्य इति
पांडुः कद्रुं नीला त्वप्राणपोषध्योः नीलावडवा नीली औषधिः वा संज्ञायां नीली नीला कुलयद्दल
नीला कोकिलावाल इति अपपाठं वा मन नः जानपदेत्यादिना वर्णे ङी पृशोशात्मावामिति प रा.श्र
त्वं ङी पृशोणी शोणा पिशंगा उपसंख्यानं पिशंगी अमो... कट कल्माषः कुसुमानां समूह इति त्वं ७५

तद्दर्शनान्न कल्माषेति टावंत मपि शबले टावं तद्धति अ साध्वीति महावाणा अर्श आशयवित्साध्वेव रोहि
णी गोहितेत्यादि पाठः क्वचिद्दृश्यते तच्च व्याख्याकुलिखितत्रीप्रयोगादेव कृतप्रायेति न क्षिपते ज्ञा ह्यत्वा
दि ब्रह्मणाऽयं ब्राह्मो ब्राह्मोऽज्ञानाविहितेति सोपेटिह्वा शानादिनाऽरीप्रभरन्ते नेह रीत्वाङ्गावतीशेषशामा
ष्यतेभाषा गुरोश्चेत्यप्रत्ययः यस्यां तितान्न इष्टवा ह्रे संपदादित्वात्क्विप् वाक्पंचायादीर्वगारेफान्ता भाष्यरि
मतेगिरा पिबन्वणीवचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरेति शब्दार्थाविः ब्रह्ममिति ब्राह्मणो ब्रह्मादितिनिरुक्ता
देवव्य भा वत्वा क्रुवंतात्क्विव चीत्यादिनाक्विपू दीर्घो संप्रसारणं कचाणी अर्णारणावर्णोति दं दु काव्य
त्रिगोरादीहृष्ठ समरोस्यामत्र यदेवं त्वं नाम्नि मनुपि सरस्वती इयं हि ब्रह्मणो लोके ब्रह्म सरस्स माश्रित्य
शापान्नदी भूत्वा लोकमवतीर्णोऽत्र वशक्लिशक्लिमतोरभेदाद्वचनमपि सरस्वती शब्दवाच्यं भावं ब्रजि
व्यावहारः वचे क्लिनुष्ठ किं लपितं भावे क्तः एवं भाषितमपि वचेः सुद्वचनं अश्रुनि वचः सांतं त्रयोर
शवचनस्य १३ अपभ्रंशस्त्वादि शब्दानुशासनशिष्टाहितरोगावीगोण्यापतितं क्विपाचितेष्येवेति पर्व
तिमवतीत्यत्रापि स्वाधास्वभावोऽपिष्टाच्चार्थः प्रार्थनादिक्रियां प्रतिसिद्धत्वेनाश्रीयत इति रूपितत्वान्नसि

रा·मु· हृत्वेलक्षणाव्याप्तिः। अत्र पतितिं। एकं पदसमूहस्य १ श्रुतिरित्यादि श्रूयते धर्मोऽनया श्रुतिः श्रु अज्ञितिस्त्रियां
७५ करणे इति क्तिन्। विदंत्यनेन धर्मं वा विद ज्ञाने धञ्। आङ्पूर्वं म्नायते रूपदेशार्थः आम्नायते उपदिश्यते धर्माधर्मा
75 वनेन वा म्ना आमनन्ति उपदिशन्ति तौ म्नाद्व्येति कर्त्तरि णो वा आम्नायः। त्रीणि प्रत्येकं समुदायेन वेदस्य
३ त्रयी वक्ष्यमाणानतया विधिर्विधीयमानो यज्ञादिः त्रयी धर्मः उक्तं च विधानं ऋग्यजुःसाम्नां त्रयी धर्मविदु
र्बुधाः इति समासे गुणभूतस्यापि त्रयी शब्दस्य वाङ् विवक्षावशान् तच्छब्देन परामर्शः। यथा अथ शब्दानु
शासनं दैत्यश्च दिवौकसः। तत्फतामेड लोदर्चिमणिर्घोतितं विग्रहः इतिरखुः। एकं १ ऋच्यन्ते देवा अनया
पाऋक् वांताऋवक्षतौ क्विप् सोऽत्र वसाने स्यति पापं स्यति अंत्याम् अणि च साम इज्यते अनेन यजुः अङ्गिरसिम् वपि
यजि तनि तपि भ्यो ति दिद्भिः उसि यजुः। वेदानां त्रय्यो एकैकं १ इति रक्तिकांतेवाची एते वेदास्त्रयस्त्रयी शब्दे
नोच्यते ऋग्यजुःसामलक्षणा त्रयोऽवयवोऽस्याः त्रिशब्दान् संख्याया अवयवे तयप् तस्य हित्रिभ्यां तयस्या
यज्वेति अयच् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् वेदत्रयस्य समुदायस्यैकं १ शिक्षेत्यादि एते वेदस्याङ्गानि राम
दिश्यन्ते अंगपते ज्ञायते अनेनेति क्त्वा आदिना कल्पादि ग्रहणं तदुक्तं शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां श्रुतिः ७५

छंदसांविचितिःअंगैःषडंगोवेदउच्यते इति अकारादिवर्णानांस्थानकरणप्रयत्नबोधिका अ कः ह्विस
र्जनीयाः कंठ्या इत्यादिका शिक्षा शिक्षेत्यादिशिक्षा विद्योपादाने गुरोश्चेत्यकारः प्रयोगक्रियाणामुपदेशक
ल्पः साधुशब्दान्वाख्यानं व्याकरणं वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेत्यादि मेदिनि रुक्तं निरुक्तं यणादिग्रह
णाशास्त्रं ज्योतिः ष्कृतिः छंदसां पद्यानां शास्त्रं छंदो विचितिः इः एकं वेदांगस्य १० पापेभ्यो वति रक्षति भक्ता
न् इति अवतेः हि लोपश्चेति मून्मनः टिलोपो हित्वोपसामर्थ्यात् प्रत्ययस्यैव अन्यथा हि उि हित्वे पैवो ख्याते
ह्वारत्वरादिना अगणः ततो वाहुलकादूर्णान्नूकार ॐकारः प्रकृष्टेन नमस्कृतिः प्रणायतेर्वा प्रणवः प्रणः
स्कृतो अप उप सर्गादितिणत्वं हे आकारस्य २ इतिहास इत्यादि इतिह शब्दः पारंपर्योपदेशे
व्ययं इतिह आस्तेऽत्र हल श्चेति घञ् इतिहासः इति एवमर्थे एवं किलाम्रेपकाद्यविइतिहासइ ति उ
भट्टः पुरावृत्तो पतिवंधन पापत्वात् पुराह्नं पूर्वचरितमितिनु स्वामी ॥ हे पूर्ववृत्तप्रतिपादकस्य व्या
सादिप्रणीतग्रंथस्य २ उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः आदिना अनुदात्तस्वरितयोर्ग्रहणांत इति उक्तं उदात्ता
श्चानुदात्ताश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः वचर्थः प्रशिनो नोक्तो पतासो क्लादमस्मृतः इतिमु ते शब्दोपतेरुववश

रा.घु.
७६
76

ह्रोपतापयोः वाङ्कल्कादप्रस्वराः उच्चैरादीपते उच्चाप्यते उदात्ताः एकं १ आन्वीक्षिकीत्यादि तर्कशास्त्रं
न्यायवैशेषिकादिप्रणीतं अर्प्यते ऽधिगम्यते ऽस्मादतो ऽपि कृषिपाल्यार्थिम्यस्था आन्वीक्षिकी अर्थः स्मृ
तिहि शरणपादयान्तेषु प्रधानमर्थो भूमिः इतरे वानुस्वामित्वान्न तदर्थं शास्त्रं अर्थशास्त्रं तथा आगमप्र
तिपादितानां वस्तूनां तत्त्वानाम नुपश्यादिति लक्षणां परीक्षणाम् वीक्षा तदस्य प्रयोजनमिति ठक् आन्वीक्षि
कीदीवार्ताद्विसामादीनां चतुर्थ उपायो दमो दण्डः तत्साधनं वपक्रान्त्यादितस्य नीतिर्दण्डनीतिः प्रणयो
दण्डनीत्या नीतिप्रणयनत्वं दण्डनीतिर्दण्डेन व्यपदेशः पत्ता दोषवाङ्कृत्येन प्रायशो दण्डप्रणयनात् दण्डो
नीयते दृश्यं प्रतिपाद्यते नया दण्डनीति यथाक्रमं आन्वीक्षिकीतिदण्डनीतिरिति तर्कशास्त्रार्थशास्त्र
योरेकैकं १ उपलब्धो केनाथ अर्थो यस्याः सोपलब्धार्था भूतेत्यर्थः आचष्टे प्रतिपादयति स्म त्यमर्थं
आख्यायिका आख्याते लेठकृत्तदुष्कं कल्पापहारसंगरसमागमा घृदस्य भूषितस्यां नायिकवरितं व्रू
तेनायकएवास्य वानुवर्ण वक्त्रापरवक्त्रवतीसा सोसंस्कृतेन गद्येनासा ख्यायिकेतिकथिताभा रा.म.
धावकाहर्षवरितादिः एकं ज्ञातासत्यर्थापान्कथायाः १ पुरापूर्वस्मिन्भूतं पुराणं पुराणानक्केव ७६

लाइति निर्देशान्निपातितं पुराणमिति प्राप्तीति पुराणमिति स्वामी॥ पंचलक्षणा — स्य पंचलक्षणां सर्गश्च
प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च। भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणां पंचलक्षणां। हैव्यासादि प्रणीतमत्स्यपुराणा
दि १ प्रबंधेत्यादि प्रबंधस्य रचनाबहुलता श्लोकसत्याकथा कथवाक्यप्रबंधे कोरादिकः विंत्ति भूरी कथा
त्यस्तु हुक्तंपर्य्यायेन बहूनां यत्र प्रतियोगिनां कथा कुशलैः क्रियते शूद्रकवंधवज्जिगीषुभिः परिकथा सा
त्रुग्रंथांतरप्रसिद्धेयस्याभिमितिष्टेनमुच्यते विबुधैः मध्याडुपंगतो वासाकोडकथानुपाख्यानमित्याहुः
यत्राश्रित्य कथांतरमति प्रसिद्धं निबध्यते कविभिश्चरित --- विचित्रमन्यत्र सोपकथा चित्रले
ख्यादिलक्षांकिताद्भुतार्था पिशाचभाषामयी बहुविषया। नारवाहनदत्तादेश्चरितमेव बृहत्कथा
भवति आख्यायिकेव संस्कृतभाषादिव्यगद्यपद्यमयी सा दृश्यते वासवदत्तादिरिहोच्यते वं
प्ररितिकोलाहलावाप्यश्चैवमाहुः प्रबंधकथा श्लोकसत्यासंज्ञाकथैर्विदुः। परं परा प्रयोयस्यां समे
नाख्यायिकाक्वचिदिनि। एकेप्रबंधकल्पनायाः १ प्रवह्लातेप्राधान्यं भजन्ते वर्हे बहुपरिभाषणाहिं
मासनेष्टकबुन प्रवह्लिका प्रहेलयत्यभिप्रायंस्वचपति हिल्लहावककरणात् बुलिप्रहेलिकाव ह्लातेविश्वव

रा·मु ह्निस्नातोऽडी धुप्रवह्नीप्रहेलिका प्रवह्लीव प्रश्नदूती विपादिकेत्युत्पलिनी। एवं हि तेति किन्न प्रहेलिः उभयत्र स्वा
७७ र्थे कन्। प्रहेलिकेति कौमुदी। एकीकृत्य मध्यर्थे स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र वोद्यार्थसंबंधः कथ्यते सा प्र
७१ हेलिका। यथा तरुणपालिंगितः कंठे नितंबस्थलमाश्रितः। गुरूणां संनिधानेपि कः कूजति मुहुर्मुहुः। पानी
य कुंभ इति विदग्धमुखमंडने। हे दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य २ महर्षिभिर्वेदार्थस्मरणात्स्मृतिः। तद्योगान्
ग्रंथोपि स्मृतिः। धर्मः संधीयते स्या धर्मसंहिता धर्मशास्त्रं। हे मन्वादिप्रणीतशास्त्रस्य २ समाहरणं समा
हृतिः। क्तिन्। संग्रहणं संग्रहः ग्रहवृदृ इत्यप् एतदुक्तं विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः निबंधो यः समासेन सं
ग्रहं तं तं विदुर्बुधाः। रत इत स्नात आकृष्य एकत्र निबंधनं संग्रह इति वा। हे संग्रहस्य २ समस्येत्यादि स
मासार्थ यस्याः वाचक समासार्थेत्यस्य मूलपाठः। क्वचित्तु समासार्थेत्यपि दृश्यते। पूर्वटीकाकाराः व
पं तु समासार्थं तु पाठमेव क्षीरस्वामी हृद्वंद्दकौ कृतादेशा पापेशाम रकोषेष्वपि दृष्टवंतोतस्नसे ववड्
म न्याम हे हे श्लोकस्य पदे नैकेन द्वाभ्यां त्रिर्वा यत्पूरणं तस्य यथा मुमुर्षोः। किं तवा घापि कृत्यं चित्रकनागरे। राम
स्मरनागयरणं येन त्रेतायां रावणो हत इत्यादि। श्लोकपादो पदादिपूरणादेष पमित्येके यथामति भवतु सुपा। ७७

त्याकिं ते दुर्भाग्या यामया इत्यादि २ कोपिवादः किंवदंती किंसर्वोद्वृत्तेः भट्टवह्निवादिविवक्षात्याह्निामव्र गोरा
दित्वान् ग्रामभुवोन्निवृ बाडूलकाद्देशस्य ततः किंवदंतिरिति हट्टचंद्रनंता तो डीषः किंवदंती तिन्न कोमुदीजने
भ्यस्क्रतिर्जनश्रुतिः ५ सत्पाहतसाधारणपालोकप्रसिद्धेः २ वृत्तिर्लोकहृत्तं विद्यतेस्यां वार्तापज्ञा
अदेइत्यादिनाराल्प मारो वर्तनं प्रवृत्तिः वृत्तो नुवर्त्तनीयो तं समास्थिरस्पवृत्तातः उद्भूतो तोऽस्य उदंतः ।व
तुर्थकं वार्तीयाः ४ अथेत्यादि आङ्क्पतेनेन्नाद्कयद्वेन स्पर्द्धायां शद्वे च पुंसीत्यादिना वः बाडूल
कादात्वाभावः स्वामीन्न बाडूलकाछ् प्रत्ययमाह तदाशितीति निर्देशादात्वं आख्यात्रडस्व माह्वाना
भिधानमितिकरणोल्युट् भागधेयवन्नामधेयं व्योमवन्नामधेयं वनाम्नः ५ हूतिर्हेत्रः किन्न संप्र
सारणं हल इति दीर्घः आकारणा माकारणा कनोरपतात्युच आकारपतिरहाने वर्तते तत याव माह्वान
हूं कारापितुं महीभुजेतिसुतिः आह्वानं हाकारः स्यादाह्वानं हूतिराकारणा हूवः हकारक मुपासनइति
शद्वार्णवः। त्रपमाह्वानस्य ३ वहुभिर्हूता संहूतिः। अनेकैः कृतस्याह्वानस्यैकं १ विवाद इत्यादि
विरुद्धो वादः विवादः बचजशणादिर्त्पायो व्यवहारः ३ भयत्र वव्र विमाना र्थविसंदेहहरणाहारः उव्यंतानानासं

रा·मु ७८ 78

देहरणाभ्यवहार इतिस्मृत इति कात्यायनः ॥ हिंसणादिन्यायस्य २ अस्य स्नेपरोभावेवत्र उपन्यासस्त्वाचो
मुपक्रमः वाङ्मुखं ॥ द्वे वचनोपक्रमस्य २ उपसमीपे उह्यत्य हन्यते उपोद्घातः यदाङ्गुः चिंतां प्रकृतिसिद्ध्य
र्थीमुपोद्घातं प्रवक्षत इति उद्धृत्याक्षिपते उदाहारः ॥ उभयत्रापि घञ् ॥ द्वे प्रकृतोपपादकस्य दृष्टांतादेः २ शा
पनमित्यादि ॥ शाय आक्रोशे ल्युट् ॥ अस्मादेवशीतं शापिक्समिवं विजीवितं द्विषाति भ्योथस्वरायथः ॥ द्वे शप
थस्य २ प्रश्न इत्यादि ॥ यजयाचेत्यादिना भावे प्रच्छे र्विच्छिप्रच्छ्यो ङित्पादिना द्वस्य शेप्रश्नः प्रश्नेचासन्नकाले इति
निर्देशपनुप्रश्नरु ह्येत्यादिना न संप्रसारणं ॥ अनुप्रयोजनम नुयोग ॥ युजः घञ् ॥ प्रच्छामि दादित्वात् उ गत्री ॥ पृच्छाया
ः ३ एष्टस्य प्रतिवचनं प्रतिवाक्यं प्रादिसमासः उत्तरं स्यपने नउत्तरते अश्वाङ्लका नक्लीवत्वं ॥ द्वे उत्तर
स्य २ शतं मे धारयसीत्यादि ॥ अभियोगः मिथ्या वा सो अभियोगश्चेति मिथ्याभियोगः अभ्याख्यान
मिति ल्युट् ॥ अध्ययन त्वं वा अभियोगः स एतदं ते प्रयुक्तो भ्याख्यानमिति सुभूतिः तिगमनमननाते गमं वा
क्यप्रक्रामन्नि वंधानाद्विमिथ्याविवादस्य २ शातेत्यादि ॥ मिथ्याभिशंसनं अभिशापः वृत्रा ॥ द्वे सुवर्णाभि रम
यादिवाच्यत्वस्य २ प्रीतिजनितो मुखविकंठादि शहः प्रणादः प्रीतिजं शिल्हतं प्रणादः ॥ अनुरागकृते शब्दे ७८

प्रणादः शिन्न कृतं न्रणामिति शब्दार्थावादिति कौमुदीन दैर्घ्यत्रि उपसर्गादित्यादिनाशात्वं एकं १ ईनस्मी
मस्कृते व्याप्नोति असुना असे वरेसु इवेति असुनि सुटिवय श इति कलिंगः यातियशोयशः एषोदरादित्यु
मदः रूतसं शब्द नेकीत प्रतिनिपातनान्स्कीर्त्तिः जगाम्यादौ संज्ञायां समजेत्यादिनाक्यपि वप्रतिषेधः इत्य
त्येवं ज्ञीतिभावस्समज्याकीर्त्तिरितिमैत्रेयः समेः सर्वैः ज्ञायते वज्र थकः समज्ञेतिद्रुरुषोत्तमः समाङः
पूर्वो ज्ञानातिः ख्यातौ अत एव ख्यातो विश्रुतः समाज्ञात इति वररत्नकोषः ततोऽङ्समाज्ञेति कौमुदीवी
तिकीर्त्तिः २ श्लोकेः करणोपृश्लवः हामीत्यादिनाष्टुन्निश्लो त्रं तुश्लवने पाडुलकानक्तिनिकरणो ब्रुतिः
अतिपितिस्कम्यः क्तिन्स्कतिः चतुष्कं तेः ४ आम्रेडितमित्यादिः द्वौबारौ नीचारावुक्तं द्विस्त्रिरुक्तं
द्विवत्तुभ्यः सुचतदाम्रेडितं नायया अहिरहिरित्यादिमेदृमेदृमेदृ उन्मादेकाः एकं १ उदेकं क्षमि
त्यादि क्षपिरविशदृने भावेक्तः क्षपिरविशब्दन इति डभावः बोषणोतिन्यासेपुव हेतु वैः शब्दस्य २ वि
नेः शब्दस्यश्लोकत्रात्यादिनाघो विकारो विकृतिस्सकाकुः व्यादिशब्दं नकामक्रोधादीनां ग्रहणं कानं का
शब्दः केकयतइतिकक्ललोल्यापतापपोः स्वादयश्च एप्रत्ययेदीर्घ चकाकुरित्यन्ये कुत्सितो यत्रासौ काकुः।

रा·सु· एकं १ अवर्णेत्यादि यथा अवर्णादयो निंदायां वर्त्तंते तथा उपक्रोशादयोपीति वक्तेरर्थः असीति वाच्ये पौ
७९ ढित्वा दन्यतोक्तिरिति महः वर्णाक्षिति तद्धि रुद्धो वर्णः अक्षिपादपपं वर्त्तंतां निर्वादपरीवादापवादाः परी
७१ वाद इत्य त्रोपसर्गस्य वनीति वा दीर्घः जुगुप्सा गुपगोपनकुत्सनयोः गुप्तिज्किद्भ्य इति निंदायां सन्
प्रत्ययादित्यकारश्चत्य यथा वंकुत्स अवाक्षेपणे निदि कुत्सायां मतो निर्गार्ह गर्ह कुत्सायां ल्युट् गर्हणा ॥
दश निंदायाः १ पारुष्यमित्यादि अप्रियं वचः परुषं तद्भावः पारुष्यं अतिवादः अत्युक्तिः अप्रियेव
वसः २ चौरोसि त्वां घातयिष्यामीत्यपकारार्थवचनं भर्त्सनं भर्त्सनं तर्जनं तर्जनेकरणे ल्युट् द्वे २ उ
पालंभो द्विविधः गुणाविस्करणपूर्वको निंदापूर्वकः आद्यं यथा महाकुलजस्य भवतः किमुचितमि
दं द्वितीयं यथा वंधकीसुतस्य भवत उचितमेवेदमिति यत्स निंदे उपालंभः तत्र परिभाषणाभावे ल्युट्
तथा च भागुरिः निंदापूर्वक उपालंभः परिभाषणमुच्यते इति एकं १ तत्र त्वित्यादि इति मित्रं पंक्ति मि
त्रे वा मैथुनं प्रतिपन्नाक्रोशे उद्घोषणात् नत्रांतरेणास्य संबंधनेपयोगंतकरणं प्रतापेन घुष्टश्च द्वारणापि द्वा राम
रणा द्वारणा क्रोशान्सा भिशापाभिमेष्यु नाद्विति वक्तमान् द्वारणामिति कीवमपि नावमा द्वारणाय स्यात् ७९

द्वेपो मैथुनं प्रतीति शब्दार्णवात् नीवमिति पुं विहितस्य संज्ञास्कं परत्रीतिमित्रे पुंसः परस्वरूपनिमित्तं
क्रियाया आक्रोशस्य १ अभाषणमिति भावे ल्युट् आनायवादयो पनापां ताः परिवेदनरहिताः वर्जंताः द्वे
संभाषणस्य २ प्रयोजनमन्यमनुपन्नादिकवचनं प्रलोपः अनिरर्थकोक्ते रेकं १ मुहुरसंभ्रमेणाप्तु नःपुनर्भा
षणां अनुलापः द्वे २ परिवेदनमिति द्विपरिदेवने तुरादिः ल्युट् द्वे अनुशोचनोक्तेः २ विरुद्धप्रला
पो विप्रलापः द्वे अन्योन्यविवादवचनस्य तत्रायं विरोधवचनस्येति कौमुदी २ मिथोऽन्योन्यं प्रीतिभाष
णं संप्रलापः रहसि भाषणं प्रलाप इति कौमुदी यस्मालायः स एकेनापि क्रियत इदं तु परस्य परामा
षणामिवेति भेदः एकं १ सुप्रलाप इति सुश्रुतिशयेन प्रकृष्टो लापः सुप्रलापः सुवचनं ल्युट् द्वे शो
भनोक्तेः २ निह्नव इत्यादि ङुङ् अपनयने सदोषापह्नवः धर्म मारोपि न धारयामीत्यादिकोक्तेः २
संदिश्यते संदेशः कर्मणि घञ् तस्य वाक् मया संदिष्टोर्थ उच्यते सा संदेशवाक् वाचिकमिति वाचो व्या
हृतार्थाया इति ठक् द्वे संदेशवाक्यस्य १ इह उत्तरेव ह्यमाणा उपेत्यादयः सम्यगंताः कश्रिशघा त्रिषु वाच्य
उपेतात्पादि अवकल्पशानिं दार्थो वाक् उपेता उपह्वा हे शब्दा उपेतानी
था उपेतीवाक् उपेतव्याहारः उपद्रवा

त्यागमशासनमनित्यमिति शपम्यनो नित्यमिति शत्रुर्गामुभावः रूपत्तीतितु स्वामीत दारि शरूशहि सापमि
त्तितालव्यांतेभौवाह्निकत्वान्नवन्निरुपमिदं आढ्कीनद्योपितिविकल्यान्तुमोभावः रूशत्ती हिंस्रेत्यर्थः उपत्यादे
: स्त्रीलिंगत्वादेवकामचारान्स्त्रीत्वमितिभट्टः स्त्रीनिर्देशः स्त्रियांवापः प्रयोगदर्शनान्नूशत्रं तत्वप्रदर्शनार्थं
वेतिकौमुदी एकं १ शुभान्विता शुभस्वभावावाकूकल्यायथात्तयत्तीत्यादि भत्सूपेकल्पमुक्तं दीपिका।
त्या द्वे २ अत्यर्थमतिशयेनमञ्जुरंवाक्यं सांत्वं सान्त्वसामप्रयोगेऽजुरादिपवाद्यवदिष्यारभसेसामति
परमेववा सांत्वंस्वजनोह्विवदतिमित्रंपरमेववसासांत्वमितिशिवं भेड इत्यादियमकान्नूदत्या। सेत्ता।
एकं १ संगमेकर्त्तरिक्तेसंगतइन्द्र्यामिलितंहृदयंगमेगमश्चेतिस्वचा। द्वे शोभनवचनस्य २ निष्ठु
रमित्यादि नितिष्ठतेमंदुरादयश्चेतिकुरवुकित्वाकालोपः उपसर्गादित्यादिनाषत्वंतिष्ठुरंस्तपालन
पूररायोः हाहितिष्ठकतिरहित्यकनित्रपिष्ठरिष्पः उपमपरुषं मूर्द्धन्यषत्वं द्वेकर्कशवाक्यस्या २ हालिक
शाकटिकप्राधानिकत्वान्नग्रामस्य भावे भवं ग्राम्यग्रामाद्यन्खञाविति यत्र श्रीः शोभा स्याश्लिष्टमिति श्लाद्धे राम
रच्छ्रातिगरात्वानूलवश्लीलंनश्लीलमश्लीलंकपिरिकादीनामुपसंख्यानमितिलत्वं। द्वे भंडादिवचनस्य २ ८०

हूं द्रोमवानितिप्रियंनसत्यंकाणोभवानितिसत्यंनप्रियंयत्रप्रियंचसत्यंचेतत्सुवृत्तंसूक्तंतेनेनश्ल
विश्लादित्वान्नकेऽन्येषामपीतिदीर्घदंत्यसादिकंसुश्लृतेसुवृत्तंएवोदरादीत्यन्यत्रापितेसाखिच
त्रभःसुवृत्तत्वतेदृश्यदपिसुवृत्तभाषीतिवासर्वदेशाविरुद्धालंकारदंत्यश्लेषाद्अग्रन्थागान्सतंदधती
त्यर्थः।एकं १ संकुलं कुलसंख्यानेकःफलिसंगलितालग्गुडइतिमहिभाषासमावेशः।किंचयस्यवि
भाषितोऽभावःतद्वयावज्जीवमहंमौनीत्यादिवाक्यस्यपरस्परविरुद्धस्य २ लुप्तेत्यादि अशक्यालु
प्तवर्णापदंयद्वचन्असंपूर्णमितिपावन्तत्रसंलुप्तोवाणितोवर्णःपदंवायत्रवाक्येतत्रसमितिकुको
सुदीअसुश्लसुअदनेकः।एकं २ त्वरितोदितंवाक्यंविनष्टंअर्थश्लेषपर्यालोचनंशीघ्रोच्चरितवचनस्य
२ सतिष्ठवंश्लेषकरणादिनिर्गमसहितंअंबुशब्दउपचारादंबुकेततन्वोचेतिदीर्घः।एवोदरादिदी
र्घत्वेसतिष्ठीवमित्यादिकेविदितिसर्वानंदःसतिष्ठीवमित्यपपाठः।स्तुरूवेत्यनंतरशब्दिबुसिद्धोदीर्घवि
तिश्रुतत्वात्स्तुरूवेतिटीकावत्रिकांडागरमालयोक्तदीर्घपाठयदिनालिपिदोषस्तदाब्जपिवादीर्घोकाडलका
त्समर्थनायइतिब्रुकोसुदीश्लेषकरणसहितनिर्गमस्यवचसएकं १ अनर्थकंसमुदायार्थस्यवचनमबद्ध

रा॰सु॰ यथान्तरङ्कवङ्कं वलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मंगलानि तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् कुमार्योऽल
८१ सुनस्मकोऽर्थ इति अत्र समुदाये नापि एकार्थोऽस्तीति अवहुंवधवंधनेकः नञः समासः अविद्यमानः समुदा
योऽस्येत्यनर्थकं नञोऽस्यर्थानामिति समासः अर्थाद्वचन इति ठरपट्टि ग्रान्नित्यं कप् समासांतः अवध्य
81 मवध्यमवध्यार्हं स्यादनर्थकस्यापीति कोषदर्शनात् अवध्यमिति कोमुदीटृसमुदायार्थशून्यस्य वच
सः २ अनक्षरमित्यादि निदिताक्षरराशीय नञ अनक्षरं निपातस्यानेकार्थत्वान्नञोऽनिंदार्थता एवमेवा
च्यं ववभाषशोसपनवचो शाट् संज्ञायामिति नकृत्वे दृढिर्वचनस्य गुणादेपदोषाविस्कारिवाक्यस्येको
मुदी २ अत्यंताहतार्थं खपुष्पादिपदमाहतं हते भीविक्तः एकं १ म्लिछ इति म्लेच्छ अव्यक्ते हवस्यांतत्या
दिनानिपातितो हि अव्यक्तवचनस्य २ नहतमहतं वचो वितथं विगतं तथा सत्यं यत्र तात्रितथा हि अस
त्यवचसः २ सत्यमित्यादि सति साधुः सत्यं दिगादिनायन्तथा शक्नोऽभूतपर्यायस्तत्र साधुस्तत्यं तत्र
साधुरिति यत् ऋतमिति स गतौ क्तः अर्थेन सह समंजतीति संगच्छते सम्यक् अञ्चु गतिपूजनयोः क्विप् गादिना राम
क्विन् समः समी इति समासम्यादेशः सम्यक् पुंसि च सम्यक् सम्यं चोभ समाधाचि मत्वे वक्तृप्रकारलोपेत्वावि ८१

तिर्दीर्घत्वे समीचक्षत्यादिष्विया मंचते ष्ठोपसंख्यानमिति ङीपि सत्ती वा चत्वारि सत्यवचसः ४ अमृतनिस
त्यानीति उपचारान्नद्रतिवर्द्धमानानि त्रिषु यथा सत्यो ब्राह्मणः सत्या नारी सत्यं ज्ञलं वाङ्गे दर्ष्ट्रि मृत्रे रे इत्य
नेन तुवा ग्निशेर्षणानां त्रिलिंगत्वं यथा सत्यवागित्यादि एतेन वाग्भेदाक्षवि ष्ठन्नर इत्यस्यावधिर्दर्शितः श
ब्द इत्यादि निनादः निनदो नदः अव्यक्ते शब्दे णोन हगद पठ स्वन इत्यप पदे ब ज स्व न धबन शब्दे ध्वनिकस्य जे
सि हृनि ग्रंथि इत्यादीनाई ध्वनिश्च त्रिध्वानः रोतेरप रव स्वनो स्तन हसो वे ति अप्र एहः अो बुष धो तिर्वे पि ङ्गाद
अव्यक्ते शब्दे निर्ह्रादः स्व जलो निस्वानः निस्वनो ति नादः तिनद वन्त नि ग्रहणा तु उपसर्गाति यमार्थं आरवारा
वयोः विभाषा ङिरूपके पो रित्य एवं नो संराव विराव पोः उपसर्गे रुव इति बंज वां ङ्के तुवा ङ्लकाद्वन्त्र रावो पि
अतएव तिनादितं भाषणारा वा गद्रूमिति संक्षकुमारिका। शब्दादि दशकं शब्दस्य १० अथ मर्मरइ
त्यादि द्विवस्त्रपर्यायोर्द्ध्वनो मर्मरः मृङ् प्राणत्यागे हृदयस्य वन् सुगाग मो मर्मर त्वं राति मर्मर इति को सु
दी वस्त्रपर्णास्यधनेरेकं १ भूषणानां तु शिञ्जितं शिजि अव्यक्ते शब्दे तान्त्वादिः गुरोश्चेत्या
कारः शिञ्जा पातिनु स्वा नीरकं १ निक्वाणानि क्वाण चोन्न नदगद पठ स्वन इत्यतो ना वित्य ज्ञवर्द्धमाने घञ्णो

वीणायां वेत्यपपाठे क्वणाक्वाणयोरप्घञोरनुपसर्गइत्यनुमाने क्वणो वीणायांत्यनेन वनपो
ल्युटि क्वणनं अपि च वीणायाः अन्यस्यापि किंतु शब्दे क्वणनस्य ५ वीणायाम्क्वणितेत्यादेरप्युपसर्गा ड
त्तरस्य क्वणोर्धातोः प्रक्वाणः प्रक्वणादयः प्रयोगास्तेतिन्यासात् क्वणो वीणायां वेत्यपि विकल्पः तत्र वीणा

ग्रहणस्येतदेव प्रयोजनं वीणादिविषये अन्योपसर्गाघयास्यान् आदिना उपक्वाणोपक्वणादयः ऊ
लसंख्याने कोलनं कोल इति एकीभावं तमाह लयतीति हलविलेखने क्कोलाहलः कलशब्दस्य ख्यान
यो गोचरेत्यादिना वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थेन घविषये नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं कलकलः द्वेवडु
मि क्कुतस्य कलध्वनेः २ तिरश्चां पशुखगादीनां रुतं वाशितं वा शुश शब्दे तालव्य शांतः सहोपशल्याश
न वाशिता श्विनेरितितालव्यमध्यं च सूक्ष्मविवेकानूसितेः करुतेण्के २ स्वीत्यादि संपदादित्वान् क्विप्
प्रतिश्रुत् प्रतिश्रवा नः सर्ववत्नू हृद्प्रतिशब्दस्य २ गीतं गानमिति गायतेः क्तल्युटौ द्वे गीतस्य २ अ
मी निनादादयः सप्त स्वराः तत्रोक्तं षड्जं चावधाबानितथा च नारदः षड्जं रौति मयूरः गावो नंदति वर्षभो
अजाविकौ च गांधारं क्रौंचो वदति मध्यमं पुष्पसाधारणे काले कोकिला रौति पंचमं अश्वस्तु धैवतं रौति

निषादं रौति कुंजर इति। एतेन च सप्तमदात् पंचमं गायंति तथा च विशाखिलः अश्वश्च धैवतं सोपि न्नं पंचम
संतं। निषादश्च गजो गर्जत्यन्यदेशे सौपंचममिति निषीदंति स्वरा अस्मिन्न् निषादस्तेन हेतुना॥ अशेष सं
धि विषयं सहित्व्याप्त्या वर्तिष्यते। सदेशे स्कंधे स्विंति स्वज्ञः सादित्रयते शिति स्वरं वायुः समुद्भूतो नाभेः कंठशी
र्षसमाहतः। नदत्यृषभवद्यस्मात्तेन ऋषभः स्मृतः। ऋषभो गतौ हृषिर्हिंसार्थकमिति। अथ वायुः समुद्भूतो
नाभेः कंठशीर्षसमाहतः। नाना गंधवहः पुण्यो गांधारस्तेन हेतुना॥ गंधर्वमि पर्तिन्नगतौ कर्मण्युपपदे गांधारः
एषोदरादित्वाद्दीर्घः॥ यद्वा गांधारोभिजनोस्याः सिंधुतक्षशिलादिभ्योण्यञौ॥ कंठादुत्तिष्ठति विंद्यं कंषड्जः
षड्ज्यस्य जायते। कंठोरस्तालुनासाभ्यो तिह्लायादशनादपि। सर्वव्यज्ञने ईः। तदुद्देवोत्थितो वायुरुरः कं
ठसमाहतः। नाभिप्राप्तो महानादो मध्यस्थात्तेन मध्यमः॥ मध्यात्मतः संधीयते यस्मान्नूस्वरांस्तेनेष धैवतः॥
समनुत्तारयधानवाष्पललाटेव्यवतिष्ठते धीमद्भिर्धीयते यस्मिन्न् अथ धैवतः॥ उदरादिः वायुः स
मुद्भूतो नाभेरुरोहृत्कंठमूर्द्धसु। विचरन्पंचमस्थानप्राप्त्या पंचम उच्यते॥ पंचानां शड्जादीनां तादसंख्यापादे

रा॰सु॰ र्मितितंत्रीसमुत्थितानांकंठोत्थितानांचस्वराणांपृथक्पृथगेकैकं १ काकलीत्यादि मधुरास्फोटो
८३ ध्वनिःकलःतस्मिन्कलेशब्देसकाकलाईषदर्थेचेतिकोःकादेशगौरादिङीषितिस्वामीकलेरिःस्कलिःश
८३ ब्दईषदर्थेचेतिकाकलिःकृदिकारादित्तिङीषिकाकलीओषधिपद्धतिपद्धतिपंक्तीर्वर्तनिर्वासिवितर्दिवरं
श्रीत्यंगुलिकाकलिशारिशराविष्कंदितुरीब्रधिविधीतवाह्निरितिशबरस्वामीसाध्वदितंकाकलिर्भिःक्त
लीभिनाइत्यभिनंदातस्मात्काकलीतिगौरादितिस्वामिकलिंगादीनांप्रमादइतितुकौमुदी एकं १
मधुरेश्रुतिसुखेस्फुटेव्यक्तास्तरेबनौकलफडमदेगोवरेत्यादिनावकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा
द्धाःउलयोरेकत्वस्मरणाःएकं १ गंभीरेमेघवाद्विर्नौमडुःमदिःस्फातिमोदमदस्वप्नगतिषुस्फायीतं
वीत्यादिनारक्शक्रवनसत्रोपीतिनुस्वामी एकं १ अत्युच्चैर्कास्यादिध्वनोतारःतारयतिवोधयति
श्रवः एकं १ त्रयःकलादयस्त्रिषुयथाकलोध्वनिकलंरुतंकलावाणीत्यादिएकं १ समन्विते राम
त्यादि सम्यगन्वितःसमन्वितःलयोस्यगतिवाद्यानांसाम्ययत्रसएकतालःसम्यक्पुयथाशार्ङ्गंविधि ८३

तलयोर्मध्यं लयः समएकतालः स्समतालः इति यस्याख्यातोर्ध्वत्रिकमेकतालइति केचित् एकं १ वेति जायते स्व
रोयस्यां वाद्यासामान्यज्ञागावा रोत्पन्नेनखीगतिप्रज नकोत्यसनखाद नेत्रिवित्यतो न इत्ययोरात्वेयुगाभावेवी
णा॰ व लवल्लसं व रगोल्लुन॰ शिल्पि संज्ञयोरस्यर्व स्यापीति कुन गौरादिः व ल्लकी॰ विपंचयात विस्तारयति श
ब्दं पवि विस्तारव ल नेत्यपंता दवि विपंच गौरादि॰ त्रीणि वीणायाः ३ सा तु वीणा सप्तभिस्तंत्रीभिर्लक्षिता
परिवादिनी स्वरदि॰ इति प्रसिद्धा परितो वाद परिवाद तद्योगाद तइति ठना वितिर्ङ्गौ डीष् एकं १ त
तमित्यादि वीणादिकं वाद्यं वादनीयं ततं निष्ठ॰ भ्यां किव्वेति तनुः तंत्रीत न नानू वाद्यमपि ततं ए
कं १ मुरजादिकं वादनीयमानद्धं मुखे चर्मणावद्धमानद्धं ग्राहवंधनेभावे क्तः आदिना पटहादिग्रहः ए
कं १ वंशीविशेषस्तदादिकं वादनीयं शुषिरं सुषिः छिद्रं तद्योगान्मत्स्वरं रूः आदिना शंखकाह
लादिग्रहः सुषीरस्सुषिरं शि घ॰ शीर्षं ताल व्यादय इति शभेदः एकं १ कांस्यतालादिकं वादनीयं
घनं निविडत्वाद्घनं नमे साधितं आदिना घटादिग्रहः एकं १ चतुर्विधमित्यादि इदं तताति चतु
र्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादित्रिकं नामकं वाद्यं तिघनयं ति तद्वाद्यं कर्मणपचोयनक्षराद्दिवहनादिम्य

राम०
८४
84

इत्यन्नितीवादित्रं आसमंतान्नह्यते ताड्यते तत् दव्यथने कर्मणि णपत् आतोद्यमिति स्वामिसर्वानंदौ वादि
त्रादिद्वि नामकं वाद्यमित्यसमस्तं प्रथमांतं विशेष्यमिति तु कलिंगको मुदीको क्कट प्रभृतयः मृदंगः
मस्य मृदंगः अस्य द्दाम् द्यते कर्मणि त्य थे मृमृमृदं स्तोदेवादिभ्यश्चेत्यंग वृ वाङ्लकाङ्गु णाभावः मुरा संवेष्ट
नाज्जातो मुरजः अल्प कौवङ्क वचने ऽद्वे मुरजस्य २ मुरजस्यांक्यादयस्त्रयो भेदाः त डकं सार्द्ध तालत्रयाः पामः
चतुर्दशांगुलाननः हरीतक्याकृतिर्यस्यार्द्धको केसह्यं वाद्यते पंचतुरंगुलह्रीनोक्यान्मुखे वै कांगुले
नयःय वाकृतिः स आलिंग्य आलिंग्यः साहि वाद्यते ऊर्द्ध्वको गोपुछ वत्स त्रिताली ष्टांगुलेमुखे ऽष्टां चो
र्द्धं वाद्यते ऽर्थ स्तां वादने ऽर्जो ज तेति शब्दार्णवः अंके उत्संगे वाद्यत इति अंक्यः तत्र साधुरिति यत् वा
द्यमान आलिंगयत इति आलिंग्यः आङ् पूर्वालिङ्गि मात्पर्यस्य कर्मणि णपत् किंत्वाभावे बहुते तादा
लिंग शब्दात्सूर्वव न् चादनार्थ मूर्द्ध्वं कायति शब्दायत इति मूर्द्धकः ऊर्द्ध्व शब्दो यानि वक्काराः डकं वर्णादेशना
या ऊज्जिहीते ऊर्द्ध्वाच्छ तीत्सु ऊर्द्धउत्सर्वादादेरुवो हाते ऊँ प्रत्ययात्त डु य सर्गस्यादि वर्णास्यो वादेशो त्रुरुक्ते वका राम
रराहितन ऊर्द्ध्वयं त्रय रिपर्य्यय आश्रम पारतंत्र समकारो वायं वकारकं श्रुतश्च च भवदूतिः ऊर्द्ध्वं ब्रु नोति वा ऽवरित्ति ८४

उपरिष्टिवन्यते ऊर्द्धं तेत्रांतरे ऊर्द्धसमानार्थोत्र ऊर्द्धशब्दोप्यनर्थयमदंतो स्थितऊर्द्धं देहे हितमौर्द्धदेहिकमि
ति अंतः पूर्वपदान्नञ्जिजयादित्यः कुर्वती रूपसिद्धं गौर्भुवनं नीवमूर्द्धजैः तस्यावलालीरवेति विर्त्रेना
गवमूर्द्धजेरिति कीचकेवधेयमकाद्ववकारस्वत्वमूर्द्धशब्दस्यसुरजविशेषस्यपृथकूपृथक स्यादित्यादि
यशोर्थः यटहोयशाः य टहः शाकपार्थिवादित्वात् गीतिकायातिष्टका आनद इति कः टुट्टकाया २ तिभेत्य
स्यारवानविभेते रिंदुवनरकु गौरादित्वान् ङीष् भेरीत्रिभामयेव कादयश्चेति भेरिः खप्रगल्भाहतमे
रिसंभवः प्रकाशयामास समंततस्सेइति कुमारदासः आनियते नवादित्वेन साहिको योध्यः आउ पू
र्वादानिते स्कूजादिभ्य स्तं ज्ञायां बनू आनकः हंदू शाङ्केन अभिः पूरशांय ञसदुंदुभिः ठमनउ नम पूरणो
औनादिकइ तिः शकंसादिः दुंदुइत्यप्यकेशब्देनमतिस्रौ नादिकइ विति कौमुदी स्यान्नूपुंदुंदुभिः स्त्रीसी
तिनानार्थवर्ग्य तेस्वमानु भेरीस्त्री दुंदुभिः स्त्रुमानितिपउतिएकं भेर्याः १ आनक उक्तः पटहष्ठधूंजहा
तिपटह एषोदरादित्वात्सकारलोपत्यटंहेति पटहः इत्यन्यः पटहोस्त्री तिसं वध स्तुंनं पुंसकाधिक गौवकूं गौमी
उपवासंटह देवं लोहं पटहमित्यपाति हि पटहस्य २ वीणादिवाद्यते येन वन्नुरागा द्याद्यकृति नामस कोणः कु

णः शब्दोपकरणयोः हलश्चेति विश्वः द्वयोः कोणो वीणादेर्वादनं सारिकावत्सेति त्रिशब्दार्णवात् एकं १ वीणोत्या
दि वीणादण्डः प्रवालःस्यात् वलवल्लसंवरणे कर्मणि घञ् वीणादण्डस्य १ कंबति मूलविभुजादित्वात्कप्र
घोदरादित्वात्सलोपः ककुभः प्रसेवकः उक्त इति रत्नकोषः। घे ह्रपे हमे ह्रसेव ने दंत्यादिः कुनसंज्ञायामपूर्वस्याप्य
तिप्रसेवकः। द्वे वीणादेरधः स्थितं शब्दगाम्भीर्याय दारुकभांडं चर्मणाऽऽबद्धं तेन तस्य वीणामंडले वककुभ
प्रकृते ककुभप्रसेवकौ वर्त्तेते इत्यन्ये १ अस्यां वीणायां कायो लाबुदंडक ककुभसमुदायः सचात्रोहीनः
कोलंबकः कोडं लंबमानः पृषोदरादित्वात् १ णाहकंबने हलश्चेति निबंधनमिति न्यु इ है यत्रं तंत्री
निबध्यते तस्याद्भागस्य २ वाद्येत्यादि डमरुप्रभृतयः परवाद्यानां प्रभेदाः कापालिकयो
गिवाद्यं डमरुः प्रसिद्धः डमरु रेवमहानाद ढक्क इति प्रसिद्धिः डमिति शब्दं मिपर्ति मृगय्वादित्वात् दर्दुः
कुः गारायाः कादेवयुराः डमरुः डमरुर्ज्ञोश्वेवोद्देशशीर्त्ववरित्तम वितनिषनिम मस्तिभ्य उः पृषोदरादित्वा
नुकारस्य -कारः मडुः मडि डीति शब्दं मिनोतीति अन्येभ्योपीति डुः डिंडिमः डेडुरिति यस्य प्रसिद्धिः रुई शब्द
रोतिश्चातरत्ति कर्करः उर्जशब्दे जर्झरः वृकर्करः डकर इति त्रुहवंशः मृदंगस्त्रिथोगोत्र पृषोदरादिः पृषादिभ्यः कर्कर

वाङ्कलकाङ्कुराः मर्द्दलातीति मर्द्दलः इति वा पणवं तिक्ष्णति कुर्वत्यनेन परावगायनत्पटह उच्यते शाङ्केतो
पुंसीति यः पृषोदरादित्वाङ्गफलोपे राङ्गे ठक्के विनः पणवः इति वर्णायंतीति भट्टस्वामिश्रीधरादयः कौमुदी
कारादयस्तु पणाङ्गे एवं परमिच्छन्ति अन्यशब्दे नपेव गोमुखवत् हुडुक्कादयः वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथ
कू नृत्यति शिल्पिनि ष्विडीषि नर्त्तकी — स्त्रीप्रशाक्री इतनयोड्लन इति खनिशजिभ्य इति परिपणी
त्वान्नृते हुलासिकासमे इत्यनेन स्त्रीलिंगत्वं दर्शितं नर्त्तको लासकः समाविति नाप्यन्यपाठः अत्र नर्त्तयोः
क्रियायोगोपाधिकतया वाच्यलिंगत्वान्नत्र थवाच्यवाच्यलिंगत्वमपि कामचारात् स्त्रीनिर्देशः शि
ल्पिनिष्का निष्ठी त्वेषित्वात् ङीषु प्रदर्शनार्थमिति तु कौमुदी ॥ द्रु नर्त्तक्याः २ विलंबितमित्यादि वि
... विलं वितं मा वेकः द्रुतं ति गच्छन्ति सम्प्रदाय
लंवां तकस्वरणादयः — त्येकं गति विशेषप्रदर्शनायत्व विलं वितं ... द्रुतयोर्मध्यन्तरत्वान्मध्यं अत्र सांप्रति कः
गति प्रदर्शनार्थकरादयोऽत्र द्रुतं द्रुतगतो पूर्ववत् विलंवितद्रुतयोर्मध्यत्तरत्वान्मध्यं तत्त्वं करघनाः तां मननं संपदादित्वात् क्विप् तद्योगाद्
इत्यकार प्रत्ययः एषु यथाक्रमं तत्त्वादित्रयं ततत्वं करघनाः नांमननं संपदादित्वात् ... विलंवितशीघ्रमध्यानां
न्यम्योपीतिरः ओघ इति उत्तसमवाये वत्र पृषोदरादित्वात् रसत्वं घनप्राय ... विलं वितशीघ्रमध्यानां

रा०सु नृत्यगीतवादित्राणां क्रमेणैकैकं ततत्वादि नाम त्रयं ३ अयं स्वर इयत्कालं गेय इयत्कालं विलंबितमियत्का
८६ लं द्रुतम् इयत्कालं मध्यमिति बोधयितुं ईदृशो हस्तेन ध्वन्या कुंचनप्रसारणादि क्रियाभिर्निर्णीतव्यं गा
86 तव्यं चेति कालः क्रियायाः प्रमाणाता तालः स्त्रीबत्न टाद्रिलल प्रतिष्ठा करणयोः तुरादित्वात्र १ गीतवाद्य
यादत्योः साम्यं नाम्ना क्रियाकाल योश्च साम्यं लयः लयगतौ एरच् अतिलयानामपीति कश्चित् ० एकं १
तांडवमित्यादि तांड्यं नाम मुनिना प्रोक्तं कलापि वेशं पायनं तेवासि भ्यश्चेति णिनिः अपत्यस्य त
द्धिते नानीति य लोपः तांडि ह नृत्य शास्त्रं तदस्यास्तीति अत्र इनः स्मृतोपीति वत्सरघोदरादित्वात् दिकारस्या
कोरः तांडवं तटना प्रोक्तं तांडवमिति तु स्वामी तडि घातो स्मात् उवामिति तु कौमुदी तांडवा मक्षिया
मिति संबंधः नटस्य वस्कंदनेन सुरनटनं भावेण्यप्रतिनाह्यं लषश्लेषणा क्रीडनयोः भावेणपरलास्य
नृत्ती गात्रविक्षेपे स्नडुप धास्त्वेति कानन्तुरीत्वा गणं आर्षं मद्दलिचेति दीर्घत्वं व तूर्य्यं वादित्रा भवंती
र्य्यं शब्दरूपं त्रपोउ शास्त्र स्यपत्रिकं संख्यायाअतिषट्तायाः कन् ततो यत्त्रिकं तथा तृतीयेतियो राम
गविभागान् समासः नोपर्य्यवतत्त्रिकं चेति कर्मधारये तिपंतिका नटस्यैकनाघं छंदे गोक्त्थकया ८६

ज्ञिकश्वक्कु च नटानुगतत्त्वेहत्यगतिवाद्यानांसमुदितानां २ म्रुकुंसश्चेति पटपुटेति दंडकः पठतितस्य कु
सिद्धातोभाषणार्थस्येवचि। म्रुवोकुंसोभसिनमस्य वद्धव्रीहोम्रुकुंसादीनामकारोवक्तव्यः इति म्रु शब्दस्याका
रःम्रुकुंशःम्रुवोःकुंसति कर्मणएशि। वक्वोमुदीइकोऽङ्मवोजोगालवस्येतिवाह्रस्वत्वेम्रुकुंसोऽनकारोवेत्य
न्येतेनम्रूकुंशःम्रुकुंशाम्रुकुंसम्रूकुंसवदितिशब्दार्णवः।स्वामंहिम्रुकुंसावितिसमभेदाहृत्यंवेतः
स्त्रीवेशधारीयःपुरुषोनृत्यतितत्रम्रुकुंसादित्रयं ३ नाद्योक्तावित्यधिकारान् ३ गणिकेत्यादि
गणिकावेश्यानाद्योक्तौऽप्रज्जुकाऽज्जुकेसज्ज्ञेनवाडुलकान्समिकषउकन्निति कनूरलोपनाद्योक्तौ।
भगिन्याःपतिराबुत्तः।विद्वान्यंडितोभावःभवतेऽप्रोपसंख्यानमितितरा।जनकःपितत्राबुकःअ
वरस्तरोवाडुलकान्मृगणिभ्यामकोकणावित्युकरणपुः उपधायाःवृद्धिः।युवराजस्तुकुमारःभर्तृ
दारकः।द्वेयुवराजस्य २ राजाभट्टारकोदेवस्तथाभटपरिभाषणोक्तिः प्रभद्वचासोभावकश्चेति प्रभो
दारक्षितवानस्त्वंभट्टारकः। द्वे २ तस्यराज्ञःसुताभर्तृदारिका एकं १ देवीत्यादि कृताभिषेका
यांवदूपट्टायांदेवीश्रीमहादेव्यावासवदत्तादेरेकं १ इतरास्वकृताभिषेकासुराज्ञीमध्यादिकेकासु

रा॰अ भट्टिनीपमावत्यादिः एकं १ शाहाराविट्ठ्यं विशेषगणिकानुवर्त्तैव कतिनाम्ना रूपेणाणवाप्नुमर्हात्
८१ नुसर्वेशाक्रमारोभद्र – रकाभदारकादेवीवावोध्योभवति तज्जनेनतसः प्राह्मणोनेवराजन्नविस्पषिणिः
87 सचावयस्यज्ञ्नितिवाच्योविदृशफेणासः अभिषिक्ताग्रराज्ञापि देवीत्यन्याव्र मोगिना। भट्टिनीत्य
पेरन्याना वेगोस्वामिनीतिसेतिव्रस्यस्यभट्टिनीभाष्येतिरत्नकोषः अब्रह्मण्यमित्यादि व
धंनार्हत्युक्तोऽयब्रह्मण्यं वर्त्ततिब्रह्मणामर्हतीत्यर्थेकंठादिभ्योयतत्रसाधुरितिवायमततोनञ्समा
सःअवयावन्नार्थमिदमित्येके एकंवधंनार्हतीतिववस १ राज्ञःश्यालोराष्ट्रियन्रा ज्ञेविद्धूतौरा
ष्ट्राधारपारासुखाविति उः एकं १ मात्राअर्थेति शास्पते चाल्पेरित्यनपानत्रुकयेततोनांवविही
नोस्मिवालभावेहमंवसेत्पादावनाप्पाकमग्यआदिष्ययोगंअत्रजातोकादथमाडुःनायाकोऽज्ञ
क आदयएवत्र ग्रुज्यं तेनगणिकामात्राद्यःस्त्यर्थंनियमतत्रमात्रःकिमस्यसदृशंकरुणांवचसे इतिवि
राणीसंहारादौमात्रादीनामपि अयोगात्तस्मादंवादीनांनाद्येषायणःअयोगाद्धिषि स्यांअत्रकादी राम
नाअन्यत्राप्रयोगात्रियमफलतीतिएतदेवाह शाहाराविकारःअर्थेतेषां रूपकानामुक्तौर्वस्यामथशेष ८१

तत्काम्यतिनियमं तत्र विधिरेव वकारस्तु विदिति अथेत्यादि बालाकुमारीवाखल्वाप्यतेत्रीत्यावाखल्वस
ते न्यं तान्वधूवसेदित्यात एकं १ आरात्यादेभ्यो कर्मभ्योयात आर्यः एषोद्दादि आसीयोगस्य वाम
र्थणान्नसहनान्मोरिषः पूर्वं न्यष्टःशाकल्पिघाप्ये नाद्यो क्वायुंसि माषित इति पूर्वर्धत्यांते ष्वरस्समान् मार्षस्वत्रा
र्यं मारिषमार्षकाविष मार्षकाविति शद्धार्णावान्नाएवं मान्यस्य साधोरितियावत् १ उपेक्षाभगिनी अति
काअल्लामात्ता सेव अत्तिकेति ह्रितकारपाठः वृत्तिसर्वेवरः अतिकं निकटे नाद्यस्याको उपेक्षस्वभाप्येयां
तिनानार्थकोषदर्शनान्नह्रितकारपाठः ग्रामादिकाकलिंगादयः वयं तु अत्तिकाचां तिकातथेतिह्रिह्
रूपकोषान्नह्रितकारपाठो पीत्या चक्ष्महे एकं १ निर्वृतस्यानंनिष्ठा निःशेषेणावहनं समाप्तिः निर्वहणं
मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्षएव वा तथा निर्वहणं चेतिनाद्येषु पंचसंधयः निर्वहणमित्यत्र रेफ
रहितहकारो वकार एव स रेफः ग्राति निर्वहणमस्य संस्कृतिके रानाटकविडंवनाविधेरिति माहे च्छंदो
भंगान्न समे संवं धे हुये वसंधिसमाप्तेः प्रकृतं कथासमाप्तेरितियावत् नयथैतद तु द्वष्टे नेःशकुंतलानि
र्वहनं मुनिष्वाद्धासंहारश्च समापन इति अतएव निर्वहणारसस्यासवलनमिति के षांविहृष्टमिर्षः हे ३२

रा॰सु॰ त्यादि नाह्वाने नीचां प्रत्याह्वाने हंडे चेटीं प्रत्याह्वाने हंजे सखीं प्रत्याह्वाने हला त्रयमेवाव्ययं याहलाशब्दं कृत
८८ जेत्यादि सखीपर्य्यायो हलाशब्दः कृटावंतः वालावाशब्दः सखी हलेति श्रीकांडे ब्रोपालितात् अथ मदासी सखी
88 नामेके के १ अंगेत्यादि अंगस्य स्थानान् स्थानांतरनयनं अंगहारः स्वस्तिकभ्रमरादि द्वात्रिंशत्प्रकारो भु
जादिविन्यासरूपो गहारः इति कौमुदी अंगहारश्चांगहारः शिक्षितकादिमांविकाविके इति शब्दार्णवः द्वे १
व्यनक्तीति व्यंजकः आभिमुख्यं नायकेऽर्थान् नेनेत्यभिनयः वाचिकांगिकाहार्य्यसात्त्विकाभेदाच्चतुर्विधः ॥
द्वे तत्कृत क्रोधादिभाववाभिव्यंजकस्य २ अंगेन निर्वृत्तमांगिकं भ्रूविक्षेपादि सत्त्वेन निर्वृत्तं सात्त्विकं अ
ध्यात्मादित्वात् ठञ् निर्वृत्ते ऽक्षद्यूतादिभ्य इति योगविभागात् वा सत्त्वं मनो गुणः आशयो वा तेन निर्वृ
त्तः सात्त्विकः यदाह सत्त्वोद्रेके मनसि ये प्रभवंति भावाः ते सात्त्विकाः इति स्वेदः स्तंभो रोमांचः स्वरभे
दोथ वेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः प्रलयो नष्टचेष्टता अंगनिष्पादितं भ्रूविक्षेपा
दिभावनिष्पादितरोमांचादिकं पोष्टयकं ष्टयक   शृंगार इत्यादि   रत्यादयो भावाः अनुक्रियमाणाः रस
सामाजिकाः अत्र रस्यंत इति रसाः यदाह विभावैरनुभावैश्च पुष्टो वा व्यभिचारिभिः आचार्यमाणाः अनुक्रि ८८

यमाश्रित्य सामाजिकात्मकतुरस्यंत इति रसाः । यदाह विभावैरनुभावैर्व्यक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वाद्र
रूपा नत्वानुस्थाय्येव त्वरसो भवेदिति । यद्यपि वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यशांतेवेति रसा दशेति नामानि चानंततथा
पि धर्मार्थकामानां शृंगारभेदत्वात् वात्सल्यशांतयोश्चैतच्छरीरत्वान्न तद्ग्रहणं तेनैव ग्रहणमिति निरस्य स्थक्
तिर्वधनेति कौमुदी वत्सलपुत्रादि मोहात्मा रतिभेद एवं शांतश्चालौकिकत्वान्नोक्त वशद्वायतथा
हात इत्थिति तु सर्वधराद्यः वीभत्सरौद्रावेति पुलिंगपाठ इह उक्तः शृंगारवीभत्सहास्यरौद्रभयानका
इति शब्दार्णवे दोदर्शनान्प्रोद्वलोक्षति हेतुर्भवः शृंगारः दानधर्मयुद्धेषु जायमानये त्वोत्साहकारी रसो
वीरः असंभावितमर्त्यांतरीक्षगमनादिजो विस्मयः क्रुद्धेः द्रासनसादि भयजन्यो भयानकः । श्वद्रोकरस्य
यवशाद्धिज्ञो वीभत्ससर्वाभिभाविता रौद्र इत्यथा रावशावारितादि करुणाहास्यौ त्यन्तप्रसिद्धौ । शृंगारा
दीनां प्रत्येकं रस इति नामैकं १ शृंगारस्तु नमस्यश्चिशुचिरुज्ज्वलः इत्यमरः शृंगार उज्ज्वलो वेशेनो वित्ये
नवलस्रूपमेतन् उज्ज्वल नत्वेतो शृंगारपर्य्याय इति महादय शृंगारस्यैव नामत्रयमिति कौमुदी तथा
चनानार्थ शुचिर्दीप्यपग्नि शृंगाराग पाटेशु उमेति शोइज्वलो दीप्तिः शृंगारविशदेषु विकासिनीति उक्ता

रा॰मु हेत्यादि उत्साहो वीरस्य स्थायिभावस्थीततयैव आद्यद्रत्यनेन सर्वरसलक्षणं कटाक्षितं । द्वे वीररसस्य २
८९ शोकस्यापि भावकरुणोः सोधर्मद्वारेणाभावे कः कृद्वदा विप्लंउ... करुणो रसाभिधायेशाप्रमाणाभावे
89 श्लीकंसुखं वरुणादिश्लविसुजादित्वान्स्क एषोदरादित्यस्यदा करुणायोगान्पूर्वमिद्विन्नि तदाभावे
कारुण्यं ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्प्रयणां तेन यावृत्तेसवनेवा इत्यकान्नवृत्तणः द्रूपेक्षपाभिदाधं उक्तिः
पेः संप्रसारणं चेतिसंप्रसारणं दयते स्मयादयादयाज्ञणोभिदाघउक्ष्मउकप्प तेनयाश्वत्कन्या
ग्रोरेश्चेत्यकारेऽश्रउक्रोशेतिसम इत्वाभवंत्यनेनात्रक्रोशश्चत्र समस्तकरुणस्य ७ अथोहस्सः
हास्योहास्यवस्थायिवत्तु स्तोहास्येदितिभावरसयोः पर्यायत्वेनध्वनतिस्वनहसोर्वेत्यश्चजणपतः घा
त्वर्थनिर्देशोउल्लपितत्रहासोहास्यवर्वरंहासिकाङ्क्षियामितिशङ्खारीवानात्रोपातो ३ वीभत्संविह
तं इदंद्व्यंतिश्रवधेनिंदायांसन्नूवीभत्सासाध्यत्रअर्शआद्यचिवीभात्मेजुगुप्सापुभवत्वान्विकृतंप
दाह विष्ठाकामतउद्देगाज्ञोभरणोनहायरामितिशङ्खारीवानवूयमित्यनयोरप्ययितमाहः द्वेवीभ राम
त्सस्य २ विस्मयइत्यादि प्रागुक्तभावरसयोः पर्यायित्वं अद्भुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वान्नाविशेषं ८९

स्मिङ्—अद्भुतार्थः विपूर्वः स्मिङ् अद्भुतार्थः विस्मयो दंत्यमध्यः सानुपदाद्यो रिति सत्वपति पेधान् अतआश्च
र्य्योर्थश्चयंतस्यभवनमद्भुतं प्रदि भुवो ड्भभवन् आवारणीयमाश्चर्यमनित्यइतिसाधुवृत्तिः पूर्वसुक्तं वत्वा
रित्यद्भुतस्य ४ अथभैरवंभीरोरिदं त्रासकृच्च भैरवं दारयतिचित्रे भुपश्च इति उननू दारुणां भीषयतिभी
षणां विभ्यत्यस्माद्भीष्मः मियुः स्वयैति मकसकौत याभीमः भीमादयोयाहान इति भी ष्मभीमो साधु इति
सर्वधरः खुर अमरो खुणोडीवःखोरं खुरभीमार्थविशद्धांरं हंतेर्बुरवेति अवृखुरजादेशश्चोरमिति कोमु
दी विभेत्यस्मादिति भयानकं आनशीभियः भयंकरोति भयानकं मेघदिभयेषु कृत्य इति स्वपति
गतं भयेन शतिभयं प्रादिसमासः नवभयंकरस्य ८ रुद्रोदेवतास्य रौद्रं शृंगारो विष्णुदेवः स्यादा
सः प्रथमदेवतः करुणो यमदेवकः स्याद्बुद्धो रुद्रदैवतः तयमुतःशिवे हुमहतःक्रोधस्य १ अ
मी अद्भुताद्या जयांताश्चतुर्दश वसेपुंलिंगाः तद्वति त्रिलिंगाः नत स्त्रियां रौद्री एवं भैरवीत्यपि देरत्यादि
दी र्प्यतेस्माद् दं भयेख एवं जिज्ञासभातिः क्लिनं तानव चवर्प्यानभाः शीसं पदादिः साब्रेनस्पति
साधसंख्य व ओजिष्ठोतयाद्दीनाम्रु प्रसंख्यानं नपुंसकम् र्मित्यचमभ्यं भिदा घहिट् यारिम

रा॰सु॰ याविस्याद्दर्शनक्षतीयावत्स्वर्गचाथ्यभयंस्त्रियाक्रासोत्रासौद्देशेभीतिरातंकोभीरुसाध्वसमितिशब्दार्णवान्॥
९॰ घद्भयस्य ६ मनोविकारो रत्यादिर्भावः भावयति करोति रसान्भावयति तथा च भारतः नानाभिनयसंबंधा
न्भावयंति रसानिमान् यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः। भावा बहुविधाश्चैव स्थायिनो व्यभि
90 चारिणः तत्र स्थायिनः। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्र
कीर्तिताः व्यभिचारिणाश्च। निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूया मदश्रमाः। आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता
मोहो धृतिः स्मृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा। गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च। सुप्तं
विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता। मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च। त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञे
या व्यभिचारिणः। त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्याताः स्वनामतः। एकं मनोविकारस्य १ भावस्य स्वकी
यगुणाक्रियादिरनुभावः भावी नानुभावयति अनुभावो गुरुस्वरागादेः। तदुक्तं अनुभावश्च भिन्नघाः पश्चा
दुत्प्रकाशादिति व्यभिचार्यादीनाह द्वेभावप्रतिपादकस्य २ गर्व इत्यादि गिरति गर्वः कुत्सितहृदय
भ्यो रगर्वमाने धात्रिवा गर्वः। अभिसर्वतो मानोऽभिमानः अहं प्रधानकारो हंकारः त्राणि गर्वस्य ३ मत्समो राम ९०

नाक्षीति मननं मानः क्षिप्तस्य सस्य गुन्नतिः चित्तसमुन्नतिः इंशणाति योगपमापि चित्तोत्कर्ष अव्ययस्य
२ आदइत्यनन्तव्यनादरः परीक्ष्य इत्यपवृत्तोयरिभवः परिभावोति रोत इङ्परिभवेषु पवास नञ्अतो त्रति
रोतं इङ्वि तिगातिभावातिरसोन्यतरस्यामि तिपक्षे सत्वं नाक्षीत्येके अन्येत्वा इत्योये नाभिभूतासतस्मान्नका
यवाङ्मनसा मन्यतमन्यतमेन व्यव धीयतएवेत्यनापंतहिं गम्यत इति सत्वं वास्यादेवेतिभाग इस्त्रिकत्व
त्रमात्योरिति नानुवर्त्यंतये वेतिविकल्पनाहिरे हणांरीटारेहे कंठत्व - लोपदीर्घत्वादि ङी त्वं लोकाश्रयत्वा
न्न अवमाननावज्ञे सुगमे अवहेलनमवहेलं हेड अनादरे खन्नथेकः उलयोरेक स्मरणां हेलावहेले चनसु
हु उज्ञणं अस्त हणामितिलक्षणायाश्च व ज्ञागम्यते यह्य धातूनामनेकार्थत्वेन अप्रनाअरणातापोयद्गु
तदस्त्रणां दंत्यसः दीर्घमध्यानविघते शोभनं त्वणोय स्मान्न दश्नस्तणां इस्वमध्यमपतिपञ्जिकासूर्खं
अनादरेङ्खाकाशत्परेत्र रफः सोदंत्यः ततः संपूर्वो क्लृप्तु इत्संपूर्वणामनादरे इतित्रिकां इंचेतिधानुबदी
यसवंचाकाराद्दित्पामिङ्प्रमाद इत्याङ्तत्तवीणाश्चवज्ञायो विप्त्यपसर्गणांश णरके तिरस्कार इतिर
त्नकोपादावयिदर्शानह हवं इस्वरसत्रअकारादित्वएवेति एवं वेनएणापरत्वनअप्रक्रत्यर्थतेति

कौमुदी नवपरिभवस्य ६ मंदाक्षमित्यादि मंदमक्ष्णः अत्र मंदाक्षं ह्रीलज्जायां संपदादित्वात्
क्विप् ह्रीस्त्रपूषलज्जायां सित्वादकन्त्वयाः वंगुरोष्ठे त्पकोरे व्रीडा व्रीडनाद्यमभवजन्मघुपासेति
मावःगांडूपागर्भ भुजजागरहारकीलक्ष्मानावटो रमसवङ्गागर्भर्षिंगानः व्रीडादयस्त्वरवंडस्त्रउत्कं
ठयाशाकरकाश्वसमामयाचेतिस्त्रीलिंगकथनेरमसान् व्रीडोह्रीवेत्रपालज्जेतिह्रीपर्यायेवतेनैवो
क्तत्वान्स्त्रीलज्जीच्चोलसनीव्रीडेलज्जाव्रीडावन् पंचलज्जायाः ५ स्याल्लज्जान्यतपस्माद
हिस्यात्मदापत्रपाह्रीर्लज्जाऽपत्रपाव्रीडेति रत्नकोषान् ह्रीमात्रेयपत्रयोक्ता स्कंपित्रादेस्त्वरतो
जातलज्जायाः १ स्नेहघृतपित्वेपिवाङ्लकाशङ्किन स्तोतिःति ते ग्रेमित्तकिक्षोतिदाक्षमावाधि
प्रतीकारेष्विति सन् हुतितिहात्मायाः २ अभिचारेऽभिध्यानमभिध्याकर्मण्यंपगाभिध्या
वापरस्वेविषयस्पृहेत्येके दोषविताऽरूपंपरस्वेलिप्सेत्यर्थः विषयप्रार्थनाभिध्येतिस्वामी परस्वविषयेविषयप्रार्थनाभिध्येतिकश्चिदिति कौमुद्याएके १ असाहिरित्यादि पराभ्युदयासहिष्णुताऽ
सातिःईर्ष्यधातोरायर्यांताहीर्वाहि है २ चैरेनार्थदानदेनि हत्यपेस्त्वपिदंमकृत्पत्वादि निरूपदोषा

नः पीडायाः २ चिंता चिंति पूजीत्यादिनांग्रंगाग्र प्रत्ययेकार्थ्ये चिंति पूजीत्यादिध्यानं ग्रशाभावार्थे तत्साम
र्थ्यात्तिलोपाभावोपीति स्मृतिः स्मृतिर्त्वं ताध्ये चिंतायां ल्युट् आध्यानं चीतिः स्मरणस्य काचशोपे ऽत्कृ
र्वदुवो श्वेत्यकारः उत्कंठा काले कृत्रादिभ्यो वन उत्का विकाङ्क्षा चेनापि सामर्थ्यात् उत्कंठादि पूर्वकामादि
स्मृतेः चिंतां तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं स्मृहे स्तु नः उत्कंठा कालिके तस्मिन्निति अभिध्यानात् भयोरणीति शब्दा
र्थाविन्त्राध्यानमप्युत्कंठायामित्येके तथाच काशिकायां आध्यानमुत्कंठा पूर्वकं स्मरणमिति दे २ उत्सा
ह इत्यादि उत्साहाध्यवसायो द्वे तो दृ उत्साहस्य २ स उत्साहः सत्ताध्यवसायस्य १ कैमूर्द्धिपट
इवाछादकपटः कं ब्रह्माणमपि पटति गच्छति व्याप्नोति विशेषेणाञ्जंतीति छिपंत्यनेनात्र जगाति क्षेप राध्ये
हलश्चेतिघञ्जि व्याजः एवं दह्यतेनेन दंभः दंभनं दंभे ३ उपधीयते तत्त्वमारोप्यते स्फटिके जवा गइवा
नेन उपसर्गीकिः उपधिः छाद्यते नेन छद्मं वंचनात क्षादेमीरीन् इस मनन्वन् क्षिप्रस्त्वेति कृ स्वः कितवस्य
कर्म कैतवं अश्ववादित्वादण् कुसृ गतौ सृतिः कृतिहिंसायां कुसृतिः निकृष्टा कृति निकृतिः पराभावं निकृतं गीति
कृतेति निपूर्वात् कृञ् कृत्यादिभ्यस्ती कुशठ कैतवे अवृत्तस्य कर्म शाठ्यं न वंचनं कुसृत्यादि त्रिकं व्याचिक्को

रा-सु- दिल्पस्येत्यन्ये कपटादिफल्कं वनाफलं कुत्स्यादित्रिकार्गाहिसांपर्थमिति मेदइतिसर्वानंदः पंजिका
६२ कारः ६ प्रमाद इत्यादि प्रमादस्मा वेवजञ्जनवधानतेति वड्ड़ेहेल्कानंदतो नवधानं ववाक्कं हृस्त्र
92 विस्तृष्ट कर्मणाः ७ कौतहलामित्यादि कुत्सितं मूलपतित्र्युपृषोदरादित्वात् वर्णागमो कारः कुतह
लं प्रज्ञाद्यणिकौतहलं भज हिंसायां कं भजति मूलाविभ्रजेति कन्प्यकादित्वात् कुतवं कुं प्रज्ञाद्यणिकौतु
कं यथा रिप्य सर्वेक्षदिदं क्षाद्यतिशय इति सुभूतिः फलनिरपेक्षे विकीर्षितस्येति केचित् ८ स्त्रीणामित्या
दि शृंगारभावो रजितत्वं जाः स्त्रीणां चेष्टा विनासादिकाः हाव शब्देनोच्यंते द्रूपंतेरागिणोत्र हरु हव नेवा
डुलकादष्विकरणो बज्यपदाह भरतश्चलंकाराः स्वनांपृण्गे ज्ञेया भाव रसाश्रयाः पौव नेभ्यधिकास्त्रीणां
विकाराव क्त्रगात्रगाः देहात्मकं भवेत्सत्वं सत्वा द्भाव समुत्थितः भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समु
त्थिता तथा हाव शृंगार भावाङ्गोव्यामोक्कस्मित वीक्षितं शृंगारं स्पष्टोट्ठि माहेला भावात्सर्वरसस्थितो विं
पूर्वात्रसेर्व जि विलासः तत्र प्रिय समीपगमनेष्वः स्थानासनगमनावि लोकिते ष्वविकारोकस्मात्क्रोधस्मि राम
तचमत्कार मुखविक्षेपनं स विलासः स्वागतो क्रिया नं विब्बोगति विशेषः अपसाहृदप इति कुंउच्यते समवेत्य त्र ८२

गोपनघृयाञ्जघृयात्वम्पघृयाचेतिशब्दार्थाविः ग्रथ्रुजकंगादिः एकं १ वीरस्यकर्मवेरवेरंवेरमेघुनि
कयोरितितिनिर्देशानुयुराइत्यमीष्यश्याहेषाणांभेदानद्वेषोनास्यादघृयेषेतिमालाकारो श्रांतः त्राणि
वेरस्य २ मन्यतेमतिकनिदमिम्पोउमन्युः दैन्यार्थः बन्जि शोकः श्रुचशोकेसंमदादिवान्नद्विपवांणा
त्राणि शोकस्य ३ पश्चात्तापइत्यादि पश्चात्तापोब्रज एव मनुत्तापसर्गस्यवत्रितिवादी र्द्धः विप्रतीसा
रःपदेङ्कस्वोपिघापिवेतस्मिनविप्रतिसारइतिमावः त्रीणिकस्विनहूत्वापश्चान्नदेदस्य ३ कोपनं
कोपःमावेबुज्ञसर्वक्रोधः क्रोधनोमर्षणाः कोपाहिविशेष्यनिद्रेवद्धमाराबान्न्च इपतितिद्यायोब्रजि
नत्रिअमर्षाङ्कस्वाद्वि रोषः विमध्यमर्षोतुनयेश्चगापतेरतिभारवकिावधूरमर्षादितिमावन्अन्येषामपि
दीर्घविदीर्घादिरूपातिहहवंङ्कतिरुषोगानिरामर्षनिवीर्यमारिनंदनमिमिविशाखस्वप्रतिहन्यतेनेन
प्रतिवः परोवः इतिवाङ्कल्पादपत्र लवप्रतिहंतीत्यन्यत्रापि प्रतिवोन्यक्कादिशतिनुकोमुदारुषक्रोधा
क्किपिटापिकोपाभासः कुधारुषेतिशब्दार्णविः सप्तकोपस्य ७ शुचोइत्यादि शुचौशुइष्टृत्यर्थःभा
षितनङ्कस्वकंपुंवद्धितिपुंस्त्वान्नतुम् चरित्रमात्रेपिशीलंस्वभावेस्वदृनेइतिदर्शना३ शीडोधूक्कुनकृवलनबाल

रा.मु नवालजः शीलमर्हद्यर्थो हि शीलसमाधानेऽस्य पधेति वा शील उपचारशीलः पंता देवचिंता केवलमपि च रितं सु
८२ शीलेति ध्यव शीलं वरत्रे चारित्ररत्नकोषान् अनिंद्यवृत्ताः नीत्यासु चरित्रे वा स्त्रिं एकं १ उन्मुन्मादः वि
त्तविभ्रमः चित्रानवस्थितिः भूताद्यावेशान् हेतुरुन्मादस्य २ प्रियस्य भावः प्रेमाऽस्नमिति प्रियस्थिरेति
92 प्रादेशः पुमान् हार्दी हृदयस्य कर्म हृदयस्य हृल्लेखेत्यादिना हृदादेश प्रीतिप्रेम प्रीञ्भावे प्रीतिः प्रेमेति भ
द्दः स्निह्यते स्नेहः पंचस्नेहस्य ५ अथेत्यादि दोहदं स्पृहां दहाति दोहदमिच्छतु स्पृहा माता इच्छा शेषा तु गा
भिराणा इच्छायां इषेःविच्छे इत्यनेन निपातनाद् इच्छा कामो वरोऽभ्रप्रकारः आकांक्षापि मिद्या देश कृतिगणात्वा
न्स्पृहा ईहा कांक्षेति वन्तहर्वानान्तर्गतरुजिदशीपिपासायां किश्च न्तृष्णा तावत्पत्येके तेनतृष्णापिन
कृपेति प्रयोगः वांछा कांक्षेति वन्त्लिप्सा त्रपत्यया दित्युका रत्नमन सवरथो हरपान्यत्र मनोरथः कामो
भिलासः तर्षः इति द्वन्द्वं ता द्वादश इच्छायाः १२ सतर्षमिह नूलाल सा ललइस्सायां ओणादिकोऽभ
ससंद्र्योलालस्यश्रुती निर्देशः आवंततालूनां च एकं १ उपाधिरित्यादि समीपस्थापा उपपन्न आधि राम
र्वति उपाधिः धर्मस्य चिंता धर्मचिंता हेतु धर्मचिंतायाः २ मानसी व्यथा आधि आधीयंते चितान्ने नः एकं म ८२

हलश्चेतिवच्च विव्वोकस्थानं विव्वोकः अभिमतवर्णाप्राप्तावपि गर्वादनादरः सापराध्यस्य वाक्यं चंद्रनाह्निना
संज्ञमनंता इनंव विव्वोकः विभ्रांतिर्विभ्रमकत्रमदरागहर्षजनितो विपर्य्यासो विभ्रमः यथा अतिमिन्न
मासना दुत्थायान्यत्रामनेश्वियावं ध्वकथामाश्लिष्ठसख्यासहालपनं अर्द्धहसितक्रो बौ पुष्पादीनां यथा
वत्रासहसेवतत्यरित्यागवस्त्राभरणामाल्यानामकारणात्‌ स्वंड नमनं चेतियोषितां यो वनजो विकारो
विभ्रमइत्येके ललईप्सायांलट विलासेवाभावेनः डलयोरेकत्वं ललितं सुकुमारविधानेन भ्रूनेत्रादिक्रिया
सविवकरचरणांगन्यासो ललितं यथा वर्णातिपातरुणा मुणा नूपुरमस्तरणा संचरणां रेखाविशेषस्थि
तत्रिवलिभूंगस्थानसकलमितं शुद्धस्वनंस्थलपमारणपानुत्रिगुणाएशुकूलं सून नबवकं स्कंधासक्ते
कज्ञं उल सुल्लसितभूसाचीकृतं विलोकितमिति प्रियं प्रतिभवा विस्तृतं ललितमित्यन्ये हिलहाव
करणो वटाप्रहेलाघुरते पोढेच्छा हेलाल्ल योलीला लांगक्षेपरोएषोद गादिश्रलक्त प्रियसमागमयाल्पवि
तविनोदनार्थे प्रियवायमप्रयावेश इति हसितभाणितेरनुकृतिः क्रियते सा लीला अमाहीतशब्दः प्रकारो
ते एवंप्रकाराः विच्छिद्यादयोरद्व्यंतेताश्लोक्ता नाटकरत्नकोषेलीलाविलासोविच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितमो

रा०सु० हृष्टापि तं कुट्टमितं विब्बोकः। ललितं तथा विकृतं चेति विज्ञेयाः स्त्रीणां चेष्टाः स्वभावजाः। आभरणादिविन्या
९३ दीनां कुत्रचित् प्रियाय रागाद्दीर्घ्ययावानादरेणात्यक्तानां सखीनां प्रयत्नोद्धृतानां विच्छित्तिः प्रियेणादत्त
प्रातिनिबंधनं स्वल्पमपि भूषणानां विच्छित्तिरित्यन्ये। विच्छित्तिर्विशिष्टा छित्तिर्भंगिरित्यर्थः। किलेति व्या
जेन किंनाम मनांसि जितमत्रेति किंचितं एषोदरादिः इष्टजनदर्शनहर्षशान्त्युत्कम्पदेतहसितत्रासितक्रो
धश्रमाभिलापानां संकरः करणं किलकिंचितं मोहतं मोहः। स्वेङ्गलोहितादिकं तत्तानू भावेकेमोट्टायितं
प्रियकथासु संगो भंगर्जृम्भणं कर्णकण्डूयनं च मोट्टायितं कुट्टनं कुट्टः। स च ते न नातिदृष्टं भावव्यक्त्येतादिमप
कुट्टिमं तनोरागं ताडनादेः। कुट्टिमितं एषोदरादिः सुरते भृशाट्टपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे हर्षे निःसु
खेपि दुःखाविष्क्रिया कुट्टमितं शेषो भरतशास्त्राद्बोध्य इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितः। द्रवेत्या
दि द्रवति हृदयमनेनेति द्रवः। क्रीडन्त्यनेनेति केलिः किलक्रीडायां केलवलने वा सर्वधातुभ्य इ
तिनानू केलीति स्त्रियामपि केली भृतज्ञानगुणान्निशम्येति नैषधात्। इह सत्यनेन हलश्चेति वचनं
पसर्गस्येति वा दीर्घः परीहासः क्रीडनं क्रीडेति गुरोश्चेत्यकारे टापि क्रीडा गुरुकाद्धनपि सर्वधातुभ्यो म राम ९३

93

नित्यमर्मः परपरिहासस्य ६ क्रीडामात्रस्योत्पत्त्यै व्याजइत्यादि व्याजान्नागुलकः व्याजेनात्र स्वरूपाच्छा
दनं यथा व्याजव्याजमुपेत्य चिंतयसि कामिति स्त्र्यपदिश्यते अत्र पदे शब्दार्थतद्रूपस्यताद्रूप्यक्रीडाद्यर्थं
कृतापत्यपतत्सर्वोक्तः व्याजः परद्रोहफलः तथा वपंजिकाकपटादत्रो व्याजः परद्रोहफलः अयं देशार्थस्या
नपडुह्वित्यान्यार्थमनुष्ठानं यथा जलमयदि म्यान्यार्थयातीति तदिवलक्ष्यते लक्षणपदं तेनिर्यकारं
वसंख्यायां चलमालस्यं क्रीडं व्याजशब्दपोशिति मूर्ध्नीत्यांते षुरमसच्छलछद्मनिभाद्यो यत्रोपमा
गतं नीति ३ क्रीडा वक्रखेला कुर्दक्रीडायां लुड्भ्वोरूपधायाश्च तिदीर्घः कूर्दादीनांन भवति स्फूर्ते
तिलिंगादिति षर्मदाः समस्फूर्तेति दीर्घानुच्चारणान्नधातोर्वोशितिविधेरनित्यत्वमिति पूर्वो वंद्वे अ
परेतुदीर्घत्वमिच्छंतीति मुग्धतिः कूर्दनमित्येव दीर्घाभावस्त्रचिंत्यमिति स्वामी त्रीणि बालानां केह्का
दिखेलायाः ३ नर्मइत्यादि नृत्येनांगममितिव नर्मः नृ दरणादीक्ष्यो रित्यतान्नर्म प्रीष्मावमाइ तिनिपा
तितः निदह्यते तेनेति वत्रि निदाघो न्यंकादिः सिध्यते नातेनेनांगं वत्रि स्वेदः प्रस्वेदोप्यत्र त्रीणि परमगजल
स्य ३ प्रलपइत्यादि प्रलीयंते नेनप्रवचप्रलयप्रलाति विको भावेप्रूर्छेत्यर्थः हर्षशोकाविभिश्च शरीरचेष्टा

नाश इत्यर्थः ॥ १ अवाहेत्थेत्यादि अंगाविकृतस्य रोमांचादेः शब्दादनादवस्थितात्व मवहित्थाख्योस्
ज्ञेव सर्वान्यथा ह्ययइतिथक्रु हि दादेशश्चेति सुभूतिः अवहित्थमथोयतेतिभरतान् जीव मपि दृष्ट्वा
कारत्वनस्य २ भयादिनासम्पद्यिजयंते चलंत्यनेनव्रतिसंवेगः एवं संभ्रमोपि दृष्टं आश्चर्यपरस्वस्का
दिदर्शनानन्तसत्वरतायाः २ स्यादित्यादि ऊर्द्धप्रकर्षेणासनं गमनं तस्मान्यस्याधिक्यं असंगा तेदाक्ष्ण
दानेषु तत्सहितः स्यादुल्लासोधिको महा न्हासः अचाकुरितकं क्षुरच्छेदने भावे क्तः ततः स्वार्थे कः आसमं
तादवच्छिन्नमित्यर्थः ॥ उपहासादिप्रपञ्चस्य सशाड़्रस्य हासः आछुरितकं छुरच्छेदने भावे क्तः
ततः स्वार्थे कः आसमं तस्येकं १ सहासो मनाक् स्वल्पः सन् स्मितं स्यान्नईषद्धिकसितैर्दन्तैः क
टाक्षैः सौष्ठववान्वितः आभाषितहिज्जद्वारस्फुरन्मानोस्मितं भवेत् एकं १ मध्यम इत्यादि सए
व हासो मध्यमोनात्युद्वेनोतिनीचैः सन् विहसितं स्यात् आकुंचितं कपोलाद्भ्यां सस्वनं सस्वनं निस्व
नेनिस्वनं तत्यार्थ्यमौचोत्थं सानुरागं आइ विहसितं तु वा एकं १ रोमांचं वरोमांचः वचनकादेरि
ति योगविभागान्नवक्तोरिति नकृत्वमिति भाषा हृतिः रोमाति ञ्चयत्यनेनेति रोमहर्षणाः पुलककंटक

रोमविक्रियारोमोद्गमाश्चात्रेव दूरोमोद्गमस्य २ क्रंदितमित्यादि भावाक्रांतं त्रीणि शब्दनस्य ३ त्वं
भीमुखादिविकारोऽवहित्थमिति अप्रत्यये तु त्वं भाश्लीत्वं भं तु अवहित्थी भयादिषु पागात्र त्वं भरोस्तु
ह्यहामी इति ख्यातायाः २ विप्रलंभ इत्यादि विशेषेण प्रलंभणं विप्रलंभः वञ्चनमेवं विसंवादोऽपि
दूमिथ्याख्यानवंचनस्येति यावत्। अंगीकृतासंपादनस्येति तु सर्वानंदः २ दिगालिगौ तिङ्कास्तु
हिरिमणाएवं स्खलनं स्खलनसंवलने हुं अधर्मा— स्खलनस्येति सर्वानंदः। वाला— ह्लस्वपादस्योन
लनंगिराणां स्खववलनं तु विच्छिलादौ पतद्भपि पद्यपि भेदः तथापि अत्र भेदोपचारेण समे इत्व
क्रमितिपंक्तिका १ स्यान्निद्रेत्यादि नियतं द्रापयति इन्द्रियाणि स्यात् द्रा कुत्सायां गतौ इत्यत्र आ
तश्चायसर्ग इत्यपि निद्राशक्तिर्भावे ल्युट् शपनं स्वपेर्वत्रि स्वापः स्वपनं स्वप्नः स्वपानं न संविश
नाड्रियाणएव संक्लेशसुप्तिरन्येन करोति सुप्तिर्जनदर्शनाति शिथिमिति तेषध: पंचनिद्रायान्निद्राग
तश्रांतचरितस्यापि ५ तंद्रीत्यादि इन्द्रियाणां तननं त्रात्यस्यां तंत्र धातोः सौत्रान्मूर्धवर्थान तंत्राव
हितीइतीतोङ्कस्विकारप्रत्ययेतंद्रितः तोवाङ्गोः विभक्त्यपनक्तिरिव मस्वतंत्रिणोतिभार स्वि: दीर्घईकारप्रत्यये

रा॰प्र॰
३५५
95

लक्ष्मीशब्दश्च तं त्रीतामेकतस्रवविभर्ति गुरुवितं त्रीरिति रवुदर्शनान्यास्ष्टशिष्टहिपातिदधिति द्वस्तं द्वास्त्रद्धा
घर्योत्त्रव पाणिनिदर्शनाल्लं त्रेत्यपि एवं तं विसंत्रीलं त्रेतिरूपत्रयं ॥ प्रमीलंतं ॥ स्त्रियाएपस्यां उत्क्षेत्यकास्तामि
प्रमीलाहेअन्यत्रश्रमाहिनासर्वे ॥ स्त्रियाप्रभुत्वस्यश्रालस्यस्येत्यन्ये २ कुटकोविन्येरयुपधत्वान्किरभ्रु
वोकुटिरित्येवं भ्रकुंसवत्रेरुण्यं एषोदराक्षित्वाह्वा रेभ्रूकुटीत्यपि एवं रूपचतुष्कंकेचित्वेत दहष्टिस्यादि
त्यतेसर्वध्वंतितथावभ्रुकुटिदृगसौम्यादितिः ॥ गोपिः क्रोधादिनाललाटसंकोचनस्य ३ अदृष्टिरित्यादि
विरुद्धायोर्द्धौ ॥ दृष्टिरदृष्टिः असौम्या इति सोमदेवताकत्वात् सौम्यं सुंदलं रक्षसौम्यंकुराएकं करा
याहृष्टेः १ इमेद्वतिद्वयोर्द्धौ ॥ चाख्यानायोर्नक्लीवत्वनिरासक्ररूपमेदादेवस्वरूपं स्वरूपंस्व एकंकु
रायाहृष्टेः ५ अथवेप इवेपकंपने इतोथुव-मोवेब्रत्रि द्वेकंपस्य २ सएवतिदुःखमिति
सएवहिंसायापं वाघव उद्वर्षय तीत्यस्थ जंतः उद्भूतोहर्षोयत्रेति वा उद्धर्षः ॥ महाते प्रत्यते ॥ ने
नेतिपुंसीतिद्विः महोदंतमहमसा विति पंवतयोद्वितेशिनिमावार सांतत्वंच महद्धन सवते तसो ॥ द्
त्यनेनेकार्थेवक्ष्यते ॥ उद्घुनोति दुःखमित्युद्धवः उत्सूते सुखं इत्युत्सवः पवाद्यजंतौ पंचउत्सवस्य ५ राम
३५५

स्वर्गवर्ग इति स्वर्गप्रधानो वर्गः स्वर्गवर्गः ॥ इति महीतापतीयककविचक्रवर्तिराजपंडितचूडामणिमहाचा
र्य्यरायमुकुटकृतेऽमरकोषव्याख्याने स्वर्गवर्गः ॥ जातं दृष्टिं ब्रह्मशिवशिवज्ञातं हाधिकृतस्य न संजातो
ऽहं हि नीतं हमहः परमं कादकं ब्रजन्तश्रीमि: ॥ अधो भुवनेत्यादि ॥ अधस्तात् भुवनं वेति अधो भुवनं अधो
व्ययं स्यात् पाताल इति त्रिकाण्डशेषाद् अधोऽपि पतंत्यत्र पापा पादिति पतिवां ताभ्यामलन्निपातालं क्लोऽस
मसृहं वलिसम रसायाः पृथिव्या अतलं अधो रसातलं नागानां लोको भुवनं नागलोकः अधोलोकफल
भवनादयोऽथ त्रैव पंचपातालस्य ५ अथेत्यादि कुंभ ही ह गतात्ति हरते स्वबुद्ध्य मनेव कुहरं क
हवि स्मापतेऽस्य वावंत्यनेन सुषिरि षिमदि तिवा ऽ लक्का नाके रवतालव्यादि मूर्द्धन्यमध्यं सुषिरि
गुपधात्किः सुषिरं सह घार इति वा वाच्यलिंगं विवृणोतीति पचाद्य विविवरं विगतावरो वा रणार
तिवा विलति भिनत्ति विदारणेति विलभेदने इगुपधज्ञेति कः विलं छिद्रं भिदनेऽत श्रोरादिके रवि छि
द्रं छिद्यतेऽस्य वक्ष्क कीति वा निश्रूयेन मपं व्यथनेयत्रेति व्यथे भयचलनयोः अधिकरणेऽन्युट् निर्व्यथनं
निश्वलनमाकाशमत्रेति निर्व्यथनमिति कलिंगः रोचते प्रकाशते त्रब ऊत्वे रादमिति लोकाश्रयेन्वात्लिंग

रा॰प्र॰पु॰ स्येति क्लीवत्वमिति सुमतिः विरोकं च नासा विरोकपवनोद्गलितं नीप इतिमाद्य स्वपतिहिंसयति रघहिंसा
९६ संराड्क्षेःस्फायितं चीत्यादि नानाड्कुलकाम्लकिरं प्ररंरागातिरं प्रमिति स्वामीरणोदरादिरमेते तत्र प्राह्येयइ
९८ तिरक्तधक्कुवागमः इति सर्वेधरः शोभनमभ्रमाकाशमत्रेति स्वभ्रं शोभनवावीप्सुभ्रष्टवस्मालभ्योपितथावो
गादिसूत्रे ठन्येत्तुश्च भगत्पामित्यतो चाश्वभ्रं श्वानं विभर्तीति मलविभुजादिकप्रत्यये स्वभ्रमित्यन्ये श्वभ्रका
श्यारशित्यमितः सूक्ष्मविवेकानालव्यादिः सुद्रुस्वभ्रंदंत्याद्यपातिपंक्तिकाउप्प तेत्र चयेति भिदादिपा
ठादङ्विपाशुष्येत्यनयाशुपेरियपधानकिंनस्तु षिःवपासा हचर्यानस्तुषिःश्रीकृदिकारादिति
ङीषिस्तुषीदंत्यादिरप्ययंशब्दः विकल्पधातिनाशुषिरादोशाङ्क्षेर्दत्यतालव्योन्सूक्ष्मविवेकात् ए
कादशविवरमात्रस्य ११ गर्तेत्यादि गिरतिपतङ्कुंगिरतेहसिनृपहेतलड्त्यादिनातनि
गर्त्तः गर्त्ता स्त्रियांटावंतापिदत्तैपरिश्रमवटि स्वटेवीति हलाप्रघः श्रुविभुमोपनश्वभ्रं यत्तश्वभ्रं छिद्रं
तत्रवर्ष्वैति दुःस्थरंघ्रस्य २ सरंध्रेवक्तनिवंशादोशुषिरं उपेशुषिरम्भक्तेत्यादिनारन्त्रिषु एकं १ त्र्र राम
धकारइत्यादि अंधदष्टकयवानेत्तुरादिः अंधनमधसंकरोतिकर्माणपरीत्र्र धकारः त्र्रस्त्रियांवोरादि ९६

निवारणाय ग्रह रिकाणांध्व न्तमत्र ध्वांतं रूढ स्यातेत्यादिना निपातिते त तमोमोहोप्यत्र धर्मसाधा
न्यानृत मस्मारमस्त्र मस्त्रयोगाद्धातपि श्रं ज्योत्स्नातमिश्रेत्यादिना निपातितंश्च त्रैलिंगवचनमतं त्रमिति
निपातितं क्लीवत्वं तिमयंतीतितिमि रं स्त्र खिरवन तामप्यत्र त्रत मुद्गानोऽपघायाह द्वेति क्विब्वद्विमि
रमित्यन्ये तामप्यत्यनेन अस्तु न्तमःसांतं भगाङ्कनिशात्वमेतितत्रिकां उशेषाल्पमसमवंतमपि पं
चांधकारस्य ५ ध्वांत इत्यादि गाढेऽतिशपितांधकारेऽधंवयत्यधंऽधंच उन्नमवेति अवसमंधेम्य
स्त्रमसमृत्यविऽधतमसं अन्येषामपीति दीर्घत्वे अधातमसमपि शाकटायनाय ह्वेति रिति नंदि
शवरस्वामिनो एकं महांधकारस्य १ क्षीरोऽनुध्वांते अवहीनं विरलं तमोऽवतमसं सर्ववदत्र
एकं १ तम इत्यादि विष्वक् सर्वतो विसारितमसं सर्ववदत्र एकं व्यापकतमसः नागाइ
त्यादि नोगो गिरौ वंदनादितरोवा भवाविद्यमाना शेषशा नागा नागा नाकाङ्कं तिनगानत्र अगा अगातिषष्ठवा
वितानशब्देन तस्य एकार्येति समासः अनत्र कात्तु लोपरइतिवाद्दं ता नकद्रु शब्दान् कश्यपस्यावचनान्नद्य
त्यार्थश्च भ्राहि स्व किटिलोप ऽक द्वाइति टिलोपाभावे णुद्रुणी कादवेयाः नकारस्य फणालांगुलव

रा.प्र.
८७
97

तोनागस्यद्वे २ कल्पांतेपिशिनष्टिअवतिष्ठतेशेषः शिष्टविक्षिप्तशेषपवाद्यस्वदेवैरप्यस्यांतोनोपल
ब्धइत्यनंतः द्वेनागराजस्य २ वसुरत्नंकेस्यवसुकंअपत्येइञ्वासुकिःसर्पराजःततस्त्रैन्यैवतत्स्तक
र्कोटककशेरवकुलिकपद्ममहापद्मेत्यादयोनामराजानःस्युःइह पद्यपिशेषवासुकयोर्भेदस्तथापिमता
नुगतिकतयाकवयोऽभेदेप्रयुंजतेयथास्वपितिभुजंगविशेषंच्युपधायस्वपितिभुजगविशेषंद्व
हावनपमकंकावलयायितशेषशायिनंसंरक्षितामादिनपीतवाससमइतिनैषधः द्वेवासुके २ अ
थेत्यादि गोखिनासिकाअस्यसंज्ञनासिकायाइतिअच्नसादेशगोनसेगोनासगोनसाविति त्रि
कांडशेषःगोनासायनियोजितागदराजइतिराजशेखरःतिलनंतिलुइहक्रुप्यादिभ्यइतीकृति
लिंगनिष्पत्तीतिस्वपातिकःपृषोदरादित्तिलतिस्निग्धोभवतिस्निग्धपःस्निग्धत्वान्नतिततइहक्रुप्यादि
भ्यइतीकृतिलिंगनिष्पत्तीतिस्वपातिकःपृषोदरादितिलतिस्निग्धोभवतिस्निग्धोभवतिस्निग्धश्चस्नि
ग्धत्वान्नतिलमेहतेतिलइकुचेतिसप्रत्ययःरहकागमश्चेतितिलित्संत्यांत द्वेबोडाविशेषस्य २
गोनसीमंडलीवोडइतित्रिविक्रमादित्यःअजंछगामपिगिरतिपचाद्यच्अजगरःशाहनोरतार्थत्वाद राम
८७

पि शब्दप्रयोगः सदा शेते इति भूमशीक्ताविस्तवीत्यादिना ॥ श ॥ वहति विषमिति वहिः सहिष्यांणि
दित्यस्य चूर्णित्वान् वृद्धिः वा ह्रस्वः दंत्यांतः वा हंगांतं स्यतीति स्वामी त्रीणि अजरस्य २ अलमई
इति नमूमोलगते न त्रिष्किं प्रश्र अलकत्र ई मस्य फणाधारा शीर्षकर्चीई स्य पक्ष्मे स्थितत्वात् अर्गाईत्र
लयू ब्यानीति वा पचाद्यच् विपृषोदरादित्वान् यलोपः ॥ धप्तिगाईअव अकः शीघ्रश्चासौ गाईश्चेति रलपा
स्कन्दस्मरणी दितिमहः अलीवगार्दति अलिगर्दवि वेति स्वामी जत्वस्थत्वात् जलव्यालः द्वे अला
धइति ख्यातस्य २ राजीरेखा एषेत्र स्याम्लिसि ध्माहित्वात्रितिराजिलः राजते सविकल्पाशीतिः
धइति ख्यातस्य २ राजीरेखा एषेत्र स्यास्तीति ध्माहित्वात् इति राजिलः राजते सविकल्पाशीतिः
वाडुलकाद् तोपी ल ते राजिलः इति वा डुडुभ इति मन्त्रं नेव बजिई डामन्तुनं तेन भाति आतो
वाडुलकाद् तोपी ल ते राजिलः इति वाडुडुभ इति मन्त्रनेव बजि ईडा मन्त्रनं तेन भाति आतो॰
नुपसर्गात्क कर्त्तकर्मणोः क्तेति समासः एषोदरादित्वान् डुंडुभ ह्रस्वाकारे डुंडुभः इति तवर्गतृतीया
द्यौ अतस्य वज्रो जादोलष्मेति शाद्विकन रसिंह द्वे टोपा इति ख्यातस्य २ मालुधानइति द्वौ अल
इति वाडुलकान् द्विपतीपुनर्भावे मरणं मालुत्तरु पनपभिधेवपा तेनेध्या दित्वान् स्वः मालुधानमा
लेहूपते पुष्यते एषोदरादित्वात् उकारइत्यन्यः मालुरोपधिः तत्र धान मस्येति स्वामी मातुलनामा हिर्मा

रा॰प्र॰ ९८ त्वलाहि मालुधानश्चित्र सर्पमहापद्मे वहस्यत इत्युत्पलिनी देमालुआ इति ख्यातस्य २ कंचुको
ऽर्थात्वेन नि:शेषेण मुक्तोदेहद्वंकनिर्मोको मुचेर्कर्मकर्तृत्वे विषयत्वान्कर्तरिक्ते निर्मुक्त मुक्तकंचुक॰
मुक्तत्ववत्सर्पस्य २ सर्प इत्यादि सर्पतीति सर्पः सृपेरच् भूमिं स्पृशता देहेन सर्पन्गमनसर्पस्ये
गान्सर्प इति त्रक॰ लिंगे स्त्रियां जातित्वान्ङीष् सर्पी पर्दीति पर्द कुत्सिते शब्दे पर्दी रोगान् संप्रसार
णाम लोपश्चेति काकुत्स्ये ऐदाकुरिति सर्वानदः पिपर्ति स्वंप वतेन पिपर्त्ते र्दत्वे ह्रस्वश्चेनि दाकु
ह्रस्वयोः ऐ दाकुरिति पंक्तिका भुजोकौटिल्ये भुजति इगुपधात्कः भुजः कुटिलः सन्गच्छति भु
जन्कुटिला भवेन्गच्छति वा एषोदरादित्वान्नलोपे भुजगन्डप्रकरणोऽत्रान्यत्रापि हम्पतद्ड
एवं गमेः खच् डिश्च वक्तव्य इति खविडित्वाट्टिलोपे भुजंगः आहंतीति अहिरि दंत आङ्युष्वि ह
निभ्यां ह्रस्वश्चेतीन् सवव्डिश्च वक्तव्य इति खविडित्वाट्टिलोपे भुजंगः आहंतीति अहिरिंतत्र्या
ङ्युष्वि ह निभ्यां ह्रस्वश्चेतीन् सवकारस्य ह्रस्वश्चेति खविभुजंगमः एवं भुजगभुजंगम भुजंगात्रे हृष्या
आशीर्दृष्ट्वा नाल्बमध्यात्त्र विषमस्य एषोदरादित्वाद्दीर्घत्वसलोपयोराशीविषश्चेकारं पे राम ९८

९८

नाशी शब्दे नवा समासः आशीमिव कलामिंदोः शितिशजशेखरः आशीतालुगतादंष्ट्रा तत्पादस्तेन जी
वतिविषं धरतिशक्तिं धरविषधरः शिरसि वक्रयोगाद्वक्री नांतविशेषणाला तिला आदाने आतत्स्व
तिकः उलयोरेकत्वस्मरणाद्विशेषणात् आसमंताद् इतिआ उच्यमेविरा धोऽलांतोऽपि कुटिलं सर्प
तिसृपेर्यङंतादविब्रकोलुकिसराहपो हि हंत्यः संसारसारस्तस्सरीसृपस्तस्य साक्षेति हिंदंत्येतस्मा
द्भावविवेकात् आसीनस्य कुंडलमिव वपुरस्यास्तिकुंडली तिधर्वेवयं नु कुंडलमनुकरोति कुंडलया
द्वान्वा प्रातिपदिकाद्धात्वर्थालजं ताववज्रर्थे कक्कुंडलं कुंडलानुकरणं तद्योगादिनौ कुंडली ति गूम
हे शरदा अलस्याः पादा अस्य एषोदरादित्वादकारलोपः गूढपाद्वीतः पादस्य लोपः र तीहना स्नि
त जोपमानादित्य न्नहदेशसादावताद्वेयदावे शमूटपदइत्यादि इंपथमे कववनं तिशरप
दइत्यापीति कौ मुर्दामसर्पविधपेयदानामपि विज्ञेयाः द्वे शमे द्वे च विशं हीतात्पयान्नसपादकं चक्षु
रेवश्रवःकर्णो स्य वक्तृश्रवा सांतः अतएव गोकर्णोऽपि काकोदरमिवोदरमस्य कुई षद्दरति कुटि
लं गच्छति अकं कुटिलायां गतौ आ ईषदर्थे वितिकरदेशः काकं काकमापघन कुटिलंगितिमद्गद्दरमस्य

रा॰अ॰ काकोदरस्य अतिशयितफणा अस्यास्तीति व्रीह्यादित्वादिनिफणी दीर्वीकारत्वात्फले रूढिकारदिति दर्वि
९९ दर्वीं तां करोति जनयति दर्वीकरः कृञो हेत्वित्यादिना टः आ पृष्ठायतत्वात् दीर्घपृष्ठः मस्पृष्ठे दीर्घपृष्ठः दंशे
९९ र्दुपसर्गेत्यादि षङ् तान्तज्ञेयस्त कुह लङ् इति बलोपे कुत्सितं दशनशीलो दंदशूकः किलेशे ते अधिकर
णोशेति शिल्पचिशयवासेत्यादिना लुकि बिलेशयः उरसा गच्छति उपपदे उरसि लोपो उरसः स्वबृ उ
रगश्च उरभावो वक्तव्य इति उरेसमम इति पारायणं पन्नं पतितो गच्छति पन्नगः पथा स्यात् गच्छति वा
सर्वत्र पन्नगे डप्रत्ययोपसंख्यानमिति डः पद्भ्यां न गच्छति पन्नगः पृषोदरादिरिति कौमुदी भोगः फणाकारस्य
न घोगाद्भोगी ति जिह्मं कुटिलं गच्छतीति जिह्मगः भुजगः भुजंगः पवनं पवनमश्नाति नंद्यादित्वाल्ल्युट् पवना
शनः हृषिविषकं भीनसावयत्र पंचविंशति सर्पस्य २ त्रिष्वित्यादि अहेर्विषास्थ्यादि
आहेयं त्रिषु अहेरिदमित्यर्थे इति कुसीत्यादिनाष्ठञ् अहेः पामाहेयी विषास्थ्यादीत्यादिनाकंद्र
काद्यिग्रहः एकं १ स्फुट विकसने वैरादिकान् पचाद्यच् फयाः संप्रसरणः फाहिएषोदरादित्वात् रा॰म
सकारलोपे फकारादिरपातिस्वामीः मूर्द्धेत्यपि कचित्पाठ इति महत्फणातिफणापफणागतोह्यो ९८

रिमनेनतस्फटाया अपि संबंध इति स्वार्थदीपिकायाः २ समावित्यादि कं वते कचिदोऽस्ति त्वं घ्नन
योः शमिकमीसादिना वा डुल्यादतो प्युकन कं बुक निश्चयेन गच्छति कमशोर्वा जि निर्मोकः द्वे सर्पत्वच
२ श्लिष्यति प्राणानसंचत्यनेनत्रिस्विकास्नेहनमोचनयोः पुष्णातिघञ्प्रष्णादराद्रित्वाद्ह्रस्व उः स्वेड इत्याण
ति गरोगारगोवृषोदित्वान्नकलविंकाइलकान गरणां वेवेष्टिश्रसस्तथापगतंकार्यं विष्यव्याप्तौ विषस्यो
गवाइयुपधात्के विषं एई न्यांतं गरले विषमंभसि स्त्रियामति विषयोमित्यमविवेकान पुंसि क्लीवे वेति
विषसंनिधावुक्ते विषमपि पुंसि क्लीवे चेति भट्टपंजिका च त्रीणि विषस्य ३ पुंसीत्यादि काको
लो द्रोणकाकस्तनकृष्णवर्णत्वान्न काकोलः ईषत्कोलति संस्त्यायति ईषदर्थे चेति कादेशः काकोल
इति वा कालं यममपि कूटयतीति कूटपरिदाहे बुरादिकर्मण्यण् कालकूटः कालस्य कूटो राशिर
शिखिकालकूटमिति पंजिका हलमिव आसमंतात्हलमिति हलविलेखने पचाद्यच् हलाहलः
प्रज्ञादित्वाद्वा हालाहलः केवलाहले धातोर्हल्पूर्वादचि प्रज्ञाद्यणि हालाहलो पीति त्रैरूप्यं ह्यहलाह
लं हालहलं हलाहलमिति द्विरूपकोशगोनासगोनसो हलाहलं हालहलं विषमिति त्रिकांडशेषः का

रा०अ०प्र० १०० कोलाद्यश्च यः पुंसि स्त्रीवे च वर्त्तते इत्यर्थः सुरघ्नी देशभेदे तत्र भव इत्यध्यात्मादित्वान् ठञि सौराघ्नि
कोऽदेत्यादिः सुराघ्नत्वान् सौराघ्निक इति स्वामी शुक्तिके देशे भवति कुशीत्यादिना योगविभागात्
100 ठञि शौक्तिकेयः तालव्यादि ब्राह्मण्याः पुत्रो ब्रह्मपुत्रः तथा च याज्ञवल्क्यः त्वं विप्रः ब्राह्मण्याः पुत्रः प्रक
प्रकर्षेणादीपयति दीपी दीप्तौ ण्यन्ताद् घञादित्वान् ल्युट् प्रदीपनः तद्युक्तं ब्रह्मपुत्रकं कपिलो मलपादि
भवः स्वरप्रदीपनेऽव दहनो रत्नवर्णौ जनाद्विज इति दरद्देशे भवो दारदः प्रायेणावन्ताः उभाति हिनस्ति इति
णाम हिंसायां कर्मण्यण् शिवसस्य नामभिरिव अवृत्त्य ज्वरवीदि वयोगाविभागाद्विवाहनस्य नाम अत्र
यं व सिंहरावपद्मसहस्रपत्रः एतेन परुष रूपभेदान् उसि एषां स्वरूपाणि विश्वरूभयान्नोक्तानि नवे
नानि स्थावरविषभेदस्य प्रत्येकं १ विषेत्यादि विषविद्यामधीते वेत्ति तत्र रूपदस्य वेत्यस्य ल
क्षणात्वादप्युत्तरपदहृल्लिः विषवैद्यजांगले विषतद्योगान् ग्रंथोऽपि तया तदधीते तद्वेत्यर्थे वसंतादि
त्वाद्ठक् यथादित्वाद्वा जांगुलिक वङ्गादिर्जांगली विषविद्यामंत्रः यथा परीक्षितं समश्रीयाज्जांगु एम
ली विद्धिषवृत इति तत्र विनिश्चयं वाति वा सर्वं वहकूत यादि व्यतीतीतेन दीप्यतात्पादिना ठमितिपंक्तिका ६ १००

गारुडिकस्य २ व्यालग्राहिणि द्वि महीस्यादिति व्यालग्राही अहे सर्पस्य मुखं तुंडं ते न दीव्यतीत्य
र्थे ठकि संज्ञापूर्वकत्वात्त्रिवृद्‌भावे यो विषतो आह मंडूमस्यायनं त्वे नाम्नी निश्चिते इति ठनाविति ठनि
व आह तुंडिकोऽहि स्यादिति तथा व व्यालग्राहोऽहितुंडिकः इत्यमरमाला करोति कं निर्विषमाहितुं
डिक इति दर्शनात् द्वीर्घो दीर्घपीति सर्वानंदः द्विरूपकोशेऽपि दृक्स्वदीर्घदी द्वे भिन्नार्थेत्सर्पखलस्य
२ स्यादित्यादि नरक एव नारकः प्रज्ञादित्वादण् अन्येषामपीति दीर्घत्वे न नरकः न रतीति व
नये कुंजादिभ्यः संज्ञायां वुन् नरकः नराः कार्यत्यत्र दुःखे चेति वि ग्रनाप्नि वीचि सुखमत्रावीचि
र्क स्यादिः पुंलिंगः तपना दिसाव पर्यानन्ते वीचिंगाहंते ऐत्वड्शिखाः शरितमपीति शिल्प इतिस
र्वधरः स्वामीपातिका च महानुरोद्धो - त्रमहा गेरवः एषोद गदिः सर्वं रौद्रो स्वा त्रेति रौरवः संवात
यंत्यत्र संज्ञा नोह नन मत्र वा संघात केवलमिच्छः संहार इति चेत्यत्येन्यत्र कलयंत्यनेनं कलसंख्या
नाप्यं गदेवव कालसूत्रं तनु सूत्रं चेति कालसूत्रे राासंसूत्रकृकवेनदाहव सपाद्यंते पत्र तन काल
सूत्रे का लान्ययो भयानि सूत्राणि चेति स्वामी श्रीधैन अर्जनम कंपनशाल्मलीतप्त वालुकप्रतापनादि

पत्रादीनांमहतां नरकभेदानांपृथक्पृथक् नरकस्यासत्वाः... स्त्रीप्रेराभवार्थेवानारका:
प्रकर्षेणाहंताागता:प्रेता: एकंनरकस्यप्राणिनां १ विरुद्धंतरणांवितरणंतयस्यात्रस्त्रिज्योत्स्ना
दित्वाद्दृणीवैतरणीवितरणादानेनतार्प्यतेशोष इत्याशीवैतरणीत्वन्यविवितरणोविष्णुपातालेमा
वाएवैतरणीवितरणीर्विनोकातत्र पज्ञाघ्राणिनुस्वामीरामदासेनतुवैतरणीरितिङ्‌स्वाता:वुत्पत्र
एवशब्द्रोदर्शितःसिंधुर्नदीत याव्रविकांडेनास्कांडंतवःप्रेतानदीवैतरणीस्मृतेति एकंनरका
नद्या: १ स्पाहित्यादि विरुद्धालक्ष्मी अलक्ष्मीनिःश्रितामर्थंतकर्माणिक्रितनिशतिः निश्रितापी
डाक्रत्रेतिनिर्स्तीतिरितिपंजिकास्तति ऋतोब्रुणायांवस्यर्द्धीयांवश्चतिवेतिरभसः निमताश्रतेः
शुभानिर्ज्ञतिरितिवा॥ द्विअलक्ष्मा: विद्विरित्यादि वेत्तनेनविधुवन्तेनेनविष्णुयोगेकरणो
क्तिनःआजायतेअ उसर्वंज नेषुमिश्च हरितिवाडुलकादभेदतोपिहत्त्रान्त्रदीर्वाताआरोड्वीजाताः
इत्यातःक्लिबचीत्यादिनाक्लिविश्राद्गरेफांतिकेतिपंजिकास्वामीचहेक्षियो ड्वेतनेनविनाकर्मक
रणोवेषरत्तिख्यातेमहस्वामिहषदृष्टतिकन्केशोविष्टिराज्ञ जातहृपश्च डुरवदेत्नत्वान्स्यडुरवष

कत्तरो निवद्धः मद्रनाक्कक रस्पष्टे इस्पन्ने २ वन हिंसायां यत्र विकारोपद्मारयोरित्येताभ्यां संपतांभ्यां
णपासे तिन्नति कारणायात नाविदवेदनाख्याननिवासनेष्वित्य स्यइर्वव युवितो। ब्रवेदनाग्रर्थक
थनमेतदित्येकेतन्मतेहेनाम्नो त्रागोगाट वेदनायां २ पीडित्यादि पीडनं पाडाद्यवगाहनइ
त्यतश्चोरादिकान्युचिपासे तुदादिपाठादङ्वाधेति वाधृविलोडने प्रशेश्च हलइत्याकारः आङ्स्वो
पिदृश्यते आवाधा वेदनाडरव इति हलाधुधात्वथ तेब्व टादयः षिदितिषिस्वामि देशान्यषिडिह
द्भिभ्यो गव्यथा इनिदितं रव नतीतिअन्यभ्योपीतिउः रहड पधस्यतिषत्वमितिधानुपारायणां
जितिद्भुद्धिक्कषात्पदंतादित्यत्र दुःखेन दुःखानामित्यत्रा णत्वशतिषेधमाह खुरवदुः खदुःख
चनक्रियायामिति चौरादिकाचपचाहविवासवि सर्गदुःखमिति तुवांद्राल्कलपाष्ठकालेतडिल्व
ता तालमेव मंडलमंडितो। कांतः सर्वगुणोपेतोवालेदुःखेन लभ्यते इति प्रयोगथदृश्यते मानसाय
हितमानसे साधुवाउगवादित्वाघन मानस्यम मानस्य मितिद्रु स्वादिप्रसतितनमानस्य हुडुंकद्वंक
लाकलमितिवाव स्यतिःच्यन्ये वामपीतिकृस्वत्वे आमानस्यां हुदीर्घमपीच्छन्तिसुभूतिः प्रशुनेरुपद्वेजा।

तंघष्टतिजंघः र्वेवन उत्कृष्टमितिकव्यतिकर्षहिंसायां कः कृच्छ्रागाहनयोः कवड् इति ढमीवाः ह्रतं ततीतिह्रतीभेछि
दनेह्रतश्चवेति रकृच्छ्रु श्चौता देशाः कृच्छे ड्रलस्वप्रेभिमुर्वह्य पवेतिकः अन्येषामपी ति दीर्घत्वंश्च भीलमि
तिसर्वधरः आसमंताद्भियंलातीत्याभीलमिति स्वामी एषांनामधेयमद्भयगामित्रिषुकष्टासेवकष्टोऽग्निःकं
ष्टं व्याकरणां नवदुःखस्य ६ समुद्रइत्यादिः वेडाद्ब्येश्चापः सम्यकुंदंदतिक्लिंदंति ङदीकेंदनेस्यत्

पितंचीति रक्तः सनुद्रः उक्तंचवासुपुराणेआपांवेवसमुल्लासेसमुल्लोसेसमुद्रइति विश्वतइति मुद्रामर्घ्या
दा तया सह वर्त्ततेसमुद्रइति पंजिका सम्पगुद्द तोऽग्निरत्रेति कौमुदी मुदंरांतिददतिकप्रत्यये उद्गार
त्नादीनितेनसहवर्त्ततइतिवा आपोधीयंतेऽत्रकर्मण्यधिकरणेवेतिकिः अब्धिः अकूतिसितंपारमस्यअ
कूपारः अन्येषामपीतिदीर्घन कुंएयंपिपार्त्तिमर्यादांपालनादिअकूपारइतितु स्वामी अवि
द्यमानाकुत्सितपारेस्येतिलक्ष्येन कुंएयांविद्दणोति आणिमुर्वह्यीर्घत्वेअकूपारइत्यन्येपानमा
द्दणोतिकर्मण्यणिपारावारइतिआवेवायारमपानरातिनदत्त्वइति एषोदरादित्वेपारावारः पवर्गादि
मध्युःतथावहरिप्रवोधेमंदहृपमकंसततमः सतमानायाः पारावारांतेः सदारोद्दारः लोकालोकानुह
तिःसंततःसंततमनध्यक्तूटेक्ष्तेकेटेरितिसर्वनिद्दःपंजिकाचयारमपारमस्यपारावारइत्यन्येसरितांनदीनांप

त्तिःसरित्पतिः उदकानिसंत्यत्र उदन्वानुदधौचेति निपातनादुदन्वान्तंतः उदकानिधीयंतेऽत्रेति पूर्व
वत्किः पेषं वासवाहलविध्वेत्युदकस्यउदादेशः अत्रसंज्ञायामथुदादेशे उदधिर्व्रटंकत्यादाप्यपाति
भट्टः स्पंदत्यापोऽत्रेति स्पंदेः संप्रसारणं वध्वेत्यप्रत्ययेसिंधुः सरोनीरेतजगुवेतिरुद्रः नद्योगानद्य
श्रिमनुपूतसोमत्वर्थइति संज्ञानपदकार्य्यसरस्वान्गर्भस्थोऽत्रएतन्मात्रेसपन्नेगरोऽत्रतितोगारे
णः सहस्रघोजातत्वान्सगरः सगरेणावारारितत्वान्तस्यंकमित्यणसागरः द्वीरोदादिस्त्रिपुपप्स
यासागरस्वपदेशइति भट्टः अर्णास्यत्रसंतीति अर्णः तुअसोलोपश्चेति वः सलोपश्च अर्णवरत्नानाम
करउत्यत्तिस्थानं रत्नाकरः जलानिधिरुदधिवन्पर्यायग्रहणान्जलधिपयोधिपयोनिध्यादयः
जलनिधेश्चान्यायसर्गनिवृत्त्यर्थमुपादानं पादसांजलजंतूनांपतिः पादपतिः अपांपतिरितिवडूल
ग्रहणान्षष्ठ्यलुक्कृत्वा कोनैवनामेति सर्वधरमकरालपवारिराशिर्गाधरोर्मिमालीइजनकादयो
प्यत्रैव पंचदशसमुद्रस्य १ तस्येत्यादि तस्यसमुद्रस्यप्रभेदास्त्रकाराः उत्तरपदस्य तु द्वादेशे
त्रासहः एवं लवणोदः तथोपरइति तथा शहः समुद्रयेषकारेकाअपरइति पंचतडकं द्वारोदकरसा

दो वसुरोदश्चतोदधिः दधुदक्षीरमर्णाःस्वादुदः सममनः स्मृतइति समुद्रविशेषाणां पृथक्पृथक् आ
पइत्यादि आप्नुवंति ध्याप्नुवंतीतिदः समनमःस्मृतइति समुद्रविशेषाणांपृथक्पृथक् आप
इत्यादि आप्नुवंतिध्याप्नुवंतीतिदः समम आप्नोतिई स्वश्चेतिक्विपृश्चस्वत्वं व अपश्च अप्नाद्दिस्वरेणाद्
र्घे आपःस्त्रियांवहुत्वे अयशब्दः आप्नोते रस्तु निआपकीवं सांतं वआपोभिमार्जनेकृत्वेतिस्मृतेः कवं धमुद
कमापोनारवार्वीरिताः रंक्लीवमपि संसारावर्त्तादिः निम्नोन्नतं वारयतीतिदृश्चोएपंता नुकिश्वारेफांते
परेणापरेणसाहचर्य्यान्नक्लीवमिति कोष्ठु ध्याद्यः रूपं चवार्वारी वाःइतिप्रयोगः वारिपततिमदंति
मपूराःइति पूर्वंकटकपेरः पूर्वेणसाहचर्यान्नस्त्रीलिंगत्वं वार इतिकलिंगात्पूर्वीक्तसाहचर्यान्नस्त्री
क्लीवयोर्वरितिपंक्तिकानिम्नोन्नतं वारयतिदृश्चेएपंतानुवसिवपियजिराति व्रातिध्वनिसहितातिव
हिवारिम्यइ जवारिक्लीवं सलतितित्रमितिसलगतौकालिकलीत्यादिनेनलच्यानिलवरसलिलंद
त्यादिरलयोरेकत्वस्मरणात्सलिलंसविलंसलमितिवाचस्पतिःकाम्पतइति कमुकांतोदृमादित्वा
न्कलचाकमलंमिखंदुमेवजलनमतत्त्वंकमलमितिहैनाम्नीकमलाश्चाज्ञलेपद्मंकमलोमृगइतिध

रूपादिदर्शनान्नन्दयति अंतर्गतं तिलक्ष पवारयतीति तमुपवारणोद्धरादि भ्रतः पकाद्यव जलमिति सर्वानंद
ज इत्वाद्भलं उ छयोरेक्याज्जलमिति कलिंगः जलेवसज ज्ञात्मापइति दं डीपा पतेरित्यसुतिपीडेस्त्र
निर्वापयत्कीलयत इति कीलवं बेतमिरशीत्यादिनाकालनं कीलालं अमृत मुक्तं जीव्यतेनेनेति कर
णेल्युद्दन्नावनं भवंत्यस्मादिति भुस्तु धृक्षिप्यछ्छे दसीति वाड्लकान कयति अनुदात्तोयदेशेत्यादि
नाननलोपं वनमित्युज्जलदन्नकंशरारेव धात्तिकमएपः कवंधेवासपदल्लायांसमरास्मि नृत्यक
वंधेमाद्वैव वालितोइ तक वंधसंमद इतिपयोगान कवंधमित्यरं वंड नामकवेधमितिनामद्रूपमि
त्येके मकारमध्ये कंवमंधमित्यपरे उंदतीत्युदकमित्युणादिनिपातनं उकदसमानार्थ उदशब्दोप्यस्ति
तथाच संज्ञायामसत्रोदंप्रसत्रोदमितिकरूटपीयतइति उदके शुकृ चेत्यसुनयापः पुष्करमंगा
समविषमवलेना न सर्वतोमुखान्यस्येति सर्वतोमुखं अमति अमगतो अमेर्धुकू चेत्यसुन् पाथः प्रक्ष
भगागतः अंतरूछतीतिज्ञमतो उदके छुरुवेत्य मुनल्लु उगागमश्च अर्णः त्रायते पालयतीति ताडधातोः पवा
ह्य विप्रषोदरादित्वादोकारेतोयं पीपत इति श्रीवते रनीयपानीयं इरातोनि पूर्वादिप्रपक्षेति केलीयतेस्पग

पितं चीत्यादिना राकिवानीरं निम्नमीयते नीरं रंध्रोदराद्दिर्वा निर्गतं उद्गतो वाग्निस्स्मादिति वाङ् लोपश्चेति
दीर्घे नीरमिति स्वामी ज्ञयति क्षिप्निवासगत्योः क्षुविमिश्रिणपादा बंध्रेति स्कन्दी बंध्रस्त्री रंध्रमर्थंत्ते रविलवि
अविस्रंसने भृगुशीहुचशिकृशीत्यादिना वाडुलकादंतोप्युत्रं दु शंवतातिसं वंसं वशोऽशं वचत्राम्यां
रुष्ठे रनितिवाडुलकादरराः शंवरेत्यादिना लव्यादिश्चेति सर्वे धरः पांतिकावमेवान पुष्पाति पुष्पविक
सनेपवाद्यवृमेवस्य पुष्पमिति मेवपुंस्त्रवनस्यस्सः वनरसः पुंक्ष्म प्रमाद्वादिति क्लिंगत थाव त्रस्फ
शंवरपिप्पलकुशकमलकांडविषरपर्यांसिवनरससं बुस्त्रीरं मृतमसृतं जीवनं भुवनमितिरत्नको
घातदस्तुकं पुंलिंगसाह नस्तः सांद्रनिर्यासनारयोरिति रभसा रश्रमो रात्रिोय नीरं वनारंवनरसः
पुमानिति शहारांशी वा वरराशरउडुहकपीटकं दराधाश्चात्रैव सप्तविंशतिर्जलस्य २७ त्रिषुद्वेद्र
त्यादि आप्यसोधनेच्छणाभावः वंडगामीत्याद्युश्चेति विकारावयवयोर्वज्ञानि पातनान्पाणिन्निने
त्रेतुताहिताइतिवडुवचनमनुक्तादिति परिग्रहार्थमिति नित्यो स्वार्ययोर्व निःआथंत थाव प्रयोगत्वर्पंद्ध राम
रनि शंभैर्वैर्जलदाथमिवाभवदिति स्वामी स्त्रियामाथाश्च मयमिति नित्यमेकाते इति मयद् सदासमृ १८

हवश्चेतिभयइत्तदा जलवडुलेपिवर्त्तति ख्रियांत्वन्मयीशरादित्वान्मयदिति त्रिकलिंगाः हे जलविकारस्य
फेणादेः २ भंगाइत्यादि भज्यतेकूलमनेनभनक्तोश्वामर्दनेबजि कृत्वेभंगातुरङ्गईतिर्य्यक्कूलवते
तरंगवभ्नवचनतरणायोन्नादिभ्यश्चेति अंगवस्तु मूर्हईतिर्य्यकूवस्रगतोआर्त्तकश्चेति मित्रत्पयत्धा
तोरुकास्वेतिकर्मिदीर्वादिः उर्मिर्वा क्षिपामितियोज्ञनातथावक्षमनः पुंलिंगश्चालिंगायोर्मरावेर्मि
रीमुष्टिष्व ख्रयोन्यानि कुडिशमिपटि निशाल्मालिन्नरणोश्च एतू र्मयोर्वह्निछेतिवातातिवागतिमथनया
ःवातेःकिद्दित्ती विःकित्वादाकारलोपे वाकि विस्मपंविनोति वीचिः एषोदरादित्यन्पे ख्रियामिति उर्मि
र्वित्यनेन वाचिरित्यनेनापिकाकाद्दित्वनसंबध्यतेते नवाचिनित्यंख्रीति स्वामीपंज्ञिकादेोनुवा
ख्रियामित्यूर्मिवीचिभ्यांसंबंध्यतेतेबोर्मिवाविख्रिपांपुंसिवर्त्तते कादिकारादिति ङीष्विवीवीव
लहरिर्लहराव वत्वारिस्वल्पतरंगस्य ४ अयेत्यादि वाउयतिउन्मादयति जलं उत्सर्वान्
वोड्लोड्उन्मादनइत्यतःपवाहाच् उलयोरैकत्वस्मरणात्वंत्वं उल्लोललोलतीति लोलःपवाद्यवि
उद्गतश्वासोलोलश्चेत्युल्लोलइतिस्वामीकत्व उल्लोलशब्दोवाडुलकादनोथोलवकल्लोलहेमहातर

रा॰मु॰ गस्य २ वक्रवदयांभ्रमणामावर्त्तान्याऽऽसूर्व्वाह्णतेर्म्मविग्रहः एकं चक्राकारभ्रमणस्य १ एधंतीत्यादि
१०५ पर्धतिसिंचतिएसुहृद्गुसेचनेष्टघहृहृक्महङ्गगादित्याति देशः एधंतीति वङ्क्तं तां तत्वाभिव्यक्तयेत दत्तु
105 रोधाद्दुस्तरत्वापीतिस्वाम्याद्यः नत्तु वङ्कुत्वमतंत्रं एधन्मृगेऽऽमान विदो नद्यपोएधतोऽपि वेति मेदिनि
कारादिदर्शनान् एधंतिविं दुएधता रतिज्ञिमिहृद्वइत्यन्ये तथा च पध्यः एशंतिमिस्पष्टार्थं तिवाताल्श
नेऽस्मै नेरितिजां ववती विज्ञयकावंशूस्तस्त्रिहित्रय्यसिवसिह निक्किदिंवंपिमतिन्यष्ट्वेतिवकारान्स्वि
दिश्रवक्रत्वो ज्ञोऽपुः विंदुंष्टघताइतिस्सुघृस्सुघृसुसेवने एधिरंज्ञिभ्यां क्विदित्यत्र वक्किचविंदवश्च एधता
श्चेतिविंडः विक्रुघदति पुघक्रवग्रहनेसंपदादित्वान्क्विप् वङ्कवचने पूर्वोत्तुरोधान्स्वांतत्वाभिव्यक्तये
वावाशिज्ञलकणस्यान्यकण त्वुप वातान् ४ वक्राणीत्यादि वंवतिकुटिलीभवतीव नत्तु कोटि
ल्येस्फापितं वाति रवकन्यंक्काहीनां वेतिकृत्वं वक्काणि पुटसंश्लिष्टा भिदंतीति पुटभेदाः कर्म्मणः कुसंस्ले
षणे द्वैनद्यावांकेतिख्यातस्य २ भ्रमंति जलान्यनेनेति ब जिव्रवाभ्रमः जलानि निर्गछंत्यभिशितिग्रह राम
द्दृ इत्यादिनाअप ज्ञलननिर्गमाः सर्वत्र वङ्कत्वमफलं हे प्राकारे भिन्नो ज्ञलनिःसरणाज्जालकस्यात्तथा च १०५

ब्रमाब्रह्मगह्वराणि यत्र ब्रह्मागतेरंबुभिरंबुराशिः २ कूलमिति कूलं पततीति कूलं संवरणोपवाद्य
व कूलं स्याद्धीत्य सुनिरोधः प्रोक्तश्चरोधसीति संमारावर्त्तान् तीर्यते नरणाक र्मसमाप्यते ऽनेनात्रवा
पारं तीरं कर्मसमासो ब्रवराद्दिरपंतादेरवर्त्तास्पतीरमित्यन्योपसर्गनिहृत्यर्थे तटति उच्छ्रायं गच्छति
तटं उच्छ्रायो पवाद्यव तटं त्रिष्विति त्रिपातटापुंसितटः पंचकूलस्य ५ पारेत्यादि परतीरं
पारं अर्वाक्तीरं अर्वक पाप्यते कि पासमाप्यते ऽत्र पारतीरं कर्मसमासो ब्रवरादित्वादेरावे पारं अर्वपतितग
म्य तद्दं अर्वपूर्वादरेर्षत्रित्रिअर्वारं अर्द्धं र्व्यादित्वाद्धावप्पात्रिपामिति स्वामी यथाक्रमं परकूलावर
कूलयोः द्वे २ तयोः पारावारयोरंतरं मध्यं पात्रं पिवत्य त्रेति पायानेसर्वधानुभ्यः ष्टुन् नदी द्वीरावा
र्पाणामिति द्वितानिषिद्धः पात्रस्मान् पातीति वा पात्रा एकं पात्रं इत्यातस्य १ द्वीपइत्यादि
वारियोत मध्ये यन्न तटं स्यात् तं अंतर्विगता आपो ऽस्मिन्निति द्वीपः अंतर्गता आपो ऽस्मिन्निति तं तरीपं स्तकू
पुरित्यादिना वृ समासांते नधं अत उपसर्गाभ्यां पईदिति अपशब्दस्य ईदेव इत्वे न व सावि ते रक्रियामिति
काकाक्षिवद्द्योभ्यां संबध्यं अंतरा पुरोवेति केचित् स्वामी द्वे वारि मध्यस्थो स्थलस्य १ तव्युत्पत्तौ यम्

कं द्वीपं पुलिनमिति सुभूतितत्तटंक्रमेणोत्थितं पुलिनमिति नुस्वामी पुलति महत्वं यातिपुलमहवि
हृत्तोकिश्चेति वुकारादिना त्रितिस्वामीच ड्डु लमन्य चापीति लब्कि बेति सर्व धरः त्रिकांडे खुपुलि
नं द्वीयस्रुच्यते त्युक्तं एकं त्तलाद विरोत्थितस्पतटस्य १ केजलेसितावद्वाएधदित्वाद्वूराविप
र्ययततश्चाप्सिकतेति धातुप्रदीपततःसिकताशर्कराभ्यां चेतिमत्व र्थीयोणएकस्मिन्नमीति के शत
त्वाम्नीत्यर्थशं कुलादिभ्यश्चेत्यनापि सैकतमितिसिद्ध्यतीति कलिंगःमयद्वैतयोर्भाषायामित्यादि
नामयतिसिकतामयमिति द्वेवालुकातटस्य २ निषद्वरस्त्वित्यादि निषादंति मज्जंतिप्राणि
नोऽत्रेति शद्दृविसरणादौ सदेवराजतिद्वरबूसदि रघातस्त्विति धत्वं निषद्वरःजलेनवत्ततइ तिजं वानक
र्मणपणाएघोद्रादिरितिस्वामीजमितियसतेधूलिवसुजसुरुमुच्यदने शीङोस्कुव लजुवालनुइ
तिवाइलकादतोपिवालनूजंवाल इतिसर्वधरः पंच्यातेत्पाश्रयम्रितयनेनेति पचिविद्धारेब्वनःपंक
ःशीर्षेतेछिद्राभवंतिसडूशातनेद्वालितिक वंतेभ्योराशदेः स्पातितन्क रोतिपादौशाशामिभ्यांदहा
वाभितिदधस्ययोशादइतिस्वामीशादशाद्बल पलाशशानपइत्स्त्रघ्नभेदान्शादस्माल व्यादिःकर्दमि

कुत्सितं शब्दं करोति कर्द कुत्सिते शब्दे कलिकर्दादिवमित्यम् कर्दमः पंकः कर्दमस्य ५ उत्पूर्वश्वसस्य
रानेव चुच्छ्वासः जलस्योच्छ्वासो जलोच्छ्वासः परिहृत्य नेन परिवहनम्यां परिस्रवदिर्द्रहेः करणे भावे वा घञ् उ
पसर्गस्येत्यादिना दीर्घः परिवाहः परिवाहोपि जगतः करोति किमिति माधवः इत्यमरतंत्रामिति पंजिका
द्वे भ्रुवयानरजलाशयेव्वसंमतान समधिकजलस्यापायैर्निष्कासनस्येति स्वामी जलाशयं परिसर्पसे
मधिकजलस्य सर्वतो दहनस्येति कोक्कटः जलोत्थितमर्णकस्येति कौमुदी तत्र स्वामिमतेऽपार्जिता
नां मर्यानात्पा गणे वहिस्त्रणां तडागोदरसंस्थानां परीवाहइ होऽभसोऽइति प्रयोगः कोक्कटमते तुल्लि
खितमात्रो क्लिरेव प्रयोगः २ कुत्सिताः कूपाः कूपकाः इति सर्वधरः कूप इव काविदारंतीति कूपका
ः द्वे शुष्कनद्यादौ जलावस्थानार्थगर्तस्येति सर्वधरः तथा जलस्थितस्य तरुशिलादेर्मोतोद्ये कारि
ग्राइति कोक्कटादयः तथा च धरणिः कूपको जलतरंगसंगतप्रस्तारादिषु वनो जलक्रम इति २ नाव्य
नित्यादि नावा तार्यमित्यर्थे नौवयोधर्मेत्यादिना यत् वांतोपीत्यादेशः नाव्यस्त्रियां नाव्याः पुंसि
नाव्यः एकं नौगम्यदेशस्य १ नद्यते सा विनि नौतु प्रेरणोज्ञा तु दिभ्यां डीरिति डीरित्वडागनापः

रामु- तरंत्यन याश्रशनिक्द्रशोस्त्र राणिन्क्रु हिकारादितिडीपित स्त्रीवतरंत्य नयेति तरते र्धातोरव इंत्तरिसूर्वन
१०७ डीपितरीवतरीष्वतत्रत्पमफ ब्जुभांडमितिमाघः त्रीणिनौकायाः २ उडुर्जलंतयावत्तलहस्निनी
त्यर्थे उडुहस्निनी सहस्त्रवर्णामिति हरिप्रबोध उडव आपः इतिमि त्राकरत्नंगुप्त उडु वित्तलेउडुनोज
107 लाद्यापातीति उडुपौक्त स्वादिकृ स्वमध्यः उडुप खुंड् भेलयोशितिधरणीःचंद्रुगोमीव अतःपुं स्यप्रिउद
नोद्दृ शइति दीर्घकरणा मतोरम्पतेप्रिप यास्यावतेन उन्नारयद्य इति उडुपपदाद पश द्दस्याकारस्या
त्वे नैरुक्तोवर्णविकारे उडुपइत्यपृथुदलद लन्लवतीति भवःभे हृत्न वगातोप चाद्यवृक्ष वंतेनेनत्तदो
नवकोलतिवनीभवतिकुलसंस्थानेद्वलतीति शल्कोलं त्रीणिभेलकस्या २ स्वतःस्वेनात्म
नास्वयमेवतुनःसरणंगमनंस्रोतःस्वतइतिस्वशब्दात्तृतीयांतादितराभ्योपिदृश्यंत इतितसिल्प्रवृत्ता
तिप्रसुगतोप्रवीभ्यां उत्वेत्यसुनत्वड्नागमःस्रोतादंत्यःस्रोतःसत्यःसकलेत्याद्यमभेदान् एकंवेग
नजलवहनस्य १ आतरइत्यादि आतरंत्यनेनस्तदोरपू आतरः आतराव्रुतरावप्यत्र आतरस्तर राम
पणंस्यादकृत्तरमवृगवृत्तमिति बोपालितत्तस्यांतरन्तरस्यपणंपह्लपेत्तरपणंप हेनघादेस्तरणा १०७

स्यदृत्तकपर्दकादेः २ द्रवतीति द्रु द्रुगतौ वहित्रं शिक्षा द्रुमाहादुरिम्यो नेति निरुक्तदिकारादि तिडाविन्नो
णी द्रोणी श्च अतएव मरकतमणिद्रोणीसरलेति प्रयोगः द्रुणाति द्रुण हिंसायां को टित्ये च इगुपधात्किः सूत्रे
ङीषि द्रुणी वद्रोणिका द्वौ ३ सेवनी द्रुणिष्वेति रूपरत्नाकरः पु नः पुनरं तु वहती ति अं तु चाहि नीकाष्ठे
सुपलक्षरां शिलामप्याश्रपियत्र हरां द्वेकाष्ठादिकृतच्छिन्नायनौकाद्वति जलसेचन्याः २ संपूर्वीणाते
वतिप्र ज्ञादिपा ग्राह्यापि संयात्राद्वापोतगमनं तत्र यात्र संपूर्वद्यातेद्वीपांतरगमनेष्टक्तिरितितारणपटीति
कलिंगात्तदस्प प्रयोजनमिति ठञ् सांयात्रिकः सम्प कृ यात्रा संयात्रा तत्र यायी वहरतीति ठगिति पंजि
कापोतेनविर्वैणोपलक्षितो वणिक पोतवणिक तं तः द्वेवहित्रगामिनो वणिजस्तस्य २ कर्णस्यध
वित्रंयोतंवेतिश्रुसंम्नधरतिकर्मणपणिवाकर्णधारयेष्टं हतं के निपातं धरतीति कर्णधारः नाविकतरणिना
विकः नौध्वचष्टन् द्वेकर्णधारस्य १ नियामकाइत्यादि नियामयंतीति नियच्छंतीतिवा योतं नियाम
मकाः तिपूर्वान्नमेः तुलयोतंवहित्रंवाहयंतीति कर्मण्यणान्तपोतवाहाः द्वेयुणवृक्षोपरिस्थितस्य नि
तिरा इति ख्यातस्येति कोष्ठकटः वहित्रवाहपतीति कर्मण्यपस्येति सर्वानंदः वहित्रनाविकस्येति पंजिका २

कूपे कूपाङ्कत्याधारगर्त्तेकायतिस्वपीति कः कूपकः गुणानां रज्जूनां वृक्षाद्वद् इवद् वृ र्थेक न गुणाद् वृक्षकः हे
गुणावृक्ष इति ख्यातस्य २ नौकापादंडो नौकादंड क्षिप्यते नयेति क्षिपेः कित्वेति अनिः क्षिप्त क्षे पणिः
आक्षिते शिक कार्य्यमित्याकित्यात गुणाभावे क्षेपणिः क्रुदिकारादिति ङीषिक्षिपणी क्षे पणी चेति माधवी
हे चहुडी इति ख्यातस्य २ नगतोऽनच्छत्पनेनेति अर्त्ति तु धूस्खवनेप्तिक शोऽइत्वव्यरिं त्रकेऽत्त ले नियात्य
ते कर्मणिवज्रकेनिपातः संज्ञायामिति समासस्तत्पुरुषे कृतीत्प लुक् हलन्तात्स मम्यात्संज्ञायामित्य
लुक् पूर्वकत्रस्त्रार्थेकः परत्र शेषाद्विभाषेति कप् हे केडुआल इति ख्यातस्य २ अद्रिरित्यादि अत्र त्रनिनो
कायां गच्छ नीति सर्वधातुभ्य इन्नितीन अद्रिः कृदिकारादिति ङी पूत्र ङी कं पृथिवी पुद्दालयति कर्मण्यणि
स कंश्वादिः कुद्दालः काष्ठस्य कुद्दालः काष्ठकुद्दालः हे वहित्रमकोलापनयनार्थे काष्ठकृत कुद्दा
लस्य २ सेकायसेकस्य वा पात्रं सेकपात्रं सिंचत्यनेन नौजलं से वनं करणे ल्युट् हे सेवनी ति ख्याता
याः २ आअगाधान्त्र अगाधपर्य्यायमभिव्याप्य अभिविधावव्ययमाराप पर्य्यायाद् यद्विषु प्रसादं गता
प्रसन्नः संत्प विसरणी दोप्र पूर्वान् क्ताछोच्छेदनेनच्छाति दृष्टिमिति सुपातिका अच्छः हे निर्मलस्य २ कलु राम १०८

घः। प्राग्रुक्तम् अच्छोन छ्यास मंताद्विलति भिनत्ति दृष्टिं विलभेदने आङ्पूर्वः इगुपधेति कः आविलः त्रयं
माविलस्य ३ निम्नमित्यादि निकृष्टो म्नोभ्यासः सलिलस्यात्र मतिम्नाभ्यासे वन्तर्थकः निम्नं जलं जन्त
वो मज्जन्त्यत्र गाडगातो गम्भूम् एगातो अनयोर्गभीरशब्दपश्चेति यथाक्रमं गभीरो गम्भीरो निपातितौ त्रयं
गंभीरस्य ३ तद्विपर्य्यय इति त्रिउत्तानं उद्गतं तस्मानो विस्तारोऽस्य उत्तानं एकं १ नास्ति गाधः प्रतिष्ठा प्रक
र्षस्थितिरत्र गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्नञोस्त्यानामिति समासोत्र माधं अविद्यमानस्तलो धः स्पर्शो वा
गाधार्थतया अतलस्पर्शमपि त्रिषु विवरणामिदं ननामतिके चिदित्ति सर्वं यस्थ ४ दुर्गमिनिघ्नस्य २ कैपा
नीयवर्त्तीं वर्त्तनं जीविकास्येति हलदन्तादिप्तुलु कृतः स्वार्थे ण के जले वर्त्तते कैवर्त्तो मत्स्यानां वधजाति
शेषे इत्याशीवा कैवर्त्तः एषो दशादिः कस्य जलस्य ईर्लक्ष्मीः संपत्तिस्तयावर्त्तते वर्त्ततमस्येति स्वार्थेऽपि कैवर्त्त
इति सर्वानन्दः दशति मत्स्यानिदं शेयुरत्नावितं चेति दलो नकारस्यात्वं - सा शद इति स्वामी दाश्यन्ते दीय
ते मत्स्यग्रहणम् अस्मै दाशः हात्नेवचिवा दाशः पालव्यांतः शालो दधे धीवरस्य वदाशः इति शभेदान् कैवर्त्तभ्यस्त
यो दासोदासीवाशरा वचेष्टिके तिदन्त्यांतरूढ तथा वरुत्वि ति दाशपाल ध्या धीवरस्य वदंत्यति उपमभेदद पाति

रा मु
१९
109

तिमत्स्यानिति छिद्रुरच्छुटुर धीवरपीवरमिरेत्यादिना ष्वरन्प्रत्ययेन धात्रो धीवरो निपातितः टित्वान्स्त्रियां
ङीप् धीवरीति त्रीणि कैवर्तस्य ३ सइ हानाइति क्वचित्पाठः स्वाम्यादुपेक्षितोप्यन्ये राहुस्त इति विक्षि
पते आनपंति मत्स्यादिकमनेन ण्यन्तात्रिव्याआनायज्जले न संबध्यते शेषेण आनाय जालमानाय इति निपा
तितः द्वे जालस्य २ षणुदाने धात्वादेशिति मत्त्वं सरोदंत्यादिः तस्य ष्ट्रे स्त्रं ष्ट्रमिति मत्वं सरोदं
त्यादिः तस्य ष्ट्रं स्त्रमिति सर्वधरः तालव्यादिरिति पंजिका कार्पासशणोर्णाभिर्वल्कलसूत्रविशीर्णपक्तिका
निभवंतीति स्मृतिवचनात्पवित्रकं द्वे शरा ष्ट्रं जालस्य २ मत्स्या धीयंते धार्यंते स्यामिति आधि
कररोल्लुप् टित्वाङीप् मत्स्याधानी प्रविश्य निर्गमनाभावान् कुत्सितं वेशंते मत्स्या अस्यामिति वेरार
गतौ व्रजिगौरादि ङी विक्लेष्यादित्वा दीकारे कृदिकारादिति ङीष् कुवेणी रेखात्रयी इति ख्या
तपाः २ वडिं वडिकां ग्रथितविघल्पतिवल्लिनो मत्स्यान् तीति वा डलयोरैक्यात् स्त्रियां वडिशा
प वधे वडिशितिमाधवाशोत तत्करणे आतोनुपसर्गे कः वडिशे मत्स्या विध्यंते अनेन विध विधाने क
रणेल्युट् धात्वानामनेकार्थत्वाद्वा विधेर्भेदनार्थिनायां मत्स्यवेधनं द्वे स्त्रियामपि वडिशी मत्स्यवेधनी राम
१९

ति पंजिकाकौमुद्यादयश्च द्वेवडिशीति ख्यातस्य २ एणुरोमेत्यादि मुखप्रदेशे एणुनि मही तिरो
मान्येषामिति २ दानद्यामत्स्यत्वाविशेषाद्लोमके पिष्टस्त्रिरस्येति कलिंगाएणुरोमवल्कलमस्येति
एणुरोमेति सर्वचरत्नघमघहिंसार्थो रुधेर्दरुकाकृत्यर्थाद्वा रुष्यतइति पुंसाधिष्ठः रुघः शारीणिप्र
त्याहार इव महाग्राशास माल्लिष्ठोऽत्र घालिंगितसमुद्र इत्याश्चर्यमंजरी अतो मूईन्यांते माद्यत्यने
नमदाह घंस्ततत्वं जीत्यादिनास्यन् मत्स्यः स्त्रियां हयगवयेत्यादिना ङीषि श्वर्य्यीति छेत्यादि मत्स्यस्य
व्या मेवेति यल्लोये मत्सीमीयते हिंस्यते मीनः हिंसायां फे राम्नानाविति नियातनान्नखुकृ मीनः वि
चित्रं सरंतीतिस्त्रगतो ऽश्वाद्यादित्वान् नेतिः विसारी विस्थारिणा मत्स्य इति स्वार्थे रा २ इन्नपत्यइतिष्व
कृति मावा नतद्धित इति टि लोपः वैसारिणः श्रेहाङ्गाती उत्तः विशेषेशास रतीति सर्वे व्याधि मत्स्यव
लेष्विति वृत्र विसारः शाकलं वल्कलं तद्योगात्छकली मत्स्यत्वाविशेषाद्दशकलिन्यपि मत्स्य तद
ति ठनाविति ठन् तालव्यादिः सकलं वल्कलं वेई वेतितालव्यादावजयकेषान्त्रष्टो मत्स्यस्य ८ गडती
ति गड सेचने फलशिल्यिति सतयोरिति कु निगाडकः शकलस्यार्भक इव शिशु रिव तदाकृतिः तालव्यादिःकुला

रा॰ स्व॰ ११०

११०

र्मकत्वेन ङ्कस्यासहश्रदंष्ट्र इत्यादि सहस्रंदंष्ट्रा अस्येति सहस्रदंष्ट्रः इति त्रिकिंजिदाक्षतसाहस्यान्
वदाल शङ्कस्यसाम्याद्वाय पर्यायपाठपाठे एष्टं न पतीति नमेरन्यभ्यो पीतिहस्यतइति ङः अन्येषामपीति
दीर्घ पाठीनः द्वेवदालस्य २ केचित्वचित्रवदालंपावीनमा ऊमितिस्वामी ऊर्ई लुंपति श्राम्पतीतिवुश्च
छेदनेउत्सर्वश्रावस्य केरिां कि एषोदरादित्वाञ्चुलोपदीर्घो उलूपी वा वल्यान शिशुरिवशिशुकः द्वेउं
दुश्रालस्येति सोमनंदास वीनेदः पञ्जिकाच कलिंगजातरूपो शिशुमाराकृतिर्मस्यभेद उलूपीति
कांडेउलुपी शिशुकस्मृत इति पाठस्तवाशिशुमारएवोच्यते इत्वकोषादौ वशिशुमारे उलूपी
स्यादित्युक्तमित्याह शोश्रु इति स्वातसत्सस्य। विशेषस्येति कोष्ठकतादयः २ प्रायेणानलवनेति
षतीति नलमीनः तलचारित्वान्नलमीन इत्येके पठंति विलविलसने चि लेरिष्ठ गिति मः किन्द
षगागमः इकारत्रय वा नदांतश्चिलिचिमः इति पञ्जिकाद्यन्तथावरत्नमालायांनलमानश्चिलिचि
मो वृहन्मीनो ऽश्चिवश्चिमिरित्यदंतो हस्यत रन्या ङः सर्वधर्ष्कलस्मशा सारसीकौ वा ननयीनश्चिली
चिन्ति रिति वोपालितादर्शनान वतु शकारवानमध्यदीर्घमदंत इति मन्यते अपमपिभवनीति कौमुदी। राम ११०

ह्वल्लीगडस्येतिस्वामिसर्वधइकोक्कटादयःचलनंगानस्येकेहहदिंक्लस्येत्यपरे २ प्रक्रुष्टंश्रोष्ठोऽस्या
श्रोत्वष्ठःश्रोत्वो ष्ठ योर्वृत्ति पररूपत्वंनामिकोदरोष्ठेत्यादिङीषिप्रकर्षेशोषतिदहति पिन्नकरत्वान्तु
षीकुषात्यादिनारवलगुणाद्रुपररूपंजातेरितिङीषुप्रो ष्ठाद्ययोश्चियनेनास्याप्यमिसंबंधानशोष्ठ
तिपंजिकाशयानास्फुरन्ति पार्श्वेनगच्छतीतिएषोदरादिगोरादिङीषिशफरीतालव्यादिःशोशितशफ
रीशय्यायुक्तभेदानरुष्टुंठीतिख्याताया: २ कुड्डंडेत्यादि अंडादविरनिर्गतोमत्स्योडगमत्स्योकुल्ल
श्चतिअंडमत्स्यश्चेतिकुड्डंडमत्स्याःतेषांसंघातस्पोताधानंपोताश्राधीयंतेत्रेतिआइ पूर्वाद्धाडोऽ
थिकाशेल्पर ड्डपोहनइतिख्यातस्य २ अथोद्भवविशेषाउच्यंतेरोहितोनोहितउक्तःउणादो
त्रकूस्तरुहिशुषिभ्यइतिरितीतिप्रत्ययेनरोहिन्मत्स्यविशेषइत्युक्तंतन्मतेजात्याख्याताया मिति
जातेरेकत्वेवडुवचनंमद्गुरितिमद्गुरादयश्चेतिमसजेःकुरवप्रत्ययेमद्गुरोनिपातितशाल्द्भ्लावाघ्यां
कर्मणिणावजिशालःशालोमत्स्यवीवरस्यवदाशइतितालव्यादिःकेवर्तेइववडुजीवोत्पल शालःवसंलक
लइतिवासवदत्तादंत्यादिःकेवर्तपद्देसालोमत्स्यभेदःवसंतपद्देहत्तडप्यविशेषःरभसेदंत्यादौकथितरा

रा·मु· जीवरेस्वा ऽस्यप्रसह्याअस्तीति प्रकरणो ऽत्रापि दिर्मप्यत इति जराजीवोवा हरवऊ इति ख्यातः शक्नोतिविभेनगतुं
२२२ शक्तो भवतीति शकुः शकौ हृवेरुराज्ञिति वाकुलकाः शकुलः शकुलस्तालव्यादिः सम्पततीति तसुकं द्वायांकस्मिंश्चि
मि शाविस्त्रं भाम तइस्वेतिहृन उपधाय्या श्चैवं तिमिर्महत्वायो मत्स्यः क्षिप्त्वा सु हृतयावश्चक्षिप्रमत्स्यक्षिमि
र्नामशतयोजनविस्तृत इति तिमिंगिरतीति स्वणि गरो मूलविभुजेति कः अविवि भाषेति लत्वं गिलेगि
लस्य इति सुमागमः तिमिंगिलः सामुद्रमत्स्यः आदिशब्देन तिमिंगिलगिलराजमत्स्यनंदीववनाद
यः सामुद्रः अन्येपि आदिइल्लिशभक्कटादयो ग्राह्याः मत्स्यविशेषाणां एथकृएथक् यांतिवेगे
नयाते रसु नवाङुलकाः डुगागामस्त्रयादीसिञ्जलानां जंतव इति षष्ठीसमासः द्वे जलजंतूनां २
तद्भेदा इत्यादि तेषां जलजंतूनां भेदा उच्यंते शिशुमारपतिकर्मणा शिशुमारमहोछ्वासः
सुसु इति ख्यातः उंदीक्लेदने उंदतीति स्फायितंचीत्यादिना रक् उद्रो जलमार्जारः शंकेते स्मादि
ति खचह शंकुप्रत्ययेन शंकुर्निपातितः अतस्तालव्यादिः शाकोव इति ख्यातः प्राणिग्रासाय मुखं विकिर राम
नीति एषो छ्रादित्वान्मकर इति स्वामी मस्कर मस्करिणामित्यादि सूत्रे नुइतो मकरशब्दो व्युत्पन्नः २२२

तिपदिकमित्युक्तं आदिना ग्राहः कुंभीरादयः जलजंतुविशेषाणां एषां॥ कुलतीति कुल संस्थाने गं
भीरादयश्चेति ईरन् कुलीरः कर्क इति सौत्रो धातुः ततः शकादिभ्योऽष्टन् कर्कटः ततः स्वार्थे कः कर्कटका
टा इति ख्यातस्य २ कं महीं मिमीते इति कूर्मः पृषोदरादित्वात् ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगे भंग
योरिति रभसः कोशः वि ऊर्मि वेगोऽस्यास्त्यर्श आद्यच् कूर्मः कामठः कच्छाभ्यां पिबतीति कच्छपः खु
पिस्य इति योगविभागात्कः पंच गुप्तोऽप्यत्र त्रीणि कच्छपस्य २ ग्राह इत्यादि द्वे गृह्णात्येव न ज्ञहा
ति विभाषा ग्रह इति विभाषया जलचरे नित्यमेणा प्रत्यये ग्राहः ज्योतिषि तु ग्रहः एकस्यं भवत्यवह
रतिप्रवर्तीत्यत्रावहरते संहरणार्थोऽत्रस्तौ दर्शितः अवहाति संहरति गत्वा दिप्राणिन इति द्रष्टव्य
धेत्यादिना णः अवहारस्त्रव ध्याय न्यायेत्पादौ चकाराद्रवर्जितु स्वामी भाङ्गतं तु नागस्यैति स्वाम्यादयः
जलहस्तिन इति कोषः २ नक्रा मत्स्यति द्रस्यलं डप्रकरणान्यत्रापीति ह्रस्य इति डः नभ्राणापाद
ति नजः प्रकृतिभावः न कः केन जले न गच्छतेप्यर्थे तिञ्चापया यतो कुंभीमत्स्यादिः शंकं श्वादिः तां लाती
ति अज इति करलयौ रेक्यात् कुंभीरः कुंभिमो जलह - स्तिना पाउयति आकर्षयति वा द्वे कुंभीरस्य २

तत्रतेष्वतलाशयेषु योगाद्धसलिलः सद्भदः हृदेति अत्र कर्शब्दं कुर्वत्पत्रं हृदयश्चवाकेशहे हलश्चेति
वञ्च पृषोदरादित्वात्कस्वः एकतलस्पर्शजलाशयस्य १ आहावश्चेत्यादि। आहूपेतेपानाय
पशवोत्र निपानमाहाव इति ह्वेञोऽप्रसंप्रसारणं वृद्धिश्च निपात्यते नियतं पिबंत्यस्मिन्प्स इति पानं
हे कूपसमीपेश्वादि जलपानार्थं पप्रमादिजं रचितकूपोद्धृतजलाशयेत्यपायोश्चकुमत्ययो धुग्रामे
नेन कृञ ई डित्वाडित्वादि लोपः अपहिवकोतिकृ शब्दे कृत्रुतिवा॥ हे कुंभीरस्य २ अथेत्यादि॥
मह्यालतेवकृशदीर्घत्वान्महीलताग्रहो यं प्रपयः पदान्यस्यातिगं तु पदः किं विवलतीति किं चुलु
कः लुचिंचिहृ पृषोदरादिः किञ्चुलुकः उदयवान् किञ्चुलुकः पञ्चयोगिको धातुः किं चिलु
लुंपति किंचुलुकमित्रीति किञ्चुलुक आख्यातस्पति तांड्डहातिस्यलमागरातेल्कमित्यनुहृतो नोहश्चेति
कन्खवड्डलवचनात्रराकौवेन्नुहृ ख्याभावे निहल्कायुध्यतिवेष्टपति गुधपरिवेष्टने कर्तरि पवा
घवडा गोधातत स्वार्थे केन्नुहृसादो ह्कतंइत्व गोधिकात्रयोगोधेरित्यादिक्षीरस्वामिनात्रैव वि
हृत्यक्कचिनपुंसकेपि हाहिवगोधेपांपाठइत्युक्तेः अन्येषां त्वत्राताजोः संमतः पुंसकेषु चपाये ग्राना

ग्रीत्यपेक्षितमत्र तद्विवरणां हि जलगोधावन्यगोधयोरेते स्थलजलचरभेदान् पृथग्जाती २ रक्तपा
स्त्वित्यादि रक्तं पिबतीति आत इति कः रक्तपासुरासीक्षीपिवतेरिति नियमान्न लुक् कः ओकदु लो
काजलङ्जंतुके तिद्रव ओकइ तिनिपातनात् टूल्ल्कोजंतंतज्जलौकसेनेवरकाहकृमिमोकः स्थानम
स्याः इ तिदापजलौकाजलमोकोमहम स्याः जलौकाजलजन्तुकेतिवापालितजलौकसे तेवरक्ता
हृमिति पुन नवे श्याजनेनिवासवदस्त्राजलेव तदोकं वेति जलौकः अतो शयाद्यचिए कवत्वनाव्यम
दं तत्वे वोपयाघं त्रीशिजो कइति ख्यातस्या ३ मुक्तास्फोटस्त्यनस्कुटक्किकमनेहलश्च तिवज मु
क्तास्फोटः मुच्यातिमुक्तां प्रसूते शुच्यतिघवेक्रिवकृतोचेतिक्कि ववलियश्शुक्तिसालव्यादिः हे मुक्ता
त्यादकमुक्तः २ शमनयत्यलक्ष्मीतिति शमेरव इतिरवः शतेशयदिति ज्ञापकानथावप्रत्यायामा
पत्राद्याटेशाभावो वहुलत्ववनाद्वाकं वतेगच्छमि जंत्वादयश्चेति निपातनान्नकंबुः शंखं त्रिष्वियो वु
नपुंसके इत्यर्थः जलजोप्यत्रैव द्वे शंखस्य २ क्षुद्रशंखइत्यादि क्षुद्राश्च ते शंखाश्चेति क्षुद्रशंखाः
शंखस्य नखाइव शंखनखाः द्वे शंखनखाख्यास्य २ शम्यतिनबृंतिशमेरुबु कादयश्चेति उकाबु

गागमश्च शंबूकपिण्याकमश्च कफेणाइत्यमरमालायां पुंलिंगः शंबूकानपुंसकमिति मेदिनिः छिन्नि
गताचः अत एव शंबूकाभिः सह परिचपार्वी पतेयामराभिरिति कालिदासः इक्ष्वमध्यकवर्णाहीनो
पि शंबुकशंबूकेश्वेव एवं कोनिष्कुसर्वदाककारेणाविनाशे सोदृश्याते ग्रंथविस्तरइति उत्पलिनीज
लसुकूपः हेशंबूकस्य २ मेक इत्यादि विमेति सर्पान्निविभामयेरनभीकायासन्यमार्विभ्य
कन्निति कनिः मे कः मंडयति जलाण्यं शातिमंडामयाम्बूकन्निति कन्नमंडूकः वर्षाभूभवतिभ
वं संज्ञानरयोरिति क्विखर्षाभूः शलतीति शलगातो खज्ञेपि ज्ञादिभ्यः तुरोलेबवित्सुरः वाडलका
हृदि शालूरइति स्वामी अन्येषामपीति सर्वधरः शालूरः शालूरध्यादिः परिसरकंकलाससालूरेणाघ्र
घ्रमेदेदंत्यः इति पंक्तिकासर्वधरोमनवतेस्मुगातोश्चवूमलवः हृविदारणोदर्दुरानिपातितः स्थगाज्जिह्व
कानंदकाघ्राश्वत्रैव षट्वंजस्य ९ शिलतिगत्याभूमिमृच्छतिशिलउंछेइगुपधाहेतिकेजातेर
श्रीत्यादिनाउद्योगेवाडीम्याशिलीतालयोर्डिगत्वरत्वाभ्यामिभ्यंमेवडीषइगुपधउक्तहेकिंचुश्यामा रास
र्योयाइतिसर्वधरस्वाम्यादयः क्रेदकिंतुकजातेः २ मेकीत्यादि वर्षाधीत्यमाधुः श्रीप्रत्ययलक्ष्ण ११३

णाभावान्नद्युपयाम्नापि वर्षाभूरित्येवं भवति अमरमालायां भागुरेश्च वर्षाभ्वीत्येवं हृश्यते तन्मूलं चित्यं स्वा
मीतु भुवश्चेति छांदसत्वेन णत्वाडीषिल्वान्न तदुक्रमौ ततो गुणावच नाक्षिप्यतः उतइत्यनुवृत्तेर्न तथा वभद्दृहन्न
विध्वी पृथ्वी इह कस्मान्न भवति स्वयंभूरिति उतइति तपरकरणमनुवर्त्ततेदृष्त्वादेवेयं पंचमी भुवइति
श्रत्येवमित्रत्वाद्द्विद्धुप्रत्ययांतार्द्वर्षाभूशब्दान्नङीषिप्रयोगमिच्छंति पुंसित्वनभिधानमेव द्वे मंडूक्याः रू
ड मंडूकस्येत्यपर २ कमठी दुलीति दुलउत्क्षेपणे आहपद्देति बुलादिरितिणोभावेऽस्य पचादित्विकि
दुलिःसा इह वर्णा नङीत्वं दुलीरित्यपीति पंजिकाहृदिकारादितिङीषिदुलीत्यपि स्वामी द्वे कच्छपाः
२ मद्गुरेत्यादि आकारस्तम्यानयो गपतयावा मद्गुरस्य प्रियायाश्च शृंगा तद्य्यन्नेष्वणातीति शृंहिं
सायां शृणातेरुः स्वश्चेति शृंगं गोरादि ङीषि शृंगी मद्गुरपर्यायः शृंगीतिप्रदर्शनार्थ मद्गुरस्य प्रियेत्युक्तमि
ति कल्याणः योगपतया मद्गुरस्य प्रियेति पंजिकाअन्येतु मद्गुरो भिन्नजातिः तत्कथं तत्प्रियात्वमस्याः सा
हृत्याद्दिति तन्न अन्यत्राप्येवं कल्पना पत्तेरुच्यते मद्गुरस्य प्रिया शृंगीति नामत्रयं एवं शृंग्याःस्तबा समवकृ
ईदृक्प्रयोगादर्शनात् साहृत्याद्याः कः शकुलार्भकइति प्रयोगादर्शनान्न भार्याभेक स्यवर्षाभ्वी शृंगास्यान्न

ऋरस्य तु शिलीगंडूपदस्यापि डुलिस्यात्क मठस्य तु ङस्य मरमालाइशिर्नाम्बर एकं शृंगीति ख्याताया १ उ
न्निदितं नाम यस्याः डुर्नामाडा तु भ्यामन्यतरस्यामिति डाप्यकारेताअनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामि
ति ङीष निषेध पक्षे नांतात् ङीप पक्षे डुर्नाम्नीत्येवंरूपत्रयं ङीस पक्षे पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वे प्राप्ते
क्षुभ्रादिषु चेति प्रतिषेधः दीर्घल्कोषोयस्याः ज्ञाते स्त्री उञ्भूतदंतान्स्वार्थे कः केऽन इति ह्रस्वत्वं दीर्घकोषि
काप्यूर्द्धन्यघातालव्यशावेत धातोष्मविवेकः तालव्यपूर्द्धन्यावेते शटी च परिवेशः विद्वकुशोनोश्चेषप
तिष्क शल्कोषविघदोचेति विनोव्याइति ख्याताया: २ जलमाशेते तिष्ठंत्यत्र जलाशयस्तुंसि संज्ञाया
मिति वज्जलमाश्रियतेऽत्र जलाधारः अध्यायन्यायेत्यादिना वर्जे तु तोवड्वचनं समुदायप्रदर्शनेन तत्रा
गाधजलो ह्रद इति तत्रेति निष्कृरिशासमम्याः साक्षाद्विषयं प्रदर्शितं ह्रदे जलाधारमात्रस्य २ तत्रैते
षु जलाशायेषु यो गाधजलः स ह्रदः ह्रादंते इति अव्यक्तं शब्दं कुर्वंत्यत्र ह्रदय अव्यक्ते शब्दे ह्रलश्चेति बन् एषा
दशादित्वात् ह्रस्वः एकमतल्लस्पर्शजलाशयस्य १ आहावस्थित्यादि आह्वयंते पानाय पशवोऽत्र राम
निपानमाहाव इति ह्वेञोपसंप्रसारणां च ह्वेञ निपानं त्येतेनियतं पिबंत्यास्मिन् पुरनि पानं ह्रूपस ११४

114

मीये श्वादिज्जलपानार्थं प्रश्न राद्विरचितकूपो धुकु कूपत्यधोध्रुगागमेतंतितिजीवंत्यनेनभिन्न ह्रादित्वात्तु
:धवश्वा तादेश: इतिवा अं धुई स्वादि:प्रक्रियते स्माञ्जलमितिप्रेह रशोकूपइत्यनेनक्त न ई उविडिला
द्विलोप: प्रहि:केति कुश व्देक्रुत्तुभ्पांस्वेतिप: उकारस्यांतादेश: कुत्सिता आपोत्र एषोद्राद्विर्वा उदकं पि
वंत्यस्मिन्न स्मान्नु उदकस्योद: संज्ञायामित्यु दादेश: उदपानं अस्यत्वततत्वान् पुंस्येत्यनेनसंवेध:
मूर्वक्त्तु पुंस्येवेत्यनेन चत्वारिकूपस्य ४ नेमिरित्यादि अस्यकूपस्यतेमिश्चिकास्यान न नयं
त्यनेनशीज्ञो मिषो मि रितिमिप्रत्यय: नेमि: साहव प्यारिक्षीवत थाव मेदिनि: नेमिर्नानिशिशेकू
पत्रिकावक्रांतयोस्त्रियामितित्रिकेति तिमोप्रपोस्या त्रिशब्दान्संख्यायासंज्ञासंज्ञासूत्राध्ययते
ष्विति टाप्त्रिका कूपोपरिदत्तकाष्ठस्यकोक ट:भूधिष्ठकूपदस्यत्यन्ये कूपस्यसमापेरज्जुवारणा
र्थेत्र्यबदारु पंत्रस्येतिस्वामी २ विशेषणानह्यतेकूपस्तु एवमनेनराह वंधते वि पूर्वाद्वलक्षेत्यधि
करणोवञ उपसर्गस्यवत्रीत्यादिनादीर्घ: एकंकूपमुखवंधनपट्टस्य १ पुष्कं रजलंतदस्यास्ती
ति पुष्करादिभ्योदेश इतिइनि समाचतुस्त्रापस्क रिणी खायत इत्यादिरवनुअ क्षारणोकर्मणि क्तंअन

रा॰मु॰ सनखनामित्यात्वं ॥ द्वे पुष्करिण्याः २ खातमखातं द्वे देवेन खातं तक मखातकं अपौरुषेयमिति दे
११५ वयत्नमकृत्रिमत्वप्रदर्शनार्थं निर्मितं खातं सिद्धमिति यावत् देलियेजिका आख्यातो देवखातकं इ
115 ति पुंस्कांडे अमरदत्तानुसंस्य पि आख्यातमित्येक इति स्वामी द्वे खातं खातं जलाशयस्या २ पद्मा
करः इत्यादि पद्मानामाकरः उत्पत्तिस्थानं पद्माकरः कं चित्य सपूत्ये पियोग्यतये तिसुभूति ‒ तेआ
हन्यते सा विति तडआघाते तडागादयश्चेत्यनेनाकप्रत्यये कस्यात्वं वनिपातनात्तडागोऽस्त्री
त्यनेन संबंधः पि नाकादित्वादाकप्रत्यये तडाक इति केचिदिति सर्वानंदः तत्र टमकतितडाकदृत्य
त्ये द्वे पद्माकरस्याऽगाधजलाशयस्य २ काशति वाताहततरंगैराशब्दायते कासारः शद्वेषा
रादयश्चेत्यनेन कासारः कं जलं आसरत्यत्रेति कासारः खांडूलकादृवि करणेऽवत्रिति महाःस
रंत्यत्र जलानि सर्वे सरसू नरसरतदेव महन्नगौरादिङीषि सरसीसरो जलं तद्योगादर्शआद्यचिगो
रादित्वान्ङीषि पंजिका ॥ त्रीणि अकृत्रिमयस्मा करस्येति पंजिका पंचसरोमात्रस्येति कोक्त राम
टादयः ३ विशत्यत्र ‒ महिषादयइति विशष वेशनेक्तविशिष्यां फचेतिभच ‒ तदस्पंतादेशः ११५

वेशंतत्वषोऽस्य गाव जलं श्रीक्षेत्राड्भमात्रजलस्थं ध्यात्येव वावेशंतः पलति गच्छति पलागतौ साध
सिवर्णासितं डुलांकु शश्चेषं नुलयन्न धिष्ण्याशल्या इति वक्तृपल्वलं वेशंतत्पल्वलो ह्लीवा वच्यल्पंवतास
स्वतिश्चाल्पसरः श्रीणपल्पसरस्सः ३ सामान्यवाचीत्येक इति कोष्ठकटः उप्पते ऽस्यां पद्माद्विकमि
ति वपते वीसरपिपत्नेराजिब्व जीत्यादिना इत्नद्द द्विःकृद्विकारादितीड्डाषु वापी वापिरपिग्रतएव वाप्यं
वापिरपिस्वते ति द्विरूपको धन्दी दीर्वेव दीर्घिकाश्रष्किकाय तावनुरश्रासं ज्ञायांकन् हेदीर्घिकाया
२ खेपद्मित्यादि खन्यत इति इवखन इति पन्खेपं परितः सर्वतः खमन्यात इति श्रत्यम्पोषीति
इःपरिख हेराजधान्यादिवेष्टन्या वा इति ख्यातायाः २ शेत्रादिसेका र्थसे नुना वहमानेजलं
निरुध्यते यत्रस्थाप्यते स आक्षिपते जलादिकमस्मिन्निति आध्यापन्यायेत्यादिना आडस्सर्वान्ह्वे अर्थेवसि
निपातनाद्राधारः एवं वांच इति ख्यातस्य १ आत्स्पतेतरसेकार्थखन्यत इदं सुइस्छेद नेआ
डःस्सर्वानस्य चेति सृज्जेरगावि वालभानीयवइतिवाड्कृलकाहन्यतोप्पालजूवालवालं आसमंता
जलत्व वमालाति पूलविभ्रजादित्वात्कः इति स्वामी आलिं पे नुंवलते धान्कर्मणपाति तस्माद्रादितिनु

रा-म्र ११६ पंक्तिकादीर्घादिरेवागं शास्वादिशोत्तलधिमं इलमालवालमितिप्रयोगः। आलवालशेषिष्ठपयःसु
विश्रतइतिअपशब्दद्वात्पकेआवलतेवहिरनिपमार्द्रमोप्यत्रवलवन्नसंवरशोआउम्वेहलक्ष्मति
116 वत्रआवालेआङ्पूर्वोपिन्पासार्थइतिकलिंगः। आवपंत्पत्रेतिह लक्ष्मतिवत्र आवापसास्कोटादिम
त्रेव त्रीणिवृक्षमूलस्कार्थतरुमूलकृतस्वल्पजलाधारस्यअथेत्पादि स्रोतोयोगान्नदतीतिनदश्च
वाक्ते शब्देषटीहिन्नमद इतिपाठः नटित्वान् डीप्न दीसरसीतिसरतेरित्पतिसरिन्तरंगयोगान्नरंगिणी
आतदनिठनाविति एवं सैवलिन्यादि त्रयं क्वादिनीत्पपिस्वामी। धुनोति वेतसादीनिधूनकंपने द्रुषस्वा
द्रुस्वाङ्गस्वांतो दीर्घोतोपिवाहलकात्पुरुकूमोरादित्वान्ङीष् धुनी स्रोतोयोगात्मतुपि स्रोतस्वती स्रोतो
वहापि स्रोतो वहा सागरगामिनी। निरङ्क्वचिनिपात्पयेस्रोतस्विनीत्पपि एवं द्वीपवति अवतीति अस्रुग
तीरद्वद्वयहिवसिसाधिपतिजिनंदिभ्य इतिपाद्गुलकान्वावत्स वंती दंत्पादिश्विनिम्नं गच्छतीत्यन्येभ्योपीति डः
निम्नगा अपांसमूहः आपस्तेन गच्छतीति सर्वत्र नूडः आपोजलसमूहस्तद्योगात्त्र अविआपःसमुद्रस्य गच्छ राम ११६
तीतिवाआपगादीर्घादिःशिखरिणामिवसागरमापगाइति रघुः। अपगं गच्छतीति अन्येभ्योपीति डः अपगाद्र

स्वादिरितिसोमनंदी। अपः संत्यत्रेति भ्रमशब्दश्चकित्। अपः समुद्रं गच्छतीति डे द्रुस्वादिरपि पंजिका
अत एव विष्णुलावेतस्योपगात्कर्तरि शीलि ताइंतियोगेश्च रत्नथा च विद्याद्‌गार मागार मपगामापगा
मपीति द्विरूपकोशः एवं तत्लोदानिद्दृशिणीरोधवक्रासागरगामिनीसरस्वतीवाहिन्युर्मिलादयो
प्यत्रैवा द्वादशनद्याः गंगोत्यादि गच्छतीति गामिर्गम्यादेरिति गन्‌ गंगा ब्रह्मलोकान्‌ गां गते
ति अन्येभ्योपीति डे एषोदरादिरिति पंजिका विष्णुयादार्थे संभूतत्वान्‌ विष्णुपदान्‌ प्रभवतीति वि
ष्णुपदी भवतीत्यर्थे णीसंज्ञापूर्वत्वाद्वृद्ध्यभावः। कुंभपदीषु चेति साधुः जह्नुनाराजर्षिणा यज्ञवाटं
प्लावयंतीति इयं पीता यस्मादुरुणा स्रुतात्वेन च प्रतिपन्नेति जह्नुतनया जाह्नवी सुरनिम्नगेति स्फु
ष्टादित्वात्‌ त्वाभावः। आप्‌ कर्तरि जिरि नद्यादीनामुपसंख्यानमिति सर्वधरः भगीरथेनेमं लोक
मियमवतारिता शेषइत्यपि तस्येदमर्थेवाऽणीङीपि भागीरथी भारते ह्मितो भावयंते मर्त्या त्रागं
ह्यारयते प्यकः। दिवि तारयते देवान्‌ तेन त्रिपथगा स्मृतेति त्रीन्‌ पथो गच्छतीति सर्वधरः उः त्रि
पथगा त्रिभिः स्रोतोभिर्ब्रह्मलोकात्‌ प्रभवतीति त्रिस्रोताः शंतनोर्महिषी भूत्वा भीष्मसूतवतीसत्व

रा.श्र.
२२७

द्विषतिक्षिपति भीष्मः स्वर्गादिनी हे भवानी ग्रशैरवाधर्मद्रवी सिद्धसिंध्वाद्योप्यत्रैव अष्टौ गंगा
याः ८ कालिंदीत्यादि कलिंदस्यापत्यं कालिंदी कालियनागदर्पते रक्षतीति चा पृषोदरादित्वात् क
॥७ लिंदपर्वतान्प्रभवतीति कालिंदी सर्वधरस्तु सूर्यस्य तनया दुहिता सूर्यतनया अवति सर्गमिति यमेर
र्जियमिशीश्चेत्युनन्तत्पूर्वस्य प्रनाशमनस्य यमस्य स्वसा भगिनी स्वदं तातापीनीत्यादिकमप्यत्र
।चत्वारि यमुनायाः ४ रेवतइति रेवतु स्तवगतौ पचाद्यच् ततष्टाप् रेवा रेव्यते सा वितिक मीणायरो
ग्र इत्यकारांताष्टावितिसर्वधरः नर्म क्रीडां सगरेभ्यः सुखं वा ददातीति नर्मदा सोमवंशोद्भवत्वा
दुपचारात्सोमेन प्रदूरकसाधतारितत्वान्सोमोद्भवा मेकलनाम्नः सपेत्कन्यका मेकलो विंध्यां त
तातः प्रभवत्वाद्वा मेकलकन्यका मेकलः क मध्यश्च मध्योपि तथा चयन्ते रवला भवति मेखलशै
लपुत्रीति पंजिकादयः। चत्वारि नर्मदायाः ४ करतोयेत्यादि गौरीविवाहसमये शंकरकर
गलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयाकरतोयं तदत्रास्तीति अच् करतोया अगजस्वलात्वान् राम
सदानीरसस्या सदानीरा तथा च स्मृतिः प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गंगा रजस्वला। सर्वा रक्तवहा नद्यः करतो ११७

तोयां द्रुत्वा वहिनीति ॥ करतोया नद्यां ॥ लीरवि नामसुःसप्तेषु छिन्नवाहीर्वाहुदा नाद्या ३ दासिनैक सेतीसे
तीवासो वाहिनीवेति सो नवा हिनीति सर्वधरःसे कर्तुं वहत्पावश्यक्केणीतिः एषोदरादिति स्वामी सित
वाहान्स्वेतावास्तद्यो गा स्तित्वाहीश्वेतवाह नाका नवीर्य्यस्वेनावतारितत्वान् तस्येय मिति स्वामीसे
वाहान्स्वेतावास्तद्यो गास्तित्वाही ॥ वाहुदा नद्याः ॥ अत्र शोक संतप्रोव शिष्ठ कंठे शिल्ला
नवाहिनीति पंजिकायं ज्ञेन्समयप्यत्रेवा ॥ शतधा द्रुतेति द्रुगतो हरित्पान योरु वःशते वोत्सुत्य
वद्धानद्याम स्यां प्रविष्टो ॥ तद्र्यं भीत्या शतधा द्रुतेति ॥ द्रुगतौ हरित्यानयोरु वःशते वोत्सुत्य
यांस चडित्र शतद्रुःशाद्रुरेषएषोदरादि वर्णविकारे शितद्रुरिति स्वामी ती स्वं द्रुनाशितद्रुरिति की
यांस च डित्र शतद्रुः शाद्रुरेष ॥ शतद्रु नद्याः २ अत्र शोकादेवपाशं वद्धाप्र
स्रुदीविपाशासाह वर्ण्यादि नयोश्चित्वमिति ॥ शतद्रु नद्याः २ अत्र शोकादेवपाशं वद्धाप्र
विष्टपा शद्धेदा द्विपासित वती विमुक्तपाशं कृतवतीसत्पापपाशेत्यादि नाया शा द्वि मोवतर
तिरिावततःपवा द्यवृत्तां विपाशा विपाडिति पूर्ववन्निर्जनाद त्ये भ्योपि हश्यपनइतिक्विप् ॥
विपाशा नद्याः २ शोणाइति ॥ शोणातीति शोणा वर्णोप वाह्यत्व शोणाश्चालव्यादिः हिरण्यव
हतीति वहिति निष्ठुसि स्पष्टोस्त्राणाहिरण्यवाहु हिरण्यं वहति अणि हिरण्यवाहइतिमा धवाहिरण्यंवाहा

रा॰कु स्येति स्वामी ॥ द्वेशोशानदस्य २ कूलति कूलं संख्याते अर्घ्यदयश्चेति यक् कुल्या कूले शारीगरोसाद्य
११८ यतिवान् दीर्घमात्रेपि कुल्यातथा च कुल्यानदी कुल्यमाह्यि कुल्यावारि प्रणालिकेति धरणिः एकं कृ
118 त्रिमस्त्वल्पनद्याः १ तुच्छा नादिसेकाद्यर्थं कृतस्वल्पशयस्येति स्वामी ॥ शरवणायोगाच्छरावती मनु
पिशराद्दीनां चेति दीर्घः से ज्ञायामिति वत्वं वेत्रवनयोगाद्वेत्रवती चंद्रभागो नाम गिरिस्तत्र भवती
त्यपि ङीषिप्राप्ते चंद्रभागाद्वा नद्यामिति विकल्पविधानसामर्थ्यादीप् ङीवत्वं न भवतीत्यत्र रूपस्वरयोर
विशेषान् चंद्रभागा नद्यामिति वाक्याद् दित्वान्न स्तीति तपी तु तपती शैत्या चांद्रभागी तु चांद्रिका ॥ चंद्रभा
गा शारदा तु रश्मीवेष्ट सरस्वतीति शाश्वतः संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे ह्रस्वादिरपि चंद्रभागादिश
ब्दः चंद्रभागी चांद्रभागा चांद्रभागी च सा मता ॥ चंद्रभागी च सेवोक्तेति द्विरूपकोषात् सरस्वती प्रागु
क्ता कल्पते वर्णयतीति कद्व वीरोपिच्छलेवादयश्चेत्यरक्गौरादित्वादित्वान्ङीष् कस्य जलस्यवेरेश
री रंतनम्नस्य दमरीवा कावेरीए ता स्मरितो नद्यः अन्याश्चेति अवलाकोकणाव नागांड्काकोशि राम
कीच मंदाव ती सिप्रा तापनी तापी भार्गवी गोदा गोदावरी गौतमी महेंद्रतनया सिन्धु फल्गु सरस्वत्यतयः ११८

नदीनां स्वनामप्रसिद्धानां पृथक् पृथक् संभेद इत्यादि नद्योर्नदीसमुद्रयोर्वा मिलकः संभेदः नद्याः सम
मुद्रे सिंधुशब्दस्य प्रवृत्तेः सन्यग्निद्यतेऽस्मिन्निति हलश्चेति घञ् एकं १ नल्यते वध्यतेऽसौ णालं वंध
नेकर्मणि घञ् प्रपूर्वादुपसर्गादित्यादिना णत्वं गौरादिङीषि प्रणाली प्रणालः मकरमुखाद्यग्रे वर्त्म
देवकुलादेर्जलनिर्गमजलनिःस्सरणमार्गस्यैकं १ उत्तरीवस्त्रमारोपो द्वौ शब्दौ त्रिषु लिंगे स्यातां कोऽति
रित्याह देविकायां पित्पदे देवयतीति वुन् देविका नदी तत इत्यण वृद्धिनिदारिकं तत्र भव इत्य
णि देविकाशिंशपादीर्घेत्यादिना वामादेशः त्वं सदा सरतीति सारस्वतमसेर् रसुक्षत्र प्रत्यये सरस्स्व
तो भवार्थेऽण् सशीतलमस्येति शीतमिति ठगिति सर्वानंदः शोभनो गंधः प्रयोजनमस्येति ठकीत्यन्ये
कस्य जलस्य हारः हरः शोभाकरत्वान् पृषोदरादित्वे कह्लार इति स्वामी के जले ह्लादते सुखं तिष्ठती
ति केन ह्लादः कारस्य रेफे कह्लारमिति पंजिका द्वे सौगंधिकपुष्पस्य २ ह्लादयतीति पृषोदरादित्वे
हल्लकं संध्येव रक्तं रक्तसंध्यकं इवार्थे कन् केन इति स्वःवीहितायामादिषितिरूर्ध्वे निपातः एकार
संधी नद्यक ति गच्छति व्याप्नोतीति अक अग कुटिलायां गतौ मूलविभुजादित्वात्कः इति पंजिका।

रा॰ मु॰ ११९ द्वे रक्तसंध्यकमिति ख्यातस्य रक्तवर्णात्रिकालविकाशिपुष्पस्य रातातेसांज्ञीतिख्यातस्येत्यके सौगं-
११९ धिकादिवत्तु स्वस्वनामप्रसिद्धेरथकृतं पृथगिति पंजिका २ उत्पलेति उद्गच्छतीत्युत्पलं पद्मगतोप-
119 वाद्युत्पत्रकौ पृथिव्यां वलते वल वल्ल संवरणे उलेकयत्रिति वा ऊलकादित्वेपि कयन् कुवलयं कौ व-
लयमिव शोभाकरत्वान् इति स्वामी कुवलं कुवं च कुवलं पद्मं उत्पलमिति त्रिकांडशेषः अत्रोत्प-
लशब्दस्य पद्मकुमुदादिसामान्ये न हि निश्चितं एव महोत्पलमिति पद्मसंज्ञा अतएव सामान्यहे-
तित्वात् नीलाब्जेप्येतयोर्हि निर्दिष्टस्यते तयापीदीवरे मासस्पृतेश्च उत्पलं कु – श्रुरुह इति रभसस्था-
नं शितिकंठ नीलं कुवलयमिंदीवरं च नीलाब्जमिति नाममालायां च न तु पद्मेवं कथमुत्पल-
मित्युक्ते नीलोत्पलादिष्विव बुद्धिर्जायते न पद्मादौ । उच्यते यथा सामान्येपि वान्यार्थधान्यमि-
त्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिर्भवति न मुद्गादौ एवमिहापीत्यदोषः इति स्वामिसर्वधरादयः द्वे ६
नीलं च तदंबुजन्म चेति नीलांबुजन्म नां तु इंदीवरमिति परमैश्वर्ये इं इंदिः लक्ष्मीः इदिं परमै-
श्वर्ये सर्वधातुभ्य इन् कृदिकारादक्तिनः इति ङीष् तस्या वरयितु इंदीवरं इदिं पमाहृणोति एषोदरादित्वाद् इंदीवर राम ११९

मितिस्वामी कुवलयंस्यादिंदीवरेतिव्याडिः इंदीवारश्च पंजिकाकारः स्त्रीत्वकाराभ्यामुत्पलकं कु
वलयेऽप्युत्पयाङ्गः द्वे नीलोत्पलस्य २ मितेत्यादि कौमोदते कुमुदं मूलविभुजेति कल्केऽज
लरोतीति पवाद्यच् तत्पुरुषे कुतोत्पलकुः कोवोहासमस्येदं प्रियमिति कैरवं कैरवं गंधकांतं च गर्द
भं कुमुदं कुमुद्वतिमाधवः द्वे शुक्लोत्पलस्य २ एषां सौगंधिकादीनां केरवांतानां कंदो मूलं शालकं
शल्यते संभ्रियते शलति वलति स्वस्थानाद्वा शलवलनसंवरणयोः शलिनं तेभ्यामुकरणर हृहिश्च सा
लूकं तालव्यादि एकं १ वारिणि पर्णान्यस्या इति वारिपर्णी पाकपर्णी दास्यादिनाडीए एकैकं जले जंभ
ति पूरयति व्याप्नोति अरारशकंभ्वादा तिडीषू कुंभीति ततः स्वार्थे कन् कुंभिका द्वे पानाङ्गार इति ख्यातायाः
ः २ जलनीलीति नीलवर्णा धारङीपि जलनीली जलं नीलयति नीलवान् अणिजा निवाजलेशेते
तिष्ठतीति शीङो वलच्ज्वलनवालनवलञादिभिः शैवलं शेवालं शेवलं शैवलमिति रूपत्रयं सकुलशैवलं शै
वलशैवलमालिकेति कफिणाम्बुदयाच्छैवलमिति शेपालो जलनीलिकेति वाचस्पतिः शीवलमि
ति भीमसेन जीरिंसिकेरुजालीति ख्यातस्य ३ कुमुदान्यत्र देशे संतीति कुमुद्वान् ड्के तस्तभ्योमन्तुप्

रा॰सु॰ टे इत्यकारलोपश्च पद्म इति विश्वः गीतश्चेति ङीप् कुमुद्वती कुमुदिनी मत्वर्थे पुष्करादिभ्यो देश इति नि
१२० त्वे कुमुद पुष्करसरोवरादेशितिसर्वधरकोङ्कटे कुमुदलताप्याइनिपञ्जिकादयः २ नलतीव
भातिसौरभं पुलिनवदिलनः नलिनं तलंनालनाङ्कस्पभाञ्जी तिफलव ईम्यानि नजिस्तिष्ठ कारादु
तोपीने तिनलितमिति पञ्जिका नलिनमत्रा स्त्रीर्त्वे शैयाद्य विमोरादिङीषि नलिनी तिकलिंगः पुष्क
रेनइ शब्दस्य पाठान्वइ लयोरेकत्वस्मरणेन त्वेनीजीति सोमनन्दी वयं तु नलीमन्तः बिलायां तु नलि
नेपि तलं मतः इति विश्वप्रकाशात्पद्मवचनात्तु शब्दान्तपुष्कराद्वित्वादिनो समूहे खलादिभ्यइ
नोवानाकिनीत्या चन्द्रसहेवि मधयझ्ञ्च गृगाजो — रंतह्योगाद्धिनी नलिनी वदितिः एवं पद्मिनीत्य
पि मुखवशाद्धो त्राद्यर्थे तेन तृणात्तिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादेरयियहराँ कुमुदिनायप्मिनी
त्यादिकं मुमुद समूहेयमसमूहेवर्तते तथा च सुसरगाजइ वविभ्रत्यम्मिनीदं तलक्ष्मामित्यादिप्रयो
ग कुमुदपद्मादिमात्रेपि तथा च नलिनी पद्मिनी पद्मव्यो मसिंधु सरोवर इति रिश्च त्पद्मिनीयद्य संघातेस्त्रीवि राम
शेष सरोवृत्तर इति मेदिनिः वा पुंसीत्यादि पद्मतेलक्ष्मीरत्रेतिपदगतो अर्वृत्रिंकुच ह्रीत्याद्विनामनू १२०

वार्तुं सिपममित्यप्यवयः नलिनं नलिनीत्यत्रोक्तं अरं थीव्रं लिपं विंदति गोविद् वक्ष्यत्य यःत्वदादिभ्यस्तथाश्रेसुवा
दीनामितित्र रविंदंस्त्र रविंदं अरं गतं विंदतीतित्वन्ये महद्यत इत्यलं चेतिमहोत्पलं शतसहस्रपदं वद्धूपल
द्वरां सहस्रपत्राशयस्य सहस्रपत्रं कंजलमलतिभूषयतीति अत्वंभूष्यया दी मूलविभुजादित्वात्कं
कमलं काम्यते कलेर्दृषादिभ्यः कलन्निति वा कमलालक्ष्मी सदाश्रयत्वाद्वा पूर्ववत्तपत्रं सह
स्रपत्र शतपत्रयोर्भिन्नत्वेपि पद्मत्वादेकत्वं कुशमस्क वेति नानार्थे वक्ष्यते कुशे जले शेत इत्यधिकर
रोशेते शिप्यवृशयवासेत्यादिनास सम्यक्कुशेतिरत्र स्थितिवचनःत्यथाजलशय इति सर्वधरःकु
शेशयं यंके रोहतीति मूलविभुजादित्वादिनाससम्यक्कुशेतिरत्र स्थितिवचनःत्यथाजलाशयइतिस
र्वधरःकुशेशयंयंके रोहतीति मूलविभुजादिचादिग्गुपधोदिनावा केवातन्तुरुचेरुक्तीत्यलुक्किपं
केरुहं तामरंभृतमराश्वितिरुद्भूतवसंतितिष्ठतीतिसमं स्वच्छिस्व प्रेःत्येभ्योपीति इट्लोपेतामर
संडुर्जन इवसतामरसंत्वासवद्दलासरसिभवं भवाथेशार् सारसं सरस्यां रोहीति पूर्ववन्केसरसीरुहं
सरः शब्दात्त्सुरुपे रूक्तीत्यलुक्किसरसिरुहमित्यपि भवति तथा च माघः अयमच्युतवचनेनसर
सिरुहजन्मनः इति विसंभृशालं तस्यप्रद्धं विसप्रसूनं केसरराजिप्रयोगाद्वा जीवं चश्चकरणेन्येभ्योपिह

म्पत इति वत्स्वस्कर आयुक्तार्थपक्षरंजन नस्या अयत्वेनाश्रित्य शेआद्यावति पुंस्कारं सरसीरुहवदंभो
संहं षोडशपद्मसामान्यस्य १६ पुंडरीकमित्यादि पुंडयति श्वेतयति जलमिति मडि भूषयांचडि
डिवकर्फरीकादयश्चेति अर्कीरन्पुंडरीकं सितं च तदंभोजं चेति सितांभोजं शुक्लपद्मस्य २
अथेत्यादि रक्तं च तत्सरोरुहं चेति रक्तसरोरुहं स्वं च रक्तोत्पलं वपद्ममेव कोकस्य चक्रवाकस्या
दयतीति नदेनं तन्नीवितरांपर्थान्यचाद्यवृकोकनदं रापत्वा नष्टषोदरादित्वात् शुकुस्वत्वं त्रीणि
रक्तपद्मस्य ३ नालेत्यादि नलति वध्नाति शालं वध्नेह्वलती त्यादिनाणःप्रज्ञेटापृतालाप
वं नालं नालीत्यपि नालं नालापद्मदंडे नाली शाकिफलं वक इति मेदिनी उपमानादन्यत्रापि द्वे उ
त्पलादिदंडिकायाः अथेत्यादि मृणपते हिं स्यते भ्रजणाद्यर्थ मृणाहिंसायां नमिविशिवडि
मृणीत्यादिना कालन्नष्टणालं अश्रियां मृणालमिति संवंधः मृणाल ज्ञाति गोत्र दिरिति सर्वं ध
रःतथावसाई वंदनमंगकेवलयितायाणो मृणालीलता इति राजशेखरः विसति भेरयत्युत्कंठ
यातिय हराणा थेविसभेरणोइग्युपधत्वात्काः विसंदंत्यां तंतथावहंसपं क्तिरिविविसंवादिनातिवासव
दंतां तंनिर्दिष्टं विसिनीकं दाभिधायि विसमितस्पच वि वेकस्मृणीलेतु विसविशमितिद्विरूपको षगता

लब्धोपि द्वेष्टशालस्य २ अब्जेत्यादि अंब्जादीनांकदंबेसमूहेषंडं अस्त्रियामित्यन्वयः आदिनाकु
मुदादीनां वषणोतिददातिमुदंसएफदानेत्रमंताडुःखाद्दुलकाद्धात्वादेःषःसः इतिषत्वं तथावषंडः
स्मृतोवलीवर्दषंडश्शकाननेभवेदितिमूर्द्धन्यादावजयःशंडिरुजायांसंघातेवेतिश्रतोवाजिशंडःशंडुशं
वइतितालव्यादोरक्षितःउभयमपिषंडं तथावतालव्यमूर्द्धन्योऽब्जादिकदंबेषंडः वषभेमूर्द्धन्यइति
रूष्मभेदात्षडःवृषभेदर्पणोषंडःसमूहेदारदोःखुवाविति सारस्वतकोषात् एकं १ करान्हस्ता
न्हाटयतीतिदीपयतीतिहस्दीसोसंपतान्कर्मणएणाकरहाटः कंजलंरहयति त्यजतिकरहैःपद्मं
ततोहटतिवहिर्गच्छतिकरहाटइतिवा शिफाशिहतइति ख्यातोमूलंतलग्ररोहस्तसहितःकंदो
मूलंशिफाकंदमितिसर्वधरादयःशिफेतिवकंदमितिचपृथक्नामनी इतिस्वामीकंदोद्ध्रीस्वरो
सस्यमूलेजलधरेद्वमानितिमेदिनिःस्वामिकोमुदायंत्रिकाद्वैतेशिफाकंदमितिक्लीवलिंग
पाठःसएवमुक्तःशाल्लकमेषांकंदःस्यादित्युक्तमिह वकंदमितिक्लीवोक्तेर्मिलित्वाकंदमत्रीतिप्र
तिपादनात् द्वेपद्मादिमूलस्या २ किंचिज्जलतिअपवारयतिजलमपवारणोकिंजल्कइतिप्र

122

घोदरादिः केऽजलेसरतीतिसरगतोपवाद्यबहुलंतादित्पलुकके सरोहंत्यमध्यः सक्षिक्किसलयकेसर
इतिसभेदानश्रांदोलितकुसुमकेशरेकेशरेणसुघीतिवासवहलायांतालब्धमध्योपितत्रके
जलेशीर्य्यतेइतिव्युत्पाद्यं द्वेकिंजल्कस्य २ समण्वब्रर्ततेवर्द्धतइतिव्युत्सं वर्त्तयतिवेष्टयतीति
मद्दः संवर्त्तिरपिसंवतिर्नपत्रिके तिवोपालितान् नवंवतद्दलयत्रवेतिनवद्दलं द्वेपद्मादीनांनव
पत्रस्य २ वीजकोषः पात्रंआधारोवीजकोषः कोषोऽस्त्री ऋद्यलेपत्रेइतिमेदिनिः। त्रिपतरगतिद
लेष्टत्रवराशेत्स्येभ्योपिहभ्यतइत्पाटवृत्ततःस्वार्थकनवरंफलानांहतिमटतिघासोतिसंज्ञायांक
निवावराटकः द्वेपद्मवीजस्यइतिख्यातस्य २ उक्तवर्गान्संग्रहश्लोकेनोपसंहरति उक्तमि
त्यादि रहकांडेस्ववर्गोमदिक्कालधीशब्दादिनाद्यसहितंपातालभोगिनरकंवारिचउक्तमादि
शब्दैरूपरसादीनांग्रहणांएषांवस्वारादीनांसंगतंसेवविष्कन्वग्रेधक्तद्य यास्वः प्रसंगतंदेवासुरा
दिप्रसंगान्ब्रसक्तंतयातन्संगतंतदस्त्रवाहनादिव्योमसंगतंमेघविद्युन्नक्षत्रादितदत्रप्रसक्तक

रणादिकुसंगतंदिग्गजादिकालसंगतंउपरागादिधीसंगतंविचारसंकल्पादिशब्दसंगतंतुदा

रा॰मु॰ सकलमेर्वादि तत्संगतं यशोनिधिदिनाद्यसंगतं शृंगास्तनर्क्ष्यादि पातालसंगतं सुषिरशेषवासु-
१२३ क्यादितं भोगिसंगतं विषफणादि नरकसंगतं प्रेतवैतरण्यादि द्विवारिसंगतं मस्तककूपकमरुनादि
1123 अत्रानुक्रमविप्रसक्तानुप्रसक्ततयास्वयमूह्यो वर्गः प्रकरणं स्वरादित्यादि शब्देन पातालग्रहणं
पातालस्यापि स्वर्गतुल्यत्वात् अत एव तस्य स्वर्गादनंतरं कथनं कोऽप्यसारः इति महिंताप
नीयेत्यादि रायमुकुटेऽमरकोषपदचंद्रिकाख्यायां प्रथमः कांडः समाप्तः राम राम

अमरकोसकाटीकारायमकुटी त्रुटतपत्र ५

१३२६ मध्येपत्राणिनास्ति